
BIBÓ-DÍJ

KULCSÁR KÁLMÁN

Átmenet a XXI. századba

A rövid XX. század

I.

Az évszázadok nem mindig jelentenek történelmi egységet. A Római Birodalom bukása után, a népvándorlás korában például egy-egy hullám adott esetben rövid idő alatt özönlötte el Európát, s maga a történelmi kor – az egymás után következő hullámokkal – hosszabb volt egy évszázadnál.

A későbbi időszakokban is tapasztalható volt az egymásba átfutó, illetőleg a századot megtörő *történelmi korszakok* jelensége. Azaz, a századokkal mért időtartam és egy-egy történelmi korszak nem azonosítható.

Ennek alapján az első kérdésünk, mikor kezdődött a 20. század és mikor végződött?

Formálisan a 20. század kezdete azonos az 1901-es naptári esztendővel. A történelmi folyamatokat, egy korszak végét és egy másik kezdetét azonban aligha mérhetjük a naptárilag elfogadott századok egységével. Igaz, a naptár szerint *formailag ez a dátum az új század első éve, ám történelmileg nem így van.* A történelmi folyamatok és a rájuk jellemző jelenségek másféle „korszakolást” igényelhetnek. A „matematikailag” számított századforduló ugyanis *nem mindig* hozott olyan lényeges történelmi (kormányzati, technikai, szemléleti stb.) változást, amely például a 19. századhoz képest jelentősen átalakította volna a korszak első két évtizedét, amely tehát ebben az értelemben lényeges

„újításnak” lett volna tekinthető. A technikai, a történelmi stb. események éppen úgy haladhattak folyamatosan tovább, vagy stagnálhattak a naptári századforduló után, mint előtte.

Az „igazi” 20. század a valóságban és gyakorlatilag az 1920-as évekkel kezdődött.

Mi fejeződött be és mi indult meg ekkor?

Nem szólok most a háború érdekében kidolgozott, és a húszas évektől békés célokra felhasználható technikai újításokról, a természet- és társadalomtudományok szemléletváltozásokkal is összefüggő fellendüléséről. A térkép és a politikai erőviszonyok jelentősen megváltoztak. Ez azonban mégis csak bizonyos túlzással mondható el. A *politikai térkép változásairól* szólva azért használom a „túlzás” kifejezést, mert a változások tartalma és a következményei később politikailag vegyesen alakultak. A világháborút követően megváltozott politika határok például a második világháborúig *nem mindenütt* bizonyultak tartósaknak. Egyes országok politikai berendezkedése fontos elemeiben megváltozott, másoké viszont kevésbé. Sőt adott esetben – talán ellenkező előjellel – megmaradtak a nemzetiségi (kisebbségi) problémák is.

Egyes nemzetek javára és más nemzetek kárára – mint ahogyan megtörtént már – kisebb-nagyobb *területi változások* is bekövetkeztek. Sőt, kissé leegyszerűsítve az ezekből fakadó problémák – perspektivikusan és távlatilag – *elvileg* ugyanolyanok maradtak, mint a világháború előtt. Az érintettek helyzete azonban ezúttal fordított előjellel módosult. Romániában például a korábbi magyarországi román (oláh) nemzetiségi kérdés helyébe a magyar és német nemzetiség problémája lépett. A világháború előtti Osztrák–Magyar Monarchia cseh és szlovák problémája helyett az újonnan született Csehszlovákiában a magyar és főleg a nagy létszámú német kisebbség kérdése vált gyűanyaggá. Jugoszláviában – mint ezt a második világháborús és a háborút követő helyzet megmutatta – az ott élő nemzetiségek néhány kivételes időszaktól eltekintve alkalmazkodtak ugyan egymáshoz, majd valóságos „robbanás” következett.

A második világháborút követő nem egészen ötven év múltán kitűnt, hogy a szerb–horvát, a szerb–bosnyák, a szerb–szlovén, a szerb–macedón, és a szerb–albán (Koszovó) viszonyokra tekintettel *Jugoszlávia volt a leginkább mesterségesen összedállított állam*. Ugyancsak mesterséges szerkezetnek bizonyult – Szlovákia leválásával (és a német nemzetiség túlnyomó részének kivándorlásával, s magyarok egy részének kényszerű kitelepítésével is) – Csehszlovákia.

Azt hiszem, nem szükséges tovább bizonyítani, hogy az első világháború előtti (ha nem is homogén lakosságú) államok ily mértékű szétdarabolásával, s új, távolról sem homogén és új törekvésekkel telített országokban a korábbiakhoz képest még gyűlékonyabb helyzet alakult ki. Az államok szétdarabolásával

és újak „teremtésével” és formálásával Európában *nem született meg az a hatékony békeállapot, amelyre a győztes hatalmak számíthattak.* Ezt jelezte például, hogy az akkor már csak formailag létező Osztrák–Magyar Monarchia területén új államok keletkeztek. Sőt, egyes új államok a szóban forgó területről kialakult végleges és hivatalos döntés előtt kikiáltották saját függetlenségüket, és a békekonferencia döntését be sem várva, megszállták a vesztes államok területének jó részét. Így azután Woodrow Wilson béketervének megvalósulását – amelynek elveiben például a magyar vezetés is bizakodott – eleve megakadályozták. Az Amerikai Egyesült Államok később ki is vonta magát a „béke” biztosításának feladatából, az amerikai elnök ugyanis a Népszövetség megalkotásával kívánta elérni az eredetileg más alapokra helyezni kívánt béke biztosítását. A béke azonban labilis maradt, és a Népszövetség sem volt képes megakadályozni az újabb világháború kitörését.

Ez a kudarc egyúttal azt is bebizonyította, ha a nemzetállamok a béke fennmaradása és békés együttműködésük érdekében nem mondanak le szuverenitásukról vagy annak jelentős részéről, akkor még Európában is illúzióknak bizonyul a béke fenntartására és biztosítására létrehozott nemzetközi szervezet döntő befolyása, illetőleg sikeres működése is.

Az első világháborút követő „rendezés”, nem utolsósorban a két hatalmi csoportosulás (a nyugati és a keleti) egymásnak feszülése, gyakorlatilag nem ercdményezhetett kiegyensúlyozott, békés időszakot. A nemzetközi kapcsolatok – ahogyan később, a második világháborút megelőző időszakban világossá vált – telítettek voltak feszültségekkel, sőt agresszív háborúk is indultak. (Japán megtámadta Kínát, Olaszország Abesszíniát.) Az egyre inkább elkerülhetetlennek látott következő háborúra való készüléssel, egyes országok szélsőséges, fajgyűlölő, ideológiaiailag egymásnak feszülő politikával egyre inkább erősítették a gyanakvást, később a bizalmatlanságot és uszítást.

A második világháború új helyzetet teremtett. A győztesek igyekeztek Németország és szövetségesei kárára a versailles-i és a trianoni politikai határokat visszaállítani (illetőleg az Olaszországtól elvett gyarmatok függetlenségét biztosítani). Ebben a helyzetben Magyarországnak semmi esélyt sem adtak a trianoni döntések utáni, számára kedvező határváltozások megőrzésére, akár kis mértékű módosítására sem. Sőt, két további községet Csehszlovákiához csatoltak. Németország esetében a megszállási zónák alapján, rövid időn belül az új határok is kialakultak. Két Németország jött létre, a nyugati hatalmak, illetőleg a Szovjetunió befolyása alatt. Lengyelország keleti részét a Szovjetunióhoz, Németország keleti részét viszont Lengyelországhoz, illetve a Szovjetunióhoz csatolták. Egyes esetekben – Magyarország, sőt bizonyos értelemben Csehszlovákia

kárára – a szovjet határokat a Kárpátoktól nyugatra állapították meg.

Mindezek ismert tények, sőt világosan kitűnik belőlük a nyugati hatalmaknak és a Szovjetuniónak a világháborút követő európai stratégiája. Ugyancsak világosan felismerhető a háborúban győztes nagyhatalmak világstratégiájának alapjai is. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa állandó tagjainak meghatározása, és a számukra a tanács döntése elleni vétó bevezetése már ezzel volt összefüggésben.

Ezek a döntések szinte automatikusan vezettek Európa kettéosztásához. A nyugati nagyhatalmi csoport (elsősorban az Amerikai Egyesült Államok) Közép-Európáig (Ausztria elvi semlegességével), az ettől keletre fekvő országok a Csendes-óceánig pedig a Szovjetunió érdekszférájába kerültek. Ha ezeknek a döntéseknek következményeit később kisebb-nagyobb változások befolyásolták is, például Kína és Albánia eltávolodása a Szovjetuniótól (és ezzel természetesen a blokká szilárdult „béketábor” is), egyelőre a két tábor érdekszférája – közvetve vagy közvetlenül – Ázsiára, Latin-Amerikára és Afrikára is kiterjedt. Az európai érdeklődés egyelőre változatlanok maradtak. Az 1956. évi magyar forradalom leverését követő körülbelül egy évtized múltán azonban – elsősorban Magyarországon és Lengyelországban – a diktatúra fokozatosan enyhült. Ez elsősorban a kidolgozott – bár egyetlen bevezetett, sőt bizonyos visszaesések elviselésére is kényszerült reformokban nyilvánult meg. Ezzel egy időben azonban a „szocialista” országok némelyikének (később a „tábor” többi tagjának) a nyugati gazdasági, kulturális és bizonyos fokú politikai kapcsolatai is kiépültek. A két tábor azonban tovább élt, sőt más világrészeken is törekedtek befolyásuk bővítésére. Az igazi változások azonban az 1987–1988-as években indultak el – elsősorban Magyarországon –, de bizonyos fokig Lengyelországban is. Az 1988. és 1989. években pedig már világossá váltak a rendszerváltozás jelei. Az is, hogy a Szovjetunió – egyes országokat érintő és az Egyesült Államokkal létrejött megállapodása alapján – amely már tükrözte a szovjet hatalom jelentős gyengülését –, elsősorban politikailag és ebből következően katonailag sem képes beavatkozni az átalakulás folyamatába. Később azután ez a folyamat megállíthatatlanná vált.

A kilencvenes évektől kezdődően magának a Szovjetuniónak a felbomlása is bekövetkezett. Oroszország mellett – az egykori birodalom területén – Európában és Ázsiában is független államok jöttek létre, függetlenségük évszázadokkal vagy csak egy fél évszázaddal ezelőtti elvesztése után. Ezek az országok – Oroszszággal is ideértve – elindultak a politikai és gazdasági változás útján. Sőt ahogyan a mai történések is jelzik: katonai együttműködést is szerveztek a nyugattal Afganisztán, pontosabban inkább az ottani tálib uralom ellen.

A volt szocialista államok átalakulása után valóban *lezárhatjuk a huszadik század politikai folyamatainak egy meghatározó, a századra mindenképpen jellemző részét.*

Már a század közepétől megszűntek a korábbi évszázadokra annyira jellemző gyarmati viszonyok. A gyarmatok felszámolása után azonban néhány ország (pl. Nagy-Britannia, Franciaország) „másodrendű” nagyhatalmakká váltak. Önmaguk és más, kisebb európai országokkal együtt, sőt Németország felvételével létrehozták az *Európai Uniót*. Az unió gazdaságilag az Egyesült Államok mögött a második helyet foglalja el. Katonailag a NATO keretében a tagállamok *megteremtették azt a működésükhöz elengedhetetlen megbékélést is, amit Wilson elnök megálmodott.* Nem véletlen, hogy a későbbiekben még az olyan katonailag erős országok is, mint Franciaország, Nagy-Britannia és Németország, amelyek lényegében az Egyesült Államok irányítása alá kerültek, jóllehet formailag megőrizték szuverenitásukat, ám ma már többen hajlandók önként lemondani a szuverenitásukról vagy annak lényeges összetevőiről a hatékony együttműködés érdekében. A katonák kiképzését, fegyverzetét egyre inkább egyesítik vagy legalábbis amerikai mintára alakítják, ahogyan a legfontosabb regionális parancsnokok is általában az amerikai hadseregből kerülnek ki. A nemzetközi gazdasági szervezetek (amelyeknek általában nem csak az előbb említett regionális együttesben működő államok a tagjai) egyre inkább igyekeznek a *globalizáció* felé orientálódni. Jóllehet helyenként – sőt laza nemzetközi szervezeteket is alkotva – e törekvésekkel és a globalizációval szembenálló emberek „tömörítésével” próbálkoznak szervezettebben is fellépni. Ez azonban a már kialakult és erősödő folyamatot aligha akadályozhatja meg. A gazdasági egymásrautaltság vonatkozik az európai kontinensen kívül fekvő országokra is: példaként említhetjük a gazdasági különállását, sajátos szerveződését és munkakultúráját a fejlett országok közül leginkább fenntartó japán gazdaságot. Jóllehet nem tartozik az európai gazdasági vagy politikai szervezetekhez, súlyos gazdasági recessziót kénytelen elszenvedni. Ebből adódóan nem csupán elveszti a USA és az EU után ma még meglévő harmadik helyét a világgazdaságban, hanem a válságnak valószínűleg strukturális és mentális átalakulás lesz a következménye. Jellemző, hogy a japán kormány – főleg a miniszterelnök – már rátérne a recesszióból kivezető útra. A gazdaság hagyományos szervezéséhez ragaszkodó ipari és pénzügyi vezetés azonban – éppen e hagyományokhoz ragaszkodva – *gyakorlatilag szemben áll a miniszterelnökkel s a kormányzat őt támogató részével.* A japán gazdaság esete azonban csak példázata annak a folyamatnak a kibontakozását, amely a *globális gazdaság* felé vezet. Ismert, hogy ennek a folyamatnak a legfőbb mozgatói a nagy multinacionális vállalatok, de a globalizációnak megvannak a maga politikai szempontjai és eszközei is.

II.

A „szocialista” államok átalakulásáról szólva ne feledjük H. Trevor-Roper megállapítását: *„Történelmileg minden forradalom mérhető idő alatt elveszíti ideológiai tartalmát. Néha egészen gyorsan, néha egy, máskor két generáció alatt.”* (Trevor-Roper-Urban 1988: 3. p.) Ez történhet belső okok miatt, máskor pedig *nem elsősorban* a belső mozgalmak harcának az eredménye. Az igaz, hogy a történelmi tapasztalatok szerint *az átalakulást mozgató politikai erők* – ha felismerik a jövőbe vezető utat – ennek a folyamatnak fontos tényezőivé válnak. Ha azonban a politikai és társadalmi erők a gazdasági fejlődést valamilyen sajátos ideológiának alávetve értelmezik, és a társadalmat – gazdaságával együtt – hamis jövőkép kívánalmi vagy a *kívánalmakat értelmező politika* szempontjából megfelelőnek látott elvek szerint „vezérlik”, akkor elérhetnek ugyan átmeneti és súlyos áldozatokat követelő sikereket, ám ennek a sikernek az időtávja együttesen függ belső és külső tényezőktől. A követett út valódi értéke vagy értéktelensége azonban egy idő után mégis kiderül.

Gondoljunk csak arra, hogy a „klasszikus szocialista modell” tarthatatlansága először egy kisebb, illetőleg egy középszintű államban (Magyarország és Lengyelország) szinte egy időben derült ki. A két ország azonban nem teljesen egyformán próbálta megoldani a felmerült problémákat. Magyarország – mint tudjuk – rátért a fokról fokra haladás lassúnak tűnő (először talán teljes valóságában nem is értelmezhető) *reformok* útjára. Ennek az útnak fokozatos „kiteljesülése” végül történelmileg rendkívül gyors változásra vezetett. Lengyelország bonyolultabb úton haladt. Korábban váltak világhossá a leplezetlen célok, ezért azután katonai erők állították meg a talán még „időszertlenül” gyors átalakulást, majd a katonai vezetés megszűnésével lassítva végigvezették a folyamatot. Magyarországon pedig a végül is gyors változás lehetőségét az éveken át tartó lassúbb, ám egyre inkább érezhető, a jogi szabályozásban is kifejeződő és társadalmilag is mindjobban támogatott *haladás*, továbbá a nemzetközi helyzet kedvező alakulása adta meg.

Amikor aztán *az átalakulás szinte valamennyi volt „szocialista” országban többé-kevésbé megtörtént, Európa és a világ egy része „valóságos” történelmi tartalommal lépett be az új, a XXI. századba.*

Ez a század – az eddigi tanulságok alapján legalábbis most úgy tűnik – Európában talán nem fogadja el a hamis elméletekre épülő, tehát önkényes és ebből következően erőszakos „társadalomalakítást”. Igaz, hogy a jövő gazdasága, politikája már jó néhány országban korábban is megmutatkozott, de éppen a világ politikai, katonai és ideológiai kettéosztottsága folytán másutt jórészt még a XX. század jellemzői uralkodnak.

Összehasonlító nemzetközi kutatások alapján nemrég tették közzé a 27 volt „szocialista” országban és az 1998–2001 évekre kibontakozott gazdasági és politikai átalakulást jellemző értékelések adatait. (Karatnyeky, A.–Motyl, A.–Schneitzer, – A szerk. 2001) Ezek az adatok az egyes országokra és az egykori „szocialista táborra” vonatkozóan, több szempontból is értékelték az országok belső helyzetére és külkapcsolataikra vonatkozó jelenségeket. Az értékelés a privatizációra, az adórcformra, a tulajdonjogra, a kereskedelem liberalizációjára, a munkanélküliségre, a nyugdíjreformra, a nevelés elérhetőségére, a lakosság egészségi állapotára stb. jellemző adatokra támaszkodott. Mindebből, valamint a demokratizációra, a rule of law megvalósulásának szintjére, a gazdaság liberalizációjára és a szociális mutatókra vonatkozó adatokból levonták a következtetést, hogy az adott ország *demokratikus* vagy *autokrata* vonásokat mutat.

A megvizsgált országokból tízet találtak konszolidált helyzetben és demokratikus állapotban. Ezek *betűrend* szerint: a Cseh Köztársaság, Észtország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia. Két ország, Bulgária és Horvátország pedig a legújabban kerültek ebbe a kategóriába. Ugyancsak e kutatások jelezték, hogy Románia is jelentősen előrehaladt ugyan (bár elsősorban az előző kormány alatt), a további fejlődése azonban még nyitott kérdés.

Am a vizsgált időben egyes országok átalakulása jelentős lassulást (sőt visszaesést) mutatott a demokratizálódás területén. Visszaesést mutat például a Kirgiz Köztársaság és Oroszország. Mások esetében ez a visszaesés kisebb fokú. Ilyen például Azerbajdzsán, Fehéroroszország, Kazahsztán, Ukrajna és Üzbegisztán. A megvizsgált további országok közül nagyobb haladást csak Tadzsikisztánban és Jugoszláviában észleltek. (Ez utóbbi esetben azonban a fejlődés csak Szlobodan Milosevics bukása után volt érezhető.)

Az elemzés arra is kitért, hogy 1997 óta *csak három ország* mutatott jelentős haladást a korábban már kialakult állapothoz képest. Ezek: *Bulgária, Horvátország és Szlovákia.*

Az adatok arra mutatnak, hogy a már több mint öt éve konszolidált országok a demokráciának magas szintjét tartják fenn, tisztelve a demokratikus gyakorlatot, a jó kormányzást és az alapvető emberi jogokat. A vizsgálat azonban azt is megállapította, hogy az eurázsiai „szocialista” múltú, de demokratikussá átalakulni kívánó államok egy részét a *leszakadás egyre nagyobb lehetősége fenyegeti. Ez pedig komolyan veszélyezteti a múlttól való elszakadást.* Ez elsősorban a közép- és kelet-európai, illetőleg az ázsiai területek azon államai között észlelhető, amelyek a *Szovjetunió megszűnése* és Oroszország átalakulása után az új szerkezetű, laza felépítésű unió tagjai maradtak, ám független államokként. (Tehát a balti államok nem tartoznak ebbe a csoportba.) Különösen fontos, hogy a fentebb elsőként

felsorolt tíz közép- és kelet-európai ország közül egyik sem tartozik akár a *konzolidált autokrata* államok közé.

2001-ben a *leginkább fejlett* demokratikus és piacorientált volt „szocialista” államok közül hét elválasztható a többitől. Ezek a *Cseh Köztársaság, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország és Szlovénia*. Az első helyre Lengyelországot helyezték (12 ponttal), holott ma már aligha ez a helyzet. E sorolás szerint Lengyelországot követte Magyarország, majd Csehország (16). A vizsgálat következtetése szerint ez a három ország tekinthető az Európai Unió első három jelöltjének is. Am a négy másik említett ország is csak maximum egy-két ponttal maradt el tőlük.

(Csak összehasonlításként jegyzem meg, hogy külön téma lehetne Románia helyzete. Ez az ország jelenleg ugyanis a *közepesen előrehaladó, autoratizmussal vegyes országok* közül az utolsó helyre került.) A *közepesen autoritatív* országok sorában Grúzia foglalta el az első helyet (32 ponttal) és Albánia az utolsó (34 ponttal). A *közepesen lefelé tartó* országok között a legjobb (a 35.) helyen Ukrajna áll, a legrosszabbikon Kirgizia (38 ponttal). A *legkevésbé fejlett, gyakorlatilag despotikus* országok sorában az első Románia (de rá vonatkozóan 2001-re nézve nincs adat), a legutolsó helyet pedig Türkmenisztán foglalja el.

Ebből a sorrendből kiindulva logikusnak látszik, hogy Lengyelország (12), Magyarország és a Cseh Köztársaság (16) jogosan igényelheti az Európai Unióba való felvétel során az első helyeket, ahogyan nem ok nélkül került be ez a három állam a volt „szocialista” országok közül a NATO-ba is.

III.

Mindenképpen új elem az unió politikájában – ahogyan H. Nugent fejtegette (Nugent, 1995: 430–445) – Közép- és Kelet-Európa legalább néhány államának integrálása a szervezetbe. Egyenlőre azonban – ahogyan a továbbiakban megjegyezte – ez a folyamat csupán bizonyos összefüggésekben és egyes szervezeteket illetően látszik megvalósulni. A könyv megjelenését követően meg is kezdődtek a tárgyalások az európai államok belépéséről. Mégis, a csak jelöltként elfogadott államok számára a nagy kérdés abban fogalmazható meg, hogy belső struktúrájukat és távolabbi jövőjüket illetően, *hogyan alakul az Európai Unió szervezete és politikája?*

Körülbelül öt esztendeje már, hogy az EU reformjára az első, többé-kevésbé „hivatalosnak” szánt elgondolás kialakult, és ezt 1996-ban megvitatták. (Ludlow, P.–Ersboll, N.–Barre, R., 1995) Ezt a tervet és módosításait azóta többször tárgyalták, de *véglegesnek tekinthető struktúra és szabályrendszer* még mindig

nem alakult ki. Az elfogadott közös valuta is meglehetősen lassan nyert teret. Több ország is halasztotta a bevezetését, és az eddig is vonakodó Nagy-Britannia és Dánia még mindig nem ért el a megfelelő döntésig, noha 2002. január 1. napjától 12 európai ország valutája megszűnt, és helyüket az euró foglalta el. Ez a tény megszilárdította a bizalmat az euróban, amelynek árfolyama korábban ingadozó volt, de a nemzetközi árfolyama, amely a USA elleni terrorista támadás óta valamelyest emelkedett, biztonságosabb jövőre számíthat. Az EU 12 országában való hivatalos (a megszűnő nemzeti valutát helyettesítő) bevezetése óta megszilárdulni látszik.

Mindazonáltal elmondható hogy – bár ha az euró, s néhány tervezett és bevezetett intézmény és szabály működik is – az 1995-ben tervezett új alapokmány, illetőleg az *átütő változásokra vezető tervezett* (sok esetben inkább elgondolt) változások *elfogadására* sem 1996-ban, sem a későbbi évek konferenciáin *nem került sor*. Igaz, *megalakult az EU parlamentje*, ha tagjainak és tagjelöltjeinek jelenleg elfogadható számát egyelőre átmeneti jelleggel állapították is meg. (A majdani a tagországok EU-parlamentti képviselőinek a *jövőbeni* végleges számát meghatározták. Magyarországnak jelenleg 25 képviselője foglalhat helyet, ha azonban a parlament létszáma az előirányzott 700 lesz, akkor 18 helyre számíthat.) A tanács tagjainak száma – az új tagok felvétele után – ugyancsak bővül, de változik majd a szavazataik száma is.

Bizonyos fokig megváltozott az egyes döntések elfogadásához szükséges szavazati arány is. Jelenleg *egyhangú szavazattal* fogadhatók el az alapvető politikai változásokat jelentő politikai döntések. *Többségi (igenlő) szavazati arány* is elegendő főleg a már meglévő jogszabályok megváltoztatásához (ha az alapszabály másként nem rendelkezik). Ha azonban ezt az alapszerződés előírja, más ügyekben is *minősített többségi szavazati arány* szükséges. Az integráció fejlődésével, amidőn lényegesen bővül az EU-integráció tevékenységi és hatásköre, növekszik a minősített többségi szavazással eldöntendő problémák száma is. (Ld. erre Hedri G. 2000: 114–116. o.)

A megegyezések szerint nem csak a szavazásokra, hanem más rendelkezésekre is vonatkoznak (vagy vonatkozhatnak majd) az új szabályok. Ha ezek hatályba lépnek, akkor az EU jóval szélesebb hatáskörrel rendelkezik majd. A taglétszám is növekszik. (Egyelőre 13 állam képviselői jelenhetnek meg – *szavazati jog nélkül* – a közgyűlésen.) A *jelenlegi, 15 szavazati joggal rendelkező állam száma* azonban az új tagok várható felvételével – ma úgy tűnik – 3-ról 13-ig fokozatosan növelhető.

Az EU tagjainak a száma (legalábbis a mai helyzetből következően) – ha nem is nagyon gyorsan, de – feltehetően mégis növekedni fog. Kérdés azonban, hogy *a szervezet hatékonysága*

növekszik-e majd a várt módon? Az elfogadott elvekhez képest ugyanis – negatív előjellel – máris felmerült (többször és különféle formákban is) az eltérő jogokkal rendelkező államok csoportjainak lehetősége, a mennyiségi és minőségi kritériumokra alapozó halasztások lehetősége is, éspedig minden ma „tagjelöltségi státusban lévő” állammal szemben.

Változóban van az EU és a NATO közötti viszony is. Ismeretes Lord Robertsonnak, a NATO főtitkárának már megfogalmazott és gyakorlatilag elfogadott javaslata, amely szerint az EU állítson fel egy *európai* katonából álló, gyors reagálású európai hadtestet. Ez tenné lehetővé például az Egyesült Államok hadserege legalább jelentős részének felszabadulását az európai kötelezettségei alól. (Ismeretes, hogy Kanada – mint a NATO tagállama – már jó ideje kivonta csapatait Európából.) Félő azonban, hogy Egyesült Államok ilyen lépésével elindulna a kontinensen működő nem európai csapatok visszavonulása, sőt az Európában működő nemzetközi intézmények szerepének új felfogása és értelmezése is. Egy ilyen lépés után elindulna az internacionális szervezetek hatáskörének új meghatározása és ez előbb-utóbb átformálná a nemzetközi jogi és szervezeti rendszert. Ez ma még természetesen csak feltételezés, de az erre való hajlam a már működő interkontinentális szervezeteken túlmenően veszélyeztetné (az amúgy is egyre inkább támadott) multinacionális vállalatokat, és az így felépült gazdasági rendszert.

Kérdezhetnénk természetesen, hogy *miért fontosak ezek a szervezetek?*

Mindenekelőtt emlékeznünk kell arra, hogy a gazdaság és technika első, talán több évezredes időszakán túl, az emberi csoportok együttműködése is korlátozottan és kezdetlegesen alakult ki, sőt ekkor is inkább „harc” összecsapások formájában. Ezt a cserekereskedelem hosszú időszaka követte, amelyben azonban már benne volt a „technika” átvétele is, ha másképp nem, a rabszolgamunka formájában. Innen indult tehát az a kooperáció, amely végül a mai multinacionális gazdasághoz vezetett. Ezt nézhetjük rossz szemmel, elítélhetjük, tiltakozhatunk ellene, de a folyamatot aligha állíthatjuk meg. Több eddigi kísérlet kudarca (Gandhi mozgalmától az újabb belső vagy külső blokádokig) igazolja ezt a megállapítást.

Számolhatunk tehát a *multinacionális gazdaság erősödésével*, földrajzi dimenziójának kiterjedésével és vele együtt a pénzforgalom további leegyszerűsödésével stb. Röviden szólva várható, hogy a gazdaság szerkezeti változása – természetesen hosszú távon –, de végül is az egész világot átfogja. A gazdasági szerkezet egységesülése azonban – ahogyan ez Európa nyugati és középső részén már elkezdődött – maga után vonja az orszákok közötti határok folyamatos lazulását, lebontását, legfeljebb adminisztratív, pontosabban *közigazgatási* jellegűvé válását.

Hangsúlyozom, ez a folyamat már megindult, s még a nemzeti eszmét leginkább követő, a 20. század második felében önállóvá vált államok sem kerülhetik ezt el. Ennek természetesen megvannak a gazdasági, a politikai, államszervezeti, életmódbeli stb. előfeltételei és következményei is. Egyelőre a „második” lépcső, tehát a nemzetállamok funkcióváltozása majd homogénné válása is kezdeti szakaszában van s sok tényező akadályozza. E folyamat érdekes, régebben már ismert, de ma újra erősödő fontos eleme pl. a muzulmán államok vallásra alapozó „közösséggé” válása, amelynek politikai következményei is vannak már, elsősorban Ázsiában, de egyre inkább más területeken is. (Megmutatkozott ez – bizonyos értelemben – legutóbb az afgán háború kezdetén, de nagy kérdés, milyen formában „pacifikálódik” ez a jelenség, a háborút követően.)

Röviden összefoglalva a legvalószínűbb tendenciát, a következőket láthatjuk. A nemzetállamnak a 19. századra, vagy a 20. század első felére emlékeztető eszméje egyes országokban még szélsőséges jelentésében is él. Sőt, helyenként Európában is – mint például Romániában – furcsa vegyületben az EU-ba való törekvéssel. Mi több, időleges visszaesések is tapasztalhatók. A jelenleg csak erősödő technikai, gazdasági változások azonban *folyamatosan* – ha nem is megszakítások vagy visszaesések nélkül – „kikényszerítik” az új politikai, gondolkodásbeli, s várhatóan érzelmi változásokat is.

IV.

Az EU szerkezeti kialakításában, a tagállamok jogaiiban és kötelességciben, főleg a tagállamok *szuverenitását* korlátozó elvek és szabályok tekintetében több évtizeden át éles viták zajlottak az Európai Közösségben, később pedig az Európai Unióban is. Mint már jeleztem, az új, a tagállamok szuverenitását leginkább megszorító elgondolás 1996-ban került vitára, és lényegében liberális tartalommal indult el.

Kitűnő példa erre Timothy Garton Ash angol tudósnek 1998-ban, tehát éppen az unió változásának szükségességét vitató időben megjelent cikke. (Ash 1998: 33–46.) Tanulmány elején megállapítja, hogy az európai történelmet 1945 óta úgy magyarázzák, mint *utat a kontinens egységesüléséhez*, amely bár nehezkesen és vontatottan folyik, de a visszalépésekkel is előrehalad. Ezt a megállapítást tartalmilag „nagy mítosznak” nevezi. Ennek a mítosznak – folytatja – nevezetes építői vannak, mint például Helmut Kohl, akkori német kancellár, aki az évezred eseményének nevezte az euró bevezetését. Sőt, folytatta Ash, más „látomásos államférfiak” is felsorakoztak Helmut Kohl mellé, mint például Jean Monnet, Robert Kaufmann és Franco-

is Mitterreand. Ám, olyan hivatkozásokat is találunk, mint Arnold Toynbee világhírű angol történész nevezetes könyvének (A Study of History) tárgymutatója, ahol az illusztris szerző mint „Európa, az egyesülés meghiúsult kísérletei” címszót használja. Ash ugyan Toynbeet nem tartja „megbízható történésznek”, de ezúttal mégis mellette foglalt állást, ráadásul másodsor. Egy korábbi tanulmányában ugyanis ezt írta: valóban a kulturális történeti egységben való egyesülés ma a kérdés? Ha igen, hol kezdődik ez, és hol végződik? (Ash 1988: 52. old.)

Van persze racionális magva az európai összefogásnak, ismeri el Ash is, de egyetlen nagy „mítoszt” alkotni belőle már óriási tévedés. „Amit Nyugat- és Dél-Európa nagy részén már elértek, az tulajdonképpen „a liberalizmus új modellje.” Ezt a „rendkívüli” teljesítményt veszélyezteti most az európai egyesülésre irányuló törekvés. Ash korábbi cikkében kifejezetten lehetetlennek tartja az európai államok egy közösségbe való egyesítését, még Oroszország kiesése ellen is. (Ash 1998: 62. old.)

Toynbee óriási munkásságát – ha nem is minden fenntartás nélkül – magam is igen nagyra becsülöm. Azt azonban kétlem, hogy a hosszabb jövő felvázolását – a mai problémák alapos elemzése nélkül – „pusztán” történeti feladatnak minősíthetnénk, ha a történeti összefüggéseket természetesen nem is hanyagolhatjuk el. Márpedig érdekes módon tér vissza a történeti szemlélet Ash fejtegetéseiben is. Abban például, hogy Európát, eredetileg Nagy Károly birodalmát, az Európai Gazdasági Közösség első hat állama alkotta. (Korábban már hivatkozott erre Ash. (Ash, 1998: 41–65. old.)

Beszélhetnénk ilyen módon napóleoni vagy akár a törökök által részben megszállt Európáról, sőt elfogadhatnánk Ash elgondolását is a mai nyugat- és közép-európai államok egymásra utaltságáról is. Szerzőnk azonban így folytatja: „De minél többet tudunk meg erről a korszakról, annál inkább kiderül, hogy a »keményvonalas« főszereplők mindenekelőtt saját nemzeti érdekeiket követték.” Sőt, Jacques Delors-t, az Európai Közösség egykori elnökét is ennek érdekében idézi: „Európa egyesítése jó módszer arra, hogy megszerezzük azt a cselekvésteret, amely megköveteli, hogy határozott elképzelésünk legyen Franciaországról” (Delors, 1988). Attól tartok azonban, hogy Delors fenti kijelentése egyáltalán nem úgy értelmezendő, ahogyan Ash feltételezte, hiszen az nem csupán Franciaországra, hanem minden tagállamra vonatkozik. Olyan cselekvéstér alakul ki (egyáltalán nem azonnal és nem viták nélkül), amely minden országból azt „hozza ki”, amire a legalkalmasabb. Egyébként szerzőnk egyik jóslata már nem teljesült. Németországról szólva azt írta ugyanis, hogy 2000-ben nem a német márkát adják fel az euróért, hanem az utóbbi helyére is a német márka kerül. Ebből és más említett „veszélyből” kivezető utat Ash a liberális

elvek megvalósításában, s mindenki általi elfogadásában látja. A helsinki programra hivatkozva, „elsődrendű és legitim nemzetközi súlyú ügynek az emberi és polgári jogokat tekintti, nem utolsósorban a kisebbségi jogokat”. „Ezeket a jogokat kell biztosítani, ha szükséges, nemzetközi nyomással is. Az európai liberális rend konszolidálása és kiterjesztése az egész kontinensre sürgető feladat ez a történelem fényében reálisabb célkitűzés is a XXI. század elején, mint azok a nagyszabású intézkedések, amelyek Európa egy részének egyesítésére irányulnak.”

Foglalkozni kellett Ash nézeteivel, nem csupán a szerző tudományos súlya, hanem a téma világszerte tárgyalt aktualitása és fontossága miatt is. A komolyan veendő „ellenzéki” tudományos nézetek közül az övé a leginkább figyelemreméltó.

Lássunk azonban most már a gazdasági globalizáció politikai-ivó fejlesztésére vonatkozó egy-két jellemző nézetet. Elsőként ismerkedjünk meg Jean-Marie Guéhenno párizsi tudós, nem sokkal Ash írásának megjelenése után közreadott tanulmányával (Guéhenno, 1999: 22–35. old.), amely érdekes új szempontokat vezetett be a téma elemzésébe.

A „nemzetközi rendszer” – írja – olyan kényelmes kifejezés, amely feltételezi, hogy a nemzetközi viszonyok leírhatók egyetlen elemző logika szerint, amely a saját magukat azonosító cselekvők cselekvéseit inspirálja. Ez a feltételezés – folytatja – talán a hidegháború idején hasznosítható volt, a hidegháború után azonban nagyon is problematikusává vált. A „mi” eszméjének az „ökkel” szemben valóban lehet meghatározó ereje bármelyik emberi közösségben, amely akkor kezd létezni, amikor határvonalat húzhatok azok közé, akik egy „csoporthoz” tartoznak és akik nem. Egyébként a sajátos nyugati politikai hagyományok közé tartozik az az eszme, amely szerint „ellenségre” van szükségünk, hogy túljuthassunk saját politikai megosztottságunkon. A régi kínai gondolkodás a nem kínaiakat nem ellenségnek tekintette, hanem alsóbbrendű népek, amely adófizetéssel és alázattal tartozik a császárnak. A görögök viszont már „barbárnak” tekintették az idegeneket, s különösen eleinte, az ellenség a rivális törzs volt. Napjainkban olyan egységről álmodunk, amely a közös ellenség ellen felhasználható. Ennek az egységnek nosztalgikus politikai modellje a Római Birodalom, amely megeleveníti az univerzális tradíciókat. Ez azt is megmagyarázza, hogy miért keresünk – mi nyugatiak – olyan „kétségbeesetten” új ellenséget a hidegháború után. De hol találhatjuk meg?

A globalizáció és a piac diadala a demokrácia győzelmének következménye – állapítja meg szerzőnk. A globális piac a fogyasztók millióinak ad majd gazdasági szabadságot, az egyéneknek pedig új jogokat. Ám a globalizációnak a széttöredezés, „a fragmentáció” is lehet a következménye. Ebben nem láthatjuk csak a múlt maradványait, és ez a két jelenség nem is annyi-

ra ellentéte egymásnak, mint összekapcsolódó következmények.

Megkérdelhetjük azonban mit is jelent ma, illetőleg a közeli jövőben a globalizáció? Különösen feltehetjük a kérdést, amit ma globalizációnak hívunk, valóban globális jelenség-e? Vagy mindig és minden jelenségében negatív-e a fragmentáció? Hogyan őrizhetjük meg a stabilitást és kerülhetjük el a háborút? A hidegháború tapasztalatai ahhoz a gondolathoz vezethetnek bennünket, hogy a föld akkor a legbiztonságosabb hely, ha az ellenőrzést egy vagy néhány szuperhatalomra bizzuk, amelyek „kikényszerítő” és „stabilizáló” erőként működnek. Ám ez a modell még akkor is érvényes, ha nincs „egyesítő” probléma, vagy ha nincs ellenség? Megfontolhatjuk tehát a még nagyobb politikai egységek felé haladást, *nem csak mint kikerülhetetlen, de mint kívánatos eseményt?*

Ezek után annak felismerése felé hajlunk, hogy a globalizáció a haladás lineáris mintájából eredő következmény, amelyet nagymértékben a gazdasági erők határoznak meg, így azután a globalizáció ilyen értelmezésével a világ fokozatosan depolitizálódik, a politikusok mellékszereplökké válnak.

Kérdés, hogy a fentiekből kiindulva a globalizációt értelmezhetjük-e „amerikanizálódásnak”?

Ez még további elemzést igényelne, hiszen kétségtelen, hogy Amerika befolyásának terjedéséből – főleg a kereskedelem és a fogyasztással összefüggő bizonyos szokások területén – juthatnánk ilyen következtetésre. Az amerikanizálódás benyomása azonban alapulhat félreértéseken és érzelmeken. A fejlődő országokban éppen úgy, mint a gazdag országokban (például Franciaországban is) tekinthetik ezt akár imperializmusnak is, amely az élő közösségek identitását fenyegeti. Ám aki elfogulatlanul vizsgálja ezt a folyamatot, az érezheti, hogy ez inkább látzat, felszíni külsőség.

Van olyan felfogás, amely szerint az Egyesült Államok az első hatalom a történelemben, amely hatalmi célkitűzéseit szinte akaratlanul, békés eszközökkel és demokratikus államként érte el. Jóllehet világos, hogy az amerikai „birodalom” valóban létrejött. Ezek a jelenségek nem teszik érthetővé, hogy a globalizáció miért lehetne egyenlő az amerikanizációval. Ez az azonosítás ugyanis egyben jelzi a globalizáció várható határait is. A globalizáció ugyanis sokkal több a USA befolyásának tervezett növelésénél, de mégis összekötődik a USA gazdasági hatalmával, sőt bizonyos értelemben történelmi tapasztalataival. Az összefüggés azonban nem azonosulás, és nem állíthatjuk, hogy nincs ellenállás a USA befolyásával és törekvéseivel szemben. Ez az ellenállás összekapcsolódik a vallás tudományellenességével, amely kifejezi az igazság iránti szükségletet, amelyet az egyének utilitárius logikája nem határoz meg.

Sok rossz út van, a hidegháború utáni rendszerben és a helyes egyensúly megtalálásának is sok a feltétele. Nehezen alakítható ki az egyensúly a globális vezetés szükséglete és a „helyi”, ám legitim aspirációk és törekvések között. Hiszen ez a kettő könnyen felismerhetően, a napi tapasztalatok alapján ritkán található.

Ilyen problémák (amelyek felvázolásánál már tovább léptünk a Guéhenno által sejtetett úton) megoldása Guéhenno szerint a következő feltételek ismeretében és teljesülésük esetén lenne lehetséges.

1. Az Egyesült Államok kormányának konstruktív módon be kell avatkoznia a világ ügyeibe, és pedig az Európával kialakult kapcsolatok révén, e kapcsolatok elmélyítésével.
2. Az EU képes legyen kibékíteni a demokráciát az államok kölcsönös összefüggésével (interdependencia), a USA váljon az EU hatékony partnerévé.
3. Kína menedzselhesse a demokrácia új formájába való átmenetet és sikeresen integrálódhasson a globális rendbe.
4. Oroszország képes legyen egy posztimpialis rezsim kialakítására, amely megszervezi a hatalom valódi visszafejlesztését, anélkül, hogy összetörné politikai intézményeit.
5. A Közép-Keleten a nemzetállam hibás logikája nem helyettesíthető a fundamentalizmus új formájával.
6. A nonprolifерáció sikeres politikájának kialakítása.
7. Annak a sokféle emberi közösség konszolidációja, amelyek a hidegháborút követő időszakban konfrontálódni kényszerültek saját korábbi identitásukkal.

Nem feledhetjük, hogy a *nemzetállamok kora*, a politikai intézményeknek a vallás fölé emelésével kezdődött, és pedig a *westfáliai szerződéssel*. Ez az időszak azonban végét járja. A pesszimisták ugyan jó okkal vitatják, hogy olyan periódusba lépünk, amely a westfáliai békét megelőző, erőszakkal és vallásháborúkkal teli korszakhoz tér vissza, csak éppen tömegpusztító fegyverekkel. A vallást azonban azután az ideológiák helyettesítették, és legalább annyi ember pusztult el ezek uralma alatt, mint korábban a vallási fanatizmus következtében. Ám remélhetően – legalábbis Európában – a legrosszabb esetben sem jöhet létre hasonló szembenállás. A jugoszláviai események is megmutatták, ilyen esetben már a *nemzetközi kapcsolatok új paradigmájával* kell szembenéznünk. A hidegháború utáni világ akkor biztosítja a stabilitást, ha az államok a posztacionális-állami magatartást elfogadják. Ezzel alkalmasá válhatnak arra, hogy kombinálják azt a vezetést, amely tradicionálisan társult a nemzetállamhoz, ám olyan szervezeti „munkamegosztással”, amely a globális joguralmon alapszik. Ez pedig – szerzőnk véleménye szerint – sokkal inkább a Római

Birodalomhoz hasonlítható, mintsem a nemzeti politikák modern sokféleségéhez. A kialakuló világ logikája gyöngíti a közvetítő struktúrákat és a megnövekedett befolyását nem „első-sorban” az államon, nem az állam nevében cselekvőkön, hanem az egyéneken keresztül érvényesíti.

A bemutatott tanulmánnyal azért is foglalkoztam részletesebben –továbbfejlesztve vagy éppen cáfolva egyes gondolatait –, mert jó néhány francia politikus 2001 utolsó harmadában is mintha akadályozta volna az EU kibővítését. Jóllehet természetes, hogy egyes államok másként politizálnak rövidebb, mint hosszabb távra, mégis érdemes figyelni egy-egy kormány világpolitikai „kanyaraira”. Az EU szerepében, fejlesztése tekintetében ugyanis nem csupán egyes államok között, hanem egy államon belül is találkozhatunk eltérésekkel, „kanyarokkal”, és nem is függetlenül a politikai helyzet és a világpolitika alakulásától.

Az Egyesült Államok politikája például – különösen az elnökválasztást közvetlenül megelőzően – több arculattal is megjelent, de talán elmondhatjuk, hogy az EU alakulásával összefüggő álláspontja kevésbé volt ingadozó. A Szovjetunió megszűnését követően például ugyan nem elsősorban a politikusok, inkább a világpolitikával foglalkozó neves elméleti szakemberek, a politika globális koordináltságáról értekeztek. Hadd idézzem ezúttal csak a USA világpolitikával foglalkozó egyik közismert szakértőjének, S. P. Huntington professzornak a *Foreign Affairs*-ben, néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányát. (Huntington, 1999: 34–49. old.)

Huntington mértéktartó megállapítással indítja tanulmányát. A globális politika mindig a hatalomhoz és a körülötte folyó küzdelemhez kapcsolódott. Napjainkban azonban a nemzetközi politika ebben a lényeges tekintetben változóban van. Korábban ez a küzdelem *bipoláris* volt, most pedig lényeges módosulást láthatunk. Ma ugyan *egyetlen szuperhatalom* van, de ez még nem jelenti, hogy *a világ unipoláris* lenne. A mai nemzetközi politika egyik említett modellje sem illeszthető maradéktalanul a jelen viszonyaihoz. Sajátos „hibrid” alakult ki: az *uni-multipoláris rendszer*, egyetlen szuperhatalommal és több nagyhatalommal. De az egyetlen szuperhatalom is csak más nagyhatalmak támogatásával tud vétót gyakorolni. A USA ugyan az egyetlen szuperhatalom, de *más hatalmi formációk is vannak*. Európában éppen úgy, mint más világrészeken, és politikája kialakításánál erre figyelemmel kell lennie.

Huntington megfigyelése szerint mindegyik rendszerben éppen a leghatalmasabb tényezők érdeke a rendszer fenntartása. Megjegyzem azonban, hogy ezzel szemben Brzezinski úgy véli, a USA az első és utolsó *egyetlen globális szuperhatalom*. Ez tulajdonképpen összecseng Strobe Tallbot, a USA korábbi külügyi

államtitkárának véleményével: az amerikai külpolitika tudatosan törekszik az *univerzális* értékek előmozdítására. Megjegyzem, hogy Tallbot gondolkodásából kiindulva az univerzális értékek azonosak az amerikai értékekkel. Hozzá kell tenni azonban Huntington további véleményét is. Szerinte sem Clinton elnök adminisztrációja, sem a kongresszus, sem az USA lakossága nem lett volna hajlandó megfizetni a multilaterális, globális vezetés árát, de nem is fogadta volna el a kockázatait. Am napjainkban már az új és a fiatalabb Bush elnök vezetésével más politika mutatkozott meg. Az új elnök a világ jelentős részét – legalább elvileg – egyes országokat pedig katonailag is felsorakoztatta a USA mellé az Afganisztán elleni háborúba. A jövő dönti majd el, hogy ez a politika tartósan érvényesülhet-e.

Huntington szerint a politikai és intellektuális vezetők a legtöbb országban tiltakoznak az unipoláris világ ellen, sőt a nagy keleti országok képviselői – Oroszországtól Indiáig – a USA-t tekintik legnagyobb ellenségüknek. (Hozzá kell tennem azonban – a legutóbbi évek tapasztalataival gazdagabban és különösen az afganisztáni háború óta – ebben a vonatkozásban több ország vezetője, így például, eléggé meglepően, Oroszország is változtatni látszanak korábbi politikáján. Sőt, egy-két volt szovjet köztársaság katonai támaszpont telepítését is megengedte a USA-nak.)

Összefoglalva: különböző országok különféle módon reagálnak a USA szuperhatalmi pozíciójára. Mondhatnánk, hogy az iszlám világ nagy része kivételével, de ma már ezt sem lenne pontos megállapítás, hiszen a kevésbé fejlett országok Amerika-ellenessége csökkent. Bár a hidegháború utáni hegemoniaellenes magatartás ma is észlelhető. Az EU erősödése, taglétszámának esetleges növekedése – ahogyan Hubert Védrine francia külügyminiszter jósolta az EU kiterjedése és a közös valuta megteremtésének esetére – Európa saját ügyeiben jobban ösztönöz majd, sőt egyensúlyt is képezhet a világot uraló Egyesült Államokkal szemben. (Csak megjegyzem, az EU növekedése ma már valószínű, és a közös valutát már 12 ország bevezette.)

Kérdés azonban, hogy valóban várható-e Európában egy nyugati (és keleti) Amerika-ellenesség? Valóban oly mértékben gyengül-e a USA hatalma, hogy vele kialakult (és esetleg továbbfejlesztett) együttműködés káros lehet? Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a nemzetközi kapcsolatok jelenlegi elmélete – a westfáliai rendszer – *európai eredetű* és a benne részt vevő országok az európai kultúrához tartoztak. (Igaz ugyan, hogy történelmileg az amerikai kultúra is európai eredetű.) A multipolaritás – vonja le a következtetést Huntington – jelenlegi állapota azonban megköveteli a USA és néhány nagyhatalom együttműködését. Így az amerikai vezetésnek el kell hagynia a hegemonitás illúzióját, az amerikai érdekek és értékek a USA és világ természetes megegyezése alapján terjedhetnek és élhet-

nek a világ többi részén. (Ennek a „természetes megegyezésnek” a lehetőségét azonban ma sokan megkérdőjelezzük!) Ráadásul az *USA aligha teremthet unipoláris világot* (az amerikai termékek és mentalitás esetleges továbbterjedésével sem). Ebből következik, hogy az Egyesült Államok elvileg csak azt az előnyt használhatná ki, ami abból származhatna, hogy – a közfelfogás szerint – ma még az egyetlen szuperhatalom. Am ez a létező világban együttműködést igényelne a globális problémák megoldásának szolgálatában. Aligha kétséges azonban, hogy ilyen politikának az USA sajátos érdekeit is szolgálnia kellene. Végül, tudni kell, hogy a hatalom és a kultúra interakciójának sajátos összefüggése van az európai és amerikai kapcsolatokban. Éppen ezért az *Európával való kapcsolat központi elem az amerikai külpolitikai és gazdaságpolitikai célok elérésében*.

A XXI. században a nagyobb hatalmak elkerülhetetlenül versengenek és összeütköznek egymással, és pedíg többféle vonatkozásban, többféle hatalmi kombinációban is. Ez a világ azonban nem ismeri majd a szuperhatalmak és az olyan nagyobb regionális hatalmak közötti konfliktust, amelyek meghatározóan jellemzőek egy uni-multipoláris világra. Ezért azután az Egyesült Államoknak – mint a multipoláris világ nagyobbik hatalmának – meg kell találnia azt az a szerepet, amely a multipoláris világban kevésbé követelőző, kevésbé kötekedő és sokkal inkább elismerő, mint amilyen az egyetlen szuperhatalom világában volt szokásos.

Spanyolország korábbi miniszterelnöke – 1999-ben megjelent tanulmányában (González 1999: 28–43 old.) – alaposan elemezte az EU-nak a már elhatározott és a 2000-es években kialakuló struktúráját és feladatait. Új Európát azokra az oszlopokra és arra a kohézióra kell építeni, írta, amelyet a tagállamok elfogadtak, tehát arra a négy pillérre, amelyről már szoltam. A szervezet azonban a *népek uniója*, hangsúlyozta González, és ezt az uniót bővíteni kell. Miután ez kikerülhetetlen, az Európai Bizottság kiadott egy dokumentumot („Agenda 2000”), amelynek legfontosabb elemei: 1. Az új „európaiak” millióira számítva, adaptálni és erősíteni kell a közös mezőgazdasági, szociális és gazdasági politikát. 2. Meg kell határozni az EU-ba való befogadás pontos kritériumait, amelyek a nemzetek demokratikus alapelvekhez, a rule of law érvényesítéséhez való alkalmazkodását biztosítják. Továbbá, rögzíteni kell, hogy a már létező európai jogrendszert saját belső politikai rendszerükben is érvényesítik. 3. A tagállamoknak részt kell venniük a külpolitika és külső biztonsági politika érvényesítése kialakításában. Az EU gazdasági és kereskedelmi hatalma, éppen úgy, mint a nemzetközi kooperációban való részvétele érdekében, az egyes tagállamok képviselőinek részt kell vennie a tagállamok döntéseiben. 4. Minden országnak meg kell kapnia az EU intézményei-

nek munkáját hatékonyan átvilágító beszámolót. Végül: el kell fogadni az európai pénzügyi szerkezetet (az euró bevezetését).

A változásokkal kapcsolatban a nemzetállamok struktúrájának kétirányú válságon kell átmennie: a) A „szupranacionalitás” felé irányuló mozgás tapasztalható, mindazoknak a kapcsolatoknak az esetében, amelyek az EU és Latin-Amerika kereskedelmi blokkban (MERCOSUR) mutatkoznak annak során, hogy a jelenleginél kielégítőbb választ találjanak a globalizáció kihívásaira. b) Ugyanekkor ma is látható az „intranacionalitás” felé irányuló mozgás, amely a nemzetállamok új, belső hatalommegosztását is kialakítja.

Az EU kiterjesztésével kapcsolatos vitát egyébként ma sokkal inkább az elvi alapokra vonatkozóan folytatják, mintsem a valósággal összefüggően. Senki sem készült fel arra, hogy három egyszerű kérdésre válaszoljon: Ki lépjen be az unióba? Mikor tegyék meg ezt? És mi is valójában Európa? Ha egy szupranacionális terület, amelyre személyiségünk fejlesztése érdekében szükségünk van, legyen az akár plurális, akár közös EU – ahogyan egy ilyen terv kívánja –, Európa határain belül maradjon. Ha pedig az a feladata, hogy találkozzon a globalizáció kihívásaival, akkor meg kell határozni a politikai reprezentáció új formáját

Az elmondottakon túl – folytatta González – négy központi problémára kell figyelmet fordítanunk, ha valóban egyesült Európát kívánunk létrehozni. Először: meg kell kérdeznünk magunkat, mennyire kívánunk részt venni a gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatokban? Másodsor, hogyan kívánunk hozzájárulni a jog és a biztonság területén ahhoz, hogy a szabadságjogokat, amelyek számunkra adóttak, folyamatosan élvehessük? Harmadsor, hogyan kívánunk részt venni a külpolitika és a külső biztonság területén annak biztosítása érdekében, hogy az a szerep, amelyet ellátunk a világban, megegyezzen azazal, ami rendelkezésünkre áll a gazdasági, a kereskedelmi és a kulturális perspektívát illetően? Fel kell szerelni az uniókat olyan intézményekkel, amelyek képesek válaszolni az új diplomácia kihívásaira. Negyedszer, meg kell határozni, melyek azok az intézmények, amelyekre szükségünk van, hogy elérjünk egy hatékony, átlátható és demokratikus szerkezetet. Az intézményi reformok előrehaladása azonban csak akkor teljesíthető, ha meghatároztuk és kimunkáltuk az európai rendszer működésének fentebb említett problémáit.

Általánosságban elfogadhatjuk – az elgondolások és a tervek bizonytalansága ellenére –, hogy az európai államok, mind a lakosságukat, mind pedig gazdasági erejüket tekintve, *minőségileg* valóban nagyhatalmat alkotnak. Az érdekek és a törekvések jogszabályi korlátok közé rendezése céljából felmerült már egy *európai alkotmány* terve. (Ld. erre: Indjoudlan-Toulemon 1999: 389–396. old.)

V.

Tudjuk, hogy az európai államok jó része tart Németország megerősödésétől. Kérdés azonban, hogy a számba jöhető országok közül Németország rendelkezik-e egy *potenciális nagyhatalom ismertetőjegyeivel*. (Mearscheimer, 2001: 46–61. old.) Ezt a lehetőséget korábban már a Pentagonban is felismerték, hiszen egyik fontos dokumentumában már 1992-ben megjelent a következő szöveg: „Az első célunk, hogy megakadályozzuk egy új rivális felbukását... Ez annak a rendnek a kialakulását jelenthetné, amelyben korábban a Szovjetunió jelentős szerepet játszott... Stratégiaileg most arra kell törekednünk, hogy kizárjuk bármilyen a jövőben lehetséges versenytárs kiemelkedését.” Ilyen jövőbeni versenytárs lehetne Kína és Németország. Kínával most nem foglalkozhatunk, Németország esetében azonban az egyensúly egyre inkább „feléje tolódik”. Ez az ország gazdaságilag és katonailag egyre hatalmasabb, mondhatnánk nagyon erős pozíciót foglal el. A *konvencionális fegyvereket* tekintve, ereje egyre inkább növekszik, még ha az Egyesült Államok támogatása nélkül nem is lenne elég erős Európával szemben. Ebből tehát az a következtetés vonható le, hogy az Egyesült Államok nélkül az európai béke nem garantálható. Oroszország távolabbi perspektívában gazdaságilag megerősödhet, és ebben az esetben aligha lenne „papírtigrisnek” tekinthető. Ezek a feltételezések azonban már az európai és amerikai együttműködés egy más szférájába vezetnek, a *katonai szövetség problémáihoz*.

A pénzügyi uniót – legalábbis egyenlőre – elutasító angol kormányfő, Tony Blair (gyakorlatilag Jacques Delors elgondolása alapján) törekszik az *európai katonai együttműködés erősítésére*, s az Egyesült Államokkal való szövetség erősítésére. (Medley, 1999:18–22. old.) Világosan kifejeződik ez az afganisztáni háborúban, amelyben Nagy-Britannia a USA legfontosabb szövetségeseiként vesz részt. Az angol kormány balközép politikai partnerei Európában – mint Gerhardt Schröder, Lionel Jospin és a korábbi olasz kormányfő, Massimo D'Alema – valamennyien hívei a politikai és a gazdasági együttműködésnek, a katonai szövetségen túl is. Ebből a szempontból egyébként a USA is gygetért az európai katonai törekvésekkel. A nyugati szövetség tehát készen áll egy autonóm, védelmi erő kiépítésére, sőt ennek a tervnek a végrehajtása is megkezdődött. A NATO európai tagjai a legutóbb Kölnben tartott konferencián is elkötelezték magukat egy, a működésre teljesen kész, jól felszerelt európai katonai egység (hadtest) létrehozására 2000 végére.

A katonai egység felállításának három tényezőjét határozták meg. 1. Biztosítja azt a személyes európai küldetésnek a teljesí-

tését, amelyre az érintett államfők elkötelezték magukat. 2. A katonai „unió” nagy lépéssel viszi közelebb Európát az USA-val való politikai egyensúlyhoz. 3. Az európai katonai egyensúly kiépítése lehetővé teszi az európai hadiipar óriási fejlesztését, s ez jelentősen kiegyenlíti a foglalkoztatást. A Koszovóban szolgálatot teljesítő amerikai és európai katonai erők között felszerelésben és fegyverzetben már megmutatkoztak a különbségek. Az új európai hadtesttel a több vonatkozásban érezhető európai hátrány kiegyenlíthető. Sőt, egy egyesített európai katonai erő nem csak a világpolitikai egyensúlyt változtatná meg, hanem az európai gazdaságot is – eddig el nem képzelhető mértékben – növelné. (Madley, R. 1999: 18–22. old.)

Az Európai Unió katonai egyesítése tehát már megindult. Az első lépés a politikailag jelentős mértékben együttműködő kontinens – vagy egy része – katonailag bevethető haderejének hátrózott kialakítása. A nyugati politika olyan szervezetet hoz létre, amely nem csupán az NATO európai tagjainak biztosíthat egyensúlyt az amerikai szövetségesekkel, hanem általa Európa nagyobb szerepet kaphat a politikai, gazdasági stb. együttműködés terén is.

Az Európai Unió politikája mindez ideig nem volt túlságosan „stabil”. Különösen nem a szervezet kiterjesztése, az esetleges új tagok jogállása, az unió belső szerkezetének kialakítása tekintetében. (Korábban már láttuk, hogy az EU bizonyos mértékű szerkezeti és cselekvési módosítása is csak átmeneti intézkedés. Így sem az unió, sem a NATO szerkezete és elemei végleges formában még nem jelentek meg.) Láttuk, hogy Nagy-Britannia például a katonai szervezetet illetően együttműködik (kezdeményezően is) a többi tagországgal, a pénzügyi egyesítésből azonban egyelőre kivonta magát, s nem is oly régen – gondoljunk csak Ash tanulmányára – törekszik is az EU-nak, mint *laza szerkezetű uniónak* a megalapozására.

Az elmúlt év novemberében jelent meg például Helen Wallace tanulmánya (Wallace, H., 2001: 581–594. old.), amelyből kiderül, hogy az EU szervezetével kapcsolatos tudományos munkák és politikai megközelítések még mindig *jelentősen eltérnek* egymástól. Nem világos még az EU-nak a jövőt illető politikája sem, s maga az EU is átalakulóban van. Ebből következően mind az elméleti, mind a politikai felfogások „csatáznak” egymással. Nem csodálható tehát, hogy sem az elméleti, sem a gyakorlati elemzők nem ragadják meg a kialakuló politikai rendszer lényegi és alapvető vonásait.

Lord Robertsonnak, a NATO főtitkáranak 2001-ben tartott előadása elemezte az EU fejlődésének lényeges vonásait. Ezzel összefüggésben megvizsgálta az európai biztonsági és védelmi politika kialakítását. Ez az analízis megvilágította a NATO fontosságát az EU elméleti tanulmányozói és a gyakorlati munkásai számára. Ez az elgondolás – legalábbis részben – megjelenik

ugyan a gyakorlatban, de az EU egészének szervezetére és működésére még nem adott minden tagállam által elfogadott megoldást. Egy tekintélyes brit szervezet (a British Economic and Social Research Council) az európai integráció dinamikáját tanulmányozva, már tanulmánya címében is érdekes kérdést tett fel: *One Europe or Several: the Dynamics of Change across Europe?* Az eredményeket egy erre a célra szervezett konferencián megvitatták.

A vita részletesen elemezte a feltárt jelenségeket, amelyek alapján megállapítható volt, hogy szembe kell nézni a hidegháborút követő elmozdulásokkal. Ezek új feladatokat hoztak és egyben gyengítették az eddig kimunkált ideológiai alapokat. Az európai biztonság problémái új tartalmat kaptak, s Európa politikai földrajzát is újra kell rajzolni a következők alapján.

- *Politikailag:* az EU gazdaságilag óriási lépést jelentett a nyugat, míg a globális fejlődés és verseny új problémákat hozott Európa számára. Ezek már tükröződnek a Lisszabon–Stokholm folyamatokban is.
- *Gazdaságilag:* az örökölt gazdasági modellek ma már nem megfelelőek Nyugat-Európában, ugyanekkor azonban újra felfedezték őket Közép- és Kelet-Európában.

Mindez valamennyi országban új gazdasági és politikai problémákat szült, amelyek megoldására természetesen új elemzésekre és következtetésekre volt és van szükség. S valóban, egymástól eltérő megoldási módozatok is láttak napvilágot.

Anélkül azonban, hogy ezeket a megoldási változatokat akár röviden is áttekinthetném, összegezni kell azt a két legfontosabb következtetést, amelyet a vita kialakított az EU politikájának megváltoztatására.

1. A politikának az EU-ban már hosszabb ideje kialakult területi és intézményi folyamatai változásának fő vonala a *politika egyre inkább rutinná váló mintájának kialakulása*. A változás fő vonalát úgy határozhatjuk meg, hogy az EU fejlődése alá van vetve a nemzeti folyamatokon belüli „*domesztikálódásnak*” és a politikai menedzsment helyi lehetőségeinek.
2. A politika több területén érdekes tapasztalatok mutatkoznak, és pedig olyan módszerek használatában, amelyek szemben állnak a hagyományosabb EU-rezsimekkel. Ezek használatának eredményeit azonban még meg kell vizsgálni.

Ezek a problémák már korábban is megjelentek, a megnyugtató válaszokat azonban még kevésbé fogalmazták meg. Különösen, ha ezt a folyamatot a politika szélesebb történeti perspektívában vizsgálánk. Ha erre itt nincs is lehetőség, hadd emlé-

keztessek egy sajátos, de hovatovább időszerűvé váló kijelentésre: Az is feltételezhető, hogy az Európai Unió annak a folyamatnak a mellékterméke, amely a pártpolitikától egyre inkább a szélesebb felfogáshoz és az unióhoz vezet. A konvergenciából azonban kétségtelenül sok probléma és kérdés származik. Az alapvető kérdés kétségtelenül az, hogy *mi maradhat nemzeti szinten?* (Mérny-Muller-Quermonne (Ed. by) 1996: 9-11. old.)

Ahogy a fent idézett szerzők is megállapították, a klasszikus federális államra kialakított modell alapján az EU esetében semmire sem megyünk. Az unióban kialakuló döntések nehézsége pedig – legalábbis eddig – a döntéshozatal rendkívüli komplex voltából adódik.

Ezeket a problémákat és a hozzájuk kapcsolódó kérdéseket itt nem sorolhatom fel. Mindössze arra kívánok emlékeztetni: 2001. december 15. napján az unió döntött abban a tekintetben, hogy 10 új tag felvételének vizsgálatára készül (Magyarország, Lengyelország, Lettország, Észtország, Csehország, Ciprus, Szlovákia, Szlovénia, Málta és Litvánia), és ennek előkészítésére létrehozta az unió konventjét, amelynek elnökévé Franciaország egykori köztársasági elnökét, Valéry Giscard d'Estaing-t választotta meg.

Ez az ún. laekeni deklaráció az Európai Unió jövőről hangsúlyozza, hogy Európának új szerepe van a gyorsan változó, globalizálódó világban.

Európa az emberi értékek kontinense, s az unió csak olyan országok számára nyitott, amelyek ezeknek az értékeknek, a demokráciának, az emberi jogoknak, a szabad választásoknak, a kisebbségi jogoknak, valamint a Rule of Law elvének fenntartója. Az európai polgárok elvárásait az uniónak teljesítenie kell. Például nagyobb szerepet kell vállalnia az igazságszolgáltatásban, harcolnia kell a határok közötti bűnözés ellen, kontrollálni kell a migrációs folyamatokat, segítenie kell a menedéket kérőket, a háborúval sújtott országok menekültjeit. A polgárok megkívánják a munkanélküliség és a szegénység elleni harcot.

Közös erőfeszítéseket kell tenni a környezetvédelem érdekében, a klímaváltozások esetén, az élelemellátásra, röviden, ezeket transznacionális problémáknak kell tekinteni.

A megújított unióval szemben új kihívások és reform igények jelentkeztek. Ennek megfelelően jobban kell meghatározni és tagolni az Európai Uniót. Ez természetesen többek számára kérdéses kérdést vet fel, például az unió hatáskörének kiterjesztését, és figyelni kell az új kihívásokra adandó válaszokra. Több demokráciát, átláthatóságot és hatékonyságot kell teremteni az unió döntései számára. Meg kell alkotni az európai polgárok alkotmányát, és össze kell hívni a konvenciót Európa jövőjének megtárgyalására.

IRODALOM

- Ash, T. G. (1998) *The Threat to Europe*. Foreign Affairs. March/April
- Ash, A. G. (1999): *The Lonely Superpower*. Foreign Affairs. March/April.
- Delors, (1988)
- González, E. (1999): *European Union and Globalization*. Foreign Policy. Ammer.
- Guéhenno, J.-M. (1999): *Modernization and the International System*. Journal of Democracy. January.
- I. Hedri, K. (2000): *Az Európai Unió döntéshozatali reformja*. Külpolitika VI. évf. 1-2. sz.
- Huntington, S. P. (1999): *The Lonely Superpower*. Foreign Affairs. March/April.
- Indjoudjlan, D.-Toulemon, R. (1999): *Une constitution pour l'Europe*. Commentaire. No. 86, Été.
- Karatnyeky, A.-Motyl, A.-Schneitzer, A. (Eds.) (2001): *Nations in Transit*. Freedom House, Inc. Published by Transaction, Rutgers, New Brunswick.
- Kulcsár, K. (1999): *Az Európai Unió és Magyarország a századforduló végén*. Külpolitika. V. évf. 3-4. sz.
- Ludlow, P.-Hirshbell, K.-Barre, R. (1965): *Preparing for 1996 and a Larger European Union*. CEPS Special Report. No. 6. Bruxelles.
- Mearscheimer, J. J. (2001): *The Future of the American Pacifier*. Foreign Affairs. September/ October.
- Medley, R. (1999): *Europe's Next Big Idea. Strategy and Economics Point to a European Military*. Foreign Affairs. September/October. 18-22. old.)
- Mérny, V.-Muller, M.Y. and Quermonne, J.-I. (1996): *Adjusting to Europe*. Routledge. London and New York.
- Nugent, H. (1995)
- Robertson, R. (1992): *Social Theory and Global Culture*. London, Newbury, New Delhi.
- Toynbee, A. J. (1962): *A Study of History*. Oxford University Press, London, New York, Toronto.
- Trevor-Roper, H.-Urban, G. (1989): *Aftermath of Empire*. Encounter, Vol. LXXIII. No. 5.
- Wallace, H. (2001): *The Changing Politics of the European Union: An Overview*. Journal of Common Market Studies. Vol. 50. No. 4.

PÁRTOK ÉS PARLAMENTARIZMUS

CSIZMADIA ERVIN

A pártok alkalmazkodóképessége és a pártverseny dinamikája

Nemzetközi és hazai példák

BEVEZETÉS

A pártokról szinte mindent elmondott már a politikatudomány, néha mégis az az érzésünk, hogy nagyon keveset tudunk róluk. A XX. században született nagy pártelméletek és -klasszifikációk (Almond, 1956; Sartori, 1966, 1976; Kirchheimer, 1966; Lipset-Rokkan, 1967; Katz-Mair, 1955) általában nagy, évtizedes trendeket vizsgálnak, s bár elementáris hatást gyakoroltak és gyakorolnak a pártok politikatudományi elemzésére, nem mindenben elégítik ki igényünket a rövidebb trendek pontosabb leírására. Természetesen megszámlálhatatlan monográfia és tanulmány szól a pártok rövidebb időszakokat átívelő változásairól is, mégsem mondhatjuk, hogy valójában értjük, mi miért történik a pártok világában.

Magyarország esetében mindez különösképpen igaz. Az 1990–2001-es időszakban a magyar politikatudósok is számos alkalommal kísérletet tettek a pártverseny és a pártrendszer kialakulásának, működésének és változásának bemutatására. Meghonosodtak és standardizálódtak a nemzetközi politikatudomány kategóriái, úgy mint törésvonalak, bal-jobb tengely, tömegpárt, gyűjtőpárt, kartellpárt, a pártrendszer koncentrációja és így tovább. Az öröndetes tendenciák mellett is fel kell azonban figyelnünk arra, hogy viszonylag kevés szó esik a magyar pártosodás egy fontos aspektusáról: a pártok alkalmazkodóké-

pességéről, az alkalmazkodás merőben eltérő mintáiról és ennek a pártverseny dinamikájára gyakorolt jelentőségéről.

Ebben a tanulmányban arra törekszem, hogy a magyar pártokat adaptivitásuk foka, minősége felől közelítsem meg. Azt a hipotézist szeretném megfogalmazni, hogy a pártok soha nem egyformán *reagálnak* az őket folyamatosan érő környezeti kihívásokra (amelyek érkehetnek a társadalom, de partriválisaik felől is); és soha nem egyformán igyekeznek *formálni* a pártverseny jellegét és feltételeit. Azt szeretném bizonyítani, hogy az alkalmazkodás egyszerre jelenti az „objektív” körülményekhez való igazodást és a „szubjektív” szándékok (pártcélok) mind teljesebb érvényesítését. Ha ez utóbbiról elfeledkeznénk, nem értenénk meg például, hogy a magyar pártrendszer hogyan juthatott el 2002-re a „kvázi-kétpártrendszerhez”, miközben 1990-ben, az induláskor, *sokpárti* struktúra jött létre. Nyilvánvaló, hogy az aktorok *tudatos, vállalt* szándékai, nem pusztán csak az objektív körülmények és kényszerek tették ezt lehetővé (Tóth, 2001).

Azért is kísérletezünk egy „szelektív alkalmazkodáselmélet” alapjainak lerakásával, mert három veszélyt látunk a magyar pártosodási folyamat eddigi leírásaiban. Az első az, hogy a pártkutatók egy része erőteljesen aktuálpolitikai megfontolások hatása alatt áll, és a pártpolitikai változásokat politikai szimpátiák alapján ítéli meg. Természetesen nem gondolom, hogy a politikatudós függetlenítheti magát az ítéletalkotás követelményétől, azt azonban igen, hogy a pártverseny sok felszínes magyarázata származott az elcmzési szempontok és elméleti keretek tisztázatlanságából.

A második – az előbbiből következő – veszély a pártok fejlődésének lineáris bemutatása. Holott a politikatudomány éppen azzal tehetné a legtöbbet, ha nyilvánvalóvá tenné: az egyes pártoknak saját, külön történetük van, s csak a pártrendszer némileg elvont fogalma helyezi a pártokat egyetlen lineáris kontinuumra. A veszély forrása itt az, ha elfeledkezünk az adaptivitási kapacitás és hatékonyság eredendő különbségeiről és mindenáron egyforma alkalmazkodást várunk el a pártoktól. Látni fogjuk, hogy a nyugat-európai példákban sincs ez így. A Fidesz-jelenség értelmezhetetlenné válik (hogy a magyar közönség számára egyik legnagyobb pártpolitikai kihívást említsem), ha a Fidesz problematikáját egy szűk lineáris gondolkodási logikában akarjuk megmagyarázni.

Végül a harmadik veszélyforrást abban látom, hogy az elmúlt tízegynéhány év folyamatainak elemzésében talán leguralkodóbbnak tekintett *bal-jobb megközelítés* szintén inkább egy hagyományos értelmezési keretet, mondhatni, lineárisat ad, és ugyancsak kevéssé érzékelteti a dinamikát. Nem vitatom, hogy a bal-jobb tengelynek igenis van relevanciája, mint ahogy a magyar politikatudósok jelentős része is elismeri ezt a különböző szakmai vitákban. A bal-jobb séma – miközben helyesen állapít-

ja meg, hogy az állampolgárok jelentős része ma is el tudja helyezni magát az ideológiai skála valamely pontján – rugalmatlan azonban abban a vonatkozásban, hogy bemutatná nekünk a balvagy jobboldalon álló pártok közül éppen melyik, hogyan alkalmazkodik a külső kihívásokhoz, hogyan módosítja adaptációs arzenálját, azaz kimutatható-e közöttük valamilyen – nem elsősorban ideológiai, hanem alkalmazkodási-hatékonyaságbeli – különbség.

Ezen veszélyeket – nézetem szerint – úgy kerülhetjük el, ha a pártokat folyamatosan a környezetükkel és vetélytársaikkal való interakcióban fogjuk fel, azaz figyelmünket egyrészt az alkalmazkodást kiváltó társadalmi-gazdasági és kulturális tényezőkre, másrészt magára az alkalmazkodás folyamatára fordítjuk. Csak ebben az esetben nyílik mód annak az egyébként egyszerű (bár sokak számára komoly fejtörést okozó) kérdésnek a megválaszolására, hogy például Magyarországon a Fidesz miért „adta fel” liberális elveit és „állt át” a konzervatív oldalra. Látjuk majd, hogy a pártok a külföldi példákban is *sokféleképpen* reagálnak a kihívásokra, ennyiben Magyarország esete nem számít kivételnek.

A dolgozatban először az alkalmazkodóképesség fogalmi kereteivel foglalkozom, majd számos nyugat-európai ország pártjainak példáit sorakoztatom fel. A tanulmány második, nagyobb részében a magyar pártosodást és a pártok változási dinamikáját vizsgálom és vetem össze az első részben bemutatott nyugat-európai példákkal. Végül kitérek a magyar pártok „sötét lovára”, a Fideszre, amelynek alaposabb elemzése mindmáig várat magára. Végül a pártfejlődés és a demokratikus rend összefüggéseiről ejtek szót.

A PÁRTVERSENY ASZIMMETRIKUS TRENDJEI NYUGAT-EURÓPÁBAN

A pártversenyben kulcstényezőnek tartjuk a pártok alkalmazkodóképességét, azt a kapacitást, amellyel reagálni képesek a környezeti kihívásokra, és tudatos cselekvésekkel formálni tudják a verseny menetét. Mielőtt az alkalmazkodóképességgel kapcsolatos teoretikus kérdésekre térnék, hadd világítsam meg, hogyan gondolom a pártok dinamikus változásának kérdését egy távolról vett analógiával.

Normál és forradalmi állapot, alkalmazkodóképesség

Thomas Kuhn ma már klasszikus könyvében (Kuhn, 1983) a tudományos forradalmak természetével foglalkozik, és különbsé-

get tesz a tudomány úgynevezett normál és úgynevezett forradalmi állapota között. A *normál* állapotban a tudományos közösség tagjai között többé-kevésbé konszenzus uralkodik, hogy mit tekintenek tudománynak, melyek a releváns tudományos teljesítmények és kategóriák, és melyek nem minősíthetők annak. A tudománytörténet azonban – mondja Kuhn – bőséges példákkal szolgál arra, hogy a normál állapotot egy idő után feszegetni kezdik, fellazulnak, módosulnak az addig sérthetetlennek vélt tudományos értékelési normák. Beáll a tudomány forradalmi állapota, amelyet aztán – hosszas harcok után – ismét valamiféle új, normál állapot követ.

Természetesen nem kívánom itt hosszasan elemezni Kuhn tételét. Az analógia valóban távolinak tűnik, de meggyőződésem szerint tökéletesen alkalmazható a pártok vizsgálatában. Az elemzők a pártokat általában úgy tekintik, mint amelyek *lényegüket* illetően csak ideológiai profiljukban különböznek egymástól. A pártverseny „normál állapota” azt jelenti, hogy a fejlődésüknek többé-kevésbé *azonos* fókán álló pártok ideológiailag eltérő válaszokat adnak a felmerülő problémákra. Valamiféle radikális („forradalmi”) változás csak nagy kataklizmák (például háború, polgárháború, rendszerváltás) esetén következik be.

Ez a megközelítés szerintem hibás. Sokkal inkább beszélhetünk arról, hogy a pártok versenyében átmetszik egymást a „normál” és a „forradalmi” állapotok, azaz a pártok alkalmazkodóképessége folyamatos igénybejelentés is a rendelkezésükre álló „normál keretek” átalakítására.

Ellentétben a tudománnyal, ahol nem ritka, hogy a létező tudományértékelési konszenzus hosszú időtávra áll fenn, a pártpolitikában egyáltalán nem ritka, hogy egymással rivalizáló értékelési, szerveződési elvek állnak egymással szemben, relatív-*vá* téve a pártok közötti konszenzust. Természetesen ez nem jelenti *minden* konszenzus kiiktatódását, a demokratikus rend épenséggel feltételezi, hogy a rivális pártok számos alapvető kérdésben (például a törvényes választási eredmények elfogadásában) egyetértsenek. De abban, hogy milyen a *helyes*, a *jó* párt-szerveződési mód és pártstratégia, abban már az ún. normál állapotban sincs egyetértés. Messze nincs arról szó, hogy a XX. századi pártfejlődésben egy egységnyi időszak *azonos* pártszerveződési módokat, alkalmazkodási stratégiákat produkálna. Az a politológiai közhely, miszerint az elmúlt másfél évszázad négy nagy pártszervezeti formát termelt ki (elitpárt, tömegpárt, gyűjtőpárt, kartellpárt), önmagában végtelen leegyszerűsítések táptalaja. Hiszen e megközelítésből úgy tűnhet, mintha egy-egy párttípus és a hozzá tartozó pártalkalmazkodási stratégia az *egyetlen* lenne a maga korában. Katz és Mair (Katz-Mair, 1995) alapvető tanulmányukban éppen azt mutatták ki, hogy valamennyi pártszerveződési módnak vannak a maga korában rivál-

lisai. Teljes joggal vitatkoznak azzal a szemlélettel, hogy a pártfejlődésnek – bármelyik párttípussal – *végpontja* lenne. „A nyugati demokráciákban – írják – a pártfejlődés dialektikus folyamatot tükröz, amelyben minden új párttípus további fejlődést ösztönző reakciót vált ki, ami azután elvezet egy újabb párttípushoz, a reagálások másik csoportjához és így tovább” (Katz–Mair, 2001: 132).

A Katz–Mair-féle elképzelés lényegét – módszertani értelemben is – elfogadom. Hiszen a fenti idézet (és az egész tanulmány is) arról szól, hogy a pártosodási folyamatot és a pártversenyt nem interpretálhatjuk egy olyan lineáris szemlélet jegyében, amely szerint a pártok „normál állapotban” szervezeti stratégia értelemben egyformák, riválisaiktól csak értékrendi különbségek választják el őket. Ellenkezőleg: a dominánsnak tűnő pártminta megteremti a vele szemben álló mintát, amely persze nem szükségszerűen olyan hatékony, mint az előbbi, de létezik, hat és ugyanúgy terjeszkedni kíván. Vissza fogunk térni rá – mert alapkérdés –, hogy Magyarországon az 1990 utáni időszakban az alkalmazkodási kihívás és kényszer csak *átmeneti* időre teremtett hasonló szerveződésű pártokat, az 1990-es évek közepe óta megbomlott a rendszerváltás körüli „normál állapot”, amikor is az újonnan alakuló pártok nagyjából azonos szervezeti kereteket és mobilizációs stratégiát tudtak produkálni.

Az az elméleti megközelítés tehát, amelyhez kötném a magam elképzeléseit, *természetes* reakciónak tekinti, hogy például az elitpárt mellett létrejönnek a tömegpárt, a tömegpárt mellett a gyűjtőpárt, a gyűjtőpárt mellett pedig a kartellpárt új szerveződési formái (Katz–Mair, 2001: 139). Sőt a sokat vitatott kartellpárt sem a történelem *végpontja*: „A kartellpárt a demokrácia meghatározott felfogását tételezi, mi több ugyancsak a korábbi párttípusokhoz hasonlóan további reakciókat vált ki, és elveti a további fejlődés magját” (Katz–Mair, 2001: 132). Richard S. Katz pedig egy újabb írásában már a kartellpártokra való *természetes* reakcióként mutatja be az ún. antipártokat, azokat a pártokat, amelyek nem részesülnek a kartell biztosította előnyökből (Katz–Mair, 2001:282). Hasonlóképpen más szerzőknél is megjelentek a kartellpártok *utáni* korszakról szóló prezentációk, bizonyítván, hogy a politikatudomány számára is milyen lényeges az az innováció, amelyet a kartelltézis instrumentálizálása jelentett (Yishai, 2001).

Ez a típusú megközelítés azért jelent kiindulópontot számunkra a magyar folyamatok értelmezéséhez is, mert a pártoknak egy merőben új osztályozását adja. Ahhoz, hogy ennek az osztályozásnak az igazi jelentőségét érzékeljük, szükség van az elmélet másik alapvető elemének bekapcsolására. Eddig ugyanis csak arról beszéltünk, hogy a pártok alkalmazkodóképessége, illetve ezen alkalmazkodásj formák különbségei determinálják a pártversenyt. Katz és Mair, illetve Katz azonban nem

csak azt állítja, hogy egy adott periódusban különféle alkalmazkodási stratégiájú pártok néznek farkasszemet egymással, hanem azt is – mint idéztem –, hogy az egyes párttípusok megjelenése a demokrácia meghatározott felfogásához kötődik. Eszerint a tömegpártok megjelenése (az általánossá tett választójog révén) egészen más demokráciafelfogást jelent, mint az elitpártok demokráciaképe, és így mehetünk tovább a gyűjtőpártokon át a kartellpártokig. De az új demokráciafelfogás egy csapásra nem teszi idejétmúlttá, kiiktathatóvá a régit sem; ezért a pártszerveződési formák versenye demokráciafelfogások versenyét is jelenti. Ebben a versenyben a rivális felek a lehető legszélesebb spektrumon igyekeznek bebizonyítani, hogy az ő alkalmazkodási potenciáljuk jobb, hatékonyabb, mint ellenfeleiké.

Ez az elemzés egy nagyon fontos implikációt nyújt számunkra, ami már a pártrendszer összefüggésében érdekes. Köztudott, hogy a pártrendszerek leírására rendkívül sok leírás született (Sartori, 1965; Enyedi-Körösényi, 2001), de talán arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy még azokban az országokban is, ahol formálisan nem kétpártrendszer van, a verseny elég egyértelműen két blokk közötti versenyre egyszerűsödik, azaz a hagyományos sokpártrendszerek szerepe átértékelődik (Pasquino, 1994). Ez a változás pedig nagymértékben összefügg azzal, hogy igazából a két szembenálló blokk egymástól eltérő demokráciakoncepciót képvisel. Kelet-Közép-Európa vonatkozásában ezt a problémát nemrégiben kitűnően elemezte a Merkel-Croissant szerzőpáros (Merkel-Croissant, 2000).

A nyugati pártok két alkalmazkodási hulláma

Katz és Mair alapvető tanulmánya és néhány más – a pártok változásait elemző – tanulmány ellenére is azt mondhatjuk: keveset tudunk arról a folyamatról, ahogyan a pártok eljutnak a változtatási kényszer felismerésétől az alkalmazkodás konkrét módjainak kialakításához. Sokkal alaposabb képünk van egy már kialakult, konszolidált pártformációról és a vele szemben ugyancsak megszilárdult rivális párt(ok) struktúrájáról. Szerencsére az utóbbi években egyre szaporodik azoknak az elemzéseknek a száma, amelyek megpróbálják enyhíteni ezt a hiányt (Lawson ed, 1994; Wilson, 1994; Berman, 1997; Kitschelt, 1994; Markovits-Gorski, 1993; Grabow, 2001; Luther-Deschouwer, 1999; Seisselberg, 1996).

E munkák nívója, hogy az alkalmazkodási folyamatot nagy társadalmi és kulturális trendekkel összefüggésben tárgyalják. Ennek a „változásirodalomnak” két nagy hulláma van. A pártváltozás-elemzők az egyik nagy hullámot a hetvenes, a másikat a kilencvenes évekre datálják.

(*A hetvenes évek posztmateriális kihívása*) Az első hullámban, a hetvenes és a nyolcvanas években az adaptációs kihívást mindenekelőtt az új világrend, a globalizációs tematika jelentette. Katz és Mair erre az időszakra teszi a kartellpártok megjelenését, illetve a hagyományos tömeg-, sőt a gyűjtőpártok válságát is. Más szerzők azt mondják, hogy ekkor merült ki az 1945-től tartó ún. „jóléti konszenzus”, illetve ekkor kerültek adaptációs kihívás elé a jóléti konszenzust menedzselő pártok (Stone, 1991; Smith, 1991).

A jóléti konszenzus kimerülése Nyugat-Európában szinte mindenütt fölvetette a szociáldemokrata pártok válságát (Duncan, 1985; Peterson–Thomas, 1986). Ezek a pártok a század első felében váltak establishmentpártokká, amikor a munkásszótlyt kellett beemelni a parlamentáris politikába. Az osztályszavazatra alapozott pártpolitika azonban már 1945 után, a társadalom szociológiai karakterének átalakulásával lényegében érvényét veszítette. A szociáldemokrata pártoknak nyitniuk kellett más – nem osztályszinten hozzájuk kötődő – társadalmi rétegek felé. Erre a lépésre azonban korántsem mindegyik nyugat-európai szociáldemokrata párt volt képes. A nyugatnémet SPD például hiába adta fel a marxizmus ideológiáját Bad Godesberg-i (1959) programjában, a hetvenes évek második feléig elég erőteljesen foglya maradt a hagyományos, osztályszempontú politizálásnak. A párt *múltja* határt szabott az alkalmazkodóképességnek: a Német Szociáldemokrata Pártnak nem voltak tapasztalatai például a középosztállyal való kapcsolatfelvételben. Az adaptáció azoknak a pártoknak sikerült jobban, amelyek (például a svéd szociáldemokrata párt) korábban szereztek tapasztalatokat a középosztály mobilizálásában (Berman, 1997: 113).

De volt két további korlátja a német SPD (és még számos párt) hatékony alkalmazkodásának. Az egyik a globális gazdasági, társadalmi és kulturális kihívás nyomában megjelenő posztmateriális értékrend és a hagyományos baloldali értékrend konfliktusa, a másik a párt túlságosan erős szervezeti beágyazottsága.

Ami a posztmateriális értékrendet illeti (Inglehart, 1977, 1981, 1990) megállapíthatjuk, a szociáldemokrata pártok számára ekkor még túlságosan nagy és megválaszolhatatlan kihívás volt. A szociáldemokrata pártok szavazói köre a hagyományos – materiális – törésvonalakon fixálódott, és kevésbé vált mozgathatóvá a posztmateriális törésvonalon. Az a fajta pragmatikusabb irányvonal, amely a kilencvenes évek első felétől jellemezte a német szociáldemokráciát, noha természetesen igaz, hogy egy másik tekintetben (elmozdulás a *mozgalmi* politizálástól a *kormányzati* szerep felé) nagyon is történt változás: 1982-ig a szociáldemokraták kormányzati pozícióban voltak (Berman, 1997: 109). De kormányzati periódusuk végén nem

tudták lebonyolítani a neokonzervatív hullám szárnyán felnövekedő újkonzervatív pártokéhoz hasonló adaptálódást.

A hatékony alkalmazkodásban gátolta a szociáldemokráciát az a körülmény is, amelyet általában *előnynek* szokás nevezni: erős társadalmi beágyazottsága (bonyolult kapcsolatok a társadalmi szervezetekkel és a szakszervezetekkel). A mély szervezeti beágyazottság – ami komoly ütőkártya volt évtizedekkel korábban az elitpártokkal szemben – ebben a helyzetben deficitnek bizonyult, nem tett lehetővé rugalmas szervezeti alkalmazkodást (Kitschelt, 1994: 4). Az erős szervezeti hierarchia, az egymással is rivalizáló belső frakciók, platformok és személyek megakadályozták, hogy a külső strukturális kihívásokra gyors, hatékony válaszok szülessenek. Nem véletlen, hogy a német és az angol szociáldemokráciában nem mutatkozott olyan politikai személyiség, aki le tudta volna gyűrni a túlságosan erős hagyományos vertikális struktúrából fakadó teherterheléseket (Huneus, 1996: 433).

Ugyancsak azt is látni kell, hogy – mint Frank L. Wilson rámutat alapvető tanulmányában – az angol és a német szociáldemokrata pártok gyenge hatásfokú alkalmazkodóképessége mellett ismerünk sikeres szociáldemokrata válaszokat is a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától. A francia és a spanyol példákra gondolunk. Mindkét példa azért érdekes számunkra, mert a baloldali pártok sikeres adaptációja szorosan összefügg azzal, ami a neokonzervatív pártok tartós sikerét eredményezte: a *személyiség* szerepével.

Francois Mitterand 1972-ben került a Francia Szocialista Párt élére. Pártelnöksége korai szakaszában inkább balra vitte a pártot és sokáig elutasította az európai szociáldemokrata pártok osztálykompromisszumokra építő politikáját (Wilson, 1994: 276). Csak akkor történt változás a párt politikájában, amikor a kommunista baloldal pozíciói már nem jelentettek fenyegetést a kapitalista rend fenntartása szempontjából, azaz amikor a Francia Kommunista Párt feladta rendszerellenzéki alapállását. A Mitterand-féle szocialista párt akkor adta fel korábbi ideológiai identitását, amikor egyértelműen a baloldal monopolizálójává vált (Wilson, 1994: 276).

Hasonlóan lényeges szerepet játszott Felipe Gonzalez Spanyolországban. Gonzalez 1974-ben lett a Szocialista Párt elnöke, és több mint fél évtized után – a kis balpártokkal való integrálódás után – sikerült konszolidálnia a pártot. A hetvenes évek végére a párt feladata ideologikus irányultságát és – hasonlóan a francia szocialistákhoz – pragmatikussá vált (Wilson, 1994: 278).

Fölmerül a kérdés: lehet-e általánosítható tanulságokat levonni a fenti példákból, amelyekben két párt (a német és az angol) nem, ellenben két párt (a francia és a spanyol) *sikeresen* tudott alkalmazkodni? Valóban a szociáldemokrata pártszerve-

zódési metódus került-e válságba, vagy helyesebb azt mondanunk, hogy valamennyi párt krízist élt át, amely elhasználódott a kormányzásban, illetve amely túlságosan is programfüggő volt [ahelyett, hogy felismerte volna a vezető személyiség(ek) szerepét].

Az általánosítható tanulság az, hogy már ebben a periódusban is szignifikáns összefüggés van egy párt sikeres, hatékony szereplése és az olyan vezető kiválasztódása között, aki a párt alkalmazkodását, belső reformját sokszor a párttagság vagy bizonyos belső csoportok ellenében valósítja meg. Angliában és Németországban egy konzervatív, illetve egy kereszténydemokrata politikus (Margaret Thatcher, illetve Helmut Kohl) testesítette ezt meg, Franciaországban és Spanyolországban azonban a nyolcvanas években nem voltak ilyen politikások a jobboldalon. Közismert, hogy mind a két országban erősek voltak a jobboldali tradíciók (de Gaulle), illetve Spanyolországban egyenesen a félfasiszta hagyományok (Franco-rendszer).

A hetvenes-nyolcvanas években ezen országok tapasztalatai igazolják azt a tézisünket, hogy a politikai verseny formálásában *eltérő* karakterű pártok vesznek részt. A legfontosabb tapasztalat azonban az, hogy a változó külső körülményekhez való sikeres alkalmazkodás egyben a demokratikus rendszer *stabilizálódását* is jelentette (Wilson, 1994: 280). Az említett négy országban egy-egy jelentőssé növekedő pártvezető vezetésével történt meg a demokrácia új kihívásaihoz való adaptáció. Ez sokszor a pártdemokrácia sérelmével járt. De a pártvezetőknek nem kisebb feladattal kellett megbirkózniuk, mint hogy *modern* pártokat hoznak létre. A tömegpárti korszakból megőrzött több százeresz, sőt milliós párttagság és a különféle párttestületek komoly döntési jogosítványai kerültek szembe a szavazatmaximalizálás – sokszor a párttagság akaratával szemben álló – követelményével. Az újonnan előlépő pártvezetők egy személyben szimbolizálták a régi típusú pártszerveződési mód válságát és az igényt a domináns versenypozíció megszerzésére.

(*A kilencvenes évek és a mediatizált politika kihívása*) A kilencvenes évek újdonsága a korábbiakhoz képest, hogy megszűnt a bipoláris világrend, a pártok fejlődése már közvetetten sem kötődik az egymással alapvető ideológiai ellentétben álló nagyhatalmi tömbök realitásához. A hetvenes-nyolcvanas években Nyugat-Európában számos párt azért nem kerülhetett kormányra, mert az általuk képviselt alternatíva nem illeszkedett a demokráciák ideológiai céljaihoz. Nem véletlen például, hogy az angol Labour Party csak a bipoláris világrend bukása után találta meg a baloldal versenyképességét újra biztosító vezetőjét, míg a korábbi évtizedekben a politikai napirendet a toryk politikai elképzelései formálták. Ugyanakkor tény, hogy a Labour a „nehéz években” (Margaret Thatcher kormányai) ala-

pozta meg a túlélés és a későbbi kibontakozás feltételeit. A hagyományos osztálybázis, bár jelentősen csökkent, de kitartott, s ehhez sikerült újakat és fiatalabbakat szerezni. Az 1990-es években a Tory Párt tagjainak kevesebb, mint 5%-a 35 év alatti (Garnett–Gilmour, 1998: 128).

Ahogy a hetvenes évek végén a toryk alkalmazkodtak jobban a kihívásokhoz, a kilencvenes évek közepére a Labour alkalmazkodóképességében felülmúlta a konzervatívokat. Látunk kell azonban azt is, hogy a több cikluson átívelő kormányzás (ami persze minden párt fontos célja) komoly hátrányt is jelent, hiszen kormányzati pozícióból nagyon nehéz az alkalmazkodás hatékony stratégiáit megtalálni. Margaret Thatcher és szellemi környezete hosszú évekkel a kormányra kerülés előtt alapozta meg az új típusú pártszervezetet, szorította vissza a „régivágású” konzervatívokat, vette körül magát hatékonyságnövelő szakértőkkel, illetve dolgozta ki az 1975-től uralomra jutó politikai napirendet (Cszimadia, 1998). Ez a körülmény pedig ráirányítja figyelmünket arra a Wilson által is hangoztatott összefüggésre, hogy a pártok adaptációja soha nem passzív, követő, hanem mindig vannak szubjektív, sőt manipulatív aspektusai is (Wilson, 1994: 281). Nem hagyhatjuk tehát figyelmen kívül, hogy a pártoknak nem elegendő felismerni, hogy változniuk kell, elegendő tudatossággal, személyi-tudatos erőforrással és manipulációs technikák tárházával kell rendelkezniük, hogy a felismerést végre is tudják hajtani. Tony Blairnek és Silvio Berlusconi-nak sikerült ezt a legpregnansabban végrehajtani a kilencvenes években.

A blairizmus sokszorosan bemutatott jelenség, s ez felment a részletesebb tárgyalás alól (Hennessy, 1998, Foley, 1993, Körösenyi, 2000; Zsigetvári, 2001, Birkás, 2001; Mándi, 2000). Az az alkalmazkodás, amit a blairizmus jelent, természetesen sokféleképp értelmezhető. Mándi Tibor például (Mándi, 2000: 66) úgy látja, hogy „a harmadik út (...) lényegét az angolszász baloldali pártok centrista újjászületésében ragadhatjuk meg, ami egyúttal az elmúlt évtizedek konzervatív (új baloldali) fordulatának konszolidációját is jelenti”. Ez a vélekedés nem áll messze Katznak attól az álláspontjától, hogy például egy kartellpárt a gyűjtőpárt „beteljesedése” is (Katz, 2001: 287), és általában egy új párttípus mindig beteljesíti az előző korszakra jellemző párttípust. De egyben reakciót is vált ki. A Mándi-féle interpretációban ez az utóbbi belátás hiányzik. Mint ahogy ez a megfontolás hiányzik Körösenyi elemzéséből is (Körösenyi, 2001), aki a kormányzásra is kiterjeszti a *prezidencializálódás* kategóriáját, és egyáltalában nem foglalkozik azzal, hogy egy prezidenciális típusú párt (illetve az abból kinövő kormánymodell) milyen reakciókat válthat ki a politikai ellenfelekből.

Míg Angliában egy hosszú ideig ellenzékbe kényszerült pártot kellett alkalmassá tenni a kormányzásra (miközben a pártrend-

szer jellege változatlan maradt). Olaszországban az egész hagyományos pártrendszer összeomlott, a régi pártok egy része megszűnt vagy alapvetően átalakult. A Berlusconi-jelenség nem lenne értelmezhető, ha az 1945 utáni olasz politikai rendszer 1990 utáni szétesésétől elválasztva elemeznénk. Másrészről még két körülményre kell utalnunk. Ahogyan az 1970-es és 80-as években is alapvető volt a külső társadalmi-gazdasági kihívás, úgy a kilencvenes években is az. Berlusconi Forza Italiája a kilencvenes évek közepén „egy kísérlet a teljes körű strukturális-szervezeti adaptációra, amelyet a gazdasági, társadalmi és kulturális modernizáció vált ki” (Seisselberg, 1996: 722). Ennek a folyamatnak a lényege, hogy erodálódnak a hagyományos szubkulturák, tért vesztenek a régi nagy társadalmi csoportok, azaz megváltoznak a társadalom integrálásának feltételei.

A másik körülmény pedig a *mediatizáció*. Olaszország Európa egyéb legmediatizáltabb társadalma, az emberek – más országokkal összevetve – itt töltik el a legtöbb időt a képernyő előtt. A Berlusconi-párt erre a specifikus olasz helyzetre (is) támaszkodva jöhetett létre és koncentráta erőforrásai jelentős részét a pártvezér médiaimázsának megteremtésére. Természetesen a jelenség mélyén ennél is többről van szó. Ellentétben a hetvenes évekkel (amikor a pártoknak még nem egy mediatizált korban kell tanúbizonyságot tenniük alkalmazkodóképességükről), a kilencvenes években a pártok a médián keresztül léteznek igazán: „az elektronikus média helyettesíti a tradicionális nagy társadalmi csoportokat, mint a társadalom közvetítő hatalmait” (Seisselberg, 1996: 720; lásd még Fricz, 2001: 22). Ez a megközelítés új fényben világítja meg a híres Katz–Mair-tézist a kartellpártok *államba* való beékelődéséről. Katz és Mair ugyanis azt állították, hogy a kartellpárt elveszíti kapcsolatát a civil társadalommal, de egyben meg is teremti a maga kihívóit az antipártok (mozgalmak), illetve a radikális pártok személyében. Ha azonban valóban arról van szó, hogy a társadalom nem tűnt el a politikából, hanem a média helyettesíti, akkor felvetődik, hogy egy ilyen kihívás milyen alkalmazkodási és manipulációs technikára ösztönzi a pártokat. Hiszen egészen másfajta alkalmazkodóképességet követel, ha egy párt a médiában – egy vagy néhány eladható vezéregyéniségével – próbálja „előállítani” és befolyásolni a társadalmat, mint ha egy párt hagyományosan nagy témákra, programokra koncentrál, és másodlagosnak tekinti a politika mediatizált szimbolikus világát. Kay Lawson *policy-centrikus*, illetve *hatalomkereső* pártok szembenállását jelzi (Lawson, 1994: 287), és valóban: a magyar helyzetet vizsgálva is hasonló benyomásunk van.

A fentiekből – a magyar pártok változási dinamikáját bemutató elemzés előtt – egyetlen következtetést szeretnénk levonni. Ez pedig az, hogy a külső kihívásra a pártok *aktív* válaszokat igyekeznek adni, ami nem jelenti azt, hogy valamennyi párt

egyformán sikeresen is teljesíti ezt a feladatot. Az alkalmazkodási folyamat egyik lényeges fokmérőjévé válik a *többségbe* kerülés igénye, tehát a par excellence hatalmi szempont. A média azért értékelődik fel, mert létező és elérhető társadalmi csoportok híján lehetőséget teremt egy *virtuális* társadalmi kapocs létrehozására. E virtuális társadalmi kapcsolatot pedig az államosodott pártoknak is elő kell állítaniuk valahogyan. Talán nem járunk messze az igazságtól; ha azt mondjuk: a váltógazdaság jelenlegi trendjei és a mediatizált kor követelményeihez való alkalmazkodás között szoros összefüggés van. De a magyar példa segítségével nem csupán erre kívánunk rámutatni.

ALKALMAZKODÓKÉPESSÉG ÉS PÁRTVERSENY MAGYARORSZÁGON

A pártverseny úgynevezett „normál” és úgynevezett „forradalmi” állapotai – mint láttuk – Nyugat-Európában sokszor egymásba folynak, de ennek megvan az az előnye, hogy a felek megtanulják a folyamatos mintaadás, mintakövetés váltakozó szerepeit. Az alkalmazkodóképesség voltaképp annak felismerése, hogy nincsenek *végleges*, kibérelt szerepek; aki egyszer „elhúz” a többiektől, mert gyorsabban és komplexebben adaptálódott a környezet és az ellenfelek támasztotta kihívásokhoz, nem lehet biztos abban, hogy ellenfelei nem lesznek maguk is tanulóképesek és – megfordul a trend.

A magyar pártok alkalmazkodási folyamatainak vizsgálatakor természetesen el kell tekintenünk az ilyen típusú történelmi és szocializációs tapasztalatok bemutatásától. Kiindulópontként le kell szögeznünk, hogy Magyarországon és Kelet-Közép-Európa többi országában a pártok az egypárti diktatúrákból nőttek ki, ami persze korántsem újszerű megállapítás, de mégis rendkívül komoly jelentősége van. Magyarországon legalábbis három periódusban formálódott ki az az adaptációs kapacitás, amely a jelenlegi pártverseny mintáit is formálja. Az elsőt késő Kádár-kori elitadaptációnak, a másodikat a pártosodás „normál állapotának”, a harmadikat az alkalmazkodás „forradalmi” periódusának fogom nevezni.

Az elitek alkalmazkodóképessége a késő Kádár-rendszerben

Először is válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy miért keverjük bele az elemzésbe a pártosodás *előtti* korszakot, illetve az eliteket. Hiszen ha szigorú terminológiai és módszertani követelményeket alkalmazunk, az összehasonlítás valóban nehezen végezhető el az elitcsoportok laza mozgalmi szerveződési és a

pártok között. Az összevetésnek azonban nem az adja az alapját, hogy összekevernénk ezt a két fenomént. Hanem az, hogy az elitcsoportok olyan alkalmazkodási stratégiákat formáltak ki a nyolcvanas évek második felében, amelyek alapvető hatással voltak a pártosodás „normál folyamataira”, sőt, amelyek a pártosodás mindmáig tartó „forradalmi” periódusát is értelmezhetővé teszik.

Még egy szempontból lehetne kifogást emelni az alkalmazkodási folyamatok diktatúra- és demokráciabeli összehasonlítása ellen. Nevezetesen azért, mert az egyik diktatúra, a másik demokrácia. A diktatúra kategóriájával azonban vigyáznunk kell, mert a hozzá tapadó fogalmak (paternalista, puha, engedékeny stb.) nem magyarázzák meg ennek a hatalomgyakorlási típusnak és kormányzati rendszernek az *adaptív készségét*. Márpedig én azt állítom, és ezt másutt bővebben kifejtettem (Csizmadia, 2001), hogy a késő Kádár-korszak már egy *diszkurzív* diktatúra volt, elitcsoportok formális és informális vitafolyamatában és a döntéshozatalra való növekvő befolyásában nyerte el értelmét. Ellentétben az első részben bemutatott nyugati példákkal, amelyekben pártok igyekeztek mind teljesebben adaptálódni a korai globalizáció és a neokonzervatív ideológia kihívásaihoz, Magyarországon – más csoportok nem lévén – az uralkodó párt és a közbeszéd befolyásolására képes elitek alkalmazkodtak.

Említett könyvemben ezt az alkalmazkodási folyamatot mind *ideologikus* (a Nyugat-percepció dinamikus változása), mind *intézményes* (új, nyugatos orientációjú elemző intézetek stb.) síkon demonstráltam. Ez az alkalmazkodási folyamat, amely Nyugat-Európa pártjainál szelektív stratégiákat eredményezett, Magyarországon viszonylagos *egyöntetűséget* produkált. Míg a nyugati példák *különböző* párttípusok megjelenését, a pártvezetők szerepének növekedését, a pártok és a társadalom kapcsolatának felbomlását mutatják, addig Magyarországon egy alkalmazkodási „bumm” volt; valamennyi releváns elit nyugatosodott, de mivel pártkeretek nem álltak a rendelkezésre, egy frontvonal jött létre: a *nyugatos* elit és a *konzervatív* pártvezetés között. Ezt az örökséget vitte tovább az elit akkor, amikor a nemzetközi felvételek, illetve a hazai társadalmi, politikai és jogi változások lehetővé tették pártok alapítását.

A korai pártosodás mint „normál állapot”

A többpártrendszer kialakulásának kezdettől megvolt az a teherképe, hogy a pártok egyenesen az értelmiségi elitstratégiák *meghosszabbításaként* jöttek létre, illetve – ebből is következően – nem a nyugat-európai klasszikus törésvonalakra épültek, azaz a pártosodást nem a szociális és gazdasági érdekek motíválták elsősorban. G. Márkus György (G. Márkus, 1997: 111)

úgy látja, hogy ezek a törésvonalak *léteztek* ugyan, de a kulturális-értelmiségi megosztottságok maguk alá gyűrték a szociális-gazdasági törésvonalat és a magyar pártrendszer már 1990-ben „befagyott”. Hasonlóképpen foglal állást Fricz Tamás is (Fricz, 2000: 64), aki szerint a Lipset-Rokkan-tézis nem alkalmazható a magyar pártosodás értelmezésében, hiszen nem társadalmi eredetű törésvonalak formálták a párttagoltságot. Ezek a vélemények azonban nem vesznek tudomást arról, hogy a rendszerváltás idejének pártosodása egy korábban felhalmozott elitstratégiát szentesített: a nyugatos gondolkodást. A pártosodás sikertelen lett volna, ha az elitek a pártosodást *megelőzően* nem jutnak legalább minimálkonszenzusra egymással az új, demokratikus rendszer alapértékeit és intézményeit illetően. A társadalmi törésvonalakra való „ráépítkezés” elutasítása tehát annak a konszenzuális stratégiának az eredménye, amelynek révén az elitek egyrészt elvégezheték saját ideológiai-gondolkodási reformjukat, másrészt képesekké váltak erodálni a monolitikus hatalmat.

Különbséget kell tennünk tehát két megközelítés között. Az egyik szerint voltak társadalmi törésvonalak, de az elit meggátolta ezek kifejlődését és ezáltal kulturális dimenzióba zárta a pártpolitikát. A másik megközelítés szerint – s ezt vallom magam – léteztek ilyen törésvonalak, és az elitek nem azért nem építettek rájuk, mert kulturális dimenzióba (népi-urbánus ellentét) akarták kényszeríteni a pártpolitikát. Hanem azért, mert az elitek által létrehozott pártok 1989–1990-ben egy alkalmazkodóképességükről tanúskodó konszenzust intézményesítettek: Magyarországnak nyugati országgá kell válnia. Nem a már korán felbukkanó népi-urbánus ellentét akadályozta meg a társadalmi törésvonalak kihordását, hanem az elitcsoportokból kifejlődő pártok által képviselt konszenzuális magatartás.

Ennek a konszenzuális magatartásnak éppen az volt a lényege, hogy a mély társadalmi és strukturális ellentéteket nem kell túlpolitizálni. Két okból is ez volt a korai pártok szemlélete. Az egyik ok szociológiai. A nyolcvanas évek magyar szociológiája számos tekintetben hasonló következtetésre jutott, mint a nyugati. Nyugat-Európában – mint láttuk – a pártok alkalmazkodási hullámaiban bőven szerepet játszott a társadalom átalakulása: a hagyományos osztályszerkezet felbomlása, a szolgáltatás-szektor szerepnövekedése, a kollektív mobilizáció helyett az individuális életstratégiák kialakulása, a posztmaterialis gondolkodásmód, majd – a kilencvenes években – a hatalmas léptékű médiatizáció. A magyar szociológusok is jelezték, hogy a hazai társadalomszerkezetben is változások állottak be: megszűntek a hagyományos osztályok és rétegek. Gombár Csaba (Gombár, 1984) egyenesen úgy fogalmazott: nem is biztos, hogy a magyar társadalomnak van szerkezete. Nem véletlenül alakultak többnyire *gyűjtőpártok* 1989–1990-ben: egyetlen párt

sem akarta vállalni azt a kockázatot, hogy egy létezőnek vélt hagyományos társadalomszerkezet törésvonalaira építkeznek.

Másfelől a magyar pártosodásnak megvolt a konszenzuális politikai tartalma is. A nyolcvanas évek elitcsoportjainak nyugatos alkalmazkodását a Bibó István-féle (Bibó, 1986) határolt forradalom elmélete tette lehetővé. A határolt forradalom elsősorban nem társadalmi, hanem politikai-hatalmi cselekvési iniciativa abból a megfontolásból kiindulva, hogy csak egy minden releváns politikai riválist (így a régi hatalmi pártot is) magában foglaló mérsékelt átmenet hozhat csak kibontakozást. Ez a program ugyancsak nem tette lehetővé, hogy a kialakuló pártok mély társadalmi kapcsolatokat és identitást keressenek maguknak.

Mindezzel csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy az alkalmazkodóképesség kialakult-örökölt mintái és technikái egészen egyszerűen korlátokat is állítottak a pártok elé. A pártosodás „normál állapota” a hatalomváltás konszenzuális természetéről szólt, illetve arról, hogy a pártok megegyeznek a demokrácia induló feltételeiben és viselkedési formáiban.

Természetesen nem azt állítom, hogy a létrejövő pártok egyszerűek lettek volna szervezeti, ideológiai vagy egyéb értelemben. Elemzők már korán észrevették ezeket – a keletkezés időpontja által meghatározott – különbségeket, de úgy látták, az 1990-es választások megszüntetik a keletkezés körülményeiből fakadó különbségeket és homogenizálják majd a pártokat (Ágh, 1990: 14). Nagyon érdekes, hogy vannak szerzők, akik a kelet-közép-európai országok korai pártjait leírhatónak tartják a Lipset-Rokkan- törésvonalak mentén. Hirata Takesi ilyen, iparosodás előtti törésvonalakra építkező pártoknak tekinti az etnikai, a paraszt- és a felekezeti pártokat (Takesi, 2000: 76). Takesi elemzése nyomán az is világossá válik, hogy ezek a pártok azért tartozhattak bele a pártosodás folyamatába, mert – a mi fogalmunkkal – ők is a korábbi rendszer mérsékelt megváltoztatására szövetkezett erők közé tartoztak. A legtöbb kelet-európai országban nem az volt a lényeg, hogy ezek a pártok felekezeti vagy nevükben hordozzák a „parasztság” szót, hanem az, hogy részesei voltak az elitből kinövő pártoknak, szereplői a régi hatalom mérsékelt átadását intézményesítő kerekasztal-tárgyalásoknak.

A pártosodás „forradalmi” hulláma

Míg a korai pártosodás lényegében a késő Kádár-kori elitek szemléletét, értékrendjét és alkalmazkodási stratégiáit intézményesítette, a későbbi fejlemények már nem (vagy csak részlegesen) magyarázhatók meg a korai konszenzuális magatartásból. A dolgozat további menetében elemzem majd azokat az okokat, amelyek miatt megbomlott a korai „egység”, és a

konszenzuális magatartásformáit a disszenzus magatartásformája váltotta fel. Most előljáróban arra utalnék csak, hogy a hazai politikatudományon belül érdekes vita bontakozott ki a kilencvenes évek közepén a pártok társadalmi beágyazottságáról. Ez a vita a körül a kérdés körül forgott, hogy a fentebb említett törésvonalak mennyire osztják meg a pártokon kívül a szavazópolgárokat. A témában a legmarkánsabb véleményt Körösényi András (Körösényi, 1996/a: 81) képviselte, aki szerint: „A vallásosság, a kommunista rendszerbe való integráltság és a falu-város tagoltság nemcsak a politikai elitet, hanem szélesebb, objektív szociokulturális jellegzetességekkel bíró társadalmi csoportokat is elválaszt egymástól”. Körösényi persze ezzel nem valamiféle determinisztikus kapcsolatot tételez fel politikai és társadalmi törésvonalak között, hiszen „a pártrendszer kialakulása összefügg a társadalom makroszociológiai-szociokulturális tagolódásával, de még inkább azzal, hogy ebből a *politikai mobilizáció* során a politikai aktorok melyeket mélyítik politikai törésvonalakká” (uo.: 84).

Ez a megközelítés merőben új szempontokat vet fel. Először is az aktorok *szubjektív* szándékait illetően. Láttuk a nyugat-európai pártok esetében is a szubjektív tényezők szerepét. Nyilvánvaló: a magyar rendszerváltás korai pártosodásában az elitből rekrutálódott pártok szubjektív szándéka az volt, hogy a társadalmi törésvonalakat ne politizálják túl. Okként említhetjük meg, hogy a politikai mobilizáció technikai és stratégiai nagyon korai szakaszban tartottak, azaz a pártok szubjektív érdekeivel lényegében egybeestek. Hatékony politikai mobilizációra csak akkor nyílik mód, ha a párt professzionalizálódik, vezetői-kiválasztási folyamatában a priméren politikai elvek érvényesülnek, és persze, ha az adott párt mögött állnak mobilizálható társadalmi csoportok. A szubjektív szándék semmit sem ér, ha a pártnak nincsenek társadalmi tartalékai.

A Körösényi-tételben rejlő számunkra legfontosabb felvetés, hogy a három fogalom (alkalmazkodás–mobilizáció–társadalmi törésvonal) kontextust teremt. Ezzel maximálisan egyetértek. Ellentétben ugyanis azzal a korábban idézett nézettel, hogy a magyar pártok működését kezdettől rossz irányba viszik, megterhelik a kulturális-mentális konfliktusok, úgy gondolom, itt egyértelműen a pártversenyből, annak logikájából, nem pedig diffúz értelmiségi magatartásokból következő ellentételekről van szó. Azt is mondhatjuk, hogy a pártverseny megváltozott jellegéhez a pártok úgy alkalmazkodnak, hogy a *létező* társadalmi törésvonalakból szelektíve válogatnak, ha tetszik: manipulálják azokat.

De mindezt hogyan hozhatjuk össze a fentebbi állítással, amely arról szólt, hogy a magyar társadalom hagyományos struktúrája, szerkezete alig megragadható? Ha nem világos a szerkezet, hogyan tudnának erre építeni a pártok?

Először is látnunk kell, hogy mást jelent, ha egy társadalomnak a politikától függetlenül alakult át a hagyományos szerkezete, és mást az, ha a politikai mobilizáció felől nézzük. Másodsor szólunk kell a magyar társadalom *látens pilléresedéséről*, aminek gondolatát Enyedi Zsolt vetette fel. Enyedi a pilléresedés kategóriáját az *egyoldalú modernizációs elméletek* kritikájaként interpretálta, amikor azt állította, hogy a modernizáció éppen hogy nem csupán a társadalmi alrendszernek elkülönülése és differenciálódása, hanem a különböző társadalmi szférák összekapcsolódása. „A pilarizáció folyamatának ismerete és számításba vétele azzal kecsegtet, hogy jobban megértjük az egész modernizációs várakozásokat keresztbe metsző magyarországi jelenségeket” (Enyedi, 1993: 45). Ez az állítás önmagában is „forradalmi”, hát még, ha hozzátesszük azt a másikat, hogy „a szubkulturális, világnézetiileg kötött intézmények létrehozását célzó sporadikus kísérleteket együtt tudjuk kezelni, hogyha egy, a szegmmentált társadalmak kialakulása felé vezető hipotetikus út elejére helyezzük” (uo.: 41). Enyedi gondolatmenetét a XX. századi magyar történelemnek arra az előzményére alapozza, hogy az agráriusok, a katolikusok, a liberálisok, a szocialisták, sőt a szélsőjobb is külön, fejlett intézményrendszerrel rendelkezett. Lehetséges – véli 1993-ban –, hogy a rendszerváltás utáni Magyarországon is megelevenedik ez a régi intézményrendszer és a hozzá kapcsolódó mobilizációs technikák gazdagon burjánzanak.

A felvetést azért is kellene nagyon komolyan vennünk (habár Enyedi, tudomásom szerint, némileg eltávolodott ettől a gondolatától), mert segítségével valóban értelmezni tudjuk a pártosodás – általunk „forradalminak” nevezett – második szakaszát. Ebben a második szakban ugyanis lényegesen direktebb módszerekkel történik a mobilizáció, mint az elsőben, s ebből adódik a színre lépő szereplőknek a rendszerváltás időszakainál jóval szélesebb köre. A nyolcvanas évek végén mobilizációról professzionális értelemben nem beszélhetünk. Mobilizálni csak nyilvános politikai térben lehet, a késő Kádár-kor diskurzusai ellenben jórészt *informális* közegekben zajlottak. Inkább *informális* gondolati mobilizációról beszélhetünk, a szellem, a gondolkodás felszabadításáról, nem pedig *konkrét* társadalmi csoportok mozgósításáról. Ilyen konkrét társadalmi csoportok persze ma sem nagyon vannak; a már említett Takesi igen érdekes megfigyelést tesz, amikor azt mondja: „a közös társadalmi vonásokkal és értékekkel rendelkező csoportok nem kötődnek szervezetileg a pártokhoz” (Takesi, 2000: 82). Ezzel szemben „inkább az *informális* közösségek kötik hozzá a társadalmi törésvonalakat a pártokhoz” (uo.: 83).

Míg a rendszerváltás előtt az *informális* viták (és kapcsolatfelvételek) biztosították az elitek alkalmazkodásának leghatékonyabb formáit, addig a pártfejlődés jelenlegi szakaszában formális és *informális pillérek*, közösségek elevenülnek meg,

válnak mobilizációs stratégiák célpontjává. Vége szakadt az ún. normál állapotnak, amely a konszenzusra, a mérsékelt átmenet végrehajtására épült. Ebben a szakaszban a pártoknak a szavazatmaximalizálásra kell törekedniük. A rendszerváltás gyűjtőpárti modellje ma már nem eléggé plauzibilis, illetve ki kell egészíteni újabb komponensekkel, az önreprezentáció, a mozgósítás új stratégiáival.

Sok elemző véli úgy, hogy ebben – a nagyjából 1998-tól kezdődő – újabb pártfejlődési szakaszban nem csak a konszenzuális értelmiségi magatartás technikái erodálódtak, de maga a demokratikus rendszer stabilitása is veszélybe került. Az értékelők a Fidesz által alkalmazott eljárásokat, intézkedéseket hozzák fel példaként. Az elemzőknek – akik gyakran a publicisztika műfajában marasztalják el a Fideszt – annyiban igazuk van, hogy a Fidesz, illetve a politikusgarnitúra, amely benne szerep-höz jut az alkalmazkodóképességnek egy, a liberális és a szocialista oldaltól merőben eltérő mintázatát alkalmazza. Ezt a „másságot” aforisztikusan szimbolizálta a Fidesz 1998-as választási jelszava: „kormányváltásnál többre, rendszerváltásnál kevesebbre van szükség”.

Az alkalmazkodóképesség ugyanakkor kétoldalú dolog. Egyfelől a sikeres alkalmazkodás segítheti a pártot céljai és szándékai hatékonyabb képviselésében; másfelől akadályozhatja, nehezítheti ellenfelei alkalmazkodását. Törvényszerű, hogy – mint a nyugati példákban láttuk – egy-egy pártvezető vezetésével, hosszabb távra sikeres lehet egy párt, ha az a pártvezető kellően elfogadott, hiteles, van bátorsága a belső reformokhoz és a külső körülmények is kedveznek neki.

A pártfejlődés „forradalmi” periódusaiban, amikor egy (vagy több) párt hirtelen új karakterrel, szervezeti és személyi kombinációkkal próbálkozik, felmerülhet a lehetősége annak, hogy a pártfejlődés „normál korszakában” kialakult konszolidáció sérül. Erre azért kell felhívni a figyelmet, mert a pártok (sok más tevékenységük mellett) gondoskodnak a politikai rendszer konszolidálásáról. Konszolidálnak az a politikai rendszer nevezhető, amelyben kikristályosodtak a politikai viszonyok és a konfliktusmegoldó folyamatok mintái. „Egy politikai rendszer akkor tekinthető konszolidáltnak, amikor a politikai harcoknak behatárolható a kimenetele, amikor a főbb szereplők védettek a kapcsolataik egyensúlyát veszélyeztető törekvésekkel szemben, amikor a társadalmi konfliktusokat stabil intézmények csatornázzák” (Enyedi, 1998: 6). A továbbiakban igyekszem kimutatni, hogy miközben Magyarországon a pártrendszer koncentrációja zajlik (Tóth, 2001), a pártok egy részének adaptációs hulláma erőteljesen korrigálja a politikai rendszer konszolidációjára vonatkozó eddigi pártviszonyokat.

Az alkalmazkodás alternatív mintája: a Fidesz a magyar pártrendszerben

A fenti elemzésből következik, hogy a magyar pártrendszer alapjainak lerakásában azoknak a pártoknak jutott a legnagyobb rész, amelyeknek tagjai valamilyen formában részesei voltak a késő Kádár-korszak diszkurzív diktatúrájának, s akik szellemi síkon a leginkább inspirálták a radikális, ám keretek között tartott rendszerváltást. Nem véletlen, hogy a rendszerváltás az MDF és SZDSZ elitjét értékelte fel, a rendszerváltó országnak mind a két póluson olyan erőkre volt szüksége, amelyekről a társadalomnak volt ismerete. E két párt előmozgalmi alkalmazkodtak a legadekvátábban a nyolcvanas évek utolsó feléhez, ezen mozgalmak tagjai hozták létre azt a magatartáskészletet és politikai stílust, amely az átmenet irányadó normájává vált. Fentebb már kifejtettem, hogy hibásnak tartom azt az interpretációt, amely szerint a kulturális megosztottság volt a rendszerváltás lényege. Érvényesebb az a magyarázat, hogy tulajdonképpen a konszenzuális elitmagatartásra támaszkodó új pártok teremtették meg a politikai rendszer konszolidált működésének feltételeit.

A magyar pártosodás azonban nem lezárult, hanem lényegében újraindult a rendszerváltás után. E tekintetben kulcsszereplőnek kell tekintenünk a Fideszt. A Fidessel kapcsolatban három megjegyzést kell előrebocsátanunk. Az első: a Fidesz generációs pártként, a késő kádári elitek által „működtetett” diszkurzív diktatúrából kimaradva jelent meg a pártpolitikai arénában. Képviselői nem estek át azokon a szocializációs folyamatokon, mint az egyes késő kádári elitcsoportok képviselői, így az ő számukra az első alkalmazkodási kihívást az általuk „burkolt nagykoalíciónak” vélt MDF–SZDSZ együttműködés jelentette. A második: a Fidesz kezdettől fogva *sajátos* liberalizmus-felfogással rendelkezett, amely jelentős pontokon eltért a másik liberális párt liberalizmusképétől (Csizmadia, 1999). Végül a harmadik: nem ritka nemzetközi viszonylatban sem, hogy vannak *bal-* és vannak *jobboldali* liberális pártok. Ez utóbbiak „saját pártrendszerük legjobboldalibb pártjai, még a konzervatív, illetve kereszténydemokrata pártok is *balra* helyezkednek el tőlük” (Tóth, 2001: 131). Ez utóbbit azért is kell hangsúlyoznunk, mert sokak számára meglepőnek tűnik az a váltás, amelyre a Fidesz vállalkozott, hogy ti. – 1993 végétől – a baloldaltól átment a jobboldalra. Tóth Csaba remek dolgozata alapján azonban egyértelmű, hogy a Fidesz a jobboldali liberális minősítést érdemelte volna kezdettől fogva, ami potenciálisan magában hordozta a későbbi fejleményeket, már ti. azt, hogy – a nemzetközi trendeket követve – a Fidesz a *legjobboldalibb* párttá válik Magyarországon.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy miért nem vált valódi jobboldali párttá a Kereszténydemokrata Néppárt, a Magyar

Demokrata Fórum és a Független Kisgazdapárt (az első koalíció tagjai)? A válasz az, hogy gyenge alkalmazkodóképességük miatt. A három kormánypárt közül ugyanis kettőnek a tevékenysége kimerült saját történelmi jellegének és érdemeinek kidomborításában, az MDF-et pedig felemésztette a kormányzás. Egyik kormánypártnak sem volt ideje, hogy *felkészüljön* a kormánypárttá válással járó kihívásokra. A nyugati példák java része azt mutatja, hogy a sikeres alkalmazkodás előiskolája az ellenzéki periódus kihasználása (Margaret Thatcher), a nagypolitikai lépések előzetes tartományi szintű kipróbálása (Helmut Kohl) vagy – már kormányon – a nagyon erős személyes elszántság a belső reformok végrehajtására (Mitterand, Gonzalez). Az MDF politikai elitjét volt mozgalmárok, értelmiségiek alkották, akik talán nem is adaptálódhattak volna a kormányzás által támasztott komplex kihívásához. Hatványozottabban igaz ez a másik két koalíciós partnerre, amelyek elviekben nagy történelmi pártok örökösei voltak, a valóságban azonban alig találtak utat a mögöttük álló szavazórétegekkel való kapcsolatok tartóssá tételéhez. Nem véletlen, hogy a három pártból kettő (FKGP, KDNP) később marginalizálódott és az MDF lényegében integrálódott a Fideszbe.

A Fidesz – mindazokon túl, amit már elmondtunk – azért érhetette el későbbi sikereit, mert a rendszerváltó pártok közül egyedülálló alkalmazkodási *igénnyel* rendelkezett. Az igény természetesen még nem stratégia. Az igény pedig abból a felismerésből fakadt, hogy a Fidesz nem *társadalmilag beágyazott* párt (mint az MSZP), ezért neki nem lehetséges stratégia a törzsszavazók automatikus mobilizációja. Ugyanakkor a Fidesz számára éppen az 1994–1998 között kormányon lévő MSZP szerveződési módja és szavazatszerző képessége jelentette a kihívást. 1990 és 1998 között az MSZP – egyszer ellenzéki, egyszer kormányon – képes volt arra, hogy mozgósítsa a néhai MSZMP szavazóinak jelentős részét (Angelusz–Tardos, 1995). Ilyen biztos szavazókörre a Fidesz nem számíthatott. 1994-ben a párt rendkívül gyenge választási eredményt produkált és csekély létszámú frakcióval került a parlamentbe. Az alkalmazkodási folyamat azonban már az ellenzéki lét első napjaitól megindult. Ennek stációit, illetve dimenzióit már korábban bemutattam (Cszizmadia, 1998: 15–21), most csak annyit tennék hozzá, hogy a Fidesz alkalmazkodási stratégiája *három* fő elemről áll. Az első: az MSZP beágyazott párt, komoly társadalmi és gazdasági hálózati tőkével és mobilizálható kapcsolatrendszerekkel. Ezzel a pártszerveződési mintával szemben nem lehet sikeres egy gyenge beágyazottságú párt. A második: meg kell teremteni azokat az intézményi-mozgalmi bázisokat, amelyeknek feladata a Fidesz pozíciójavításának megtervezése, illetve a potenciális szövetségeselek felé való közvetítés. Végül: meg kell teremteni a pártvezető személyiségét, akire rábízható

a párt, és aki sikerrel pályázhat a leendő miniszterelnöki szerepre.

Az egész új adaptációs stratégia alapeleme a hatalomorientáltság (vö.: Peele, 1998) volt. A hatalomellenesség, a hatalommal szembeállított és preferált civil társadalom gondolata a nyolcvanas évek öröksége volt, de a kilencvenes éveket is jellemezte (Körösényi, 1996/b). A Fidesz egy olyan politikai közegben kezdett el a hatalom megragadásának kérdésével foglalkozni, amelyben erős volt a hatalom minimalizálásának, humanizálásának „bibóista” programja. Egy ilyen közegben a Fidesz politikusai 1994 és 1998 között a pártot alkalmazkodásra képes szervezetté tették. Ez azt jelenti, hogy laza ifjúsági csoportosulásból fegyelmezett, a központi akaratot végrehajtani képes szervezet-rendszerre formáltak. A dolgozat szempontjából mellékes kérdés, hogy ez a fegyelem jó célokat szolgál vagy sem. Csupán rögzíteni kívánjuk azt a körülményt, hogy a Fidesz vált az első magyar párttá, amely látványosan feladta a pártfejlődés „normál állapotára” jellemző konszenzuális magatartásformát, és egy teljesen új működési módot vezetett be. E működési mód lényege a pártvezető, Orbán Viktor személyi befolyásának megnövesztése, illetve a párttagság döntési kompetenciájának relativizálása. A nemzetközi példák azonban arra figyelmeztetnek, hogy a már-már mitikus hatalommal rendelkező egyszemélyi vezető kiválasztódása *strukturális*, nem pedig *személyes* okokkal függ össze. Szóltunk már róla, hogy a belső pártdemokrácia korlátozása nem ismeretlen a nyugat-európai pártok életében sem. Margaret Thatchernek egy paternalista hajlamú, előregedő Tory Pártból kellett modern, neokonzervatív értékekre fogékony pártot csinálnia; Gonzaleznek szintén vissza kellett szorítania pártja belső ellenzékét. Amikor egy pártvezető – úgymond – túlhatalomra tesz szert, mindig vizsgálnunk kell a párt belső konstellációját, az egyes erőcsoportok befolyását, illetve a párt előtt álló kihívásokat. Orbán Viktor (aki persze a nyolcvanas évek vége óta számított a Fidesz első emberének) azért választódott ki a vezetői szerepre, mert személyében is alkalmazkodóképesség volt, képesnek látszott megtestesíteni egy fegyelmezett, egy irányba tartó pártot. Azaz: kifejezte a párt perszonalizálhatóságát és a verseny hatékonysága szempontjából fontos egységét.

A Fidesz-féle adaptáció lényege ugyanis kettős. Észrevenni, hogy a politika már nem pusztán programverseny és – választói szemszögből – racionális választás, hanem mediatizált megnyilvánulás. A mediatizált politika követelményeinek tökéletesen megfelelni látszott Orbán Viktor. Seisselberg mondja a Berlusconi-ről szóló írásában, hogy „a perszonalizáció a politikai modellnek a médiakor igényeinek megfelelő szignifikáns redukciója” (Seisselberg, 1996: 721). De a perszonalizáció nem csak a média világában lényeges: a pártvezetőnek pártja fölött is teljes stratégiai autonómiája van (uo.: 728).

Az adaptáció másik oldala a pártverseny jellegének tudatos formálása. Az alkalmazkodásképtelen pártok kudarcának legfőbb oka, hogy nincsen olyan szuverénjük, akiknek elegendő autoritása lenne a pártot alkalmassá tenni a belső reformra vagy egy új pártimázs felépítésére. Az alkalmazkodás a kontinuitás és a diszkontinuitás egységére épül, de a sikeres alkalmazkodás tudatosságot és aktivitást igényel. A Fidesz 1996-tól kezdődően azért válhatott „húzópárttá”, mert befolyást szerzett a politikai agenda formálásában. Erre pedig csak azok a pártok képesek, amelyek nem csak passzívan alkalmazkodnak a környezet kihívásaihoz, de maguk is formálni kívánják azt.

Fricz Tamás úgy látja – helyesen –, hogy a két fő pólusrendszer a Fidesz tudatos szándékából következik, és e szándék mögött a pártrendszer stabilizálásának igénye húzódik meg. Hiszen az utódpártokkal szemben a jobboldalon is megjelenik egy választások nyeresére képes politikai ellensúly (Fricz, 1999: 75). Tóth Csaba szintén valami hasonlóról beszél, amikor azt mondja: „a magyar pártrendszer változásának egyértelműen meghatározható iránya van, a magyar pártrendszer változása az elmúlt tíz évben *folyamatjellegű volt*” (Tóth, 2001: 82). Ha ugyanis iránya van valaminek, azt nem a véletlenek okozzák, hanem a politikusok, a pártok. A politikusoknak az a szándéka, hogy leegyszerűsítsék a rendszerváltás korának sokpártrendszerét. Tóth ugyanakkor nem jut el odáig, hogy a magyar kartellpárt megjelenését vélje felfedezni abban a szándékban, hogy a versenyképes pártok hovatovább intézményesen kizárják maguk közül a versenyképteleneket. Talán azért sem kockáztatja meg a kartellpárt azonosítását (ellentétben Körösiyivel – Körösiyi, 2001: 31), mert a fogalom bevezetői (Katz és Mair) hangsúlyozzák: a kartell olyan országokban fejlődik leginkább, ahol magas fokú a pártok közötti együttműködés (Katz–Mair, 2001: 145).

Ilyen értelemben talán nem célszerű kartellpárti fejlődésről beszélni. Beszélhetünk viszont arról, hogy a Fidesz adaptációs stratégiája és a rivális alkalmazkodási manőverei azonos irányba mutatnak: *kinek a vezetésével és milyen időtávra stabilizálódik a pártverseny és konszolidálódik a politikai rendszer.*

A magyar politikai élet felfokozott konfliktusai ebből az aspektusból érthetők meg igazán. A pártoknak a gyakori (négy-évenkénti) kormányváltások miatt nem volt eddig idejük a hosszú távú alkalmazkodásra. Márpedig Nyugat-Európa országokban gyakran van úgy, hogy egy kormány három-négy ciklust visz végig. Magyarországon a gyakori váltások jelzik: egyik oldalnak sem sikerült még olyan meggyőző teljesítményt mutatnia, amellyel akár több ciklusra is bizalmat kapna a választóktól.

A pártfejlődés e mai, „forradalmi” periódusában a Fidesz látzik annak a pártnak, amely pártszervezeti, hatékonysági szem-

pontokból versenyelőnyben van. A versenyelőnytézis természetesen empirikusan csak a választások megnyerésével igazolódhat vagy cáfolódhat. De a versenyelőny mércéje nem pusztán a választási siker, hanem a hosszú távon életképes szervezeti keret, politikai irány és pártvezető. Ilyen szempontból lehet, hogy egy esetleges MSZP választási győzelem késlelteti az MSZP-nek (a Labourhoz, a Francia vagy a Spanyol Szocialista Párthoz hasonló) reformját.

Demokráciafelfogás – pillér- vagy liberális demokrácia

Fentebb hangsúlyoztuk, hogy Katz és Mair a pártszervezetek történelmi változását a demokrácia változásával hozza összefüggésbe.

Merkel és Croissant (Merkel-Croissant, 2000) O'Donnel (O'Donnel, 1996) és mások jelzik, hogy manapság nem a demokrácia léte, hanem *milyensége* a kérdés. Zhakaria (Zhakaria, 1998) az antiliberális demokráciák fenyegetéséről beszél. A magam részéről úgy látom: a rendszerváltás domináns pártjainak (MDF, SZDSZ) alkalmazkodási mintája a *liberális demokrácia* volt, s ha voltak is viták az akkori pártok között, a liberális jogállamiság általánosan elfogadott norma volt.

A Fideszt olyan *pillérpártnak* tekintem, amely reaktiválja a magyar történelemből ismert intézményi hálózatokat, és ezáltal láthatóan a demokráciához való új alkalmazkodási formát próbál kialakítani. A társadalom pilléreken keresztül politikai mozgósítása egyfelől – mint láttuk – válasz a beágyazódás hiányára, másfelől azonban elvi állásfoglalás is. A liberális demokrácia koncepciója az individuumok szabad világát tételezi kiindulópontnak, amelyben a pártok a racionális önérdék alapján voksoló választókkal találkoznak. Abban a koncepcióban, amelyet – hipotetikusan – pillérdemokráciának nevezhetünk, a pártok (legalábbis a Fidesz) társadalmi pilléreket szólítanak meg, őket próbálják életre kelteni.

Valami ilyen sajátoságos kelet-közép-európai variánsról beszél O'Donnel is, amikor megemlíti, hogy a kilencvenes évek átmenetei után *delegáló*, nem pedig *képviselési* demokráciák jöttek létre, amelyek nem ellentétesek a demokratikus hagyományokkal, csak éppen a képviselési elvről van sajátos felfogásuk (O'Donnel, 1996: 11).

Ha arra kérdezzük rá, hogy mi van a Fidesz-jelenség mélyén, akkor azt mondhatjuk, hogy a pilléresedő társadalomnak egy olyan gazdag hagyománya, amely maga is modernizációs természetű, de amelyet az elmúlt évtizedek modernizációs felfogása és demobilizációs politikai technikája tagadott. A Fidesz „rátalált” erre a hagyományra és – ennyiben valóban hasonlatos a két háború közötti periódushoz – integrálni akarja ezt politikai

mozgósítási arzenáljába. Ezáltal azonban a Fidesz túl is lép a mediatizált politika viszonylag nivellált megszólalási formáján.

Nem tartom tehát eléggé megalapozottnak azt a vélekedést, hogy a Fidesz pusztán a médiakor követelményeihez alkalmazkodna. Ennél mélyebb magyarázat, hogy még a rendszerváltáskori elitek a Nyugathoz, addig a mai Fidesz a magyar tradícióhoz adaptálódik. Ez utóbbit – amelyet azonban nem lenne szerencsés pusztán anakronizmusnak tekinteni – nevezhetjük a pártfejlődés „forradalmi” periódusának Magyarországon.

BEFEJEZÉS

Ebben a dolgozatban a pártok működését csak egyetlen dimenzióban, alkalmazkodóképességük szempontjából vizsgáltam. Megállapítottam, hogy soha nem áll elő az a tiszta helyzet, amit egyébként látni szeretnénk, hogy ti. fejlődésüknek, alkalmazkodóképességüknek azonos fokán álló pártok viaskodnának egymással. Thomas Kuhntól kölcsönvett metaforával megkülönböztettem a pártfejlődés *normál állapotát* (amikor látszólag vagy valóságosan megvan a pártok közötti egyetértés) a *forradalmi* periódustól, amikor egyik-másik párt megtöri a rendet, újfajta szerveződési formákkal, témákkal és személyi kombinációkkal próbálkozik, ezáltal azonban máris megteremti a „vizontválasz” lehetőségét. „Forradalmi” állapotban felbolydul a pártméhkas, nagyon gyorsan követhetik egymást az események, de ezeknek megvan a maguk logikája. A pártok ugyanis öncélúan bolygatják meg a konszenzust. Ehhez valami súlyos dolog kell, például nagy gazdasági válságok, értékrendbeli változások és így tovább. Ha igaz is a tétel, hogy a pártok és a társadalom közötti kötelékek mára meglazultak, és a pártok az *állam* részeivé váltak, továbbra is éberen figyelnek a társadalomban történetekre. Valamennyi nagy pártszervezeti és integrációs változáshoz (az elitpárttól a kartellig) az kellett, hogy a pártok és vezetőik belássák: a régi módon (pl. direkt érdekképviselettel) nem hatékonyak, szavazatszerző potenciáljuk csökken. A tanulmány első részében nemzetközi példákon illusztráltam a pártok alkalmazkodóképességét és az ebből adódó tapasztalatokat.

Magyarország esetében az elmúlt évtizedekben nem volt mód a pártok működésére, másrészt – 1990-től – a pártosodási folyamat nagyon koncentrált. Ami Nyugaton évszázadok alatt zajlott le, arra nálunk lényegében egy évtized alatt került sor. Nagyon sok oka van annak, hogy a pártok egymáshoz való viszonya olyan lett, amilyen. Néhányat megpróbáltam felvázolni ezek közül. A legfontosabbnak azt érzem, hogy – a Nyugathoz hasonlóan – a pártok adaptációja nagy társadalmi változásokra való re-

agálás, de azok tudatos befolyásolása is. A politikatudománynak talán az eddiginél erőteljesebben kellene figyelnie arra, hogy *milyenek* az aktorok szándékai, motivációi. A Fidesz esetében a pártverseny újrastrukturálására irányuló szándékot abban a strukturális körülményben ismertük fel, hogy ez a párt, illetve elitje nem volt részese a Részó Kádár-kori elitkonszenzusnak. Politikai érvényesülése felé ezen elitkonszenzus dekompenzálásán keresztül vezetett az út – legalábbis a párt ideológusai szerint.

Végso soron azonban a Fidesz alkalmazkodása logikusan vezetett el a pillérhagyományok felvállalásáig. Hogy ebből a felfogásból egy *szegmentált* vagy egy *pluralista* demokrácia gyakorlata bontakozik-e ki, az a jövő zenéje.

IRODALOM

- Ágh Attila (1990): A pártosodás éve: válságok és szervezetek. *Magyarország Politikai Évkönyve*. 13–20.
- Almond, Gabriel (1956): Comparative Political Systems. *The Journal of Politics*. 2. 391–409.
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1995): A választói magatartás egy mögöttes pillér. *Politikatudományi Szemle*, 3. 5–18.
- Berman, Sheri (1997): The Life of the Party. *Comparative Politics*. October. 101–122.
- Bibó István (1986): A magyar demokrácia válsága. In: *Bibó István Válogatott tanulmányok 1945–1949. II. kötet*. 13–79.
- Birkás Antal (2001): Átalakuló pártrendszer. A 2001-es brit választási kampány. *Politikatudományi Szemle*, 3. 55–80.
- Cole, Alistair (1998): Political Leadership in Western Europe. Helmut Kohl in Comparative Context. In: *The Kohl Leadership*. Clay Clemens–William E. Paterson eds. *German Politics*. April. 121–141.
- Csizmadia Ervin (1998): Pártok és agytrósztok. Think-tank szervezetek Nyugat-Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*. 4. 5–29.
- (1999): *Két liberalizmus Magyarországon*. Századvég Kiadó.
- (2001): *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*.
- Duncan, G. (1985): A Crisis of Social Democracy. *Parliamentary Affairs*. Autumn. 267–281.
- Elgie, Robert ed. (1995): *Political Leadership in Liberal Democracies*. Mac Millan Press.
- Van Bienen, Ingrid (1999): Pártok az új demokráciában. *Politikatudományi Szemle*. 3. 31–51.
- Enyedi Zsolt (1993): Pillér és szubkultúra. A politikai-kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete. *Politikatudományi Szemle*. 4. 21–50.
- (1998): Pártrendszer és politikai konszolidáció. *Politikatudományi Szemle*. 3. 5–32.
- Enyedi Zsolt–Körösi András (2001): *Pártok és pártrendszerek*. Osiris Kiadó.
- Fricz Tamás (1999): Kétpártrendszer vagy két főpártrendszer Magyarországon. A politikai tagolódás iránya az 1998-as választásokon. *Magyarország Politikai Évkönyve*. 670–77.
- (2000): Európa és a magyar pártrendszer. *Magyarország Politikai Évkönyve*. 60–69.

- (2001): A párt nem vész el, csak átalakul? A német pártrendszer válságai és átalakulása a XXI. század elején. *Politikatudományi Szemle*. 3. 5-28.
- G. Márkus György ((1997): Az anomáliák normalitása - befagyott pártrendszer, cseppfolyós pártok *Magyarország Politikai Évkönyve*. 109-119.
- Garnett, Mark-Gilmour, Ian (1998): The Lessons of Defeat. *The Political Quarterly*. April-July. 126-132.
- Gombár Csaba (1984): Egy állampolgár feljegyzései.
- Grabow, Karsten (2001): The Re-Emergence of the Cadre Party? Organizational Patterns of Christian and Social Democrats in United Germany. *Party Politics*. January. 23-43.
- Hennessy, Peter (1998): The Blair Style of Government: An Historical Perspective and an Interim Audit. *Government and Opposition*. 2. 3-20.
- Huneus, Carlos (1996): How to Build a Modern Party: Helmut Kohl's Leadership and the Transformation of the CDU. *German Politics*. December. 432-459.
- Ilonszki Gabriella-Kurtán Sándor (1999): A magyar parlamenti elitek: demokratizálás és elítváltás. 4. 49-80.
- Inglehart, Ronald (1977): The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics. Princeton, Princeton University Press.
- (1981): Postmaterialism in an Environment of Insecurity. *American Political Science Review*. 75.
- (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, Princeton University Press.
- Foley, Michael (1993): *The Rise of British Presidency*. Manchester, Manchester UP.
- Katz, Richard S. (2001): The problem of candidate selection and models of party Democracy. *Party Politics*. May. 277-296.
- Katz, Richard S. (1990): Party as Linkage. A vestigial Function? *European Journal of Political Research*, 18. 143-161.
- Katz, Richard, S.-Mair, Peter (1995): Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*. 1. 5-28.
- Kirchheimer, Otto (1966): The Transformation of the Western European Party Systems. In: La Palombara, Joseph-Weiner, Myron (eds.): *Political Parties and Political Development*. Princeton, Princeton University Press. 177-200.
- Kitschelt, Herbert (1994): *The Transformation of European Social Democracy*. New York, Cambridge University Press.
- Körösényi András (1996/a): Nomenklatura és vallás - törésvonalak és pártrendszer Magyarországon *Századvég*. Nyár. 67-93.
- (1996/b): A magyar politikai gondolkodás főárama (1998-1995). *Századvég*. Tél. 80-107.
- (2001): Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég*. Tavasz. 3-38.
- Kuhn Thomas (1983): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat Kiadó.
- Lawson, Kay (1994): Conclusion: Toward a Theory of How Political Parties Work. In: Kay Lawson ed.: *How Political Parties Work*. Praeger-Westpoint, Connecticut-London. 284-303.
- Lawson, Kay ed. (1994): *How Political Parties Work. Perspectives from within*. Praeger, Westpoint, Connecticut-London.
- Lipset, Seymour, Martin-Rokkan, Stein (1967): Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: Introduction. In: Lipset-Rokkan (eds.): *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York, The Free Press. 1-64.
- Luther, Kurt Richard-Deschauer, Kris eds. (1999): *Party Elites in Divided Societies: Political Parties in Consociational Democracy*. London. Routledge.
- Mándi Tibor (2000): A „harmadik út” rövid tündöklése. *Századvég*. Ősz. 27-67.

- Markovits, Andrei S.–Gorski, Philips S. (1999): *The German Left: Red, Green and Beyond*. New York, Oxford University Press.
- Merkel, Wolfgang–Croissant, Aurel (2000): Formal Institution and Informal Rules of Defensive Democracies. *Central European Political Science Review*. December. 31–48.
- O'Donnel, Guillermo (1996): Delegáló demokrácia. 2000. február. 9–15.
- Pasquino, Gianfranco (1994): Italy: The Twilight of the Parties. *Journal of Democracy*. January. 18–29.
- Paterson, William–Thomas, Alastair (1986): *The Problems and Prospects of Social Democratic Parties in Western Europe*. Oxford: Clarendon.
- Peele, Gillian (1998): Towards „New Conservatives”? Organizational Reform and the Conservative Party. *The Political Quarterly*, April–July. 141–147.
- Róbert Péter (1999): Osztály és párt Magyarországon – három választás után. *Politikatudományi Szemle*. 1. 67–96.
- Sartori, Giovanni (1966): European Political Parties: the Case of Polarised Pluralism. In: La Palombara, Joseph–Weiner, Mayron (eds.): *Political Parties and Political Development*. Princeton NJ, Princeton University Press. 137–149.
- Seisselberg, Jörg (1996): Conditions of Success and Political Problems of a „Media-Mediated Personality-Party”. The Case of Forza Italia. *West European Politics*. October. 715–743.
- Seyd, Patrice–Whiteley, Paul F. (1995): Labour and Conservative Party Members: Change Over Time. *Parliamentary Affairs*. July. 456–468.
- Simon, János (2000): The Interpretation of the Political Left and Right in Central Europe and Hungary. *Central European Political Science Review*. December. 121–142.
- Sitter, Nick (2001): Beyond Class vs. Nation? Cleavage Structures and Party Competition in Central Europe. *Central European Political Science Review*. Spring. 67–91.
- Smith, James, A. (1991): *Idea Brokers. Think-tanks and the Rise of the New Policy Elite*. New York. The Free Press.
- Stone, Diane (1991): Old Guard versus New Partisans: Think-Tanks in Transition. *Australian Journal of Political Science*. 2.
- Szigetvári Viktor (2001): Tony Blair és az Új Munkáspárt. *Politikatudományi Szemle*, 3. 29–53.
- Takesi, Hirata (2000): A pártrendszer kialakulása és a választási illékonyság Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*. 3–4. 75–96.
- Tóth Csaba (2000): Liberális pártok összehasonlító elemzése. 1–2. 87–150.
- (2001): A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya. *Politikatudományi szemle*. 3. 81–103.
- Tőkés Rudolf (1999): Intézményalkotás Magyarországon: elemzési szempontok és alkotmányos modellek, 1989–1990. *Politikatudományi Szemle*. 2. 31–63.
- Wilson, Frank L. (1994): The Sources of Party Change: The Social Democratic Parties of Britain, France, Germany and Spain. In: Kay Lawson ed. *How Political Parties Work*. Praeger–Westpoint. Connecticut–London. 263–283.
- Wolinetz, Steven, B. (1991): Party System Change: The Catch-all Thesis Revisited. *West European Politics*. 14. 113–128.
- Yishai, Yael (2001): Society Back. In: Post-Cartel parties in Israel. *Party Politics*. November. 667–687.
- Zhakaria, Fred (1998): Az antiliberális demokrácia kibontakozása. *Európai Szemle*, 3.

PESTI SÁNDOR

Parlament és parlamentarizmus Magyarországon (1848–1945)*

I. MI A PARLAMENTARIZMUS? A PARLAMENTÁRIS POLITIKAI BERENDEZKEDÉS ÉRVÉNYESÜLÉSE MAGYARORSZÁGON

Amennyiben parlamentarizmusról beszélünk, mindenekelőtt szükséges különválasztani a kifejezésnek egy tágabban értelmezett és egy korlátozottabb jelentését.

Maga a szó az újlatin *parler, parlare* (beszélni) igéből ered. A latinositott „parliamentum”-ból lett az angolban „parliament”, a franciában „parlement”, az olaszban „parlamento”, a németben, magyarban „parlament”. Eddigi ismereteink szerint először III. Henrik angol király egyik oklevelében szerepel 1248-ban, melyben a Magna Chartát kicsikaró „országgyűlés”-re hivatkozik¹, de a XIII. század végén már hazánkban is *parlamentum publicum*ként emlegetik okleveleink a III. András idején üléselő, prelátságok, bárók és nemesek képviselőiből álló testületeket. Ezekben az – egyre szélesebb társadalmi csoportokat képviselő – „parlamentekben” a résztvevők megvitatták, „megbeszélték” az adott államot, társadalmat, dinasztiaát érintő legfontosabb közügyeket. Ezen testületek szuverenitásból való részesedése az idő előrehaladtával két szempontból is fokozatosan növekedett. Egyrészt folyamatosan bővültek a funkciói, másrészt erősödött a le-

* A tanulmány 1945–2002 közötti időszakot tárgyaló részei a szerző hamarosan megjelenő, *Az újkori magyar parlament (1848–2002) c. könyvének* első részében olvashatóak.

gitimitásuk. Ezen folyamatok a maguk teljességében csupán Angliában, a parlamentarizmus klasszikus országában játszódtak le, igazából a parlamentarizmus kiteljesedése csak itt volt a szerves történelmi fejlődés eredménye. A többi európai állam a fejlődés különböző fázisaiban „kapcsolódott be” a folyamatba, és az addig máshol a gyakorlatban kikristályosodott elemeket kézen átvette az alkotmányába.

Angliában a kezdeti tanácsadási, véleményezési jog a kérvényezés jogán keresztül (melyet a fő és közrendek egyaránt benyújthattak a királynak, és gyakran tkp. ezek is kész törvényjavaslatok voltak) a királlyal közös legfőbb döntéshozatali, törvényhozói joggá fejlődött, melyet a Declaration of Right tesz teljessé azzal, hogy: 1. a király nem függeszthet fel törvényeket, 2. nem adhat kivételt senkinek a törvények alól, 3. adót és újoncot csak a parlament szavazhat meg.² A XVIII. század folyamán pedig kibontakozott a végrehajtó hatalmat kontrolláló, ellenőrző tevékenysége is, párhuzamosan a parlamentnek felelős, szolidáris kormány kialakulásával.³

A funkcióbővüléssel együtt az évszázadok során a társadalom egyre nagyobb része kapott lehetőséget arra, hogy közvetve vagy közvetlenül beleszóljon a közügyek gyakorlásába, saját sorsának intézésébe. Ez a – rövidebb-hosszabb ideig tartó stagnálások, sőt visszaesések ellenére – lényegében feltartóztathatatlan folyamat vezetett el a XX. században az általános választójog megvalósulásáig.

A parlamentarizmus ezen tágabb értelmezésében tehát igazat kell adnunk Haendel Vilmosnak, aki szerint: „Az angol állam története tkp. egybeesik az angol parlamentarizmus és parlament kifejlődésének és emelkedésének történetével.”⁴ Ebben a megközelítésben ugyanis a parlamentarizmus nem más, mint a társadalmat alkotó egyének minél nagyobb hányadának minél hangsúlyosabb és érdemibb beleszólása a köz ügyeinek intézésébe, eldöntésébe. A parlamentarizmus kibontakozása tehát egyet jelent a társadalom, a politikai rendszer demokratizálódásával. (A két fogalmat egyébként még mai szerzők is gyakran keverik, egymás szinonímjaként használják.)

Ettől markánsan külön kell választanunk a parlamentarizmus szűkebb értelmezését, amely annak a XIX–XX. századra kikristályosodó változatára korlátozódik, és amint a „modern”, „népképviseleti”, „alkotmányos”, „demokratikus”, „liberális” stb. jelzőkkel szoktuk illetni. A továbbiakban az elemzés erre kíván koncentrálni.

A modern, népképviseleti parlamentarizmusnak – mint a politikatudomány oly sok kategóriájának – nincs egzakt, mindenki által elfogadott meghatározása. Sőt, kis túlzással azt mondhatjuk, ahány szerző, annyi parlamentarizmusdefiníció, annyi parlamentarizmuskép. Így aztán jómagam – noha eredetileg ez volt a szándékom – rájöttem, hogy nincs sok értelme a saját verzió-

mat is közreadni, mert annak abszolút értelemben véve semmi-vel nincs nagyobb relevanciája, mint az összes többinek. Ezért inkább arra teszek kísérletet, hogy összegezzem a régi és mai szerzők parlamentarizmusdefinícióinak elemeit, és megvizsgáljam, hogy az elmúlt 150 év magyar történelmének ebből a szempontból legvitatottabb korszakai mennyiben feleltek meg ezen követelményeknek. Azt előljáróban le kell szögezni, hogy egy olyan korszaka sincs történelmünknek, amelyben minden meghatározó elem egyszerre volt jelen, de ezt nyugodtan elmondhatjuk az egész európai történelemről (még az angolról is!). Másrészt látni fogjuk, hogy a legtöbb jellemző tulajdonságot nemcsak egyféleképpen lehet értelmezni, így sok múlik azon, hogy tkp. mit is értünk rajtuk.

A különböző – általános érvényűnek szánt – parlamentarizmusdefiníciók tehát a következő elemeket tartalmazzák:

- néptől származtatott hatalomgyakorlás, a közhatalom gyakorlásában képvisellete útján a nemzet intézményesen és állandóan részt vesz,
- periodikusan ismétlődő (demokratikus) választások,
- a választások útján létrejövő parlamentek primátusa; az egész államélet központi tényezője, a szuverenitás fő hordozója a parlament,
- érdemben az országgyűlés hozza a legfontosabb jogi döntéseket (törvényalkotás), dönt a költségvetésről és a katonai erőről,
- parlamentnek alávetett, politikailag felelős kormány, a kormány megbízatása a parlament bizalmától függ,
- a többségi elv érvényesülése,
- „állandóan szervezett” (Concha) politikai pártoknak a hatalom birtokában való váltakozása (parlamentari váltógazdálkodás),
- elkülönült államfői hatalom (van, aki hozzáteszi, hogy hatalma „messzemenő megszorításoknak van alávetve”),
- a végrehajtó hatalom élén kollektív szerv áll,
- a kormányzati kollegialitás elve, egységes, szolidáris kormány megléte (a XIX. századi felfogás a koalíciós kormányt nem is tekintette parlamentárisnak),
- dualisztikus végrehajtó hatalom, elkülönült államfői és kormányfői tisztség,
- a végrehajtó hatalom parlamentfelosztatási joga,
- kormánytagok csak parlamenti képviselők lehetnek,
- „egységes, más országgal állandó és fölbonthatatlan kapcsolatban nem lévő államszervezet” (Kautz Gyula: ezt elsősorban egyes dualizmuskori magyar közjogászok hangoztatták),
- a hatalmi ágak elválasztása, egyensúlya, kompromisszuma, együttműködése az összállamérdek megvalósulása érdekében.

Látjuk, hogy ezen elemek közül némelyik a gyakorlatban szinte csak az angol parlamentarizmusra jellemző (ilyen pl. a miniszterek parlamenti képviselőséghez kötése, az egypárti kormányzás, vagy a parlamenti szuverenitás túlhangsúlyozása). Ezeket főleg a régebbi korokban hangsúlyozták, de máig említi őket a szakirodalom.⁵

A többi jellemző tulajdonságból a továbbiakban elemeznék néhányat részletesebben is, és megvizsgálám magyarországi érvényesülésüket. Ebből a szempontból a két legizgalmasabb korszak a dualizmus és a Horthy-korszak.⁶

Modernkori nagyobb történelmi korszakaink közül ugyanis a kommunizmus idején lényegében nem beszélhetünk a parlamentarizmus érvényesüléséről. Formálisan ugyan létezett néhány eleme, így voltak periodikusan ismétlődő választások, az alkotmányban rögzítésre került, hogy a legfőbb államhatalmi szerv, a népszuverenitás fő megtestesítője a parlament, a legfontosabb jogszabályok elvileg az országgyűlésben születtek. A valóságban azonban szó sem volt demokratikus választásokról, az emberek előtt nem létezett választási alternatíva. A parlament szerepe pedig teljesen formális volt, évente mindössze néhány napot ülésezett, amikor is jellemzően minden vita nélkül rábólintott az igazi hatalmat gyakorló pártszervek által meghozott és a kormányzati apparátus által részletes formába öntött törvényjavaslatokra. Noha a házszabály lényegében tartalmazta az összes klasszikus parlamenti intézményt (a törvényjavaslatok általános és részletes vitája, önálló képviselői indítvány, módosító javaslat, napirend előtti felszólalás, interpelláció, vizsgálóbizottság, név szerinti szavazás stb.), ezekkel azonban a gyakorlatban a képviselők nem éltek, így a parlament lényegében egyetlen alapfunkcióját sem volt képes teljesíteni. A parlamentarizmus egyéb fontos jellemzői pedig még formálisan sem léteztek, így nem beszélhetünk politikai pártokról, parlamenti váltógazdálkodásról, parlamentnek felelős kormányról, a hatalmegosztás érvényesülése helyett pedig a pártállam monolit struktúrája működött.

Az 1989–90-es rendszerváltást követő, napjainkig tartó időszakban pedig lényegében konszenzus van azt illetően, hogy az legtöbb elemében megfelel a demokratikus parlamentarizmus követelményeinek. Az utóbbi időben ugyan – az 1998-ban hatalomra került kormánytöbbség parlamenti működést érintő intézkedéseivel kapcsolatban – néhány ellenzéki politikus és értelmiségi véleményformáló a liberális parlamentarizmusra leselkedő veszélyekről fejtette ki véleményét. Úgy gondolom azonban, ezek a vélemények inkább tekinthetők a politikai küzdelem részének, mint szakmai érvekkel alátámasztott, tudományos alapokon nyugvó érveléseknek. Noha a jelenlegi többségnek az elmúlt évek során konszenzussal kialakult parlamenti munkarendet alapvetően megváltoztató döntése (áttérés a

háromhetenkénti ülésezésre), bizonyos, hárszabályban garantált parlamenti intézmények érvényesülésének ellehetetlenítése vagy megnehezítése (vizsgálóbizottságok, rendkívüli ülés, miniszterelnök, miniszterek bizottságok előtti kötelező megjelenése) több szempontból vitatható intézkedések – leginkább talán a parlament ellenőrző funkciójának teljes körű érvényesülését érintik –, alig hiszem, hogy ezek komolyan veszélyeztetnék a demokratikus, liberális parlamentarizmus igen tágan megrajzolt kereteit. Aki valamennyire is ismeri a nyugat-európai demokráciák parlamentjeinek működését, az tudja, hogy a legkülönbözőbb megoldások léteznek a parlamenti ülésezés menetrendjére, a döntéshozatalban játszott szerepre és a végrehajtott hatalom ellenőrzésére biztosított eszközökre vonatkozóan.

1. A demokratikus legitimitáció elve

Visszatérve a parlamentarizmusdefiníciók egyes elemeire, vizsgáljuk meg először alaposabban a képviseleti hatalom keletkezését, a periodikusan ismétlődő demokratikus legitimitációt, illetve ennek érvényesülését a dualizmusban és a két világháború közötti Magyarországon.

Köztudomású, hogy az áprilisi törvények igen progresszív szabályozását követően (melynek eredményeként az akkori angliai arányokat is felülmúlóan a népesség 9–10%-a jutott választójoghoz), a dualizmus folyamán ez az arány nem növekedett, sőt a korszak végére inkább csökkent. A Horthy-korszak választójogi rendeletei és törvényei (1919-es Friedrich-féle, 1922-es Bethlen-féle választójogi rendelet, 1926-os, 1939-es törvény) ugyan ezt valamelyest kiterjesztették, azonban továbbra is fenntartották a cenzusok – egymással is kombinált – számtalan formáját (vagyon, műveltségi, nemi, helyben lakási stb.). Ily módon a Nyugat-Európában – sőt egyre inkább térségünkben is – az általános választójoghoz erőteljesen közelítő szabályozási gyakorlattól egyre távolabb kerültek. Ráadásul mindkét korszakban főszabályként a szavazás nyílt lebonyolítása volt jellemző (melyet 1939-ig csak a nagyvárosokban váltott fel 1922-től a titkos szavazás). Ezen vitathatatlan tényekhez azonban mindenképpen szükséges néhány elvi megjegyzést fűzni.

A mai kor embere számára, a jogi és erkölcsi alapú egalitarianizmus liberális elvének győzelmét követően (legalábbis, ami az euroatlanti civilizációt illeti) joggal tűnnek a fenti tények a modern népképviseleti parlamentarizmus súlyos fogyatékosainak. Úgy gondolom azonban, hogy a parlamentarizmus ezen korlátozottabb fogalmán sem érthetjük ugyanazt az elmúlt 200 esztendő különböző időszakaiban. Sőt ugyanabban a korban sem szerencsés doktriner módon, mechanikusan összehasonlítani eltérő tradíciójú, politikai kultúrájú, politikai-

közjogi struktúrával rendelkező társadalmakat, államalakulatokat. Mindkét korszak meghatározó konzervatív szabadelvű elite egyetértett abban, hogy az ideális cél Magyarországon is az általános választójog elérése.⁷ Ennek azonban – az ő megítélésük szerinti – túl gyors, idő előtti megvalósítását mind elvi, mind ezzel szorosan összefüggő pragmatikus-gyakorlati okokból elleneztek. Az ő elvi kiindulópontjuk szembenállott a fentebb említett liberális premisszával. Ennek lényegét a századforduló nagy közjogásza, Haendel Vilmos a következőképpen fogalmazta meg: „A közjogosítványok nem pusztán emberi minőségüknél, hanem csupán speciális tulajdonságaiknál fogva illetik meg a polgárokat; más szóval: nem az ember (az egyén), hanem az állam eszméjéből folynak, nem a fizikai egyed, hanem a nemzet azoknak sajátképpen alanya – s előbbiben azok csak reflexjogokként jelentkeznek.”⁸

Úgy ítélték meg, hogy az adott magyarországi társadalmi körülmények között bizonyos mennyiségű vagyon birtoklása nagyobb műveltséggel, szélesebb látókörrrel, magasabb erkölcsiséggel, hazaszeretettel és társadalmi felelősséggel jár. A vagyoni cenzus ideológiai alátámasztására szolgáló másik érv szerint, mivel a parlament végső célja a vagyon védelme, a parlamentben való befolyás is a birtokolt vagyonhoz kell, hogy igazodjék.

Ezzel párhuzamosan hangoztatták a vagyoni különbségek fokozatos csökkentésének, valamint a közoktatás és közművelődés kiterjesztésének fontosságát (annak elemzése már túlmutat vizsgálódásaink körén, hogy ezek érdekében mindig megtettek-e mindent).

Ezen elvi alapállásból kiindulva úgy ítélték meg, hogy a választójognak a körülményeket figyelmen kívül hagyó, gyors és radikális kiterjesztése olyan intranszigenz, szélsőséges, kellő képzettséggel és a közügyek iránt érzett morális felelősségtudattal nem rendelkező egyének tömegeit juttatná a parlamentben döntéshozó pozícióba, melyek veszélyeztetnék a magyar alkotmányos fejlődés szerves folyamatosságát, egyáltalán a magyar állam (és a dualizmusban a Monarchia) létét, és éppen a parlamentarizmus intézményét járatnák le, esetleg számolnák fel. Ez utóbbira aztán a XX. század első fele hozott is külföldi példákat.

Összegezve tehát az mondható el, hogy nem szerencsés a demokratikus legitimitáció mai értelmezését mechanikusan visszavetíteni a múltba (akár a 100 évvel ezelőtti múltba sem), és ez alapján ítélkezni az adott történelmi korszak parlamentarizmusának „fejlettségét” vagy akár létét illetően.⁹

2. A kormányzati felelősség kérdése

A parlamentarizmus egyik legalapvetőbb – sokak szerint az egyetlen – kritériuma a parlamentnek felelős kormány megléte.

A kormányzati felelősségnek legalább három aspektusa létezik: a jogi, az erkölcsi és a politikai felelősség.¹⁰ Amikor jelző nélküli felelős minisztériumról beszélünk, általában automatikusan a politikai felelősséget értjük alatta.

Egy parlamentáris kormány politikai felelősségén az alábbiakat értjük:

1. Hivatalba lépése valamilyen formában a parlamenti többség bizalmához van kötve.
2. Alkotmányban garántálva, vagy a szokásjog útján kialakítva a háznak lehetősége van a többség bizalmát elvesztett kormánytól a bizalmat megvonni (ennek szintén számtalan technikai lehetősége alakult ki a parlamentáris államokban).
3. A kormányzat egész működése során lehetősége van az országgyűlésnek a végrehajtó hatalom tevékenységét szemmel tartani, ellenőrizni, egyes aktusaival kapcsolatban magyarázatot kérni, azokért képviselőit vagy az egész testületet felelősségre vonni. Ezen ellenőrző, kontrolláló tevékenység legfontosabb eszközei: az interpelláció különböző formái, a miniszterelnök, illetve a miniszterek beszámoltatása (a parlament bizottságaiban, esetleg magán a plénumon), vizsgálóbizottságok megalakítása. Sőt, lényegében magát a törvényhozás folyamatát is fölfoghatjuk a parlament permanens ellenőrző tevékenységének, hisz egy kormányjavaslattal szembeni képviselői felszólalás, vagy még inkább egy kormány által nem támogatott módosító javaslat elfogadása már egyfajta felelősségre vonásnak tekinthető. (Különösen igaz ez a költségvetési és a zárszámadási törvényekkel kapcsolatban.)

Ami mármost elemzett korszakainkat illeti, mind az 1848. évi III. törvény, mind pedig az 1920. évi I. törvény *expressis verbis* rögzíti, hogy a magyar minisztérium a parlamentnek (is) felelős minisztérium. Ennek ellenére az adott időszakban, de később is komoly viták tárgya volt a kormány politikai felelőssége, ami szervesen kapcsolódott (főleg a dualizmusban) a kabinet parlamentáris jellegéről folyó polémiához.

Az kétségtelen, hogy a fentebbi törvények nem emelik ki a kormányzat *politikai* felelősségét, és az 1848. évi III. törvény csupán a jogi felelősségre vonás eseteit és módját részletezi. Nem említik továbbá vonatkozó törvényeink a kormány megalakulásának többségi bizalomhoz kötését, valamint a bizalmatlanság felvetéséről és realizálásáról sem szólnak semmit. Azonban már az országgyűlés 1848. március 14-i felirata tartalmazza, hogy a nemzet olyan kormányt követel, amely „a többség alkotmányos elveinek legyen kifolyása”. Ezt később a kiegyezési törvények parlamenti vitája során mind Deák, mind Andrássy új-fent fontosnak tartotta hangsúlyozni.¹¹

A parlamentáris gyakorlatot áttekintve azt tapasztalhatjuk, hogy jellemzően a többség bizalmából kerültek pozícióba az egyes kormányok. Noha egyik korszakban sem a választásokhoz kötődött az új kormányok megalakulása, az államfő rendszerint a parlamenti erőviszonyokat figyelembe véve – előzetes konzultációk után – nevezte ki a miniszterelnököt és a kormánytagokat.

A dualizmuskori gyakorlat szerint a király leiratban tájékoztatta a házat a régi kormány felmentéséről és az új kinevezéséről, amely azt hódolattal tudomásul vette. Ezt követte a miniszterelnök programbeszéde, majd a vezérszónokok felszólalása és a miniszterelnök válasza. Szavazás azonban sem a kormányfő személyéről, sem a kormányprogramról nem volt. 1903 novemberében Tisza István beiktatásakor az ellenzék kifogásolta, miszerint a házelnök nem tette fel a kérdést, hogy a képviselőház tudomásul veszi-e a királyi leiratot.¹² Ugyanez megismétlődött 1910 januárjában, Khuen-Héderváry kinevezésekor.¹³

Olykor előfordult, hogy az uralkodó olyan személyeket szándékozott miniszterelnöknek kinevezni, akik nem élvezték a parlamenti többség bizalmát. Ezek a próbálkozások azonban általában nem jutottak el a királyi leirat megfogalmazásáig. Így történt ez 1894-ben, amikor bizalmasát, Khuen-Héderváryt akarta kinevezni, de tapasztalván, hogy a Szabadelvű Párt többsége Wekerlét támogatja, vele szembeni bizalmatlansága ellenére ismét őt nevezte ki.¹⁴ 1909 őszén pedig Lukács Lászlót bízta meg titkos kormányalakítással, fölmérve azonban jelöltjének parlamenti esélyeit, később visszakozott.¹⁵

A dualizmus folyamán két esetben fordult elő, hogy az uralkodó többségi támogatást nem élvező kormányt „erőszakolt” a házra.

A közismertebb a „darabontkormány” 1905. júniusi kinevezése. Miután az 1905-ös választásokat a kiegyezést alapjaiban támadó koalíciós pártok nyerték, Ferenc József nem volt hajlandó a soraikból miniszterelnököt kinevezni, helyette Fejérváry Géza bárót, a magyar darabonttestőrség parancsnokát bízta meg kormányalakítással. (Modern kifejezéssel azt mondhatnánk, hogy „szakértői kormány” alakult.) A képviselőház számára küldött szokásos leirathoz az uralkodó egy addig páratlanul álló „legfelsőbb kéziratot” is mellékelte. Ebben azzal indokolta lépését, hogy a „többséggé szövetkezett pártok nem terjesztettek elem oly kormányzati programot, melynek alapján a soraikból vett kormányra teljes megnyugvással rábízhattam volna a nemzet sorsát”. Ezért átmenetileg egy „pártokon kívül álló kormányt” nevez ki, melynek feladata, hogy megteremtse egy többségi program és többségi kormány létrejöttének feltételeit.¹⁶ Az uralkodó is érzi tehát a helyzet rendkívüliségét, hisz fontosnak tartja külön indokolni lépését. Ezenkívül hangsúlyozza a kinevezett kormány ideiglenes jellegét, valamint, hogy célja a többségi elv érvényesülésének helyreállítása.

Ennek ellenére a magyar politikai erők pártállásra való tekintet nélkül tartották inparlamentárisnak a kinevezett kormányt. A parlament a kabinet június 21-i bemutatkozásakor egyből bizalmatlanságot szavazott számára: „Mint hogy a Fejérváry-kormánynak a miniszterelnökhöz intézett és általa ellenjegyzett királyi kéziratban megállapított jellege nem felel meg a parlamentáris kormányforma követelményeinek, a képviselőház a Fejérváry-kormány iránt bizalmatlansággal viseltetik.”¹⁷ A kormány még másnap lemondott, és ezzel szintén a parlamentarizmus elveinek megfelelően járt el. Az más kérdés, hogy – miután az uralkodó hol elfogadta miniszterelnöke lemondását, hol meg újra megbízta az ügyek vitelével – végül ügyvezető kormányként egészen a válság 1906. áprilisi megoldásáig hivatalban maradt. (Miközben a parlament ülésezése lényegében szünetelt, sőt 1906. február 19-én a király katonai erő igénybevételével oszlatta fel az országgyűlést.)

A másik hasonló eset a koalíció kormányzását követően, 1910 januárjában történt, amikor az uralkodó úgy nevezte ki titkos tanácsosát, Khuen-Héderváry Károlyt miniszterelnökké, hogy annak a házban nemhogy többsége, de egyetlen híve sem volt. A ház ezúttal is, már a királyi leirat ismertetésekor kinyilvánította bizalmatlanságát¹⁸, és Khuen-Héderváry tudta, mi ilyenkor a miniszterelnök teendője egy parlamentáris politikai berendezkedésű országban: „A t. ház bizalmatlansági szavazata következtében új helyzet teremtett, mely a kormányt két alternatíva elé állítja. Az egyik az, hogy a kormány lemondásra határozza el magát, a másik pedig az, hogy a ház feloszlátását indítványozza.”¹⁹ Végül – némi időhúzás, a ház üléseinek elnapolása után – az utóbbi mellett döntött, és kiirták az új választásokat. (Ami, mint tudjuk, a koalíció vercségét és Khuen-Héderváry diadalmas visszatérését hozta a kormány élére.)

A Horthy-korszakban szintén rendre a parlamenti többség bizalmát bíró miniszterelnököt nevezett ki a kormányzó, akinek a személyéről előzetesen bizalmi szavazást tartottak a kormánypárt értekezletén.²⁰ Horthy „legmagasabb kormányzói kéziratban” közölte elhatározását a házzal, melyet az új miniszterelnök programadó beszéde követett. Ezután pedig megindult a vita a kormányprogramról, melyen immáron nem feltétlenül csak a pártok vezérszónokai szólaltak fel, egy pártból akár többen is szólásra jelentkezhettek. Feltűnő azonban – és jelzi a parlament szerepének visszaszorulását –, hogy a korszak vége felé két alkalommal is elmaradt a kormányprogram feletti vita (Imrédy és Bárdossy kinevezésekor).²¹

A kormány hatalomra kerülésének módjával szorosan összefüggő kérdés a többség bizalmát elvesztő kabinet sorsa. Mint említettük, a vonatkozó jogszabályok erre a problémára nem tértek ki, a közgondolkodás azonban egyértelműen harmonizált a parlamentáris megoldással. Erre utal Khuen-Héderváry fen-

tebb idézett nyilatkozata, és ezt a szellemiséget tükrözi többek között ifjabb Andrassy Gyulának a parlament plénumán 1910 januárjában kifejtett véleménye is: „A kormány sorsa: az, hogy megmaradhat-e vagy sem, úgylis az alsóház kezében van. Változtatlanul módjában van az alsóháznak megbuktatni a kormányt akkor, amikor neki tetszik.”²²

A magyar parlamentarizmus története során két esetben fordult elő, hogy hivatalban lévő miniszterelnökkel szemben a ház többsége bizalmatlanságát nyilvánította ki, és végül a kormány mindkétszer távozott is posztjáról.

Az egyik esetnek szintén Khuen-Héderváry Károly volt a főszereplője. Még első miniszterelnöksége idején, 1903 szeptemberében vita támadt az országgyűlésben azzal kapcsolatban, hogy Körber osztrák miniszterelnök, beleavatkozván a magyar belügyekbe, bírálta a magyar ellenzék katonai követeléseit. Ezt az oppozíció álláspontja szerint a kormányfő nem elég erélyesen utasította vissza. Ezért Kossuth Ferenc, a Függetlenségi Párt vezére azzal az indítvánnyal élt, hogy a parlament a következő ülésén vitassa meg a miniszterelnök választát. Ezt Khuen-Héderváry elutasította, a napirendi indítvánnyal tartott határozathozatal során azonban a többség elfogadta. Ez csak úgy történhetett meg, hogy a szabadelvű párti képviselők egy része átszavazott. Az eset egyfajta bizalmatlansági szavazás volt a miniszterelnök ellen, amiből ő le is vonta a megfelelő (parlamentáris) következtetést, és még azon a napon lemondott.²³

A másik eset Imrédy Béla leszavazása volt. A miniszterelnök antiparlamentáris nézeteiből és türelmetlen, dinamikus egyéniségéből adódóan kormányfői kinevezésétől kezdve törekedett a parlament háttérbe szorítására. Eredetileg egy általános felhatalmazási törvény elfogadtatását tervezte, és gyakorlatilag rendeleti kormányzást akart bevezetni. Ezt a tervét azonban még a kormányon belül sem tudta keresztülvinni, így a parlament elé egy házszabály-reviziós tervezetet terjesztett be, mely a „rendkívüli sürgősség” intézményét kívánta bevezetni, ami bármely törvényjavaslat – bizottsági vitával együtt – 48 órás letárgyalását tette volna lehetővé. A kormánypártnak a parlamentarizmus iránt elkötelezett része azonban ezt a módosítást sem tartotta elfogadhatónak, így a revízió elleni tiltakozásul 54 képviselője – az ún. disszidensek – kivált a NEP-ből. A parlament 1938. november 23-i ülésén a napirendi vitában – tehát még a házszabályvita megkezdése előtt – a kilépett képviselők bizalmi szavazást kértek a kormány ellen, melynek eredményeként 115:94 arányban a ház leszavazta Imrédy kabinetjét. A miniszterelnök rögtön benyújtotta lemondását.²⁴ Az államfő ugyan – elsősorban külpolitikai okokból – nem fogadta el azonnal a lemondást, amint azonban sikerült a németek számára is elfogadható ürügyet találni – ez Imrédy egyik dédszülojének zsidó származása volt –, egyből menesztette kormányfőjét.

Szintén a kormány parlamenti felelősségére utal, hogy amikor a frankhamisítási ügy kapcsán megrendült a Bethlen-kabinet helyzete, a miniszterelnök bizalmi szavazást kért maga és kormánya ellen a parlamentben.²⁵

Az előbb említett eseteken kívül még két alkalomról van tudomásunk – mindkettő a dualizmus időszakában történt –, amikor a hivatalban lévő kormányt a parlamentben leszavazták. 1877 szeptemberében – Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején – a választási bíráskodásnak a független bíróságok hatáskörébe utalásáról szóló törvényjavaslatot a ház már az általános vita lezárása után elvetette (64:62 arányban), így az nem is került részletes tárgyalás alá.²⁶

A másik eset 1898 decemberében játszódott le. Szilágyi Dezső házelnök pártjának azon bírálata hatására, miszerint nem lép fel elég erélyesen az ellenzéki obstrukcióval szemben, lemondott pozíciójáról. A függetlenségi vezér Kossuth Ferenc azt indítványozta, hogy a ház a bejelentést ne vegye tudomásul, Bánffy miniszterelnök viszont az új elnök megválasztásának napirendre tűzését javasolta. A szavazás során nem csupán a ház, hanem a Szabadelvű Párt többsége is Kossuth Ferenc indítványa mellett foglalt állást, tehát leszavazta saját miniszterelnökét.²⁷

Ez utóbbi esetek nem jártak a hivatalban lévő miniszterelnök bukásával, és mind a szakirodalom, mind a külföldi parlamentáris gyakorlat egységes abban, hogy a kormány leszavazása nem jelenti automatikusan annak kötelező érvényű távozását. Ez csak azon esetekben elengedhetetlen, amikor az általános kormányzati politikát, a kormányzati filozófia és a kormányprogram alapját érintő kérdésben szorul kisebbségbe a kabinet. Ez lehet törvényjavaslat (a költségvetés természetesen mindig ilyen), annak valamely stratégiai fontosságú szakasza, egy különös politikai jelentőséggel bíró interpelláció vagy bármely más parlamenti döntés. Egy politikailag neutrális, szakmai jellegű vagy kisebb politikai jelentőséggel bíró kérdésben történő leszavazás esetén azonban nem lehet elvárás a kormány azonnali lemondása. Ez aláásná a politikai stabilitást, másrészt épp ez vezetne a kormány hatalmának további erősödéséhez a parlamenttel szemben. Ne feledjük, hogy az utóbbi 12 esztendő demokratikus parlamentarizmusában is mindhárom ciklusban jó néhányszor előfordult a kormányzati álláspont leszavazása (főleg módosító indítványok esetében), mégsem jutott senkinek komolyan eszébe emiatt a kormány lemondását követelni.

Ami a parlamentáris kormányzat politikai felelősségének harmadik elemét, a ciklus során megvalósuló kontrolláló-ellenőrző tevékenységet, illetve annak biztosítását illeti, erről a parlamenti funkciókat tárgyaló fejezetben szólunk részletesebben.

3. A többségi elv értelmezése

Mint láttuk, szorosan kapcsolódik a kormányzat politikai felelősségéhez – lényegében annak része – a többségi elv fogalma. Első megközelítésben egyértelműnek tűnik ezen, a parlamentarizmustól elválaszthatatlan princípium mibenléte. Az árnyaltabb elemzés érdekében azonban érdemes a kérdéskört néhány szempontból alaposabban megvizsgálni.

Több régebbi szerző óv a többségi elv mechanikus értelmezésétől, mondván, ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy az éppen akkor a parlamentben többségben lévő politikai erő soraiból köteles az államfő a kormányfőt kinevezni, illetve, hogy az abban a pillanatban többséget élvező kormányt nem menesztheti. Joga van ugyanis feltételezni, hogy hosszabb távon egy másik politikai erő fogja a majoritást megjeleníteni, a nemzet többségi bizalmát bírni (akár a parlament felosztatásával és új választások kiírásával, akár a ház változatlan összetétele mellett egy hamarosan bekövetkező átrendeződés prognosztizálásával).

Úgyis fogalmazhatunk, hogy ez a többségi elv egyfajta dinamikus, „dialektikus” értelmezése, annak statikus felfogása helyett. Mindenesetre ez az értelmezés igen komoly mérlegelési lehetőséget biztosít az államfőnek, és – ahogyan Haendel fogalmaz – a jövő dönti el (az új választások eredményei, illetve az esetlegesen bekövetkező házon belüli erőátcsoportosulás), hogy parlamentárisan járt-e el az államfő.²⁸

Lényegében így járt el a magyar uralkodó 1910 januárjában Khuen-Héderváry kinevezésekor – és, mint láttuk –, akkor a jövő őt igazolta. A XVIII–XIX. századi Angliában szintén több alkalommal értelmezte így a többségi elvet az uralkodó.

1783-ban például III. György William Pittet, az akkor kisebbségben lévő toryk soraiból nevezte ki miniszterelnöknek, és a parlament felosztatásáig eltelt 3 hónapban többször le is szavazta a ház. Az új választásokon azonban többségi legitimitációt kapott és 17 éven keresztül volt Anglia miniszterelnöke. Ezzel szemben, amikor 1834-ben Robert Peel szintén a többség ellenében lett kinevezve, és a ház ellenséges magatartása miatt kérte a parlament felosztatását, miután az új választások sem hoztak számára többséget, tudomásul vette a választók akarátát, és lemondott.²⁹

Mindenesetre a mai európai parlamentarizmusok nem ismerik a többségi elv ilyen kiterjesztő értelmezését.³⁰

Napjainkban is elfogadott nézet ezzel szemben, hogy nem mond ellent a parlamentarizmus többségi elvének az – általában átmenetinek tekintett – kisebbségi kormányzás.

Rövidebb időszakokra már a múlt századi Angliában is többször előfordult, napjainkban pedig jellemzően a fragmentáltabb pártrendszerrel rendelkező politikai rendszerekben találkozhatunk vele, ahol azonban a szembenálló politikai erőket nem vá-

lasztják el mély ideológiai-kulturális szakadékok. Ilyenkor vagy esetről esetre kényszerül a kormány megegyezéseket kötni az ellenzék pártjaival (nem feltétlen mindig ugyanazokkal az erőikkel), vagy egy előzetes szerződésben rögzíti a kisebbségi kormányzás feltételeit – jellemzően az ellenzék vezető erejével (amely szerződés értelemszerűen kiterjed a kormányprogram és a költségvetés közös megszavazására). Ez utóbbi történt például 1998-ban Csehországban.

A magyar parlamentarizmus történetében eddig nem volt példa kisebbségi kormányzásra.

Itt kell megemlíteni, hogy a parlamentarizmus klasszikus – az angol parlamentarizmust példának tekintő – felfogásában a koalíciós kormányzás nem számított többségi kormányzásnak. Deák Albert például csak egy „homogén, politikai elvek szerint szolidáris párttá tömörített” többséget fogad el parlamentáris többségnek, szerinte tehát – azon túl, hogy komoly hatékonysági problémákat is felvetnek – a koalíciós kormányok eleve nem is tekinthetők parlamentárisnak.³¹ A korabeli szakirodalom tekintélyes része ebből kiindulva nem is tartotta parlamentárisnak az 1905 és 1910 között regnáló koalíciós kormányt. Sőt ugyanezen okból (a szolidaritás, a kollegialitás hiánya miatt) Kautz Gyula az 1848. évi magyar kormány parlamentáris jellegét sem ismerte el.³²

A többségi elv, mint a parlamentarizmus egyik sarokköve hangsúlyozásával párhuzamosan fel szokták hívni a figyelmet ezen principium mindenhatóságának, kizárólagos értelmezésének a veszélyeire is. Itt elsősorban a mindenkori kisebbség, az ellenzék jogainak garantálására szokás hivatkozni, illetve az alkotmányos keretek és az egyéb hatalmi-politikai aktorok jogkörének tiszteletben tartására. Megjelenik azonban – főleg alkotmányos monarchiákban – ennek a kérdésnek egy másik aspektusa is. Ez az érvelés az államfő – bizonyos helyzetekben legalábbis – érdemi szerepvállalása mellett áll ki, amikor azt hangsúlyozza, miszerint az önálló, sui generis államfői hatalom megteremti a lehetőséget arra, hogy „a közvélemény időleges tévedéseinek, elhamarkodásának határ vettessék, s a parlament és a polgárok megfontolásra kényszeríttessenek”.³³ Szükségtelen hangsúlyozni, hogy ez az érvelés milyen távol áll a Rousseau-i „a többségnek mindig igaza van” elvtől. A mai modern időkben ezzel a megközelítéssel mutat némi rokonságot az államfő pártok fölött álló, regulatív, válsághelyzetekben megnövekedő szerepének hangsúlyozása.

4. A parlamenti váltógazdálkodás

Mindkét korszakban a magyar parlamentarizmus egyik fő foygatékosságának tartották politikusok, közírók és közjogászok

egyaránt a parlamenti váltógazdálkodás hiányát. Pontosabban többek szerint ez már eleve kizárja, hogy Magyarország kapcsán parlamentarizmusról beszélhessünk. Kétségtelen tény, hogy klasszikus értelemben, kristálytisztán megvalósuló, legitim parlamenti választásokon alapuló hatalmváltás 1990 előtt nem volt Magyarországon (azóta viszont – mint tudjuk – három alkalommal is). 1867 és 1905 (majd 1910 és 1918), valamint 1922 és 1944 között – változó elnevezésekkel ugyan, de – lényegében ugyanaz a hatalmi párt kormányozta az országot.

A dualizmusban a váltógazdálkodás elmaradását három okkal magyarázták:

1. A kiegyezési törvényekben Ausztriával kialakított közjogi struktúra.
2. Az ellenzék terméketlen politikája. (Azzal, hogy a Függetlenségi Párt elvetette a kiegyezést, eleve kizárta kormányra kerülésének lehetőségét. Ehelyett el kellett volna fogadnia a közjogi alapokat és más területeken alternatív politikát felmutatni.)
3. A választási rendszer korlátozott jogi keretei (ez az alsóbb társadalmi rétegek politikai megszerveződését és főleg hatalomba való bekerülését zárta ki), és annak korrump gyakorlata (ez pedig a parlamenti ellenzék elöl zárta el a kormányra kerülés útját).

A Horthy-korszakban az okok lényegében ez utóbbira redukálódtak.

A parlamenti váltógazdálkodás szempontjából a legvitatottabb esemény a koalíciós kormány 1906-os hatalomra kerülése volt. Az vitathatatlan tény, hogy az addig folyamatosan regnáló többségi párt – anélkül egyébként, hogy a választási rendszer bármit is változott volna – az 1905 januárjában tartott választásokat követően elvesztette abszolút többségét a parlamentben (amit az egy évre rá megrendezett, előrehozott választások újfent megerősítettek), melynek következtében kikerült a kormányzati hatalomból. Az egyéves átmeneti időszak után egy többpárti koalíciós kormány vette át a hatalmat, melynek fő erejét ugyan az előző kormány vezető ellenzéki pártja adta, több olyan személy is tárcát vállalt azonban, akik korábban a Szabadelvű Párt tagjai voltak (közülük ifjabb Andrassy Gyula közvetlenül az 1905-ös választások előtt távozott), a miniszterelnök pedig az a Wekerle Sándor lett, aki előtte már egy szabadelvű kormány élén is állt. Ráadásul a koalíció csak úgy alakíthatott kormányt, hogy választási programjának épp azokról az elemeiről kellett lemondania, amelyek világosan megkülönböztethető alternatívát jelentettek a Szabadelvű Párttal szemben (magyar vezényleti nyelv és az összes katonai követelés, önálló vámterület, az új külkereskedelmi szerződések törvénybe iktatásának megtagadása).

Kérdés ezek után, hogy beszélhetünk-e ez esetben a parlamenti váltógazdálkodás érvényesüléséről. A válasz itt is attól függ, ki mit ért pontosan parlamenti váltógazdálkodáson. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ez a fogalom – politológiai értelemben legalábbis – még a többségi elvnel is kevésbé egzaktan meghatározható. Napjainkban is több kérdés felvethető ezzel kapcsolatban. Többpárti koalíciós kormányzás esetén kimeríti-e a parlamenti váltógazdálkodás fogalmát, ha az új kormány egy (vagy több) pártja az előző kabinetben is benne volt? Meghatározható-e pontosan, mekkora arányban kell kicserélődni az új kormányt alkotó politikai erőknek ahhoz, hogy a váltógazdáság érvényesüléséről beszélhessünk? Vagy miként kell értelmeznünk ebből a szempontból a klasszikusan kétpárti váltógazdálkodásra épülő amerikai politikai rendszernek azt az utóbbi időben bevett gyakorlattá váló jelenségét, hogy a választásokon győztes elnök bevesz a kormányába a konkurens nagy pártból is embereket (a Clinton-kormányban ráadásul ez az egyik stratégiai tárcát, a védelmit érintette). Egyáltalán hány évig kell egy politikai erőnek folyamatosan kormányoznia ahhoz, hogy a parlamenti váltógazdálkodás hiányáról beszélhessünk. Japánban például közel 40 évig volt hatalmon a Liberális Demokrata Párt, mígnem 1995-ben kikerült a hatalomból. Amikor Angliában a konzervatívok 1979-es hatalomra kerülésüktől már 18 éve voltak folyamatosan hatalmon, többen aggodalmuknak adtak hangot a hatalmi csere elmaradása miatt, hogy aztán 1997-ben a Munkáspárt hatalmas választási győzelme kisöpörje őket a hatalomból.

Visszatérve a magyar parlamentarizmushoz, a kérdéskörrel kapcsolatban még egy aspektusra szükséges felhívni a figyelmet. Ha a parlamenti váltógazdálkodás nyíltan nem is valósult meg, a hatalmi párton belül bekövetkező személyi és a követendő politikát érintő tartalmi változások mindkét korszakban több esetben is kvázi politikai váltásként is fölfoghatók voltak. A dualizmus folyamán a vezető kormánypárt 1875-ig lényegében egymással szemben álló frakciók, személyi csoportosulások laza konglomerátuma volt, melyből hol az egyik, hol a másik „klikk” érdekei érvényesültek erőteljesebben. A pártot csupán a közös közjogi alap és Deák vitathatatlan tekintélye tartotta egyben. 1875-ben a fúzióval alapvetően megváltoztak az erőviszonyok. Hivatalosan ugyan a létrejövő új párt a Deák-pártot tartotta elődjének (és a pártprogramot illetően ez igaz is volt), igazából azonban a számarányát tekintve jóval kisebb Balközép-párt tudta rákényszeríteni akaratát a Deák-pártra, és a fúzió után Tisza Kálmán és hívei határozták meg elsősorban a Szabadelvű Párt politikáját.

A dualizmus későbbi évtizedeiben is jellemző maradt a párton belüli frakciók, csoportosulások szinte folyamatos jelenléte, és az erőviszonyok változásaitól függően az új miniszterelnök és kormánya alapvető gazdaság- és szakpolitikai kérdésekben tér-

hetett el elődje politikájától (az alkalmazott taktikai eszközök, valamint a politizálási stílus megválasztásáról nem is beszélve). A párton belüli viták több alkalommal vezettek a pártból való egyéni vagy csoportos kiváláshoz, „disszidáláshoz”, olykor a párt és a kormány meghatározó politikusai részéről is. Máskor meg ismert, befolyásos személyiségek, csoportok csatlakoztak a párthoz.

A főntebb írottak fokozottan igazak a Horthy-korszakra. Bethlen István, Gömbös Gyula, Imrédy Béla ugyanannak a pártnak voltak meghatározó személyiségei, miniszterelnökei, értékrendjük, világvéjük, a legalapvetőbb kül- és belpolitikai kérdésekben (többek között éppen a parlamentarizmushoz való viszony kérdésében) elfoglalt álláspontjuk mégis annyira távol állt egymástól, az egyes kormányok személyi összetételében olyan fokú változások történtek, hogy itt is helyénvaló – hangsúlyozottan csupán politológiai és nem közjogi értelemben – egyfajta burkolt, látens „politikai váltógazdálkodásról” beszélni. Ebből adódóan a választások egyik legfontosabb funkciója is az volt, hogy a kormánypárton belül éppen meghatározó befolyást gyakorló személyek a saját embereiket juttassák be kormánypárti jelöltként a parlamentbe, és maga a miniszterelnök is részben ezáltal biztosíthatta patronázshatalmát.

5. A föderatív, dualisztikus államberendezkedés, mint kizáró ok

Azon közjogászoknak, társadalomtudósoknak, akik vitatták a dualizmus korának parlamentáris politikai berendezkedését, egyik visszatérő érvük volt álláspontjuk alátámasztására, hogy a föderatív, és főleg más országgal valamilyen szintű közjogi kapcsolatot létesítő államberendezkedés – legyen az akár csupán perszónálunió is – eleve kizárja a parlamentarizmus létezését. Ezen aspektusnak a parlamentarizmusdefinícióba való bevonásával nyilvánvalóan azt a prekonceptiójukat kívánták legitimálni, miszerint Magyarország nem parlamentáris állam. Nehéz ugyanis szakmai érvekkel igazolni, hogy a parlamentarizmus egyéb – főntebb ismertetett – definíciós elemeivel hogyan függ össze egy ország dualisztikus, és főleg föderatív berendezkedése. Attól, hogy két államalakulatnak közös az államfője, vagy léteznek közös döntéshozó szervei, még érvényesülhet a demokratikus legitimitáció, a parlamenti felelősség, a politikai váltógazdálkodás stb. elve. Az más kérdés, hogy a magyar parlamentarizmus történeti fejlődését és kialakult struktúráját valóban befolyásolta – alapvetően hátráltatta – a Habsburg-birodalomhoz tartozás ténye. Ez azonban a Habsburg-birodalom örökös tartományainak hosszú időn keresztül fennálló abszolutisztikus kormányzásából (valamint a Habsburg-uralkodónak –

főleg a közös ügyekre nézve – a kiegyezés után is érvényesülő túlhatalmából) adódott, mely fontos hátországgént szolgált a dinasztia számára a magyar parlamentarizmust kiteljesíteni akaró honi törekvésekkel szemben.

Az országgyűlés szerepéről, a többi hatalmi aktorhoz való viszonyáról a következő fejezetekben szólunk részletesen.

Összegezve az elmondottakat, arra az alapkérdésre, hogy beszélhetünk-e modern értelemben vett parlamentáris politikai berendezkedésről a dualizmuskori, illetve a két világháború közötti Magyarországon, nem adható egyértelmű válasz. Ez nagyban függ – részben szubjektív – parlamentarizmusképzésként, illetve attól, hogy az általunk adott parlamentarizmusdefiníció egyes elemeit miként értelmezzük. Azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy ideális parlamentarizmus a gyakorlatban nem létezik (talán az elméletben sem), továbbá óvakodnunk kell a jelenlegi közjogi, politikai, sőt komplex társadalmi-kulturális körülmények között működő parlamentáris politikai rendszereket anakronisztikus módon a több évtizeddel, sőt évszázaddal ezelőtt létező állapotokkal összevetni. Annak sincs túl sok értelme, ha az adott kor magyar és – mondjuk – angol parlamentarizmusát hasonlítjuk mechanikusan össze, a kialakulás folyamatát és az akkori tágabb politikai-társadalmi-kulturális környezetet figyelmen kívül hagyva, és így hirdetjük ki a „győztest”.

Végül fontos hangsúlyozni, hogy – főként a dualizmuskori – magyar politikai, társadalomtudományos és közgondolkodás túlnyomó része számára egyértelmű volt, sőt a nemzeti identitás egyik fő elemét képezte, miszerint a magyar nép történelme – némileg az angollal rokonságot mutatva – az Árpád-kori kezdetektől a parlamentarizmus fokozatos kialakulását mutatta, és az áprilisi, valamint az 1867-es törvényekkel végleg kiteljesedett a parlamentáris politikai berendezkedés. Ezt jelképezi a szentkorona-tan és az angol King in Parliament modell párhuzamba állítása is.

JEGYZETEK

¹ Klaus von Beyme: Die parlamentarischen Regierungssysteme in Europa. Berlin 1976. 32. o.

² H. M. Cam: The Legislators of medieval England. in: Historical Studies of the Cambridge 1970. English Parliament I. k. 168–194. o.

³ Gerhard Ritter: Parlament und Demokratie. in Grossbritannien. Göttingen 1972. 69–121. o.

⁴ Haendel Vilmos: A parlamentarizmus. Budapest 1903. 16. o.

⁵ Így pl. Szente Zoltán: Bevezetés a parlamenti jogba. Budapest Atlantisz 1998. 308–309. o. Szellemesen jegyzi meg Deák Albert ezen szerzőkről, hogy ők csak az angol parlamentarizmust tekintik parlamentarizmusnak, sőt annak is csak egy „adott időben látható gyakorlatát”. „A parlamentarizmust Angliában keresik, de azt a parlamentarizmust, amit ők maguknak konstruáltak: ott sem

- találják meg." Deák Albert: A parlamenti kormányrendszer Magyarországon. Budapest 1912. I. k. 36. o.
- ⁶ A dolgozat törekszik arra, hogy a friss szakirodalom mellett a tárgyalt korszakok magyarországi munkáit is minél szélesebb spektrumban feldolgozza. A szerzőnek ugyanis meggyőződése, hogy a dualizmus és a Horthy-korszak közjogi-politológiai szakirodalma igen jelentős értéket halmozott fel, melynek tekintélyes része (a szerzőkkel együtt) napjainkra feledésbe merült. Pedig ezen munkák számos, ma is relevanciával bíró, alapvetőnek számító megállapítást, elemzést tartalmaznak. Így a tanulmány szándéka szerint egyfajta értékmentő, múltunk nagy gondolkodói előtt tisztelgő missziót is felvállal.
- ⁷ Lásd ehhez: Gróf Tisza István összes munkái I. k. Budapest 1923. Választójogi tanulmányok 183–237 o., valamint Gróf Bethlen István beszédei és írásai. Budapest 1933. I. k. Hozzászólás a választójogról szóló törvényjavaslatához 133–150. o.
- ⁸ Haendel: i. m. 126. o.
- ⁹ Nem beszélve arról, hogy még ma sem 100%-osan egyértelmű az általános választójog fogalma. Hisz a különböző országok más életkori korhatárokat szabnak meg, nem egységes a külföldön élő állampolgárok szavazati jogának megítélése, sőt az USA-ban a legtöbb börtönbüntetést tölő állampolgár is rendelkezik választójoggal, ami Európában nem jellemző.
- ¹⁰ Egyesek megkülönböztetnek ún. fegyelmi (vagy szakmai) felelősséget is, melyet rendkívül nehéz egzaktan körülírni. (Haendel: i. m. 246. o.) Tkp. a kormányzásra való alkalmasságot jelenti, azon szakmai-politikai képességek meglétét, amelyek a hatékony, eredményes kormányzás elengedhetetlen feltételei. Felesleges hangsúlyozni, hogy ez alapvetően mást jelent, mint a politikai felelősség, hisz működhet egy kormány a parlamenti többség elvárásainak tökéletesen megfelelően, de „rosszul”, míg egy másik kabinet kormányozhat „kitűnően”, de szembehelyezkedve többsége akaratával.
- ¹¹ Képviselőházi Napló 1865–1868. IV. k. 109. o. és 195. o.
- ¹² Képviselőházi Napló 1901–1906. XVIII. k. 245–254. o.
- ¹³ Képviselőházi Napló 1906–1911. XXVI. k. 83. o.
- ¹⁴ Deák A.: i. m. 122. o.
- ¹⁵ Boros Zsuzsa–Szabó Dániel: Parlamentarizmus Magyarországon. Budapest Korona 1999. 10–11. o.
- ¹⁶ Képviselőházi Napló 1905–1910. I. k. 461–463. o., valamint Deák A.: i. m. 102. o.
- ¹⁷ Képviselőházi Napló 1905–1910. I. k. 468. o.
- ¹⁸ Formailag ezúttal sem a kormányprogramról és a miniszterelnök személyéről szavaztak, hanem a Függetlenségi Párt betervezteit egy határozati javaslatot, mely szerint a miniszterelnök a közös bank alapján áll, ezzel szemben a ház az önálló Magyar Nemzeti Bankot támogatja – és ezt a ház többsége elfogadta. (Képviselőházi Napló 1906–1911. XXVI. k. 192. o.)
- ¹⁹ Képviselőházi Napló 1906–1911. XXVI. k. 192. o.
- ²⁰ Boros–Szabó: i. m. 297. o.
- ²¹ Képviselőházi Napló 1935–1940. XVIII. k. 600–610. o. és 1939–1944. X. k. 32–36. o.
- ²² Képviselőházi Napló 1906–1911. XXVI. k. 83–84. o.
- ²³ Dolmányos István: A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904). Akadémiai Kiadó Budapest 1963. 263–264. o.
- ²⁴ Képviselőházi Napló 1935–1940. XX. k. 299. o.
- ²⁵ Boros–Szabó: i. m. 303. o.
- ²⁶ Képviselőházi Napló 1875–1878. XII. k. 95. o.
- ²⁷ Képviselőházi Napló 1896–1901. XIX. k. 150–158. o.
- ²⁸ Haendel: i. m. 194. o.
- ²⁹ Colin Lovell: English Constitutional and Legal History. Oxford University Press 1962. 448–449. o. és 493–494. o.

- ³⁰ Gondoljunk bele, milyen felzúdulást váltott volna ki, ha 1993 végén, Antall József halála után a köztársasági elnök – arra hivatkozván, hogy az aktuális választói többség már nem esik egybe a parlamenti többséggel – egy MSZP-s politikust bízott volna meg kormányalakítással. (Persze ez ma már közjogilag is lehetetlen, mert a mai parlamentáris államokban – Nagy-Britanniát kivéve – a ház valamilyen módon effektíve is szavaz az új kormányról.)
- ³¹ Deák A.: i. m. 118. o.
- ³² Kautz Gyula: A parlamentarismus és különösen a parlamentaris kormánylat. Budapest 1906. 40. o.
- ³³ Concha Győző: Politika I. k. Budapest 1907. 573. o.

KUGLICS GÁBOR

A Békejobb 2000

A Magyar Demokrata Fórum 2000 elején megbízható, kiszámítható tagja volt a jobbközép kormánykoalíciónak. Az együttműködés során azonban olyannyira hasonult a vezető kormánypárthoz, hogy a figyelmetlen szemlélő számára már-már szürkének tűnt, és a párt népszerűsége is 1-2%-ra zuhant. Egyesek a Fidessel való összeolvadását jósolták. A Fórum vezetése azonban előrukkolt egy sajátos kezdeményezéssel, amivel felhívta magára a figyelmet, egyúttal lehetséges alternatívát kínált tagsága és választói számára jövőbeni sorsát és a választási együttműködést illetően. Ez volt a Békejobb 2000.

A PLAKÁT ÉS MONDANIVALÓJA

2000. február 2-án a Gellért Szállóban mutattak be egy plakátot, melynek előterét két pártelnök-asszony, Dávid Ibolya (MDF) és Pusztai Erzsébet (MDNP) mosolygós kézfogása uralja. Mögöttük Herényi Károly (MDF), Semjén Zsolt (MKDSZ) és Ékes József (Vállalkozók Pártja) néz optimistán a jövőbe. Hátuk mögött néhány budapesti építmény zöld sziluettje, jobbra az MDF, MDNP és a VP emblémája, alatta három szó: párbeszéd, hagyomány, jövőkép. Legfelül pedig a felirat: „a BÉKEJOB 2000”. Ezzel a plakáttal óriásplakát formájában a főváros 100 pontján találkozhattunk mintegy másfél hónapon keresztül.

Eredetileg a Néppárttal és a Magyar Kereszténydemokrata Szövetséggel kezdődtek meg a tárgyalások. Ez lett volna egy „Keresztény-konzervatív Unió”, de a Fidesz vezetőinek rosszalása miatt az MKDSZ visszatáncolt az együttműködéstől, a VP

viszont csatlakozott, így született meg a Békejobb 2000 együttműködés.¹

A kezdeményezés céljaként egy új közéleti stílus meghonosítását nevezték meg. „Hadat üzeni egymásnak, és csípőből tüzelni, ez is egyfajta politizálás, de én azt a politikai stílust szeretném megtalálni, amely kész a párbeszédre, az együttműködésre, és amely lehetővé teszi a kétharmados törvények elfogadását is” – hangsúlyozta az MDF elnöke.² Pusztai Erzsébet, az MDNP elnöke arra hívta fel a figyelmet, hogy a túlságosan kiélezett hangvétel miatt az emberek kiábrándultak a politikából és a politikusokból. Egyre inkább azt érzik, hogy a közélet nem róluk, nem az ő ügyeiről szól.³ E kezdeményezés nem más, mint felhívás az összefogásra, a párbeszédre, egyúttal nyitott mindenki felé. Elsősorban a keresztény-konzervatív politikai erők csatlakozását várják, mert a hosszú távú kormányzás érdekében minden módon segíteni kell a szétaprózódott jobboldal társadalmi beágyazódását.⁴

A három párt közötti tapogatózó tárgyalások már 1999-ben megkezdődtek. Ezek során kiderült: mindannyian hajlandók a szorosabb együttműködésre. Ehhez az is hozzátartozik: az MDF nem osztja azokat a nézeteket, miszerint a magyar politikai élet kétpólusúvá vált, s emiatt úgy gondolja a Fórum, hogy az FKGP és a Fidesz között lévő kereszténydemokrata, konzervatív, nemzeti erőket integrálni kell.⁵ Dávid Ibolya egy lakossági fórumon elmondta: Az MDF célja, hogy a Békejobb 2000-rel összefogja az antalli értékeket képviselő szervezeteket.⁶

Herényi Károly szerint a kormányzás koptat, ez főleg a legerősebb kormánypártot érinti. Így a kisebbik koalíciós partnernek kötelessége egy „védőhálót kihúzni”, amely megtartja a jobboldalon a szavazókat, később pedig e kör tágítható. Ugyanakkor ő is leszögezte, hogy nem céljuk a koalíciós partnerek szavazóbázisának az elszívása. Szerinte őket igazolja az a tény, hogy a Békejobb meghirdetése utáni néhány hétben nemcsak az MDF, hanem – hosszú visszaesés után – a Fidesz népszerűsége is nőtt, és a kiszáradt sem csökkent.⁷

Mint az értékelésekből is látszik, a Békejobb létrejöttének hátterében egyrészt az áll, hogy valószínűleg mind több jobboldali érzelmű ember ábrándul ki a konfrontatív politizálásból és az ország mai vezetőiből, s nekik nyújtani kell valamilyen alternatívát 2002-re. A választók ugyanis nyugalmat szeretnének. Az MDF egyszer már győzött a „nyugodt erő” jelszavával, nem idegen tőle tehát a vitákra fátylat borító, a párbeszéd lehetőségét egy párttal sem kizáró, integráló szerep. Másrészt a Fidesz „ölelésében” az MDF vezetői felismerték, hogy jó esély lehet a túlélésre, ha maga kíséri meg integrálni a nála kisebb jobboldali pártokat. Ezzel nemcsak a szétforgácsolt politikai erőket lehet összeszedni, hanem a kárba vesző szavazatokat is. A szövetségkötés gesztusát pedig a választók mindig díjazták. E kezde-

ményezés koalíciós partnereik számára is hasznos lehet, hiszen a közömböseket és a kiábrándultakat próbálja megtartani a jobboldalon.

A FOGADTATÁS

Úgy tűnik, a koalíciós partnerek a számukra szóba jöhető előnyöket nem ismerték fel, ugyanis a Fidesz és az FKGP vezető személyiségei megütközéssel, ingerülten fogadták a legkisebb koalíciós párt integrációs törekvését a jobbközép összefogására. A kisgazdapárt vezető politikusai eléggé lekicsinylően, sőt ironikusan minősítették a kezdeményezést, illetve azzal szemben saját szerepüket hangsúlyozták.

Bánk Attila kisgazda frakcióvezető a Békejobb kapcsán úgy fogalmazott: „Attól, hogy négy virtuális légy együtt repül, még nem lesz belőlük sas.”⁸ Torgyán József kisgazda pártelnök pedig politikai lufinak minősítette az összefogást, majd Pálos Miklóst idézte, aki szerint ez olyan, mint amikor „éjjel beszélgel két hajléktalan koldus a híd alatt, hogy a délelőtt folyamán bankot alapítanak, és az milyen jó lesz”.⁹

Giczy György, a KDNP elnöke szintén ellenezte az összefogást. Szerinte ez nem tágtítja a koalíció szavazóbázisát, hanem feltehetően elvinne szavazókat a legnagyobb kormánypárttól. Ez pedig a Fidesz vereségét hozhatja 2002-ben. Majd hozzáteszi: „Azért senki nem gondolhatja komolyan, hogy mi oda akartunk volna állni ötödiknek-hatodiknak mosolyogni a Békejobb-táblára.”¹⁰

A Fidesz részéről hivatalosan senki sem kommentálta a kezdeményezést, de arra felhívták a figyelmet, hogy a Békejobb három pártjának együttes támogatottsága sem éri el az 5%-ot, a Fidesz nélkül egyik sem lenne képes bejutni a parlamentbe. Külön megütközést keltett a vezető kormánypárt köreiben, hogy a plakáton Semjén Zsolt helyettes államtitkár is megjelent; köztisztviselő pedig szerintük nem politizálhatna.¹¹ Erre Herényi Károly úgy válaszolt, hogy az óriásplakát nem politikai szervezet megnyilvánulása, hanem egy pozitív üzenetet hordozó akció, amely nem zárja ki, hogy abban Semjén is képviseltesse magát.¹²

Tamás Pál szociológus szerint az MDF, illetve a Békejobb nem alkalmazkodik a Fidesz politikai számtanához, nem akar illeszkedni a Fidesz kétpólusú palettájához. Szerinte a vezető kormánypárt felismerte, hogy beolvasztási kísérlete kudarcot vallott, ezért támadják a Fórumot a Békejobb miatt. Tökécszi László szerint a kezdeményezés nem a Fidesz ellen irányul, de nem felel meg a „két pólus – két párt” törekvésnek. Szerinte a magyar társadalom sokkal töredezettebb annál, semhogy két párt képviselni tudná mindenki érdekeit.¹³

A Magyar Kereszténydemokrata Szövetség örömének adott hangot, hogy az MDF és az MDNP közeledett egymáshoz. Szerintük ehhez különösebb programegyeztetésre és ideológiai alkura sincs szükség, hiszen ugyanannak a pártnak voltak részei. Furcsának találják ugyanakkor (jóllehet a plakáton az MKDSZ-es Semjén Zsolt is szerepel), hogy az összefogás a kereszténydemokrácia jegyében történik. Szerintük „ha ez nem pusztá a kezdeményezés a gazdátlanná vált kereszténydemokrácia szabaddal megjegyzésére, amint az néhány éve a »néppárt« név felvételével történt”, akkor reményt nyújt a kereszténydemokrata eszmerendszer erőteljesebb jelenlétére a politikában.¹⁴

Az MSZP és SZDSZ vezetői közül Kovács László, Horn Gyula és Demszky Gábor is kedvezően nyilatkozott a Békejobb 2000-ről. Kovács László szerint a kezdeményezés a nyugati politikai kultúrába illeszkedik, és ő személy szerint „elővigyázatos szimpátiával” kíséri.¹⁵ Szili Katalin, az országgyűlés szocialista alelnöke szerint Kövér László Fidesz-elnökké választása egy jobboldali félfordulatot mutat, ami azzal jár, hogy a parlamenti munka stílusa nem a pozitív irányba fog változni. Ezzel szemben üdítő színfoltnak tartja az új közéleti stílus meghonosítására törekvő Békejobbot.¹⁶

MSZP-s vélemény szerint „a parlamenti küszöbre ragadó FKGP és a kopottas fényű Kövér-párt komolyan elkezdett félni attól, hogy a Dávid Ibolya által vezetett formáció nemcsak a bizonytalanok közül viszi el a mérsékelt szavazókat, hanem pártjaik tábort is apasztja.¹⁷ Ezt megbosszulandó és ellensúlyozandó a Fidesz két MDF-es államtitkárt csábított el a Fórumtól (Manninger Jenőt és Demeter Ervint), illetve június elsejei hatállyal felmentették államtitkári beosztásából Pusztai Erzsébetet, a Néppárt elnökét, amit képtelen indokokkal magyaráltak¹⁸.

A MIÉP véleménye nem az ellenzéki, hanem a kormánypártokéhoz állt közelebb. Csurka István a Magyar Fórumban megjelent írásában a Békejobbot áruháznak nevezi. Szerinte a szocialistáknak ugyanis szükségük van kereszténydemokrata színezetű pártokra is (MDF, KDNP), csakúgy, mint az SZDSZ-re. Csurka szerint az MDF és a Békejobb – vezetőinek pozíciószerezése érdekében – hajlandó lenne a szocialistákkal együttműködni. Ő ezzel a feltételezett összeborulással magyarázza az MDF népszerűségének hirtelen növekedését is a Szonda Ipsos felméréseiben.¹⁹

A Békejobb fogadtatása a benne részt vevő pártokon belül sem volt egyértelmű. Mindhárom pártban, de leginkább az MDF-ben váltott ki vitákat, melyek nyilvánosságra is kerültek.

Az MDF szövetségi politikája miatt kilépett a pártból Demeter Ervin titkosszolgálati és Manninger Jenő közlekedési államtitkár. Utóbbi rögtön felvételét kérte a vezető kormánypártba, míg az azóta titokminiszterré avanszált Demeter Ervin egyelőre pártonkívüliként politizál. A két államtitkárt Csapody Miklós

képviselő „megélhetési politikusoknak” nevezte.²⁰ Elmondása szerint Demeter Ervin korábban nem adott hangot pártjától eltérő véleményének, így nála inkább arról volt szó, hogy a Fidesz kivásárolta az MDF-ből, majd miniszteri bársonyszékkel jutalmazta.

A Békejobb meghirdetését követően, ugyancsak a koalíciós partnerekkel szembeni politika tiltakozásaként lemondott a Fórumban viselt általános alelnöki posztjáról Gémesi György. Lemondása okaként nehezményezte az elnökségi ülések állandó rendjének és a minden részletre kiterjedő egyeztetések hiányát.²¹ A Békejobb 2000-ról elmondta, hogy azt több ponton aggályosnak és átgondolatlanak tartja. Megjegyezte: a program kialakításakor nem volt megfelelő a döntés-előkészítés és az egyeztetés folyamata, amelybe személy szerint be sem vonták.²² Rajtuk kívül még néhány MDF-es képviselő is ellenezte az együttműködést.

A Békejobb a másik két pártban is vitákat váltott ki. A Vállalkozók Pártja egyik elnökségi ülésén a 12 tagú elnökségből hatan kiléppéssel tiltakoztak az ellen, hogy a testület engedélye nélkül csatlakozott az elnök a Békejobb szövetséghez. Ékes József pártelnök hangsúlyozta: a VP nem nagy, ezért valamennyi, nem szélsőséges pártra nyitottak.²³ A Békejobb céljai teljes megértésre a Néppártban sem találtak. Gaál Antal, a párt országos választmányának tagja, a Somogy megyei választmány alelnöke kilépett a pártból. Szerinte ugyanis a Békejobb nem segíti elő a jobbközép erők integrációját, e célra a Fidesszel való együttműködés a megfelelő.²⁴

Néhány nappal a Békejobb 2000 meghirdetése után a Magyar Demokrata Fórum megtartotta XV. országos gyűlését. A napi-rendi pontok között szerepelt a Békejobb megvitatása is.

A tanácskozás Dávid Ibolya vitaindítójával kezdődött. „Nem gondoljuk, hogy mi vagyunk az egyetlen letéteményesei a nemzet ügyének, nem gondoljuk, hogy csak nekünk van mondanivalónk a nemzet számára²⁵, azt azonban tudjuk, hogy összefogni, integrálni kell – hangsúlyozta Dávid Ibolya, majd leszögezte: a Békejobb-összefogás együttműködésre hívja mindazokat, akik elfogadják kinyújtott kezünket, hiszen az ország mind több polgárának meggyőződése, hogy szükség van egy mérsékelt nemzeti középerőre, ami ma hiányzik a politikai palettáról. Az MDF tudja, hogy a jobbközép erőket össze kell fogni.”²⁶

Az országos gyűlésen a várakozásoknak megfelelően a felszólalók összességében egyetértettek az Fórum által meghirdetett politikával, a vita során senki sem kérdőjelezte meg a „Békejobb 2000” összefogást.²⁷ Végül az országos gyűlés személyi kérdésekben is döntött. Az elnökség tagjává választotta a párt Fidesszel szembeni önállósága mellett kiálló Csapody Miklós országgyűlési képviselőt és Viniczai Tibort, a párt és a Békejobb együttműködés székesfehérvári képviselőjelöltjét.

AZ ELSŐ MEGMÉRÉTTETÉSEK

A Békejobb 2000 kezdeményezés számára az első jelentős megmérést a fehérgyarmati és székesfehérvári időközi választások jelentették, amelyek tovább élezték az MDF és koalíciós partnereinek viszonyát.

Mint ismeretes, a Fidesz – Kövér László pártelnök ígérete ellenére – Fehérgyarmaton nem az MDF, hanem a Független Kisgazdapárt jelöltjét támogatta. Bár korábban az MDF arra kérte a Fideszt, hogy a Fórum (ill. a Békejobb) jelöltje (Arday András főorvos, a református egyház vezető tisztségviselője) mögé sorakozzon fel, a Fidesz elnöksége mégis a kisgazda jelölt támogatása mellett határozott.²⁸ A Fidesz elnöksége hivatalosan azzal indokolta ezt a lépést, hogy a helyi pártvezetés is a kisgazda jelölt mellett érvelt. Tóth András, a Fidesz Szabolcs megyei elnökségének tagja nem tagadta azt sem, hogy döntésük meghozatalánál szerepet játszott az is, hogy az MDF és két társa a Fideszszel szemben önálló jelöltet indít a székesfehérvári időközi választáson.

A Fidesz-frakcióban az elnökség döntését ironikusan „békejobbgyenyesként” nevezték. A párt több vezetője szerint a Fidesz többek közt azért sorakozik fel az FKGP jelöltje mögé, mert az MDF nem tartja be az időközi választásokkal kapcsolatban született pártközi megállapodást, Viniczai Tibor székesfehérvári indításával veszélyeztetve a koalíciós győzelmet.²⁹

Az időközi választás első fordulójára a Fejér megyei választókörzetben érvénytelen volt, míg Fehérgyarmaton elérte ugyan a részvétel az 50%-ot, de az első forduló nem hozott döntést. Itt az SZDSZ jelöltje elütötte a második fordulóban való részvételtől a Békejobb jelöltjét. Fehérgyarmaton végül a koalíciós pártok jelöltje győzött. Székesfehérváron Viniczai Tibor 10%-os eredménye elmaradt az 1999-es 12%-tól, talán ezért is döntött úgy, hogy a közös kisgazda–fideszes jelölt javára visszalép. Eredményét azonban – némiképp talán túlzóan – Dávid Ibolya úgy kommentálta, hogy a Magyar Demokrata Fórum túljutott azon a küszöbön, mely a parlamentbe jutáshoz kell, társadalmi támogatottsága alapján a harmadik legerősebb párt Magyarországon.³⁰ Székesfehérváron végül – a koalíciós összefogás ellenére – a szocialista jelölt nyert.³¹

Viniczai Tibor így kommentálta székesfehérvári eredményét: „Nem hitt is benne senki, pedig megmondtam: 15 százalék körül lesz a választási eredményünk. Úgy gondolom, hogy a jövőben is a megfelelő jelölteken keresztül tud a párt sikereket elérni.” Szerinte ha megmarad az integrátori szerep, amit az MDF a Békejobb 2000-rel felvállalt, akkor a kisebb pártokkal összefogva a Parlamentbe is bekerülhet a Fórum.³²

A békejobbos jelölt által elért eredmény – noha nem szabad túlértékelni – igazolhatja azt az MDF-es elképzelést, hogy sok

Fidesz-szavazónak elege van a jobbra húzó kormánypolitikából, és nem hajlandó kiszgazda jelöltet támogatni, a bizonytalanok pedig egy kis párt által megszólíthatók. Ez az eredmény mutatja azt is, hogy nemcsak két nagy pártról szól a magyar politika, a palettán a kicsiknek is van keresnivalójuk.

MEGYEI ÉS HELYI EGYÜTTMŰKÖDÉSEK

A Békejobb 2000 egyedülálló voltát nemcsak a nyugodtabb légkörű politizálás megteremtésének terve és a kisebb jobboldali pártok összefogására irányuló törekvés jelenti. Egyedülállóvá teszi az is, hogy a benne részt vevő pártok megyei (illetve helyi) szervezetei is együttműködési megállapodást írtak alá. Ilyenre a rendszerváltás óta Magyarországon még nem volt példa.

E megállapodásoknál az MDF, az MDNP és a Vállalkozók Pártja mindig szerepelt együttműködő partnerként, de rajtuk kívül más kisebb jobbközép politikai szervezetek is aláírók voltak. Így a Kiszgazda Szövetség az Egyesült Kiszgazdapárt, a Magyar Kereszténydemokrata Szövetség, illetve a Kereszténydemokrata Néppárt csatlakozott a kezdeményezéshez. Míg a két utóbbi tömörülés országos vezetősége bírálta a kezdeményezést, addig megyei szervezeteik aláíróként is csatlakoztak hozzá.³³

Az első ilyen jellegű megállapodások az MDF, az MDNP és a VP szervezetei között 1999 őszén jöttek létre, míg az utolsó 2000 novemberében íródott. Ezek a megállapodások sokkal nagyobb és hosszabb távú politikai célokat fogalmaznak meg, így alkalmasak arra, hogy a Békejobb helyi alapját megteremtsék.

Az első ilyen megállapodásokban még csak az együttműködést rögzítik.³⁴ A mindössze hatsoros Jász-Nagykun-Szolnok megyei megállapodásban az aláírók kinyilvánítják, hogy szükség van a keresztény-nemzeti erők összefogására, ennek érdekében az MDF, az MDNP és az MKDSZ részt vesz egymás rendezvényein, közös fórumokat szervez, és együttesen fellépve hallatja szavát a fontos kérdésekben.³⁵

A pápai MDF-MDNP megállapodásban található először nyoma annak, hogy a két párt országos vezetősége kezdeményezést tett az együttműködésre. Az aláírók megállapítják, hogy értékrendjük hasonló (Antall József örökségét képviselik) és helyi együttműködésük problémamentes. Ezt továbbfejlesztve szorosabb kapcsolatra törekcszenek, amely azonban nyitott más pártok, mozgalmak vagy szervezetek, különösen a Fidesz és az FKGP irányába. Törekednek közös program kidolgozására és közös jelöltállításra az országgyűlési és az önkormányzati választásokon. Szorgalmazzák egy magyar keresztény-konzervatív együttműködés, esetleg unió létrehozását.³⁶

A debreceni megállapodásban rögzítették, hogy a rendszerváltoztatás beteljesedéséhez a mérsékelt jobboldali erők össze-

fogására van szükség, aminek alapja a helyi politikai erők együttműködése; illetve a nemzeti, konzervatív, kereszténydemokrata elvek érvényesítése nem lehetséges az ebben érdekelt pártok szoros együttműködése nélkül. A dokumentumban hangsúlyozzák a nemzeti érdekeket és hagyományokat, a családok fontosságát, elítélik a környezetkárosítást és hangsúlyozzák a civil szervezetekkel való együttműködés fontosságát.

Ez a dokumentum számos újítást hoz az eddigiekhez képest. Rögzítik például, hogy a szervezetek vezetői részt vehetnek egymás ülésein, rendszeresen tájékoztatják a másik felet saját rendezvényeiről és oda meghívják egymást, szakértőik segítik a másik fél önkormányzati képviselőinek munkáját, és keresik a szorosabb együttműködés lehetőségeit. Rögzítik azt is, hogy e megállapodás nem irányul más pártok ellen, ehhez szabadon lehet csatlakozni. A debreceni megállapodásban megfogalmazott célok és elképzelések több eleme ezt követően minden dokumentumban szerepel.³⁷ Ezek: közös ideológiai gyökerek hangoztatása, politikai tevékenység összehangolása, rendezvények közös megtartása, nyitottság a hasonló értékrendű politikai pártok és civil szervezetek felé, törekvés a szorosabb együttműködésre.

Az ezután aláírt megállapodásokban több újítás is megtalálható. Egyrészt szerepel bennük a Békejobb neve (bár ez alól is vannak kivételek, mint például a 2000. március 14-én aláírt Heves megyei megállapodás)³⁸. Célul tűzik ki, hogy a 2002-es választások után is fennmaradjon Magyarországon a polgári kormányzás, ennek érdekében pedig sürgetik, hogy az együttműködésben részt vevő pártok minél előbb hozzanak létre valamilyen szoros szervezeti keretet, ami viszont nem érinti a párt-szervezetek integritását.

Külön kell szólni az együttműködések sorában a három párt választmányi elnökei által 2000. február 25-én aláírt pátyodi egyezségről. Ebben kinyilvánítják, hogy elérkezettnek látják az időt, hogy az együttműködés minőségileg új szakaszába lépjenek. Indoklásként megemlítik, hogy 1999 nyarán Somlóhegyen nyilvánították ki szándékukat az együttműködésről, ennek nyomán azóta több mint 30 településen írtak alá megállapodást, a pártok elnökei és elnökségei rendszeresen találkoztak. A három választmányi elnök kinyilvánítja szándékát a megkezdett együttműködési folyamat gyorsítására és erősítésére a koalíció erősítése céljából.

Kinyilvánítják, hogy szükség van a jobbközép kormányzásra a 2002-es választások után is, ennek érdekében szorgalmazzák az összefogást. Sürgetik, hogy a Békejobb pártjai minél előbb szövetséget (uniót) hozzanak létre, amiben a velük egyetértő civil szervezetek is közreműködhetnek. Ennek alátámasztására elhatározzák, hogy ezután rendszeresen találkoznak, és javasolják saját választmányaiknak, hogy hozzanak létre közös állandó bizottságot a politikai és szervezeti együttműködés kidolgozására.³⁹

Amint az látható, a helyi és megyei Békejobb-megállapodások egy sajátos megnyilvánulásai az együttműködésnek. A helyben megkötött és az országos pártközpontoktól nagyrészt függetlenül létrejött dokumentumok kifejezik azt a kívánságot, hogy a hasonló értékrendet, Antall József szellemi örökségét valló erők összefogjanak, és közösen törekedjenek a kitűzött célok elérésére. Ugyanakkor figyelembe veszik a pártok országos politikával kapcsolatos érdekeit is, amit alulról jövő kezdeményezésként támogatnak.

A BÉKEJOBBA A KÖZVÉLEMÉNYBEN

A Békejobb ismertségéről és a kezdeményezés lakossági fogadtatásáról három felmérés is készült. A Medián 2000 júliusi felmérése szerint a megkérdezettek csupán 23 százaléka hallott a Békejobbról, s közülük kevesebb, mint minden második mondta azt, hogy tudtával a mozgalomnak van valamilyen határozott politikai célja. A legtöbben – tízből négyen – a kulturált politikai párbeszéd megteremtését, a pártok közötti civakodás megszüntetését említették a mozgalom elsődleges céljaként. A Békejobb-kezdeményezés alacsony ismertségét az is mutatja, hogy az MDF-szavazók közül is csak minden második hallott a kezdeményezésről. Jelentős része azoknak, akik hallottak már a mozgalomról, meglehetősen hiányos ismeretekkel rendelkeznek az abban részt vevő politikai erőkről: 62 százalékuk jelölte meg az MDF-et, egyharmaduk pedig az MDNP-t.

A Medián azt is megkérdezte, hogy miként vélekednek a szavazópolgárok az MDF politikájáról, stratégiájáról. A legtöbben azzal a kijelentéssel értettek egyet, hogy a párt Dávid Ibolya népszerűségének köszönheti, hogy nem tűnt még el a magyar politikából (egyetért: 60%, nem ért egyet: 40%). Sokan vélték úgy, hogy az MDF csak azért mutatkozik békülékenynek, mert bukott politikusai a túlélésért küzdve így akarják megtéveszteni a választókat (egyetért: 46 %, nem ért egyet: 54%). Ugyanakkor – cáfolandó a koalíciós partnerek irányából érkező vádak – a válaszadók többsége nem értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy az MDF megbízhatatlan szövetséges, megosztja a jobboldalt és ezzel a baloldal malmára hajtja a vizet (egyetért: 22%, nem ért egyet: 78%).⁴⁰

Az MDNP megbízásából a Medián 2000 decemberében egy 1200 fős mintán ismét felmérést végzett a Békejobb ismertségéről, fogadtatásáról. Elemezték azt is, hogy milyen választói csoport támogatására számíthatna egy, a Békejobb keretében létrejövő új jobbközép pártszövetség.

A felmérésből kiderül, hogy a Békejobb ismertsége alig változott július és december között (július: 23%, december: 24%), de a kezdeményezésről tudók körében két százalékról kilencre

nőtt azoknak a száma, akik pontosan meg tudták nevezni az abban részt vevő pártokat – tehát mindhárom pártot megnevezték, és nem említettek olyan pártot, amelyik nem vesz részt a mozgalomban. Ezzel párhuzamosan egynegyedre csökkent azoknak az aránya, akik egyetlen pártot sem tudtak megnevezni a résztvevők közül.

Júliusban még csak a mozgalomról tudók kétharmada említette az abban részt vevő pártok között az MDF-et, és egyharmada az MDNP-t, a VP-t pedig mindössze 3%. Az év végén azonban már az emberek háromnegyede említette a Fórumot, majdnem minden második a Néppártot, tizedük pedig a Vállalkozók Pártja részvételéről is tudott.

A Medián elemzése szerint a tájékozottság szoros összefüggésben van az iskolai végzettséggel. Mindkét esetben a diplomások fele és a középfokú végzettségűek egyharmada mondta azt, hogy hallott a mozgalomról. A biztos szavazók körében mindkét hónapban valamivel kevesebb, mint minden harmadik válaszadó hallott a Békejobbról.

Az elemzés második szakaszában azt vizsgálták, hogy milyen a fogadtatása azoknak a politikai céloknak, amelyeket a Békejobb 2000 tűzött ki maga elé, illetve hogy a közvélekedés szerint mennyire sikerült elérnie ezeket a célokat. A Medián három Békejobb-célről faggatta a megkérdezetteket:

- békésebb politikai légkör megteremtése az országban;
- a hazai közélet megtisztítása a belpolitikai botrányoktól;
- új jobbközép erő létrehozása az MDF, az MDNP és a VP összefogásával.

A felmérés szerint az első két cél 88%-os, illetve 90%-os arányban visszhangra talált a közvéleményben, míg az új jobbközép erő létrehozásának kisebb a támogatottsága (48%). A válaszadók szerint a Békejobbnak nagyon kevésbé sikerült megvalósítania ezeket, ráadásul éppen ellentétes sorrendben a kívánalmakkal. Az új jobbközép erő létrehozásában látják az emberek a leginkább eredményesnek a Békejobbot.

A felmérésből kiderül, hogy a választók 36%-a a kétpártiság híve, míg 50% szerint szükség van a kisebb pártokra is, mert nélkülük a politika nem képes képviselni a társadalomban meglévő sokféle érdeket.

A kérdezőbiztosok a pártokra való szavazás valószínűségét firtató kérdéshez a pártok nevei után felsoroltak még három elemet: kis pártokból álló pártszövetség, MDF-MDNP-Vállalkozók Pártja, illetve egy Dávid Ibolya által vezetett erő. Az első elem egy 100 fokú skálán összességében 27%-os, a második 21%-os, míg a harmadik 29%-os valószínűséget ért el. Mindebből látható, hogy egy Dávid Ibolya által vezetett formáció népszerűbb lenne, mint az MDF önmagában.

A felmérésben szerepelt egy olyan kérdés is, hogy a válaszadók melyik jobboldali jelöltet támogatnák legszívesebben választóköriükben. Két esetet vázoltak fel: az első esetben a Fidesz, az FKgP és a Békejobb jelöltje mérkőzne meg egymással, a második esetben egy Fidesz–FKgP és egy Békejobb-jelölt. Bizonyára a Kisgazdapárt elleni ellenszenv nyilvánul meg abban, hogy a Fidesz több szavazatot remélhetne önállóan, mint a kisgazdákkal együtt. A két párt közös indulása esetén a választók negyede, együttes indulása esetén kb. harmada támogatná a békejobbos jelöltet. (Lásd 1. a. táblázat.) A Fidesz és a kisgazdák közös indulása esetén még a Fidesz-szavazók közel hatoda is a békejobbos jelöltet támogatná. (Lásd 1. b. táblázat.)

1. a. táblázat

Ön melyik jobboldali jelöltet támogatná a legszívesebben a választóköriében?

(A válaszok megoszlása pártpreferencia szerint.)

	Fidesz	FKgP	MDF	MIÉP	MSZP	SZDSZ	Nem tudja
Fidesz	88	5	5	28	3	1	26
FKgP	1	81	0	3	1	1	1
Békejobb	4	0	65	22	39	47	23
Egyik sem	4	5	20	44	53	51	29
Nem tudja	3	9	10	3	4	0	21
Összesen	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Medián

1. b. táblázat

Ön melyik jobboldali jelöltet támogatná a legszívesebben a választóköriében?

(A válaszok megoszlása pártpreferencia szerint.)

	Fidesz	FKGP	MDF	MIÉP	MSZP	SZDSZ	Nem tudja
Fidesz–FKgP	66	85	0	31	2	2	15
Békejobb	13	0	65	22	39	45	28
Egyik sem	15	10	25	44	55	51	32
Nem tudja	6	5	10	3	4	2	25
Összesen	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Medián

A Békejobb-együttműködés kapcsán gyakran felmerült az a vélemény, hogy a kezdeményezés a jobboldal egységét fenyegeti, így tulajdonképpen a baloldal érdekeit képviseli. A felmérés-kor kiderült, hogy a közvélemény nem osztja ezeket az aggodalmakat. Amikor pedig azt kérdezték az emberektől, hogy szerintük az MDF-nek hogyan kellene indulnia a 2002-es választásokon, a megkérdezettek másfélszer annyian szavaztak a Békejobb keretében való indulásra, mint a Fidesszel közös megmérettetésre. (Lásd 2. táblázat.)

2. táblázat

Ön szerint az MDF-nek hogyan kellene indulnia a következő választásokon?
(Vélemények megoszlása pártpreferencia szerint.)

	Fidesz	FKgP	MDF	MIÉP	MSZP	SZDSZ	Nem tudja
A Fidesszel közösen	42	48	15	36	14	10	19
A Békejobb keretében	26	28	70	29	53	58	26
Nem tudja	32	24	15	35	33	32	55
Összesen	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Medián

A Medián felmérésének eredményei az alábbi néhány pontba foglalhatók össze:

A Békejobb 2000 híre a választók viszonylag szűk köréhez jutott el, és ebben változás fél év alatt sem történt. Érdekes változás azonban, hogy a 2000 végén a kezdeményezést jóval kevésbé kötötték személyekhez, mint pártokhoz. 2000 decemberében szinte csak Dávid Ibolya személye jelentette meg a Békejobbot.

A magyar közvélemény nagyon fontosnak tartja a Békejobb céljait, de azokat nagyon kevésbé tartja megvalósultnak.

A választók nem támogatják a magyar politikai élet kétpártosodását. Egy kisebb pártokból álló szövetség csak akkor érhetne el sikereket, ha egy országosan ismert személyiség – például Dávid Ibolya – vezeti. Az emberek többsége nem támogatja a Békejossal kapcsolatos jobboldali „összeesküvés-elméleteket”, és azt támogatja, hogy a Fórum ne a Fidesszel közösen, hanem a Békejobb keretében induljon a választásokon. Ez kimagasló mértékben igaz az MDF szavazóira.⁴¹

A harmadik felmérést a Szonda Ipsos végezte 2000 augusztusában. Az ezerfős országos reprezentatív mintán végzett felmérés eredményei a következők:

Arra a kérdésre, hogy „Ön szerint jelenleg Magyarországon van olyan párt, amelyik a baloldal és a jobboldal között, a centrumban helyezkedik el?“, a válaszok megoszlása a következő volt: igen 22%, nem 50%, nem tudja 28%. Azok körében, akik az erre a kérdésre igennel válaszoltak a közvélemény-kutatók arra is kíváncsiak voltak, hogy melyik pártra, pártokra gondol? A válaszadók 22%-a az MDF-et említette, 19%-a a Fideszt, 17%-a az SZDSZ-t. A többi párt közül egy sem érte el a 10%-os említési szintet.

Amikor a megkérdezettektől arról érdeklődtek, hogy ha a centrumban létrejönne egy olyan tömörülés, amely több pártból állna, akkor egy ilyen szövetség 18% szerint nagyon népszerű lenne, 35% szerint közepesen népszerű, 15% kicsit népszerűnek találná (19% nem tudott választ adni). A válaszadók 49%-a rokonszenvezne egy ilyen politikai tömörüléssel, nem rokonszenvezne 33%, nem tudta 18%.

Arra a kérdésre, hogy „Ön szerint az MDF egy mostani választáson milyen formában kapná a legtöbb szavazatot“: 18% szerint ha egyedül, 22% úgy vélte, ha MDF-MDNP-Vállalkozók Pártja néven, 21% pedig a többi párttal együtt, de Békejobb néven indulna.⁴²

Mint az a felmérésből látható, a magyar választópolgár szerint a pártok közül leginkább az MDF tekinthető centрупártnak. Ha a centrumban létrejönne egy új tömörülés, akkor az a választók rokonszenvére biztosan számíthatna. Ha pedig az akkori MDF indulna a választásokon, akkor több szavazatot kapna, ha más jobbközép pártokkal közösen vállalná a megméretetést, mintha egyedül váгна neki a választásoknak.

Mindhárom felmérés azt mutatta, hogy a magyar közvéleményben van igény a centрупárti politizálásra, amit leginkább egy MDF-vezette pártszövetség, a Békejobb valósíthatna meg.

AZ MDNP AKTIVITÁSA

2000 őszétől, amikor a Magyar Demokrata Fórum tárgyalásokba kezdett a Fidesszel a választási együttműködésről, a Békejobb helyzetében változás állt be. A Fórum felhagyott a békejobb megnyilvánulásokkal, a kezdeményezés motorja egyre inkább az a Néppárt lett, amely egy MDF-Fidesz megegyezés esetén vitathatatlanul elvesztette volna a Parlamentbe való bejutás lehetőségét.

A Néppárt, a Vállalkozók Pártja és a Kisgazda Szövetség országos elnöksége már 2000 októberében pártszövetség létrehozását sürgette.⁴³ November közepén Pusztai Erzsébet Egerben kijelentette: az év végéig egy lehetséges pártszövetség kialakításáról minden megyében tárgyalásokat folytatnak a Vállalko-

zők Pártja, az MDF és a Kisgazda Szövetség helyi embereivel. Céljuk az, hogy létrejöjjön egy formális pártszövetség.⁴⁴

Kónya Imre, az MDNP alelnöke több újságcikkében is síkra szállt a Békejobb érdekében. Egy júniusi írásában szorgalmazta az együttműködés szervezetszerűvé tételét.⁴⁵ Egy másik cikkében hosszasan részletezi az MDF helyzetét és azzal kapcsolatban a Békejobb jövőjét. Sorra veszi a Fórum előtt álló lehetőségeket a választási együttműködéssel kapcsolatban. Szerinte, ha a Fidesz közös listán indulnak, akkor az a Fórum beolvadását eredményezheti, míg az önálló indulás nem biztos, hogy biztosítja a szavazatok öt százalékát a párt számára. Egyetlen járható út marad tehát az MDF számára: a Békejobb keretében történő indulás, ami biztos parlamenti részvételt jelenthet a 2002-es választásokon.

Ezen belül is három lehetőség kínálkozik. Egyrészt a kapcsolt lista, de ez inkább csak elméleti lehetőség, hiszen ez esetben pártonként 5, összesen tehát 15%-ot kellene elérniük. A másik lehetőség, hogy a Békejobb pártja közül csak az MDF indul a választásokon, jelöltjeinek egy részét a partnerpártok adnák. Ez azonban sok sérelmet eredményezne: maga után vonhatná a kisebb beolvadását, az MDF-esek pedig sérelmeznék az „idegenek” támogatását. Egy új párt létrehozása a három pártból újra csak sérelmeket okozna. Megoldásként az unió kínálkozik, amely hosszú távon is működne, de nem jelentené a három párt összeolvadását. Szerinte ez nemcsak az 5%-ot érné el, de az összefogás miatt még többet is. Egy ilyen unió garantálná az MDF függetlenségét a Fideszsel szemben, ugyanakkor lehetővé tenné a Néppárt visszatérését is, méghozzá a sérelmek feléledése nélkül. Egy ilyen formáció pedig a kereszténydemokraták számára is vonzó lenne.⁴⁶

Nyíregyházán egy időközi önkormányzati választáson a Békejobb pártjai közösen állítottak jelöltet. Fazekas János az MDF–MDNP–Vállalkozók Pártja–MKDSZ és egy helyi civil szervezet jelöltjeként 14%-ot szerzett, amivel 3. lett az MSZP és a Fidesz jelöltje mögött.⁴⁷

A Néppárt aktivitását egy nem várt esemény is fokozta. Buza Attila fideszes képviselő halála miatt megüresedett a dabasi mandátum, ezért oda kiírták az időközi választást. Pusztai Erzsébet, a Néppárt elnöke november közepén bejelentette: indulni kíván a Néppárt, az MDF és a VP, tehát a Békejobb jelöltjeként a mandátum megszerzéséért. Mindezt a volt állami titkár azzal indokolta, hogy személyesen kötődik a választóközre, illetve országosan ismert politikusként esélye lehet a győzelemre a baloldallal szemben.⁴⁸

Bejelentése a Fórum vezetésében is zavart okozott. Gémesi György, a párt elnökségi tagja azonnal kezdeményezte az MDF elnökségének összehívását, mert szerinte Pusztai a párt vezető testületeinek jóváhagyása nélkül akart közös jelöltként indulni.

Szerinte Dávid Ibolya és Kövér László folyamatosan egyeztet a két párt 2002-es választási együttműködéséről. Gémesi szerint mindez csak félreértés, de ha nem, akkor mindent megtesz annak érdekében, hogy a Fidesz és az MDF együttműködését és közös indulását semmi se zavarja. Horváth Balázs szerint minden alapot nélkülöz az a pletyka, hogy a párt Pusztai Erzsébetet támogatóná Dabason. Szerinte a Fórum beállása Pusztai mögé a jobbközép egység megbontását jelenthetné, majd hozzátette: „...biztos vagyok abban, hogy az MDF teljes mellszélcséggel támogatja majd a fideszes jelöltet Dabason”.⁴⁹ Érdekes véleményyt fogalmazott meg Kelemen András. Szerinte Pusztai Erzsébet indulása nyílt kérdéssé tette, hogy indul-e a Békejobb a koalíció ellen, mely lehetőség szerinte azonnal két csoportra hasítaná az MDF-et, mint mind a két csoportosulás tagját.⁵⁰

Kölcsönös vádaskodások, a székesfehérvári és a fehérgyarmati helyzet felemlegetése után a Fidesz által megnevezett képviselőjelölt végül Szűcs Lajos lett, Buza Attila korábbi titkára, a Pest megyei közgyűlés tagja. Az MDF helyi szervezetei is melléje álltak, amit a párt megyei szervezete, majd az országos választmány is jóváhagyott.⁵¹

A választás első fordulója végül érvénytelen lett. Pusztai Erzsébet 5,72%-ot kapott, amivel a Fidesz, az MSZP és a MIEP jelöltje mögött a 4. helyen végzett. A második fordulóban Pusztai visszalépett a koalíciós jelölt javára, aki így magabiztosan, 54%-kal megnyerte a dabasi időközi választást.⁵²

2001. február 27-én tartotta Gödöllőn XVI. országos gyűlést a Magyar Demokrata Fórum. A tanácskozás fő feladata a 2002-es választásokra való felkészülés irányelveinek meghatározása, a kormányzati munka értékelése és a tisztújítás volt. Noha itt a Békejobbról nem beszélt egyetlen felszólaló sem, de a rendezvény mégis említést érdemel. A gyűlés kinyilvánította, hogy a párt hosszú távú szövetségesének a Fideszt tekinti, és hitet tett a mérsékelt jobboldali együttműködés mellett. A gyűlésen egyébként részt vett Ékes József, a Vállalkozók Pártja elnöke és Dávid Ibolyával érkező Pusztai Erzsébet MDNP-elnök is. (A gyűlés előtt egy-két héttel MDF-es körökben szó volt a KDNP-nck a Békejobb-ba való bevonásának lehetőségéről, ennek megfelelően Mizsei Zsuzsanna, a KDNP választmányának elnöke is jelen volt az országos gyűlésen.)

A párt elnökségébe beválasztották a Békejobb-kezdemenyezés támogatójaként ismert Csapody Miklóst, Viniczai Tibort és Boross Pétert, valamint a másik oldalról Gémesi Györgyöt és Lezsák Sándort. Elnökké elsöprő többséggel Dávid Ibolyát választották meg.

A gyűlésen történeteket kommentálva a Néppárt elnöke elmondta: szerinte „Dávid Ibolya beszámolója azt mutatta, hogy van lehetőség az együttműködésre a Békejobb pártjai között, és ezt minden bizonnyal meg is fogják találni. Pusztai Erzsébet

úgy vélte: az MDF-ben az a többségi vélemény fogalmazódott meg, hogy nincs szükség az idő előtti választási megállapodásra, fontosabb az értékek bemutatása".⁵³ Mások szerint viszont a gyűlésen hűségükről biztosították a koalíció vezető erejét és „csendesen leengedték a Békejobbot”.⁵⁴

A néppárti kezdeményezés 2001 elején is folytatódott tovább. Február elején az MDNP országos választmánya úgy határozott, hogy felgyorsítja a pártszövetség létrehozásáról folytatott tárgyalásokat a Vállalkozók Pártjával.⁵⁵ A Békejobb Demokrata Unió néven bejegyzett szervezet végül 2001. május 26-án alakult meg az MDNP és a VP részvételével, melynek élére két társelnököt választottak Pusztai Erzsébet és Ékes József személyében. Az unió célja, hogy a Fidesz mellett egy másik jobbközep párt is megjelenjen a jövő évi választásokon. A szervezet célja, hogy elsőként pártok szervezzenek egységet az antalli demokrácia-felfogás és politika továbbvitelére, illetve a kereszt-demokrata értékek megjelenítésére.⁵⁶

A Békejobb Demokrata Unió a Fidesz–MDF megállapodás megkötésével nehéz helyzetbe került. Vezetői az utolsó percig bíztak abban, hogy a Magyar Demokrata Fórum végül nem a Fideszsel, hanem a Békejobb élére állva indul az országgyűlési választásokon. Az MDNP–VP együttműködése kibővíthető a jobboldali együttműködésből szintén kimaradt KDNP-vel, illetve egyes kigazda csoportokkal. Annak azonban még így is kicsi a valószínűsége, hogy elérik az 5%-os parlamenti küszöböt. (A Vállalkozók Pártja helyzete speciális, hiszen elnöke, Ékes József bizonyosan újra indulhat a képviselői mandátumért, ugyanakkor pártja kimaradt a Fidesz–MDF együttműködésből.)

A BÉKEJOBBS JELENTŐSÉGE

A 2000. év egyik meghatározó aktuálpolitikai eseménye volt a Békejobb. Noha megnevezése is problematikus, mégis egy olyan kezdeményezéssé nőtte ki magát, amellyel minden politikai erőnek foglalkoznia kellett. Ahogy Csizmadia Ervin politológus fogalmazott: „Az MDF olyan témát talált magának a konszenzus, a párbeszéd gondolatának fölvetésével, amelyet mindenki magáénak érezhet anélkül, hogy megvizsgálná annak tartalmát.”⁵⁷ A politikai kultúra minőségének javítása mellett a benne részt vevő pártok körvonalazták egy potenciális politikai együttműködés kereteit. Ennek során a Magyar Demokrata Fórum kibékült a Magyar Demokrata Néppárttal, ami megmutatkozott a Fórum és Dávid Ibolya népszerűségének emelkedésében is. Tevékenységüket elsősorban a kormánykoalíció megsejtésére, az elvesző jobboldali szavazatok hálóként való megtartására szánták, mégis legnagyobb heveséssel a kormánykoali-

ció két nagyobb pártja támadta, míg az ellenzéki pártok üdvözltek a kezdeményezést.

Az együttműködés meghirdetése óta kétirányú folyamatnak lehettünk tanúi: egyrészt a Békejobb ellen irányuló kemény kritika csökkent, másrészt (az MDF részéről) a Békejobb-együttműködés szorosabbá tételére irányuló lendület is alábbhagyott. 2000 végén, de főleg 2001 elején már alig hallhattunk a Békejobbról, sem a pártok, sem a sajtó nem foglalkozott vele, gyakorlatilag temették a kezdeményezést. Kivétel ez alól a Néppárt (és a Vállalkozók Pártja), amely megpróbálja életben tartani a mozgalmat a Békejobb Demokrata Unió létrehozása által. Több találgatás is napvilágot látott arról, hogy milyen esetben lehetne nemcsak fenntartani, de a hazai politikai élet kulcsfontosságú szereplőjévé tenni a Békejobbot.⁵⁸ A Fidesz–MDF megállapodás megkötése az eljelentéktelenedéssel fenyegeti a kezdeményezést.

Mindenesetre tény, hogy az MDF és a mögötte álló Békejobb imponáló eredményt ért el az időközi választásokon. Az is tény: az MDF népszerűségének csökkenése megállt, sőt növekedésnek indult; többször is elérte a parlamenti küszöböt. Ebben mindenképpen nagy szerepe van a Békejobbnak. Mindez igazolja a kezdeményezés kiötlőinek álláspontját: a társadalom örül egy új politikai stílusnak, és van – akár szavazatokban is megnyilvánuló – fogadókészség a kis jobboldali pártok összefogására, azaz a széthúzás helyett az egységtörekvésre.

JEGYZETEK

¹ Debreczeni József: Az MDF esélye. Népszabadság, 2000. március 22. 16. o. Herényi Károly szerint számos társadalmi szervezet, pl. a Civil Szervezetek Parlamentje, városvédő szervezetek, nyugdíjas klubok is érdeklődtek. Herényi Károly személyes közlése

² Dávid Ibolya párbeszédre, együttműködésre kész stílust javasol. Népszabadság, 2000. március 8. 3. o.

³ Kéri J. Tibor: Új hang a jobbközépről. Népszabadság, 2000. február 3. 3. o.

⁴ Jobboldali Békejobb. Magyar Hírlap, 2000. március 3. 3. o.

⁵ Kühne Gábor: Fúzió helyett unióra szavaznak. Heves Megyei Hírlap, 2000. február 5. 3. o.

⁶ Kovács Attila: A történelem bünteti a későn jövőket. Békés Megyei Hírlap, 2000. április 1. 2. o.

⁷ Herényi Károly személyes közlése

⁸ Feszültséget kelt a Békejobb? Népszabadság, 2000. február 4. 4. o.

⁹ Torgyán: A Békejobb „csak lufi”. Népszabadság, 2000. február 26. 4. o.

¹⁰ Csuhaj Ildikó: A KDNP ott lesz a választásokon 2002-ben. Népszabadság, 2000. március 13. 4. o.

¹¹ Feszültséget kelt a Békejobb? Népszabadság, 2000. február 4. 4. o.

¹² Semjén Zsolt kampányolása jogszabályt sérthet. Népszava, 2000. február 19. 1. o.

¹³ Nyusztay Máté–Spirk József: Egy hideg polgárháború hűvös viszonyai. Népszava, 2000. május 15. 2. o.

- ¹⁴ Pártélet. Kereszténydemokrata Hír-Lap, 2000. február 18. 4. o.
- ¹⁵ Kovács a Békejobbról. Magyar Nemzet, 2000. augusztus 4. 3. o.
- ¹⁶ Lovagi torta. www.inszp.hu
- ¹⁷ MSZP-hírek. www.mszip.hu
- ¹⁸ Dési János: Az erő velük van. Népszava, 2000. május 22. 7. o.
- ¹⁹ Csurka István: Magyar szemmel. Magyar Fórum, 2000. május. 25. 2. o.
- ²⁰ Tamás Ervin: Békejobb. Népszabadság, 2000. február 3. 3. o.
- ²¹ Villányi Károly: Kisimuló koalíciós ráncok? Magyar Nemzet, 2000. június 7. 4. o.
- ²² Villányi Károly: Gémesi lemondásának okairól. 2000. május 2. 3. o.
- ²³ Szakadhat a Vállalkozók Pártja. Magyar Hírlap, 2000. február 16.
- ²⁴ Herényi Károly szervezi a pártot. Magyar Nemzet, 2000. május 13. 3. o.
- ²⁵ Ezzel Dávid Ibolya Kóvér László pártelnöki szűzbeszédére reagált, aki megválasztásakor így beszélt: „Csak nekünk fontos ez a nemzet, ez az ország.” Kéri J. Tibor: Jobbközép unió a voksokért. Népszabadság, 2000. február 26. 4. o.
- ²⁶ Kéri J. Tibor: Jobbközép unió a voksokért. Népszabadság, 2000. február 26. 4. o.
- ²⁷ MDF-hírek. Napi Magyarország, 2000. február 7. 5. o.
- ²⁸ MDF: a stílus maga a párt. Világgazdaság, 2000. február 7. 4. o.
- ²⁹ A Fidesz szerint a Békejobb gyengíti a polgári egységet. Népszabadság, 2000. április 10. 3. o.
- ³⁰ Kovács Attila: A történelem bünteti a későn jövőket. Békés Megyei Hírlap, 2000. április 1. 2. o.
- ³¹ www.valasztas.hu
- ³² Hajdú Sándor: Önálló arculatú MDF. Népszabadság, 2000. május 21. 4. o.
- ³³ Herényi Károly személyes közlése
- ³⁴ Megállapodás a Magyar Demokrata Fórum XVIII. ker. szervezete és a Magyar Demokrata Néppárt XVIII. ker. szervezete között. Budapest, 1999. szeptember 6.
- ³⁵ Együttműködési megállapodás. Szolnok, 1999. november 29.
- ³⁶ Együttműködési megállapodás a Magyar Demokrata Fórum és a Magyar Demokrata Néppárt pápai szervezetei között. Pápa, 1999. december 11.
- ³⁷ A Magyar Demokrata Fórum és a Magyar Demokrata Néppárt debreceni szervezetei közötti együttműködési megállapodás, Debrecen, 2000. január 21.
- ³⁸ Együttműködési megállapodás, Eger, 2000. március 14.
- ³⁹ Pátyodi egyezség, Pátyod, 2000. február 25.
- ⁴⁰ Batthyány-jelentés. Politikai helyzetértékelés. Kiadja: Batthyány Alapítvány. 2000. szeptember.
- ⁴¹ A Békejobb 2000 a közvéleményben. Országos kérdőíves felmérés. Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet
- ⁴² Az adatokat idézi: Debreczeni József: A centrum esélye. Népszabadság, 2000. november 8. 16. o.
- ⁴³ Moldoványi Tibor: Balsai. A jó szövetség dönti el a választásokat. Magyar Nemzet, 2000. október 6. 3. o.
- ⁴⁴ Néppárti tervek. Magyar Nemzet, 2000. november 20. 3. o.
- ⁴⁵ Kónya Imre: Mozgalom vagy unió? Magyar Nemzet, 2000. június 22. 12. o., ill. Néppárt Nézőpont, 2000. június 18. 1. o.
- ⁴⁶ Kónya Imre: Az antalli értékrend uniója. Népszabadság, 2000. december 11. 12. o.
- ⁴⁷ A kampánycsendsértés ellenére érvényes a nyíregyházi időközi választás. www.origo.hu 2001. március 4.
- ⁴⁸ Pusztai Erzsébet indul Dabason. Népszabadság, 2000. november 13. 4. o.
- ⁴⁹ Egy kormánypárti jelölt Dabason? Magyar Nemzet, 2000. november 18. 3. o., lásd még: Önállóság vagy koalíciós hűség. Népszava, 2000. november 13. 3. o.
- ⁵⁰ Kelemen András: Vihar után, döntés előtt – az MDF a koalícióban. Magyar Nemzet, 2001. január 5. 7. o.

- ⁵¹ Moldoványi Tibor: Az MDF elutasítja a baloldalt. Magyar Nemzet, 2000. december 11. 3. o.
- ⁵² www.valasztas.hu
- ⁵³ A fiatal demokraták és az MDNP is számít az MDF-re. Magyar Hírlap, 2001. január 29. 4. o. Lásd még: Az MDF önállóan készül 2002-re. Népszabadság, 2001. január 29. 4. o.
- ⁵⁴ Nagy N. Péter: Szakítópróba. Népszabadság, 2001. január 29. 3. o.
- ⁵⁵ Pártszövetségről tárgyalnak. Vas Népe, 2001. február 5. 2. o.
- ⁵⁶ www.frisshirek.hu
- ⁵⁷ Csizmadia Ervin: Megtévedt báránypár? Népszabadság, 2000. június 8. 3. o.
- ⁵⁸ Két ilyen találgatás, esélylatolgatás: Debreczeni József: A centrum esélye. Népszabadság, 2000. november 8. 16. o. és Mile Lajos: A nyelv megér. Magyar Hírlap, 2000. november 2. 7. o.

AMERIKAI ELNÖKVÁLASZTÁS 2001

DUCZON ÁRPÁD

A 2000-es amerikai elnökválasztás kormányprogramjainak összehasonlító elemzése

1. BEVEZETÉS

A tanulmányban átfogó elemzést kívánok nyújtani a 2000-es amerikai elnökválasztás kampányprogramjairól. A két jelölt Albert Gore jr., az akkori alelnök és George Walker Bush, az akkori texasi kormányzó. A kampányprogramokat témák szerint kívánom összehasonlítani. A tanulmány szigorúan gazdasági kérdésekre szorítkozik, nem foglalkozik a két jelölt alkalmasságával vagy alkalmatlanságával.

Két módszert alkalmazok az elemzés során. Az egyik a súlyozott összehasonlító elemzés, a másik az ún. SWOT-analízis. A SWOT-analízist először a gazdaság területén alkalmazták, elsősorban a vállalati átvilágításnál, a piaci helyzetértékelésnél, a vállalati stratégia megváltoztatásának mérlegelésekor. Így nyugodtan használhatjuk kampányprogramok elemzésére is. A vizsgálat eredményét két tényező fogja befolyásolni.

Az egyik a vizsgált téma. Fontos, hogy csak olyan témákat vonjunk górcső alá, amelyek megítélésében van valami különbség. Ennek megfelelően az adózás, a költségvetés, az egészségügy, a társadalombiztosítás, a külpolitika, a honvédelem, a bevándorlás, a gazdaság, a kereskedelem, a bűnözés és a fegyverek témáját választottam ki.

A másik tényező, hogy milyen szemszögből vizsgáljuk a programokat. Véleményem szerint hasznos az amerikaiak kívül euró-

pai szemszögből is vizsgálni a témákat, hiszen egy amerikai állampolgár számára nem olyan fontos a külpolitika, például az, hogy Amerika továbbra is állomásoztatja-e csapatait Boszniában és Koszovóban, mint egy európainak, egy magyarnak.

Először az adó és a költségvetés témáját vizsgálom, hiszen ez az alapja az egész gazdaságpolitikának és a privát gazdaságnak.

1.2 SWOT-analízis

Ha korlátozott idő áll rendelkezésünkre, hogy egy komplex helyzetet vizsgáljunk, nem kifizetődő, ha minden egyes vizsgálatba vont témának túl sok időt szentelünk. A stratégiai elemzők csak azokat a témákat vizsgálják, amelyeknek hatásuk van a környezetre és az adott helyzetre. Ebben az esetben a tanulmányok az erősségekre, gyengeségekre, lehetőségekre és fenyegetettségekre korlátozódnak, és így próbálják feltárni a helyzetet.

A SWOT-analízis célja, hogy feltárja a kulcsfontosságú témákat és megkönnyítse a stratégiai megközelítést. Általában akkor használatos, amikor az előnyöket, a hátrányokat, az alapvető különbségeket akarjuk felszínre hozni, például egy marketingtervben vagy egy változó vállalat életében. De ez a kör kibővíthető, és alkalmazható az amerikai elnökjelöltek kampányprogramjának összehasonlítására is.

Erősségek (Strengths): a pozitív belső tényezők összessége; már cleve meglévő kapacitások és lehetőségek, melyek elősegítik a kívánt folyamatot, olyan belső immanens tényezők, melyek függetlenek a külső környezettől.

Gyengeségek (Weaknesses): a negatív belső tényezők összessége; nem eléggé tisztázott program, a szakértelem hiánya, nem megfelelő versenyképesség, finanszírozási gondok, azaz olyan tényezők, melyek hátráltatják, illetve lassítják a kívánt folyamatokat.

Lehetőségek (Opportunities): a pozitív külső tényezők összessége; gyors kibontakozási lehetőség, a terv mobilitása, hogy a gyorsan változó környezetben is képes megvalósulni.

Fenyegetettségek (Threats): a negatív külső tényezők összessége; negatív gazdasági előrejelzések, romló demográfiai mutatók, a fejlődést gátló jogszabályi háttér.

2. AZ ELNÖKJELÖLTEK KAMPÁNYPROGRAMJAINAK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

2.1 Adók és a költségvetés: juttatások és elvonások 10 év függvényében

Gore 10 éves adóreformja elsősorban az alacsony és közepes jövedelműeknek kedvez, a magas jövedelemmel rendelkezőket csupán kismértékben érinti. Adóreformja 500 milliárd dolláros adócsökkentést eredményez. Bush sokkal nagyobb léptékű adóreformot helyez kilátásba. Az 1600 milliárd dolláros adócsökkentés széles körű, azaz mindenkire kiterjed. Ebből egyenesen következik, hogy a magasabb jövedelműeknek jobban kedvez.

A két összeg természetesen vitatható, hiszen a tervezett adóreformok hatásait senki nem tudja előre megjósolni. A mértékadó gazdaságkutató intézetek és a másik tábor is folyamatosan más számokat használ, de azok nagyságrendileg megegyeznek. Gore táborára értelemszerűen fel akarja nagyítani Bush tervezett adócsökkentésének költségeit, mondván, erre már nincs fedezet, míg Bush csapata le akarja kicsinyíteni a Gore-féle adóreformot, mondván, az nem hoz érdemi változást.

A két adóreform nem csak a számokban tér el élesen, hanem abban is, hogy kinek adja a nagyobb adókedvezményt, illetve adócsökkentést.

2.2 Gore adóreformja

Gore adóterve sokkal célirányosabb, mint a Bush által hangoztatott széles körű adócsökkentés, és a kedvezmények nagy része az alacsonyabb jövedelműeket érinti. Olyan kis csoportokat is megjelöl, mint az elektromos autót használók, ami inkább propaganda jellegű. A közepes jövedelemmel rendelkezők többféle adókedvezményt is igénybe vehetnének. Bush a választási kampány során számtalanszor azzal ostromozta Gore adótervét, hogy az eleve kizárja a gazdagokat. Gore nem is tagadta, hogy programja inkább szociális jellegű, hiszen bizonyos kedvezményeket csak bizonyos jövedelemhatárig lehet igénybe venni. A magasabb jövedelműeket csak a vállalkozások és a családi gazdaságok terén támogatja. Gore az adótervét különösebben nem részletezi, mivel a választási kampányában nem ezen van a fő hangsúly. Az egyes adófajtáknál kitérek arra, hogy miben különbözik egymástól Gore, illetve Bush adóreformja.

2.3 Az alternatív minimumadó (ATM)

Az alternatív minimumadó intézménye Magyarországon ismeretlen, de a tengerentúlon nagyon parázs vita tárgya. Hogy jobban megértsük a lényegét, vissza kell menni a kezdetekig, amikor bevezették ezt az intézményt.

A kongresszus fogadta el két évtizede azzal a céllal, hogy az egyedülálló nagyobb jövedelműek is adózzanak. Ez a csoport a magas jövedelme miatt számtalan adókedvezményben és adóalap-csökkentő lehetőségben részesült, így csak nagyon keveset vagy semmit nem adózott. Kezdetben a küszöb – ami felett mindegy, hogy mennyi kedvezményt vesz igénybe, egy alapszszegyet be kell fizetni – viszonylag magas volt (egyedülállóknál 33 750 dollár, közös adózásúaknál 45 000 dollár). Ezeket a számokat azonban nem módosították az infláció mértékével, így ha abszolút értékben változatlanok is maradtak, relatíve egyre alacsonyabbak lettek, így egyre többen estek e körbe. Bush adóterve nem kíván változtatni az ATM alsó küszöbén, így – becslések szerint – 12,2 millió fővel többen fogják túllépni azt a jövedelemhatárt, amely felett egy alapadót mindenképpen be kell fizetni. Az évtized végére ez a szám elérheti a 27 millió főt.

2.4 Bush adóreformja

2.4.1 POZITÍVUMOK BUSH PROGRAMJÁBAN

Ellentétben Gore-val, Bush egész kampányprogramjának középpontjában az adópolitika áll. Ez érthető, hiszen az amerikai átlagos állampolgárokat kevésbé érdekli az a tény, hogy Európa egyik eldugott kis zugában, Koszovóban a szerb állam etnikai tisztogatásokat hajt végre, mint az, hogy a jövő évben az új adótörvényeknek megfelelően pár száz dollárral több marad nekik.

- Először is a meglévő öt adókulcsot jelentősen megváltoztatná:
 - a jelenlegi 39,6%-os legmagasabb kulcsot 33%-ra,
 - a jelenlegi 36%-os adókulcsot 33%-ra,
 - a jelenlegi 31%-os adókulcsot 25%-ra,
 - a jelenlegi 28%-os adókulcsot 25%-ra csökkentené,
 - a jelenlegi 15%-os adókulcs megmaradna,
 - új elemként a 10%-os adókulcs jelenne meg.

Fontos megemlíteni, hogy Bush tervezett adóreformja változatlanul kívánja hagyni az ATM-kulcsokat. Elgondolkodtató, hogy míg a legnagyobb adókulcsot 6,6%-kal csökkenti, az első sorban a közepes jövedelműeket érintő ATM-kulcsokat változatlanul hagyja, ami még az alacsony infláció mellett is kis mértékű adóemelésnek minősül.

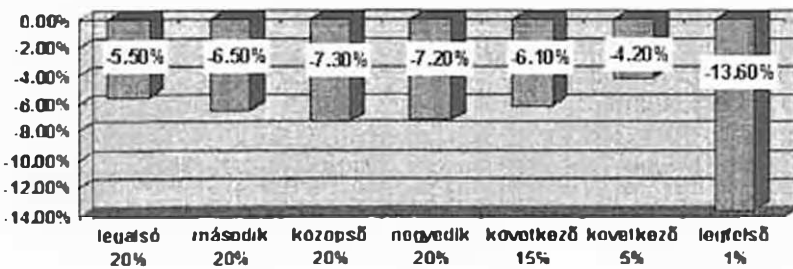
- A gyermekek után járó adókedvezményt az eddigi 500 dollár-ról 1000 dollárra emelné, és a magasabb jövedelemmel rendelkezők is igénybe vehetnék.
- Bush adókedvezményeinek további részét a szövetségi vagyonadó és a társasági adó csökkentése teszi ki.

Számítások szerint az adókulcsok csökkentéséből származó költségvetési bevétel-elmaradás tenné ki adóprogramjának 50%-át. A családi, gyermek és egyéb szociális jellegű intézkedések a negyedét, az ingatlan- és örökösödési adó a 24%-át, a vállalatokat érintő adók pedig csupán 2%-át.

2.4.2 AZ ÉREM MÁSIK OLDALA

A legnagyobb támadási felület Bush programjában, és ezt Gore nem győzte hangsúlyozni a kampány során, hogy – egyes mértékadó washingtoni gazdaságkutató csoportok szerint – a juttatások csaknem fele a leggazdagabb 1%-ot érinti. Ezekre a vádakra a Bush mögött álló propaganda kétértelműen és megtevésztően reagált. Számatlan táblázat, diagram és matematikai okfejtés segítségével azt próbálták igazolni, hogy az ellenük felhozott vádak hamisak. Nézzük először a szövetségi adót.

A szövetségi adó csökkentése a Bush-adóprogram alapján



A társadalmat a jövedelem alapján öt csoportba osztja, a lehetősebb felső 20%-ot még további részekre bontja. Bush és csapatának állítása szerint a legelső 20% 5,5% adókedvezményt kap, míg a harmadik és a negyedik 20% az eddigi adója 7,3%-át, illetve 7,2%-át spórolhatja meg. Bush mindig is elismerte, hogy a jelentősebb jövedelemmel bírót kiemelten kezeli, de visszatartott minden olyan vádat, hogy a tervezett adócsökkentések nagy része csak nekik kedvezne. E számítás szerint is csak 13,6%-os szövetségi adókedvezményben részesülnének.

A százalékok tekintetében a konzervatívoknak teljesen igazuk van, azonban az emberek a fizetésüket és az adójukat nem százalékban számítják, hanem dollárban. Vizsgáljuk meg, hogy néz ki az adóreform a valóságban.

**George W. Bush adóprogramjának hatásai
(1999-es jövedelemmel számolva)**

Jövedelencsoport	Jövedelemhatárok	Átlagjövedelem	Átlagos adócsökkenés	Az adócsökkenés %-os aránya
Legelső 20%	Kevesebb mint 13 600 \$	8 600 \$	-42 \$	0,8%
Második 20%	13 600-24 400 \$	18 800 \$	-187 \$	3,5%
Harmadik 20%	24 400-39 300 \$	31 100 \$	-453 \$	8,4%
Negyedik 20%	39 300-64 900 \$	50 700 \$	-876 \$	16,2%
Követk. 15%	64 900-130 000 \$	86 800 \$	-1 447 \$	20,1%
Követk. 4%	130 000-319 000 \$	183 000 \$	-2 253 \$	8,4%
Felső 1%	319 000 \$ vagy több	915 000 \$	-46 072 \$	42,6%
Összesen		50 800 \$	-1 070 \$	100,0%
Függelék				
Alsó 60%	Kevesebb mint 39 300 \$	19 500 \$	-227 \$	12,6%
Felső 10%	92 500 \$ vagy több	218 000 \$	-6 410 \$	9,4%

A táblázatból már nyilvánvaló, hogy az előbbi okfejtés csupán játék a számokkal. Való igaz, hogy a középcs jövedelemmel bírók 7%-os adócsökkentésben reménykedhetnek (ez első hallásra fele a felső 1%-hoz képest), de míg az előbbieknél ez a szám csupán 187, illetve 453 dollár, az utóbbiaknál már 46 000 dollár. A különbség nagyságrenddel mérhető. A valódi értékeket akkor kapjuk meg, ha a tervezett adócsökkentéseket az összadócsökkentéssel osztjuk el. Ez a táblázat utolsó sorában található. Így már nem túlzóak a demokraták vádjai. Ez az adópolitika is lehet átgondolt és jól felépített, de a módszer, ahogy el akarják hitetni az emberekkel, az megkérdőjelezhető.

2.5 Nyugdíj-kiegészítési számla (Retirement Saving Plus)

Bush adóprogramjának szociális jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint ez az ötlete. A program lényege, hogy az egyedülállóknak és a házasoknak a kötelező nyugdíj-hozzájáruláson kívül lehetőségük lenne további összegeket is félretenni, ezt fejeként évente 2000 dollárban maximalizálnák. Azoknak a pároknak, akiknek az éves jövedelme nem haladja meg a 30 000 dollárt (egyedülállóknál a 15 000 dollárt), minden félrerakott dollár mellé az állam még 3 dollárt adna. A 30 000-60 000 dollár jövedelemmel rendelkezőknek 1 dollárt, a 60 000-100 000 dollár éves jövedelműeknek pedig 33 centet. Az évek során felhalmo-

zott összeg a nyugdíjba menetel után vehető fel, de bizonyos célokra (pl.: gyermekek taníttatása, első otthon vásárlása, nagyobb egészségügyi kiadások) már korábban is. Gore szerint ennek költségei 200 milliárd dollárra becsülhetők, szemben a konzervatív többségű szenátusi bizottsággal, amely szerint ennek a költségei akár a 750 milliárd dollárt is elérhetik.

2.6 Ingatlan- és örökösödési adó

Bush 10 év alatt lépcsőzetesen megszüntetné az ingatlanadót. 2002-ben 5%-kal, 2004-ben 10%-kal, 2006-ban 20%-kal, 2007-ben 30%-kal, 2008-ban 40%-kal csökkentené és 2009-ben teljesen megszüntetné. Ezzel a lépéssel a családi gazdaságokat és a vállalkozásokat kívánja támogatni. Szerinte nem fair, hogy olyan jövedelmet adóztatnak meg, amely egyszer már adózott. Ezáltal jelentős forrásokat vonnak el azoktól az emberektől, akik vállalkozni akarnak és tovább kívánják vezetni az örökségül kapott vállalatokat.

Gore is ezen a véleményen van, de ő egy felső küszöböt határoz meg. Az eddigi 1,3 millió dolláros határt 2,5 millióra növelné, melybe így beleesne a kisvállalkozások 70%-a és a családi gazdaságok 95%-a. Így a vállalkozások túlnyomó többségének nem kellene örökösödési adót fizetnie. Gore azon a véleményen van, hogy ennek az adófajtának a teljes eltörlése csak a leggazdagabbaknak kedvez.

1999 nyarán a republikánus többségű kongresszus elfogadta a szövetségi ingatlanadó teljes eltörlését, azonban ezt Bill Clinton megvétőzta, mondván, túl költséges és lényegében csak a legbefolyásosabb amerikaiak profitálhatnának belőle.

2.7 Házastársi együttadózás (Marriage-Penalty Relief)

A házastársak, illetve élettársak jövedelme összeadódik, és így magasabb adósávba esik bele. Ezáltal az összevont jövedelem nagyobb hányadát vonják el, mint ha két különálló ember adózna. Az igénybe vehető kedvezmények terén is ugyanez a helyzet, hiszen magasabb jövedelemkategóriába esve már nem vehetik igénybe azokat a kedvezményeket, amelyeket egyedül igénybe vehetnének. Számos tanulmány kimutatta, hogy a házastársak együtt csak 1,67-szer több adókedvezményt tudnak igénybe venni, szemben az egy meg egy, azaz kettővel.

Ezen a téren Gore 2500 dolláros adókedvezményt javasol, de csak az alacsonyabb jövedelmű pároknak. Bush terve szerint visszatérnének a Reagan-korszakban már meghonosodott 3000 dolláros tételhez, és ezt mindenki jövedelemtől függetlenül igénybe vehetné.

2.8 Gyermek után járó adókedvezmény

Bush itt is nagyvonalúan dobálózik a számokkal. A jelenlegi 500 dolláros kedvezményt 1000 dollárra emelné és kibővítené a jogosultak körét. Eddig csak azok voltak rá jogosultak, akiknek az egyéni jövedelme nem érte el a 75 000 dollárt vagy közös jövedelmük 110 000 dollár alatt volt. Bush ezt a határt egységesen 200 000 dollárra emelné.

Gore programja sokkal célirányosabb és különböző programok keretében kívánja segíteni a gyermeket nevelőket. Természetesen ő is megnövelné a gyermekek után járó adókedvezményeket, de elsősorban annak mértékét és nem az igénylők körét. További 500 dollár adókedvezményt adna azoknak, akik az 1 év alatti gyermekükkel otthon maradnak. Eddig az állam csak a 13 év alatti gyermekek iskola utáni foglalkoztatásának költségeit finanszírozta meg részben, ez kiterjesztené 16 éves korig.

3. EGÉSZSÉGÜGY ÉS TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS

3.1 Egészségügy

Gore programja szerint, akik nem részesülnek a munkáltató által biztosított egészségügyi ellátásban, 25% visszatérítendő adókedvezményben részesülnének, így a szabadpiacon hozzá tudnának jutni a szükséges gyógyszerekhez. Az 55 és 64 év közötti egyedülállók alanyi jogon részesülnének ebben az adókedvezményben.

Évek óta létezik az ún. állami CHIP-program, mely az alacsony jövedelmű családok gyermekeinek mérsékelt áron vagy ingyenesen biztosítja az egészségügyi ellátást. Gore megnövelné az erre jogosultak számát. Így a létminimum összegének két és félszereséből élő szülők gyermekei lennének jogosultak a kedvezményre. Ez kb. 41 000 dollár éves jövedelemhatárt jelentene, amibe minden negyedik család beleesne.

Bush minden család számára alanyi jogon 2000 dolláros adókedvezményt adna. (Egyedülállók esetében 1000 dollárt.) A teljes összeg családonként 30 000 dollár éves jövedelemhatárig vehető igénybe. Bush programja szerint az éves tervezett egészségügyi kiadás családonként 2222 dollár. Az állam állja ennek 90%-át, vagyis 2000 dollárt, a fennmaradó 222 dollárt (10%) a család fizeti. Ahogy a jövedelem nő, úgy csökken a hozzájárulás. Egy 50.000 dollár jövedelemmel rendelkező családnál a tervezett egészségügyi kiadáshoz csak 667 dollár (30%) a hozzájárulás, így a családnak kell állnia a 70%-ot, vagyis 1555 dollárt. A kritikusok szerint az ötlet nem rossz, azonban a tervezett egészségügyi kiadásokat borzasztóan alábecsülték. Szerintük ennek két-háromszorosával kellene számolni.

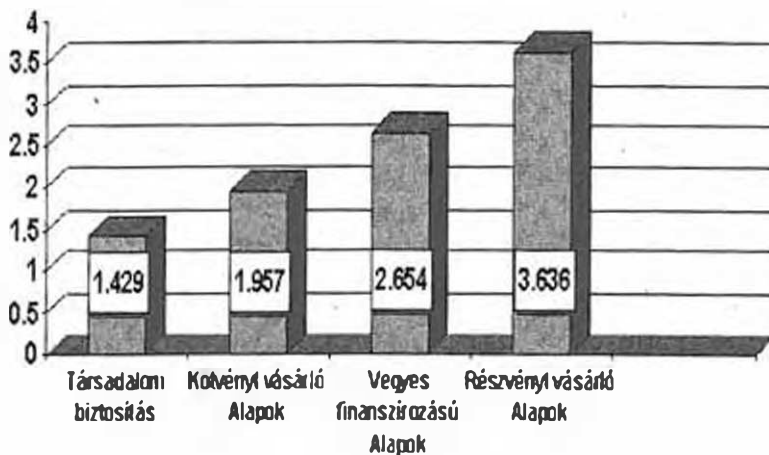
3.2 Társadalombiztosítás

A társadalombiztosítás alapvető célja, hogy az embereknek a nyugdíjas korukban biztosítsa a tisztességes, kiegyensúlyozott életet. Nemcsak Amerikában, hanem a világ szinte mindegyik előregedő társadalmában az egyik központi kérdés a társadalombiztosítás (továbbiakban: tb) stabilitása.

A kiadási oldalt tekintve: a tb egyensúlyba hozásához emelni kell a nyugdíjkorhatárt. A demográfiai mutatók szerint az amerikaiak tovább élnek, mint bármikor ezelőtt, és így egyre több évet töltenek nyugdíjban, nem beszélve arról, hogy egyre többen választják a korai nyugdíjazást. Ez egyre nagyobb terhet jelent a jelenlegi rendszerre.

A bevételi oldalt tekintve is változtatni kell a meglévő rendszeren. Tb-t csak egy bizonyos jövedelemhatárig kell fizetni, ez az összeg 1999-ben 72 600 dollár volt. E fölött a jövedelmek már mentesülnek a tb-fizetési kötelezettség alól. A megoldás az lenne, ha eltörölnék e határt és minden jövedelemből fizetnének tb-t. Kérdés: a gazdagabbak az így megnövekedett elvonásai-kért cserébe nagyobb összegű visszatérítést kapnának-e?

A probléma finanszírozási oldalról a legszembetűnőbb. Egyre többen más módon takarítanak meg és raknak félre pénzt öreg napjaikra. Egyre népszerűbbé válik az egyéni megtakarítási számla, mely jóval nagyobb hozamot biztosít. Ezt alátámasztva bemutatom a Cato Intézet által készített összehasonlítást, mely szemlélteti, hogy a lehetséges befektetési formák közül a tb adja a lehető legkisebb hozamot. Még a részvényekből és kötvényekből álló pénzalap is egy teljes százalékkal nagyobb hozamot biztosít, mint a tb.



Feltételezések

Születési év: 1970

Nyugdíjkorhatár: 67 év

Jövedelemnövekedés: 5%

Jelenlegi jövedelem: 24 000 dollár

Infláció: 3%

Kötvényhozam: 6%

Részvényhozam: 8%

Mind a két elnökjelölt sűrűn hangoztatja a tb finanszírozásának szükségességét. Ez elsősorban abban merül ki, hogy Bush szinte minden ezzel kapcsolatos nyilatkozatában ostromozza a Clinton-Gore-kormányzatot, hogy semmit sem tett a helyzet megváltoztatására. Gore viszont veszélyesnek, sőt kivitelezhetetlennek nevezi Bush terveit, figyelembe véve a nagyarányú adócsökkentést. A részletesebb ígéretekre a SWOT-analízisben térek ki.

Meg kell még említeni a Medical Savings Accounts rendszerét, melyet egészségügyi megtakarítási rendszernek nevezünk. Lényege: a nagyobb jövedelemmel rendelkező, de kevés egészségügyi ellátást igénybe vevő emberek csökkenthetik tb-kiadásaikat. A törvényt a kongresszus 1996-ban fogadta el. A demokraták állandóan hangoztatják az irányú aggodalmukat, hogy így kétfelé (szegény, beteg – gazdag, egészséges) szakadhat a rendszer.

4. KÜLPOLITIKA, HONVÉDELEM ÉS BEVÁNDORLÁS

A két program közötti különbség talán e területen a legjobban megragadható, hiszen itt mutatkozik meg a legélesebben, hogy a két jelöltet támogató tábor ideológiai és világnézeti beállítódottsága mennyire különböző.

Abban természetesen egyetértenek, hogy az Egyesült Államoknak kell továbbra is a világ vezető hatalmának maradnia, hogy vezető szerepet kell játszania az arab-izraeli megbékélésben, hogy Kínával szemben továbbra is az „egy Kína” politikát kell folytatni. A NATO-nak továbbra is elkötelezett tagja kívánnak maradni és a bevándorlási kérdésben tetszetősebb húrokat kívánnak megszólaltatni.

Mivel az amerikai elnök az Egyesült Államok fegyveres erőinek első számú vezetője, nagy befolyása van nemcsak a védelmi politikára, hanem az egész világ biztonságára. A hidegháború múltával a világ immár egyetlen szuperhatalmának nem „csupán” a nukleáris világháborúval kell megbirkóznia, hanem tudnia kell kezelni a helyi felkeléseket, polgárháborúkat, etnikai tisztogatásokat.

Az Egyesült Államokban a bevándorlás kérdését teljesen máshogy kezelik, mint Európában. Sok ember számára Ameri-

ka testesíti meg azt az álmod, hogy a következő generáció már jobb életkörülmények között élhet. Így ott a bevándorlás – rendezett jogi keretek között – teljesen normális, megszokott dolog.

4.1 Gore külpolitikai programja

- nem támogatja az ABM-szerződés módosítását,
- támogatja a nukleáris kísérletek betiltását,
- támogatja a kétnyelvűek és a bevándorlók iskoláztatását,
- alapjában véve nem kíván változtatni a meglévő folyamatokon, a clintoni aktívabb politikai szerepvállalás híve.

4.2 Bush külpolitikai programja

- nem támogatja a Kubával való teljes diplomáciai rendeződést,
- nem kíván külön kapcsolatot fenntartani Tajvannal,
- támogatja a kétoldalú nukleárisrakéta-leszerelést Oroszországgal,
- újradefiniálná a viszonyt Kína és az USA között, azaz stratégiai partnerből potenciális vetélytárrá minősítené,
- megtiltana minden további IMF-hitelt Oroszország számára,
- támogatja az amerikai nagykövetség Tel-Avivból Jeruzsálembe történő áthelyezését,
- csökkentené a szerepvállalást a NATO-ban, ezáltal nagyobb katonai és pénzügyi szerepvállalásra készítené szövetségeseit,
- növelné a katonai kutatás-fejlesztés költségvetését 20 milliárd dollárral 2002-ről 2006-ra,
- nem támogatja a kyotói egyezmény ratifikálását.

5. GAZDASÁG, KERESKEDELEM ÉS TECHNOLÓGIA

Mindkét elnökjelölt a szabadkereskedelmet támogatja, ezen belül is Bush a teljesen liberalizált szabadpiacot, Gore pedig a fair kereskedelmet preferálja.

Mindkét jelölt tovább kívánja fejleszteni a NAFTA-t (Worth American Free Trade Agreement), és támogatja, hogy Kína teljes jogú tagja legyen a Világkereskedelmi Szervezetnek. Természetesen egyik jelölt sem marad le olyan ígéretekben mint, hogy növelné az iskolák Internettel való ellátottságát, segítené a tanárokat az új technológia alkalmazásában. Növelni kívánják az alap- és alkalmazott kutatásra elkülönített pénzeket és a kutatás-fejlesztési adókedvezményeket.

5.1 Bush gazdaságpolitikai programja

- támogatja az amerikai antidömpingtörvény szigorítását, mellyel megakadályozhatnák, hogy az importtermékek a termelési ár alatt jelenhessenek meg,
- támogatja az embargó fenntartását Kubával szemben.

5.2 Gore gazdaságpolitikai programja

- szövetségi minimálbér emelése,
- a kereskedelmi tárgyalásoknak tartalmazniuk kell munkavédelmi és környezetvédelmi kitételeket,
- az internetes tranzakciókra adót vetne ki,
- szigorítaná a munkavállalók érdekeit védő törvényeket a munkavállalók javára.

Gore és Bush kereskedelmi és gazdasági programjának részletesebb elemzése a SWOT-analízisben található.

6. BŰNÖZÉS, DROG, FEGYVEREK ÉS HALÁLBŰNTETÉS

Az elnökjelöltek egyetértenek a fegyvertartási minimuméletkor 18. évről 21. évre történő felemelésével, a fegyvereken a gyermekzár kötelezővé tételével, a fegyverekre vonatkozó jelenlegi jogszabályok szigorításával, a drogfogyasztás elleni harc erősítésével, a drogprevenciós programok fokozottabb támogatásával. A két elnökjelölt azonban máshova teszi a hangsúlyt. Bush szerint minden állampolgárnak joga van önvédelmi fegyvert hordani. A fiatalok bűnözőket felnőttként kezelné a bíróság előtt, a droggal kapcsolatos bűncselekményeket szigorúbban büntetné. Bár mindketten egyetértenek a halálbüntetés fenntartásában, Bush sokkal harciasabban áll ki mellette. Mindent elmond az a tény, hogy kormányzósága alatt egyetlen egy kivégzést sem halasztottak el, és több mint 160 embert végeztek ki. Gore a drog elleni harcban a megelőzést és a kezelést tartja fontosnak és korlátozná a fegyvereladások számát.

7. SWOT-ANALÍZIS

Bush adó- és költségvetési programjának SWOT-analízise

Erősségek	Gyengeségek
<p>Az előrejelzett költségvetési felesleg 1/3-át, 1600 milliárd dollárt adócsökkentésre szánja.</p> <p>A szövetségi ingatlanadót lépcsőzetesen csökkentené, majd megszüntetné.</p> <p>Visszaállítaná a reageni korszak 3000 dolláros családi adókedvezményét.</p> <p>A gyermekek után járó adókedvezményt megduplázná és több család számára tenné elérhetővé.</p>	<p>Az adócsökkentés elsősorban a magas jövedelemmel rendelkezőket érintené előnyösen, mert ők minden jövedelmekategóriában érintettek.</p> <p>Több millió egyedülálló csak kismértékben vagy egyáltalán nem részesülne adókedvezményben.</p> <p>Az ATM akár 27 millió embert is érinthet.</p>
Lehetőségek	Fenyegetettségek
<p>Az adóreform révén a leggazdagabb 10%-ot további befektetésekre és vállalkozásokra ösztönzi.</p> <p>Jelentősen csökkenne a nem adózott jövedelem.</p>	<p>Az ingatlanadó csökkentése, illetve megszüntetése a 9 év során 236 milliárd dollárba kerülne.</p> <p>Az adócsökkentés inflációhoz vezethet, ami a költségvetési egyensúly felbomlását eredményezheti.</p> <p>Ha a jelenlegi helyzet megváltozna, a teljes adóreform alapja összeomlana.</p>

**Gore adó- és költségvetési programjának
SWOT-analízise**

Erősségek	Gyengeségek
<p>Az adócsökkentés az alacsony, illetve közepes jövedelemmel rendelkezőket érintené.</p> <p>Adókedvezmény a kollégiumi díjra, óvodai költségekre, az idősek gondozására, üzemanyag-takarékos kocsikra és a nyugdíj-kiegészítési számlákra.</p> <p>Kevésbé költséges ingatlanadó-kedvezmény, célirányosan a családi gazdaságoknak és a kisvállalkozásoknak.</p> <p>Növelné az általános adókedvezményt a házastársi együttadózáskor.</p> <p>A gyermekek után járó adókedvezményeket megnövelné és kiterjesztené.</p>	<p>Az adóprogramjának lényege, hogy nem mindenki részesül adókedvezményben.</p> <p>Keveset vagy semmit nem ad a gazdagabb rétegeknek.</p> <p>Programja túlságosan szociális jellegű, azaz az emberek jólétének növelése a célja, nem a gazdasági növekedés. Ez beláthatatlan következményekkel járhat.</p>
Lehetőségek	Fenyegetettségek
<p>Az 500 milliárdos adócsökkentési programot a jövőben növelni lehet, ha a költségvetés ezt megengedi.</p> <p>A középosztályt támogatja és serkenti, hogy vállalkozzon, befektessen.</p> <p>Csökkenne a nem adózott jövedelem.</p>	<p>Költségvetési és adóreform-programja nem eléggé tisztázott. Ha mindenki igénybe venné a felkínált támogatásokat, akkor a becsült 500 milliárdos határt messze túllépné.</p>

**Bush egészségügyi és tb-programjának
SWOT-analízise**

Erősségek	Gyengeségek
<p>A nem biztosított családoknak 2000 dolláros adókedvezményt adna, hogy meg tudják venni a biztosítást.</p> <p>Egyénhez kötött, önkéntes nyugdíj-számlákkal növelni a tb kifizetéseit.</p> <p>A tb feleslegének felét, kb. 1000 milliárd dollárt szánna arra, hogy a fiatal munkavállalók önkéntes magánszámlákra fizessék be adójukat.</p>	<p>Az adókedvezmény túl kicsi ahhoz, hogy érdemi segítséget nyújtson a nem biztosítottaknak. A valós egészségügyi költségek 2-3-szorosak.</p> <p>Hogy biztosítsa a tb-költségeket, a kiadásokat csökkenteni kívánja.</p>
Lehetőségek	Fenyegetettségek
<p>Az MSA megoldás lehet a mai egészségügyi rendszer pénzügyi gondjaira.</p> <p>Az egészségügy privatizálása megoldás lehet a hosszú távú problémákra.</p>	<p>Szakértők szerint az alacsony jövedelműeknél olyan nagy a szakadék, hogy azt ezek a programok nem képesek orvosolni.</p> <p>A demokraták szerint az egészséges gazdagok az MSA-rendszerbe fognak átáramlani, így egy párhuzamos rendszer jön létre.</p> <p>A tb-reform a tőzsdepiaci viszonyoktól fog függeni, annak bármilyen irányú kilengése veszélyes lehet.</p> <p>A privatizáció az egészségügy kettészakadását eredményezheti. Egy egészségügy a gazdagoknak és egy a szegényeknek.</p>

**Gore egészségügyi és tb-programjának
SWOT-analízise**

Erősségek	Gyengeségek
<p>Több gyermeket von be az állami CHIP-programba.</p> <p>Megengedi a CHIP-szülőknek a támogatott ellátás megváltását.</p> <p>Adómentes nyugdíjszámla, melynek összegét a szövetségi kormány kiegészíti.</p>	<p>Többen részesülhetnek a CHIP-programban, ha az államok növelik hozzájárulásukat.</p> <p>Változtatás nélkül a tb 2054-re csődbe megy. A program csak súlyosítja a hosszú távú problémákat: az adó egyre nagyobb részét kell majd a tb-kifizetésekre költeni.</p>
Lehetőségek	Fenyegetettségek
<p>A teljes tb-felesleget és más bevételeket a 3500 milliárdos nemzeti adósság csökkentésére használná fel.</p> <p>Megtiltaná a kormányzatnak, hogy az egészségügyi felesleget másra költse, mint kizárólag az egészségügyre.</p>	<p>A receptre kapható gyógyszerek támogatása minden idős-korúra vonatkozna, de az egészségügy hosszú távú problémái nem oldódnának meg, könnyen csődbe mehetne.</p>

Bush külpolitikai, honvédelmi politikájának SWOT-analízise

Erősségek	Gyengeségek
<p>Az USA-nak vezető szerepet kell játszania a világban.</p> <p>Az USA-nak továbbra is vezető szerepet kell játszania az izraeli-palesztin békefolyamatban.</p> <p>Támogatja az „egy Kína” politikát.</p> <p>Anyagilag támogatná Oroszországot a nukleáris rakéták leszerelésében.</p> <p>Növelné a katonai kutatás-fejlesztés költségvetését 20 milliárd dollárral 2002-ről 2006-ra.</p>	<p>Koszovóban továbbra is állomásoztatni kell az amerikai egységeket, de egy konkrét határidővel.</p> <p>Ellenez bármilyen további IMF-kölcsönt Oroszországnak.</p> <p>Nem kell teljes diplomáciai viszonyt fenntartani Kubával.</p>
Lehetőségek	Fenyegetettségek
<p>Nagyobb átláthatóság és számonkérhetőség a Világbank és az IMF rendszerében.</p> <p>Az európai szövetségek aktívabb szerepvállalása lehetőséget nyújt arra, hogy máshol állomásoztathassa csapatait.</p>	<p>Támogatja az amerikai nagykövetség Tel-Avivból Jeruzsálembe helyezését.</p> <p>Kiépítené a rakétavédelmi rendszert, az ún. csillagháborús tervet. A terv új fegyverkezési versenyt indítana el.</p> <p>Újraderfiniálná a viszonyt Kína és az Egyesült Államok között (stratégiai szövetségesből potenciális ellenfélle).</p>

**Gore külpolitikai, honvédelmi politikájának
SWOT-analízise**

Erősségek	Gyengeségek
<p>Az USA-nak vezető szerepet kell játszania a világban.</p> <p>Az USA-nak továbbra is vezető szerepet kell játszania az izraeli-palesztin megbékélési folyamatban.</p> <p>Támogatja az „egy Kína” politikát.</p> <p>Támogatja a kétnyelvű iskolákat és az asszimilációt.</p> <p>Támogatja a nukleáris kísérletek betiltását.</p>	<p>Koszovóban továbbra is állomásoztatni kell az amerikai egységeket, de egy konkrét határidővel.</p> <p>Nem támogatja az ABM-szerződés módosítását és a csillagháborús tervet.</p>
Lehetőségek	Fenyegetettségek
<p>Az USA aktív részvételével talán megoldhatók az olyan krízisek a világban, mint pl.: Koszovó, Bosznia, Közel-Kelet.</p> <p>A katonai jelenlét egyben gazdasági jelenlétet is jelent egy adott országban.</p>	<p>A közel-keleti aktív részvétel provokálhatja az arab országokat, melyek államilag támogatják a terrorizmust.</p>

Bush gazdasági, kereskedelmi és technológiai programjának SWOT-analízise

Erősségek	Gyengeségek
<p>Támogatja a NAFTA fejlesztését.</p> <p>Támogatja Kína WTO-tagságát.</p> <p>Támogatja az alacsony jövedelműek házhoz jutását.</p> <p>Támogatja az iskolák többlettámogatását, de nem faji alapon.</p> <p>400 millió dollárral támogatja 2000 új információtechnológiai ipari park létrehozását.</p>	<p>Támogatja az embargó fenntartását Kubával szemben.</p> <p>Támogatja, hogy az internetes üzletek 5 évig adómentesek maradjanak.</p> <p>Támogatja az antidömpingtörvényt, hogy a Kereskedelmi Minisztérium kitilthassa a termelési költség alatti importtermékeket.</p>
Lehetőségek	Fenyegetettségek
<p>Támogatja az internetelés bővítését, és ez lehetőséget teremt az e-businessben elfoglalt első hely megtartására.</p> <p>A kutatási, fejlesztési adókedvezmények további beruházásra ösztönözhetnek.</p>	<p>Támogatja a teljesen szabad piacot (kizárólag csak Amerika szemszögéből) és nem törődik a globalizáció hatásaival.</p> <p>Nem törődik a növekvő kereskedelmi deficittel.</p> <p>Nem kezeli partnerként Kínát.</p>

Gore gazdasági, kereskedelmi és technológiai programjának SWOT-analízise

Erősségek	Gyengeségek
<p>Támogatja a NAFTA fejlesztését.</p> <p>Támogatja Kína WTO-tagságát.</p> <p>Emelni kívánja a szövetségi minimálbért.</p> <p>A kereskedelmi tárgyalásokon a munkavállalói és a környezetvédelmi érdekeket fokozottabban védené.</p> <p>Az internetes üzletekre adót vetne ki.</p>	<p>A gazdasági folyamatokba való beavatkozás anomáliákhoz vezethet, köszönhetően a fair kereskedelemnek.</p> <p>A beavatkozás a befektetőket és a gazdasági szereplőket megrémítheti.</p>
Lehetőségek	Fenyegetettségek
<p>A kutatási, fejlesztési adókedvezmények további beruházásra ösztönözhetnek.</p> <p>Egy erős amerikai gazdaság még jobban befolyásolni tudja a világgazdaságot.</p>	<p>Nem kezeli Kínát valódi partnerként:</p> <p>Nem törődik a növekvő kereskedelmi deficittel.</p>

8. ÖSSZEFOGLALÁS A 2001. SZEPTEMBER 11-EI ESEMÉNYEK TÜKRÉBEN

Egy év távlatából már láthatjuk, hogy megválasztott és beiktatott új amerikai elnök, George W. Bush hogyan kezdte megvalósítani kampányprogramját. Nagy kérdés, hogy a szeptember 11-ei terrorcselekmény hogyan változtatta meg az amerikai politikát, a meginduló folyamatokat gátolta vagy éppen felgyorsította. A terrorcselekménnyel és az afganisztáni bombázással egy időben az amerikai gazdaság fejlődése lelassult, egyesek szerint le is állt.

8.1 Adók és a költségvetés

Ezen a téren elsősorban nem a terrortámadás hatását kell kiemelni, hanem az amerikai gazdasági teljesítmény lassulását. Mindkét elnökjelölt gazdasági programjának középpontjában azt állt, hogy hogyan fogják elkölteni az elkövetkezendő 10 év költségvetési szufficitjét. De a becslések szerinti 4500 milliárd dollár felesleg akkor keletkezne, ha az amerikai gazdaság ugyanilyen ütemben fejlődne. Valódi probléma ebből nem következik, ugyanis csak az történik, hogy a Bush-kormányzat az ígért adócsökkentéseknek csak egy részét tudja teljesíteni, szem előtt tartva, hogy az adócsökkentések nagyobb részét a második ciklusra tervezte. A költségvetést – bár jelentősen nem, de mindenképpen – megterheli a kongresszus által megszavazott extrakiadás a hadsereg és a gyengélkedő légitársaságok részére. Az egészségügyben és a társadalombiztosítás területén meglévő problémák olyan hosszú távúak, hogy a jelenlegi események – ilyen rövid idő alatt – nem érzékeltetik hatásukat.

8.2 Külpolitika, honvédelem és a gazdaság

A szeptember 11-ei események az USA kül- és védelmi politikájára voltak a legnagyobb hatással. Bush – a konzervatív irányzatot követve – a nemzetköziség mellett egy bizonyos fokú izolacionizmus mellett tört lándzsát. Ez a terrortámadást követően teljesen szertefoszlott. Hogy a legteljesebb képet kapjuk az amerikai változásokról, érdemes a 2001 elején készített SWOT-analízist elemezni, hogy az abban foglaltak megvalósultak-e.

A legkényesebb helyzet az arab-amerikai kapcsolatokban alakult ki. A terrortámadást követően – néhány diktatorikus, elvakult arab országot leszámítva – minden arab állam részvétét és sajnálatát fejezte ki. De abban a pillanatban, amikor a Pentagon megnevezte, hogy kik a potenciális ellenfelek, kik voltak

a tettesek és azokat egy iszlám diktatúra alatt élő ország támogatja, az egység rögtön megbomlott. Az arab térségben már évtizedek óta hagyomány az Amerika-ellenesség, tehát a helyzet sokban nem változott. A stratégiai arab szövetségesek (pl.: Száúd-Arábia, Marokkó, Jordánia) továbbra is az USA oldalán állnak.

Ahhoz, hogy Amerika az afganisztáni hadműveletben szabad kezet kapjon, számos nagyhatalommal kellett egyeztetnie. Amerika és a többi nagyhatalom viszonyára az esetek többségében a kelletlen baráti viszony volt a jellemző. Kiváló példa erre Kína. Kínával dinamikusan fejlődnek a gazdasági kapcsolatok, a legmagasabb szinten is találkoznak a vezetők. Megtörtént az, ami re már régóta vártak, Kína a WTO teljes jogú tagja lett.

A közel-keleti kérdésben is megváltozott az álláspont. Most már nem csak Izrael egyoldalú támogatásában merül ki az amerikai diplomácia, hanem – partnerként kezelve mindkét felet – a megegyezésre törekszik.

Az Oroszországgal való viszony ilyen irányú megváltozására senki sem gondolt. Nem csak megenyhült a két egykori őellenesség között a viszony, hanem Anglia után Oroszország lett a második legfontosabb szövetséges. Oroszország teljes mellszélességgel támogatta az afganisztáni beavatkozást, cserébe csupán annyit kért, hogy a csecsen háborút is nyilvánítsák a terrorizmus elleni harcnak. Az amerikai elnök Putyinnal el tudta fogadtatni az ABM-szerződések felmondását, ez egyértelműen az új elnök egyik legnagyobb külpolitikai sikere volt.

Kubával is javultak a kapcsolatok. Amire évtizedek óta nem volt példa, az Egyesült Államok gabonát adott el Kubának – enyhítve a hurrikán okozta katasztrófát.

A gazdaságban már nem könnyelhet el az új kormányzat ekora sikereket. Bár kérdéses, hogy az amerikai gazdasági növekedés hanyatlása mikor kezdődött, az nyilvánvaló, hogy nem a szeptember 11-ei események hozták a felszínre.

Összefoglalva kijelenthetjük, hogy – a történetek ellenére – a Bush által meghirdetett reformok még megvalósíthatók, de jelentősen módosítva. Nyilvánvaló, hogy a költségvetési szufficit nem lesz olyan nagy, mint azt 1,5 évvel ezelőtt gondolták. Emellett Amerika nem zárkozhat el a világ eseményei elől, főleg ha ő áll azok középpontjában. Az elmúlt egy évre visszatekintve kijelenthetjük, hogy az új amerikai elnök nem váltotta be azokat a negatív jóslatokat, amiket a sajtó egybehangzóan állított. A szeptember 11-ei támadásnak köszönhetően támogatottsága a második világháborút megnyerő Roosevelttel vetekszik. Kül- és belpolitikai lépései egyaránt sikeresek, így a hátralévő 3 év alatt is ilyen kiszámítható és higgadt irányítás várható a világ első számú vezetőjétől.

IRODALOM

www.washington.com
www.algore.com
www.newsweek.MSNBC.com
www.time.com
www.census.gov
www.doc.gov
www.politics1.com
www.cnn.com
<http://europe.cnn.com>
www.fec.gov
www.prospect.org
www.whitehouse.gov
www.prospect.org
www.bea.doc.gov
www.issue2000.org
www.thirdmil.com
<http://www.uselectionatlas.org/>
<http://www.multied.com/>
<http://www.multied.com/elections/index.html>
<http://www.archive.org/>
http://straitstimes.asia1.com.sg/mnt/htm..._asia1103b.html
<http://www.thegreenpapers.com/>
http://www.msnbc.com/news/NW-front_Front.asp
<http://www.msnbc.com/news/600043.asp>
<http://www.msnbc.com/news/503094.asp>
<http://www.msnbc.com/news/637451.asp>
<http://www.doc.gov/bmi/budget/legis/leginews.htm#Nov22>
<http://ftp.census.gov/dmd/www/12-05.htm>
<http://ftp.fedworld.gov/pub/w-house/0625-3.txt>
<http://www.politics1.com/p2000.htm>
<http://www.politics1.com/gore2k.htm>
<http://www.politics1.com/bush2k.htm>
<http://www.georgewbush.com/youth/>
<http://www.debatefacts.com/>
<http://www.bushcheneytransition.com/>
<http://www.georgewbush.com/>
<http://www.tecnagersforbush.com/>
<http://207.54.174.86/donorsearch/donorsearch.asp>
<http://www.governor.state.tx.us/>
<http://gore-lieberman-2000.com/>
<http://www.whitehouse.gov/WH/EOP/OVP/>
http://www.whitehouse.gov/WH/EOP/VP_Wife/
<http://www.senate.gov/~lieberman/>
http://www.aflcio.org/labor2000/wf_sup_gore.htm
<http://www.fec.gov/votregis/vr.htm>
<http://www.whitehouse.gov/query.html?col=colpics&qt=presidential+election>
<http://www.whitehouse.gov/y=4>
<http://www.whitehouse.gov/news/>
<http://www.prospect.org/print/V11/1/starr-p.html>
<http://www.bea.doc.gov/bea/pubs.htm>
<http://www.bea.doc.gov/bea/pub/0100cont.htm>
<http://www.bea.doc.gov/bea/pub/1299cont.htm>
<http://www.bea.doc.gov/bea/pub/1199cont.htm>
<http://www.bea.doc.gov/bea/pub/1099cont.htm>

<http://www.bea.doc.gov/bea/pub/0200cont.htm>
<http://www.issues2000.org/#Candidates>
http://www.issues2000.org/Al_Gore.htm
http://www.issues2000.org/Al_Gore.htm#Campaign_Finance_Reform
http://www.issues2000.org/Celeb/Al_Gore_Government_Reform.htm#Campaign_Finance_Reform
http://www.issues2000.org/Al_Gore.htm#Defense
http://www.issues2000.org/Celeb/More_Al_Gore_Defense.htm
http://www.issues2000.org/News_Affirmative_Action.htm
http://www.issues2000.org/George_W_Bush.htm
http://www.issues2000.org/George_W_Bush.htm#Defense
http://www.issues2000.org/George_W_Bush.htm#Government_Reform
http://www.issues2000.org/George_W_Bush.htm#School_Choice
http://www.issues2000.org/George_W_Bush.htm#Environment
http://www.issues2000.org/George_W_Bush.htm#Education
http://www.issues2000.org/George_W_Bush.htm#China
http://www.issues2000.org/George_W_Bush.htm#Environment
www.brookings.org/fp/cusf/analysis/uselections.htm
<http://www.cpsr.org/publications/newsletter/index.html>

KÖZPOLITIKA

CSAPODY TAMÁS

Atlanti tavasz és a madarak háborúja¹

A Balkán Békéjéért Mozgalom története

„Dinnyebőséget hoz a háború”, adták tudtul a jugoszláviai NATO-bombázás 33. napján a magyar újságok.² A dél-dunántúli dinnyetermelők ugyanis lényegesen nagyobb területet ültettek be dinnyével, mint korábban, arra számítva, hogy a „NATO-akciók” miatt „a görögországi dinnyések nem tudják eljuttatni termésüket Nyugat-Európába”, és a hiányzó mennyiséget majd ők fogják pótolni.³ Az 1999. március 24-én kezdődő és 1999. június 10-ig tartó (78 nap), a NATO és Jugoszlávia közötti háború azonban ennél sokkal nagyobb hatást gyakorolt a magyar gazdaságra, valamint – ezen írás tárgyát képező – magyar társadalomra, ezen belül a mozgalmi szektorra. A háború alatt (1999. május) készült egyik közvélemény-kutatás szerint⁴ a „NATO-erők” jugoszláviai bombázásáról a magyar lakosság 57 százaléka „sokat”, 36 százaléka pedig „elég sokat” „hallott vagy olvasott” (összesen 93%). A közvélemény-kutatást végzők szerint ebben a kérdésben „az emberek igen tájékozottaknak mutatkoztak”, szemben pl. az iraki válság angolszász katonai beavatkozása kapcsán felmért lakossági tájékozottsággal. (Utóbbi esetben az összesített ismertségi mutató 55% volt.)⁵ A jugoszláv háború magyarországi áterjedését a megkérdezettek többsége (56%) „nem tartotta valószínűnek”, míg további 23 százaléka „egyáltalán nem tartotta valószínűnek (a „valószínű áterjedéssel” 21% értett egyet).⁶ A háború 27. napján (1999. április 20.) készült egy másik közvélemény-kutatás szerint⁷ a magyar városokban élők 54,5 százaléka egyetértett, míg 35,5 százaléka nem értett egyet „a NATO jugoszláv célpontok ellen végrehajtott támadásával”. A NATO-támadások folytatása mellett azonban a

megkérdezetteknek egyharmada, a katonai fellépés befejezése mellett pedig közel kétharmada voksolt. A NATO-akció „fő törekvését” a megkérdezettek 42 százaléka „a koszovói albán kisebbség elleni népirtás” megállításában, míg 40 százaléka „a szerb vezetés, mindenekelőtt Milosevics elnök hatalmának” megtörésében látta. A válaszolók 10 százaléka mondta azt, hogy „a NATO-t egyáltalán nem magasztos célok vezérlik, hanem saját befolyását igyekszik kiterjeszteni erre a térségre”. A közvélemény-kutatás készítői, a kapott adatok összefüggései alapján azt a következtetést vonták le, hogy a konfliktus megítélésnek leggyakoribb „viszonyulási típusai” a „szkeptikus pacifista” (23%) és a „harcos humanista” (17%). Az első kategóriába a NATO-támadással azon egyet nem értők és a katonai akció leállítását támogatók tartoztak, akik szerint a háború fő célja nem az albánok megsegítése, hanem Milosevics legyőzése vagy a NATO hatalmi övezetének kiterjesztése. Ezt az álláspontot elsősorban a képzetlenebb csoportok, valamint a megkérdezett nők többsége osztotta. A kisebb támogatottságú második kategóriába a légicsapásokkal egyetértőknek és a katonai akció folytatását támogatóknak azon csoportja tartozott, akik szerint a fő cél az albán kisebbség megsegítése volt. Ezen a véleményen elsősorban a budapesti, diplomás, középkorú férfiak voltak.

A háború lakossági megítélését tovább árnyalja, hogy egy harmadik közvélemény-kutatás szerint⁸ a támogatók-ellenzők aránya 1999. március 26-28. között 49-38%, 1999. április 23-26. között 54-44% volt. Sokkal egységesebb volt viszont a megkérdezett városi lakosság a NATO-nak, az esetleg Magyarországról indítandó szárazföldi hadműveletének megítélésben. A válaszolók 70 százaléka utasította el és 23 százaléka támogatta a magyar területről (esetleg) induló szárazföldi beavatkozást.⁹ Hasonló arányokban mondtak nemet a megkérdezettek arra a kérdésre, hogy „Magyarország katonai egységekkel részt vegyen-e a harcokban?” („Inkább nem ért egyet”: 18%, „egyáltalán nem ért egyet”: 72%).¹⁰ Szintén nem érdektelen, hogy a NATO-légicsapások után végzett közvélemény-kutatási adatok szerint tovább nőtt, és 75 százalékra emelkedett a városi lakosság körében a magyar NATO-csatlakozás támogatottsága. (Ez a korábban, 1999. januárban mért adatokhoz képest 7 százalékos emelkedést mutatott.)¹¹

A NATO kezdeményezte háborúra egy különleges nemzetközi helyzetben került sor. A Milosevics vezette Jugoszlávia a negyedik háborút (polgárháborút) kezdeményezte Jugoszlávia és antidemokratikus rendszerének fenntartása érdekében, amely során megkezdte a koszovói albánok módszeres kiirtását. A NATO a Jugoszlávia elleni háborút fennállásának ötvenedik évfordulója (1999. április 23.) előtt 31 nappal indította és az észak-atlanti szervezet fennállása alatt ez volt az első katonai beavatkozása. A katonai szövetséghez a háború kezdete előtt mindössze

12 nappal csatlakozott hivatalosan (lett a NATO tagja) Magyarország, a Cseh Köztársaság és Lengyelország.

Az ismertetett közvélemény-kutatási adatok tanúsága szerint a háború foglalkoztatta és annak különböző aspektusainak megítélése megosztotta a lakosságot. Ez így volt világszerte, de Magyarország helyzete egyedinek és különösnek tekinthető. Magyarország új tagja volt a NATO-nak, a megtámadott Jugoszláviával egyedüli NATO-tagként van közös határa és ezáltal egy esetleges szárazföldi támadás legalkalmasabb kiindulópontjaként jöhetett szóba. Tovább nehezítette Magyarország helyzetét, hogy ki volt téve a jugoszláv válasz-csapásnak. A vajdasági magyarok miatt pedig ellentmondásos helyzetben volt, hiszen a Magyarországról fölszálló NATO-gépek a Vajdaságot is bombázták.

Fennállásának fél évszázados évfordulójára a NATO nagyszabású katonai parádét tervezett Washington D. C.-be, ahová történelmi zászlókkal száztagú magyar katonai kontingens utazott volna. A NATO-csatlakozás napján (1999. március 12.) a Magyar Honvédség azt tervezte, hogy „katonai parádét szervez a fővárosban, amelyen nemcsak a különféle alakulatok, hanem haditechnikai eszközök is felvonulnak”¹². Atlanti tavasz címmel egész napos nemzetközi koncertsorozat megtartására került volna sor hat magyar városban és ezzel egy időben Prágában, Varsóban és Washington D. C.-ben.¹³ A háború miatt a nagyszabású ünnepek mind elmaradtak ugyan, de mindez a háború nyomán kialakult bonyolult, sokszor ambivalens nemzetközi és magyar politikai, valamint társadalmi helyzetet jól mutatja.

A NATO-BOMBÁZÁST ELLENZŐ CIVIL SZERVEZETEK

A parlamenti pártok – a MIÉP kivételével – eltérő hangsúlyllyal, de egységesen támogatták Magyarország részvételét a NATO-bombázásokban. A parlamenten kívüli pártok közül a Humanista Párt, az MSZMP, a Munkáspárt, a Társadalmi Koalíció, a Természettörvény Párt és a Zöld Alternatíva volt a NATO-beavatkozás ellen.

A NATO-akciót ellenző civil szervezetek több szempont szerint oszthatók különböző csoportokba. Ezen civil csoportok sorolhatók az alternatív mozgalmak (ökológia, feminista, új baloldali, békemozgalmi, alternatív-életforma), az érdekvédelmi szervezetek, a vallási és nemzetiségi (etnikai) csoportok közé. Egy részük a háború ellen tiltakozott, míg a másik része a háború következtében fellépő társadalmi vagy természeti következmény (pl. katonaszökevények megsegítése, a környezetkárosodás elkerülése) miatt emelte fel a szavát. A háborúellenes csoportok közül azonban a legnagyobb jelentőséggel a Balkán Békéjéért Mozgalom (BBM) bírt.

A BALKÁN BÉKÉJÉÉRT MOZGALOM (BBM)

„A háború további eszkalálódása ellen és Magyarország különleges helyzetére való tekintettel” a Balkán Békéjéért Előkészítő Bizottság (Antalóczy Attila, Csapody Tamás, Harsányi Iván, Jemnitz János, Krausz Tamás, Mártha Ferenc, Merza József, Fokasz Nikosz, Nyers Rezső, Szalai Erzsébet, Szász Gábor, Szvák Gyula, Székely Gábor) nyilvános ülést hívott össze.¹⁴ Az ELTE Szociológiai Intézetébe összehívott (1999. április 30.) „hetvenfőnyi – többnyire társadalomtudománnyal foglalkozó értelmiségiekből, újságírókból, politikusokból álló – hallgató-ság” előtt Krausz Tamás történész vezette a heves vitát, majd a jelenlévők egyetértettek abban, hogy „induljon civil kezdeményezés a Balkán békéjéért, a háborús konfliktus kiterjedésének megakadályozásáért”¹⁵.

Az itt megalakuló civil mozgalom a Balkán Békéjéért Mozgalom (BBM) nevet vette fel és kiadta fennállásának legfontosabb dokumentumát, a hat pontból álló Felhívást. Ezt követően a demokrácia játékszabályainak megfelelően megválasztotta a kilencfős vezető (szóvivői) testületét.¹⁶ (A háború alatt a Felhívást mintegy 30 ezer ember és több tucat civil szervezet írta alá, miközben pártok nem írhatták alá).

A szóvivők első ülésén egyhangúlag elfogadásra talált az, hogy a BBM sem párt, sem pártszerű szervezetektől pénzt, illetve semmilyen más támogatást nem kér és nem fogad el, továbbá, hogy a leghatározottabban megtartja a szervezet civil mivoltát.

A BBM szervezésében tartották meg az 1945 utáni legnagyobb – mintegy 10 ezer fős – magyar béketüntetést (1999. május 9.) A háborúellenes békemenet (Békemenet '99) a budapesti jugoszláv nagykövetség épületétől a Parlamentig vonult, majd a résztvevők a Duna-parton virágokat dobtak a vízbe. A Milosevics népirtását és a NATO-bombázást elítélő tüntetésen egyetlen párt vagy civil szervezet sem vehetett részt saját önzonosítására alkalmas szöveggel. A békemenet – és ezt követően a mozgalom – hivatalos logója egy zöld-kék körbe, szerbül, albánul, magyarul és angolul beleírt béke szó volt.

A béketüntetésről beszámoló a Hét című tv-műsort a BBM az ORTT panaszbizottsága előtt bepanaszolta, mivel a BBM értékelése szerint, nem objektívan és nem kiegyensúlyozottan tájékoztatott az eseményről. (A BBM-et összemosta MSZP-s és SZDSZ-es politikusokkal, valamint a Munkáspárttal.)

A BBM nyilatkozatot adott ki (1999. május 26.), amelyben kifejtette, hogy a BBM „elfogadhatatlannak tartja, hogy a Milosevics diktatúrájának megdöntése és a koszovói népirtás megakadályozása érdekében viselt háborúba Magyarország tovább sodródjon”. Követelte továbbá, hogy „az Országgyűlés állítsa le a magyar földről történő bombázást”.

A BBM következő háborúellenes demonstrációjára 1999. június 10-én került volna sor a Parlament előtt, de annak megtartásától, az egy nappal korábbi bombázások beszüntetése miatt a szervezők az utolsó pillanatban elálltak. A BBM mozgalmi munkájának segítése, a mozgalom kiszélesítése érdekében klubot szervezett. (Egyetlen összejövetelére 1999. június 4-én került sor.) A BBM felvette a kapcsolatot a nemzetközi bombázások ellen fellépő, elsősorban az angol szervezetekkel, de intenzív kapcsolat nem alakult ki velük.

A háború befejezését követően a BBM tagjainak a mozgalom jövőjéről szervezett Furcsa béke címmel beszélgetést, mivel „a háború befejeződött, de a béke még távol van” (1999. június 28.).

A BBM a háború 37. napján alakult meg és a háború befejezése utáni 18. napon szűnt meg, összesen tehát 59 napig létezett. Formálisan alakult meg, de formálisan nem szűnt meg, miközben informálisan sem működött tovább.

A BBM-MOZGALOM SZOCIOLÓGIAI ELEMZÉSE

Szabó Máté kidolgozta mozgalomkutatás módszertanát alapul véve, az általa leírt elméleti összegzések és az általa szerkesztett vagy írt művek esettanulmányai nyomán¹⁷ három aspektus (teleológiai, morfológiai, strukturális) szerint vizsgálom a Balkán Békéjéért Mozgalmat.

A teleológiai aspektusnak valamely társadalmi mozgalom célkitűző és célelérő tevékenységének megszerveződését nevezzük.

A BBM explicit céljai a következők voltak időrendben és adott dokumentumban általuk meghatározott sorrendben:

- olyan „társadalmi mozgalom szervezése”, amelynek tagjai „az európai és a magyar humanista hagyomány szellemében” elutasítják „a konfliktusok katonai eszközökkel való rendezését” és „hajlandók személyes kiállásukkal is alátámasztani” azt, hogy „nem akarunk további vérontást”;
- Felhívni „az Egyesült Államok kormányát, hogy tartsa be a nemzetközi jogot, a NATO-államok kormányait – köztük a magyar kormányt –, hogy azonnal kezdje meg a konfliktus tárgyalásos rendezését, az ENSZ és az EBESZ bevonásával”;
- a bombázások azonnali felfüggesztésének elérése „a tárgyalások mielőbbi megindulása érdekében”;
- felhívni a magyar kormány figyelmét arra, hogy „éljen a NATO-tagság adta jogaival” (a vétőjoggal és a konstruktív tartózkodás jogával), és hogy „gyakoroljon nyomást szövetségeseire, hogy a háború ne terjedjen ki sem Magyarországra, sem a környező államokra”;

- kifejezni szolidaritását „a háború minden ártatlan áldozatával, a hazájukból elűldözött koszovói albánsággal, a tűzhelyzetbe került újvidéki (vajdasági)¹⁸ magyarsággal, és a konfliktusba a hatalmi érdekek által belesodort szerb néppel”;
- elítélni „az etnikai tisztogatást, a rasszizmus minden formáját”;
- felszólítani a NATO-t, „hogy a humanitárius védelem érdekében ne sértse meg mások emberi jogait, ne veszélyeztesse a térség ártatlan lakosságának életét és vagyónbiztonságát”¹⁹.

A BBM a második (elmaradt) tüntetése során petíciót kívánt átadni az Országgyűlésnek. Ebben újra megfogalmazásra kerültek a BBM céljai:

- az „Országgyűlés utasítsa a kormányt, hogy a magyarországi légtér és repülőtér-használatot a NATO számára – a béke megteremtése érdekében – függessze fel és szorgalmazza a bombázások leállítását”;
- az Országgyűlés határozatában követelje, hogy „az ENSZ Biztonsági Tanácsában létrejövő döntés érvényesüljön Jugoszláviában – tehát a NATO-támadások leállításával együtt történjen meg mind a jugoszláv hadsereg Koszovóból való kivonása, mind az UCK lefegyverzése”; ezzel egy időben valósuljon meg „az ENSZ béketeremtő, nemzetközi összetételű, ENSZ-parancsnokság alatt álló fegyveres erőinek a térségbe telepítése”;
- „az Országgyűlés utasítsa a kormányt, hogy a magyarországi akár albán, akár szerb, akár vajdasági magyar menekültek számára biztosítsa az emberi bánásmódot, az emberhez méltó elhelyezési és életlehetőségeket, valamint a béke megteremtését követően – személyes elhatározásuk alapján – az anyaországba való visszatérés jogi, szervezési és anyagi feltételeit”;
- határozatban határolja el magát az Országgyűlés a vajdasági területekre vonatkozó revizionista, az országhatárokat újrajzoló, a vajdasági magyaroknak – és a határainkon túl élő minden magyar nemzetiségű állampolgárnak – súlyos politikai kárt okozó szélsőséges parlamenti és parlamenten kívüli pártkövetelésektől.”²⁰

A háború befejezését követően a BBM utolsó fórumán²¹ mindazok, akik a mozgalom fennmaradása mellett voltak, a BBM vagy utódszervezetének céljait egy antimilitarista, anti-rasszista, irredentaellenes, emberi jogi civil mozgalom létrehozásában látták (rögzítésre nem került, nem explicit célok).

CÉLOK ÉS TÁRSADALMI ALRENDSZEREK

A BBM célrendszere, a gyűjtőszervezeti jellegéből eredően, számos háborút ellenző párt és civil csoport célrendszerével egyezett meg vagy állt ezekhez közel. A háború megítélésének kérdésében a politikai arénában egyszerre volt jelen a kormányellenzék, valamint az ellenzéken és a liberális ellenzéken belüli törésvonal, de érezhető volt a szélsőbal és a szélsőjobb viszonylagos közelsége, amely mind pártpolitikai, mind pedig civil mozgalmi szinten egyaránt megjelent.

A legnagyobb ellenzéki párt, az MSZP teljes egészében és vita nélkül megszavazta a magyar légtérhasználatot, s egyetértett Jugoszlávia bombázásával is. A nemzetközi és ezen belül a nemzetközi baloldali, valamint a hazai egyre erősödő bombázások elleni tiltakozások láttán, az MSZP az általa korábban maximálisan támogatott országgyűlési határozatok értelmezésébe kötött bele (légtérhasználat nem egyenlő légikikötő-használattal). A Vajdaságot ért NATO-bombázások láttán a kormány erélytelenségét, a kisebbségi sorban élő vajdasági magyarság elégtelen védelmét, és az albán menekültek befogadásának elutasítását kérték számon a kormányon. Az MSZP ezen megnyilvánulásával azt a látszatot keltette, vagy a médiumokon keresztül az az üzenet szűrődött át, hogy ellenzi a NATO háborúját Jugoszlávia ellen és az abban való egyre intenzívebb magyar részvételt, holott kizárólag a magyar területről induló szárazföldi támadást ellenezte, és egy korábbi – a korlátlan légtérhasználatra irányuló döntését – bánta meg. Utóbbi esetében azonban nem vállalta azt, hogy hibázott vagy megváltozott a véleménye, hanem a kormány félrevezetéséről beszélt. A BBM-et egyénileg és nyíltan támogató MSZP országgyűlési képviselők révén is ez az üzenet erősödött fel. Nem kétséges, hogy az MSZP a vonatkozó határozatok megszavazását megbánta, és annak következményeit teljes egészében a kormányoldalra és az SZDSZ-re akarta hárítani. A háborúellenes megnyilvánulásokat, a tömeg erejét viszont a saját vitorlájába akarta befogni. Pártpolitikai előnyöket akart elérni, miközben minden bizonnyal hasonló helyzetben – a helyzet meghatározott nemzetközi keretfeltételei miatt – ugyanúgy viselkedett volna, mint az Orbán-kormány.

Az SZDSZ az albán, valamint a szerb nemzetiségek befogadása és a MIÉP meghirdette Vajdaság visszacsatolása miatt emelte fel szavát. Az SZDSZ végig markánsan kiállt a háború mellett, miközben egyes prominens alakjai és a holdudvarának egy része a BBM vezetője vagy tagja lett.

A háború idején is a NATO-csatlakozás ellenességét hangsúlyozó MIÉP egyedüli pártként nem szavazta meg a NATO korlátlan légtérhasználatát és a parlamenti pártok közül talán a leghatározottabban mondta ki azt, hogy „nemzetünk, mint egy szövetségi rendszer tagja, háborúban áll”²². Ugyanakkor a há-

ború egész ideje alatt nyíltan a kormányoldalt támogatta, ebből eredően sohasem emelt szót a BBM által megfogalmazott célokért. Szót emelt viszont a háború kapcsán a Vajdaság visszacsatolásáért, amit viszont a BBM vetett el. A háború körüli vitákban azonban fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy az MSZP „tuszkolta be” „hazugságokkal” Magyarországot a NATO-ba, de a háború kitörése utáni „pálfordulása ízléstelen”²³.

A parlamenten kívüli Munkáspárt és az MSZMP – hagyományosan NATO- és a NATO-csatlakozásellenes pártok – a BBM céljaival részben azonos célokat fogalmazott meg, és elítélte a Csurka-féle Vajdaság visszacsatolásával kapcsolatos „közveszélyes revizionizmust”, valamint Orbán Viktor miniszterelnök lemondását is követelte²⁴.

A BBM célrendszerével teljesen összhangban lévő párt-célrendszert nem találni. A legfőbb különbség (a számos hasonlóság mellett) a BBM és a parlamenti vagy azon kívüli pártok célrendszere között, hogy a BBM egyaránt ellene volt a NATO-beavatkozásnak és a jugoszláv (szerb) népiirtásnak. Utóbbit nevének nevezi („az etnikai tisztogatásnak” és „rasszizmusnak” mondja), miközben az egyébként hozzá közel eső párt célrendszerek erről hallgatnak (Munkáspárt, MSZMP), vagy más pártok (Humanista Párt, Zöld Alternatíva) csak implicit módon említik. Az említett pártokhoz képest másik lényegi különbség, hogy a BBM célrendszerében nem fedezhető fel sem a NATO-, sem pedig a magyar NATO-tagsággal kapcsolatos ellenesség.

Nem lényegtelen különbség, hogy az UCK fegyvereseinek elítélése vonatkozásában a BBM-re egyedül a Humanista Párt „rezonált”. A bármilyen nemzetiségű menekültek befogadásának kérdésében a BBM céljai azonosak az MSZP-vel és az SZDSZ-szel. A BBM a kormánnyal, valamint az MSZP-vel, az SZDSZ-szel és a Munkáspárttal megegyező módon vetette el a MIÉP által felvetett határrevíziót.

CÉLKITŰZÉSEK MEGFOGALMAZÁSA

A BBM programként, nyilatkozat és petíció formájában fogalmazta meg háborúellenes, mozgalmi mondanivalóját. A célrendszere az általános megközelítésektől (a konfliktusok tárgyalásos úton történő megközelítése) a konkrét „követelési listáig” terjedt. A célrendszer megvalósítása is programszerűen fogalmazódik meg, nem pacifista ideológia, hanem általános és konkrét háborúellenes ideológia mentén, amely egyszerre nemzeti és nemzetközi. Ezzel együtt fellelhető benne a baloldali, a liberális, az alternatív mozgalmi, ezen belül a zöld, a békemozgalmi és bázisközösségi „ideológia”.

A mozgalom hivatalos logója (amit a tüntetésen ezrek viseltek) nem hasonlítható a háborút ellenzők nemzetközileg ismert-

té vált célkeresztszerű emblémájához, amit a szerbek is viseltek a bombázások ideje alatt. A BBM logója élénkzöld alapon (a természet, az újjászületés, az egészség, a tisztaság szimbóluma, amely egyben a pusztulás színe is, valamint a zöld mozgalmak színe), sötétkék színű (a béke, a nyugalom, a befelé fordulás, intellektus jelképe, amely egyben a békemozgalmak színe is) amőbaszerű ötágú örvény („forgórózsa”). (Utóbbi az örök körforgás jelképe is.)²⁵ A zöld és kék rész között négy nyelven (szerb, albán, angol, magyar) olvasható a béke (leírt üzenet), amely által az albán és szerb „egyenrangú jelenlét” éppúgy megjelenik, mint a magyar (ami a magyarországi és vajdasági magyarok nyelve), valamint a világnyelv, amely a NATO hivatalos és a légitámadásokban legaktívabb USA és Nagy-Britannia nyelve. (Az ötödik „oldalon” a kibocsátó Balkán Békéjéért Mozgalom neve szerepel.)

A BBM a céljait a számára elérhető legszélesebb körben propagálta. A célok propagandája elsődlegesen a célokat megfogalmazók és a BBM megalakulása körül bábáskodók személyes kapcsolati körén keresztül terjedt. Ezzel egyidejűleg, részben az említett kapcsolati hálón keresztül, részben attól függetlenül elérhető nyilvánosság megtalálása volt a cél. A lehető legtöbb ember elérése – egy tömegmozgalom létrehozása – volt a cél. Ez a személyes kapcsolatokon és kapcsolati rendszereken túl természetesen csak a médián keresztül volt elérhető. A médiát sajtótájékoztatókkal, sajtónyilatkozatokkal, továbbá a rendezvények (BBM Klub, Furcsa háború) nyilvánossá tételével, és legfőképpen a tüntetések (békemenetek) médiaeseményné „minősítésével” próbálták elérni. A propagálás közege azonban ennél még kiterjedtebb volt, hiszen a BBM létrehozói és szövívei többé-kevésbé maguk is egy-egy önálló „mozgalmat” (szakszervezetek, békemozgalom, zöld mozgalmak, bázisközösség) képviseltek vagy értek el közvetlenül. Tovább szélesítette a propagálás közegét az, hogy a háború ellen számos párt, civil és etnikai alapú (szerb, albán, kínai) tiltakozás létezett már a BBM megalakulásakor, amelyek céljaik vagy rész céljaik megvalósulását látták a BBM-ben. Ebben a vonatkozásban a BBM szalonképes vagy náluk szalonképesebb és erősebb gyűjtőszervezetként is funkcionálhatott. Éppen ezért ebből a jól vagy kevésbé jól szervezett, fővárosi és vidéki párt, valamint civil közegekből származott a tagság és tüntetők jelentős része, még akkor is, ha mint szigorúan magánemberek vettek részt ezeken. A propagálás közege még tovább bővült azzal, hogy a BBM tagjai vagy azzal szimpatizálók jelentős intellektuális erőt képviseltek, továbbá kiterjedt sajtó és publicisztikai tevékenységet folytattak. A BBM „ellenmozgalmával” való konfrontálódása, továbbá a BBM-nek a hivatalos kormányzat, valamint a MIÉP általi határozott elítélése által további személyi kört ért el és szerzett szimpatizánsokat. A BBM a célok propagálását az interneten és

a tüntetéseken, aláírásgyűjtő iverk által kívánta bővíteni. Amiben talán eltért a BBM más mozgalmaktól az az, hogy hangsúlyt fektetett arra, hogy a vidéki sajtón keresztül vidéken is jelen legyen, viszont abban megegyezett pl. az „ellenmozgalmával”, hogy tekintélyeket, fontos embereket próbált bevonni a BBM munkájába. Ezt a célt szolgálta volna formálisan is a BBM Klub létrehozása (ami töredékesen sikerült csak) és a többségi liberális, balliberális tekintélyes értelmiség mellett bevonni a nemzeti, a konzervatív, a keresztény értelmiségiket is (ez teljes kudarcot vallott). Nem felejtendő ki a médiumok felsorolásából a BBM-mel egyetértő, szimpatizáló szervezeteknek a saját, rendszeresen megjelenő orgánumain (szakszervezetek, Munkáspárt, MSZMP) vagy ezek időszakos kiadványaikon, továbbá saját szórólapjaik általi „célterjesztés” sem. Mindezek nyomán vált széles körben ismertté és ért el jelentős személyi kört céljainak propagálásában a BBM.

ELKÜLÖNÜLT VEZETÉS

A BBM létrehozásában baloldali történészek, majd liberális és baloldali értelmiségiek, szakszervezeti vezetők, újságírók, baloldali és liberális politikusok, erőszakmentességet hirdető értelmiségiek vettek részt. A BBM-et a fővárosi értelmiség, köztük vezető média és szaktudományi értelmiségiekkel, az egyik egyetem szociológiai fakultásán alakította meg. A BBM értelmiségi mozgalomként jött létre azzal az igénnyel, hogy közérthető formában közzétett felhívásában, minden civil és civil szervezet számára nyitott legyen. A háború nemzetközi és magyar eseményeinek nyomon követése külön intézményesült formában nem történt meg, de az „egyéni” figyelés intellektuális lehetőségei adottak voltak, ezért az arra adható mozgalmi válaszok is gyorsan meghozhatóak voltak. A BBM szóvivői testülete és közvetlen támogatói szervezetileg elkülönült vezetők voltak, mégis az ezt a grémiumot létrehívók széles tábora – szervezéssel, információval, sajtómegjelenéssel stb. – támogatta őket. A szóvivők a rendszeres hétfő esti, magánlakáson való összejövetelcikkkel fizikailag is elkülönültek, de az események gyorsaságánál és a mozgalom rövid életénél fogva nem volt rá idő, hogy a vezetők és a támogatók elváljanak egymástól. A legfontosabb dokumentum (nyilatkozat) megfogalmazott, végig érvényes célrendszer eleve egy többórás vita eredménye és külön egy szerkesztőbizottság munkája, amely ismételt szavazás eredményeként vált véglegessé. A nyilatkozat mindenképpen magán viseli ugyan a konkrét megfogalmazók, a Bossányi Katalin vezette szövegezők keznyomát, mégis egy mintegy százfős értelmiségi közeg kollektív termékének tekinthető. Az Országgyűlésnek benyújtásra szánt Petíció viszont a szóvivők megbeszélései nyomán kiala-

kult munka. A célok minél pontosabb meghatározását szolgálta volna a BBM Klub is, ahol szélesre tárt ideológiai alapokon nyugvó támogató, baráti, szakmai kör a célrendszer kialakítására és kontrolljára is hatással lehetett (részben volt is). A döntéseket a szűkebb szövívői kör hozta meg.

A CÉLRENDSZERRE VONATKOZÓ VITÁK

A célrendszerre vonatkozó viták legerőteljesebben a mozgalom születésénél és halálánál voltak jelen. A születésnél a megjelenetek darabokra szedték a Krausz Tamás-féle tervezetet és a kirohanásoktól sem mentes vitában teljesen újrafogalmazták a megalkuló mozgalom célrendszerét. A vitában viszont kikristályosodott és demokratikusan elfogadott közös célrendszer jött létre, olyan mozgalmi alkotmány, amely mindvégig hatályban volt. A háború befejezése után a korábbi célrendszer nem volt megtartható, a mozgalmi alkotmányon mindenképpen változtatni kellett. Ekkor azonban a mozgalomban már közel sem volt akkora erő, mint a megalakulásakor, továbbá a megfogalmazott új célrendszer nem tudott koherens egészévé válni. Az új célrendszer az általánosság szintjén mozgott, differenciálatlan és kiforratlan volt, aminek az elfogadásában a korábbi legitim vezetés erősen megoszlott, miközben új legitimáló helyzet nem alakult ki. A célrendszer rögzíthetetlen maradt, aminek a megfoghatatlanságához és magas absztrakciós szintjéhez nehéz volt kapcsolódni. Mindazonáltal a mozgalom továbbvitelét támogató „frakció” került fölénybe, de a mozgalom gyakorlatilag célrendszer nélkül maradt és nem kerül sor a célrendszer megalakítására hivatott fórum meghatározására sem.

A születés és halál közötti időszakban a BBM-en belül a célrendszer vonatkozásában kitapintható vita volt a NATO-bombázások elítélése mellett a szerb népirtás és az UCK-erőszak hangsúlyossá tételének nagyságáról, továbbá a NATO létének és a NATO-csatlakozás megítélésének fontosságáról. Az egyik felfogás inkább a bűnös NATO-t tette felelőssé a kialakult helyzetért és kifejezésre akarta juttatni eleve a NATO és NATO-csatlakozás antiimperialista és USA-ellenességét. A másik oldal bár adott esetben NATO- és NATO-csatlakozásellenes volt és esetleg egyet tudott érteni a tőkés gazdaság és annak vezető hatalmának önző szempontjainak elítélésével, a BMM megnyilvánulásaiban ezt fölöslegesnek tartotta megjeleníteni. Vita volt továbbá abban is, hogy az „ellenmozgalom” megalakulását és lépeseit a BBM miként értékeli vagy sokkal inkább milyen válaszreakciókat adjon. Mindezen kérdésekben a szövívők meg tudtak egyezni és közös képviselőjük nem okozott gondot, miközben a szövívők szabadsága is megmaradt (pl. a tüntetéseken elhangzó beszédekkel illetően). Az első említett célmeghatározás

ügyében ugyanis jelentős hangsúlyt kapott a népiirtás fokozott elítélése, az UCK véres harcainak elmarasztalása, továbbá elfogadottá vált, hogy ki-ki belső meggyőződését megtartva egységesen képviseli azt, hogy a BBM-nek a NATO létével, a NATO-csatlakozás tényével kapcsolatban nincs véleménye, a BBM nem NATO- és csatlakozásellenes mozgalom. De a BBM nem is az imperializmust vagy az USA, adott esetben az USA gyarmatosító politikáját általában elítélő mozgalom, hanem a NATO-bombázást elítélő háborúellenes mozgalom. Az „ellenmozgalom” dolgában, amely a média-visszhangokkal együtt fontos hatással volt a vita nevezett feloldására, elfogadottá vált, hogy a meg nem szólítottág okán (a BBM név szerinti megnevezésre nem került sor, továbbá az ellenmozgalom nyilatkozatában leírt, a BBM-nek címzettekkel a BBM nem azonosította magát), valamint a kikerülhetetlen bántások és vádaskodások elkerülése végett nem születik hivatalos válasz, ellennyilatkozat stb. Ugyanakkor személyes formában vagy újságcikkeken keresztül minden BBM-szóvivő, mint írástudó állampolgár, szabadon és kedvére válaszolhatott. A BBM ugyanígy reagált a kormányfő, egy külügyi államtitkár vagy a MIÉP BBM-mel kapcsolatos, a BBM-et súlyosan elmarasztaló megnyilvánulásokra is.

A célrendszerben szereplő civil mozgalom mibenlétének értelmezése körül is vita volt a BBM-en és a szóvivői testületen belül. A mozgalom alapításában számos politikus vett részt, akik tagjai lettek a BBM-nek, és akik közül többen a tüntetésen is részt vettek. A BBM viszont első és legfontosabb nyilatkozatában kizárta pártok csatlakozását és hangsúlyozottan civil mozgalomként határozta meg önmagát. Amennyiben valóban az akart lenni és a pártokhoz, pártközeli szervezetekhez valóban nem akart semmilyen módon kötődni, akkor annak elvi és gyakorlati módon is eleget kellett tenni. A szóvivők első összejövetelén egyhangúlag győzedelmeskedett a valódi civil mozgalom megalakításának – a korábban már rögzített – szándéka. A BBM mind elvi, mind anyagi síkon végig meg tudta őrizni pártoktól és szatellit-szervezeteiktől való függetlenségét, ugyanakkor végig jelen volt a pártoktól (MSZP, Munkáspárt) származó nyomás, a BBM-en belül pedig a kisértés. Ugyanezen törésvonal mentén írható le a mozgalom balra tolódásának, illetve „szakszervezetiségének” vagy „alternatív mozgalmiasodásának” vitája. Ez a balra tolódás vagy középen maradás (középre tartás) konfliktusaként is felfogható. Ez a metszet nem független a BBM tüntetésén erősen jelenlévő és a BBM vezetésében is meglévő, számos BBM-tagban felszínre is törő kormánykoalíció-ellenességtől. Az MSZP szerette volna, az SZDSZ pedig nem bánta volna, ha a BBM mozgalmi éle a kormány ellen fordul. Az MSZP és a Munkáspárt pedig kifejezetten szerette volna a béketüntetést kormányellenes, továbbá NATO-csatlakozás ellenes tüntetésként (is) beállítani. Az MSZP saját háborúval kapcsolatos „ki-

hátráló" hintapolitikájának a tömeglegitimációját, mozgalmi bázisát is látta a BBM-ben. A kormánnyal hadban álló és a BBM-hez csatlakozó szakszervezetek szerepkonfliktusa, illetve szerepváltásának nehézsége is végig megterhelte a BBM-et. A BBM célrendszerében nem szerepelt a háború miatti kormányváltás csakúgy, mint a háborúban való magyar részvételért felelősséget nem vállaló, és utóbb háborúellenes köpenyt magára öltő MSZP tisztára mosdatása. De a BBM-nek nem állt szándékában egy esetleg manifesztálódó népharag esetén transzformációs szíjként működni. A BBM single-issue mozgalomként a háború ellen és nem a háborúzó hatalom leváltására, nem új Demokratikus Chartaként vagy előrehozott választásokat kiváltó kormánybuktató szervezetként jött létre. De a BBM nem is lehetett a későn ébredő kormányellenes erők és ennek következtében is szerveződő mozgalmi erők közös platformja. A BBM a lakosság („a nép”) felrázásának és nem pártos formában való mobilizálásának a szervezete volt, továbbá nem vállalkozott egy háborúellenességet imitáló célrendszer mentén, a hatalomra törő párt szatellit-szervezeteként funkcionálni. A kormány-részéről ez pont fordítva jelentkezett, mivel elég volt számára a pártosodás és kormányellenesség gyanújának felmerülése és máris így reagált erre. Ennek mentén támadta a BBM-et, miközben a BBM valódi célrendszerére nem reagált, azt semmisnek és értéktelennek, kormánybuktató pszudórendszerként kezelte.

A BBM története tehát egyben kormány-ellenzék törésvonal mentén leírható történet is, melynek elsődleges oka, hogy mindkét oldal ennek a történetnek a megírásában volt kölcsönösen érdekelt, miközben a BBM történetében ez csak egy létező, de elhárított veszélyhelyzetként volt jelen. Olyan veszélyként, amely egy infrastruktúra és anyagiak nélküli mozgalmat mindig kísért, amely az őt támogató és mindezzel rendelkező szakszervezetek esetében fokozottan jelen van, és ami odafigyelést igényelt a BBM-en belül és kívül egyaránt, vitákat eredményezett a szóvivői testületen belül, de a veszélyt sikerült elhárítania.

A célrendszer a háború előrehaladtával, a BBM-en belüli viták és a BBM-et ért kritikák nyomán kibővült, illetve hangsúlyeltolódások voltak érzékelhetők. A megalakuláskor megalkotott kereteken belül maradván a háború befejezéséig egyrészt integrálta a társadalomban megjelenő háborúval összefüggő kritikákat, másrészt egyre konkrétan fogalmazta meg azokat. A háborúellenességének célrendszerébe így került be a bombázások okozta környezetszennyeződés, a Vajdaság visszacsatolásának gondolata elleni tiltakozás, a Magyarországról indítandó szárazföldi támadás és a különböző nemzetiségű menekültek be nem fogadásának az elutasítása. Amíg az első nyilatkozatban a NATO-bombázás elítélése, úgy a második (elmaradt) tüntetés idejére „a szerb nacionalizmus népiértó politikájának” elítélése az

elsőként említett „elitálás”, a hangsúlyosabb háborúmegközelítési szempont. A BBM utolsó, a második tüntetés elmaradásáról kiadott (tehát nem utolsónak szánt) nyilatkozata mindössze három pontban foglalja össze a célrendszert, szemben a felhívás hat vagy a petíció öt pontjával. Ebben a nyilatkozatban a konkrét magyar területről (Ferihegy, Taszár) kiinduló „minden Jugoszláviát érintő katonai tevékenység” felhagyására, a menekültek befogadására és azok visszatérési lehetőségének biztosítására, valamint „a szélsőséges, nacionalista, határrevíziót követelő megnyilvánulások” elitálásra terjed ki (szűkül le) a BBM célrendszere. A katonai, a menekültügyi és a szélsőségek elleni hármas vonatkozású célrendszer. A BBM célrendszere a háború alatt egyrészt tovább „nemzetköziesedett” (UCK felelősségének hangsúlyozása, az ENSZ konfliktusmegoldó szerepének kiemelése), másrészt tovább „nemzetiesedett” (magyar vonatkozások, Vajdaság). A BBM ezáltal egyszerre „egyetemes” és „magyar” háborúellenes célokért küzd, miközben a népirtás és a bombázás befejezését követően céljai nemzeti dominanciájúvá lesznek. A BBM célrendszerének dinamikájához tartozik, hogy a célrendszer antirasszista jellege erősödik és kiegészül az irredentizmus elitálásával. A célrendszer a konkrétság irányába mozdult el és leszűkült, majd pedig absztrakttá vált. (Egy single-issue mozgalom legfőbb céljainak teljesülése után mindez törvényszerűnek tűnik.) A BBM-dokumentumok címzetti körében is változás figyelhető meg, mivel a követelések címzettei kezdetben az Egyesült Államok, a NATO kormányai és a magyar kormány, míg később a magyar Országgyűlés, végül pedig a kormány és Országgyűlés.

MORFOLÓGIA ASPEKTUS

(A társadalmi mozgalom identitás- és integritásbiztosító tevékenységének megszerveződése)

A BBM szervezeti struktúráját kezdetben formálisan kétszintesnek (szóvivők és aláírók), majd háromszintesnek (az említett kettő között a BBM-klub) lehet nevezni. Informálisan kezdetben három szintet (szóvivők mellett a szóvivői testületbe eljáró, szavazati joggal is rendelkező és a szóvivőkkel napi kapcsolatban lévők (továbbiakban közvetlen holdudvar), majd négy (BBM-klub) szintet lehet megkülönböztetni. Ehhez minden esetben egy tágabb, sajtómegnyilvánulásaikkal érdemben segítő közvetett holdudvarszint is társult. A szóvivői és közvetlen holdudvarszereplők több esetben egy-egy szervezetet is (szakszervezet, új baloldal, zöldek, feministák, békeszervezet) képviseltek és fordítva, a BBM céljainak nyerték meg szervezeteiket és erőforrásaikat. Sajátos helyzetben volt Krausz Tamás törté-

nész, a BBM motorja, aki az MSZP baloldali tömörülésének tagjaként a háború ideje alatt egyszerre volt egy civil szervezet első embere és aktív tagja a legnagyobb ellenzéki párt egyik markáns csoportjának. Krausz ugyan egységesen és következetesen képviselte mindkét szervezetben a háborúellenességét, de „kettős” identitása valós támadási felületet adott. Helyzete sokakat megzavart, a BBM civil mivoltának elfogadását nehezítette és a jobboldali média egyik kedvenc támadási pontjává vált. A BBM szerepének megítélésben fontos volt, hogy a BBM célrendszerének közvetítői között jelen volt Konrád György író, aki az SZDSZ országos tanácsának a tagja, továbbá Kósáné Kovács Magda MSZP-s országgyűlési képviselő, az Országgyűlés emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottságának elnöke is. Bár sem ők, sem pedig a BBM felhívását aláíró más országgyűlési képviselők [Antalóczy Attila (MSZP), Donáth László (MSZP), Hegyi Gyula (MSZP), Iványi Gábor (SZDSZ), Schalkhammer Antal (MSZP) és volt képviselő, Nyers Rezső (MSZP), valamint Szöllősi Istvánné (MSZP)] nem voltak szóvivők és nem tartoztak a közvetlen holdudvarhoz. Ők – Nyers Rezső kivételével – a BBM-klubhoz sem tartoztak. Konrád, Iványi és Donáth a tüntetésen sem volt jelent, mégis mindez a BBM civil mivoltának megítélését nehezítette. Különösen nehéznek bizonyult a pártokból kiábrándultak és az MSZP-vel, valamint az SZDSZ-szel nem szimpatizálók megnyerése. Ugyanakkor ez a hivatásos politikusi közvetítői kör rangot és tekintélyt adott a BBM-nek, és minden bizonnyal növelte nemcsak a jobboldali sajtó BBM-elleni támadásait, de aláírókat is hozott a BBM-nek. A BBM láthatóan nehezen kezelte a felhívását aláíró és szóvivői szerepkörre is – felkérés esetén – vállalkozó munkáspárti képviselőket, és önjelölt pártrepresentánsokat (a Munkáspárt elnökségének tagjai aláírták a felhívást). Ennek oka leginkább az volt, hogy Thürmer Gyula, a Munkáspárt elnöke a háború kitörése után találkozott és baráti kapcsolatokat tartott fenn a népirtásért felelős Miloseviccse, miközben az MSZMP a Milosevic vezette Szerbiai Szocialista Párt legjelentősebb testvérpártja volt. Továbbá a Munkáspárt és az MSZMP nem ítélte el a koszovói népirtást, így elsődlegesen a NATO, az USA és a bombázás elítélésére korlátozódott a tiltakozási célrendszere. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a Munkáspárt és az MSZMP a maga szervezettségével és tagságára, szavazóbázisára ható mobilizáló erejével fontos részcsoporthoz jelentett az aláírók és tüntetők között, és mint ilyenre („a tömegre”) a BBM-nek szüksége volt. Ez természetesen összefügg azzal, hogy a Munkáspárt és az MSZMP tagjainak, mint magánembereknek és civil állampolgároknak az aláírási jogát nem volt mód megtagadni. Ez technikailag sem lett volna lehetséges. A BBM szorosra zárta sorait és a Munkáspárttal szemben is érvényesítette mindazt, amit bármilyen más szervezettel szemben: pártmegjelenítést nem tett lehetővé ren-

dezvénycin. A BBM aláírói körében feltűnő, másik szalonképtelen szerveződést, integrálhatatlan mozgalmi szereplőt a magyarországi szerb és albán nemzetiségű csoportok alkották. A magyarországi Szerb Országos Önkormányzat ugyanúgy egyoldalúan ítélte meg a háborút (NATO-bombázások elítélése a koszovói népirtás elítélése nélkül), akárcsak a nálunk élő jugoszláviai szerbek. Az itt élő szerbeknek és albánoknak a tüntetésen való együttes megjelenése önmagában véve is a nyílt erőszak megjelenésének veszélyét hordozta magában. Az egyoldalúságot hangsúlyozó transzparensseikkel nem tartották be a BBM elvárásait, továbbá a provokatív és kérlelhetetlen magatartásukkal megzavarták a tüntetés békés, barátságos jellegét. Ezen két, a BBM-től idegen, általa kezelhetetlen és integrálhatatlan tüntetői réteg a jobboldali médiák tudatos képi megjelenítései nyomán, a tüntetés meghatározó profiljaként rögzült a nézőkben.

Ugyanakkor éles különbséget kell tenni a BBM felhívását aláíró és alá nem író munkáspárti, MSZMP-s, szerb vagy albán tüntetők között. Az aláírók ugyanis bármelyik civil vagy pártformációból jöttek is, egyetértettek (egyet kellett érteniük) a NATO-bombázások elutasítása mellett a koszovói népirtás elítélésével is. Ezáltal lehettek csak a BBM tagjai. Az alá nem írók viszont úgy vettek részt a BBM tüntetésén, hogy nem azonosultak (nem kellett azonosulniuk) a BBM teljes célrendszerével, ezáltal nem tartoztak a BBM-hez. Ők saját transzparenszen, logókon megjelenített saját üzenetükkel csatlakoztak a béketüntetéshez, el nem fogadva annak többoldalú üzenetét és a BBM által kialakított feltételeket, valamint a tüntetési normákat. Ez a népes csoport – úgy, mint korábban az Alba Kör által szervezett tüntetés esetében – voltaképpen felhasználta és kihasználta saját céljaira a BBM teremtette tiltakozási lehetőséget és nyilvánosságot. A sor azonban még így sem teljes. Az Amerikai Magyar Lobby széles körben, e-mailen terjesztett felhívást tett közzé azért, hogy a Budapesten élő tagjai „a felvonulás jellegét változtassák meg”. A címzetteknek előre közölt, angol nyelvű transzparensfelirataikkal kellett volna tömegesen megjeleníteniük a béketüntetésen. Ezeken a koszovói albán kisebbséggel azonos védelmet, jogokat és autonómiát követeltek volna a Vajdasági magyaroknak. Az Amerikai Magyar Lobby címzettjei kis létszámban voltak jelen a tüntetésen és miután a szervezőknek sikerült őket semlegesíteni, nem okoztak zavart. Ezzel együtt ők is a vállalhatatlan tüntető csoportok sorait gyarapították.

A BBM nem került bejegyzésre, ezért jogi személyiséggel nem rendelkezett. A felgyorsult események és tennivalók közepette a jogi háttér rendezését a BBM-en belül senki nem tartotta fontosnak. Az önálló jogi státusz megszerzését annyira lényegtelen kérdésként kezelte a mozgalom, valamint a mögötte álló tömeg és aláírók ismertsége és tekintélye olyan legitimáló erőt

adott neki, hogy föl sem merült a bejegyzés (a jogi legitimáció) gondolata. Mindazonáltal a jogi személyiségének hiánya érezhető volt a tüntetések rendőrségi bejelentésekor és az önálló bankszámla nyitásakor. Mindkét kérdés azonban könnyen megoldható volt, mivel a BBM szervezeti tagjai bejegyzett, önálló civil szervezetek voltak.

A BBM nem intézményesült. Ha a BBM fennmaradt volna, nyilván ki kellett volna építenie a megmaradásához szükséges szervezeti-intézményi háttérét. A BBM-nek ún. spontán szervezeti intézményi rendszere alakult ki, mivel a nagyszámú támogató réteg, a szóvivők és közvetlen holdudvara lelkesedésből felajánlotta mindazt, amit önkéntes munkával, infrastruktúrával, személyesen adni tudott, továbbá amit a mögötte álló szervezetek képesek voltak adni. Két szakszervezetet (KKDSZ és Vasas Szakszervezet) kell megemlíteni, amelyekre a BBM mint kialakult és működő szervezeti-intézményesedett háttérre, mint spontán jelentkező szervezeti-intézményi háttérre számíthatott. A feszültség abban mutatkozott, hogy az elhúzódó háború és népirtás miatt a BBM-nek egy elhúzódó tiltakozássorozatra kellett berendezkednie, amely állandó reakcióképességet és közéleti jelenlétet várt el tőle, miközben erre egyre kevésbé volt képes (saját szervezeti-intézményes háttér hiánya és személyes tartalékok kiürülése). Ez a tevékenység elszívó hatással bírt, és a szervezeteknek a saját célrendszerük megvalósítására sem jutott elég kapacitása. Egy több tizezres mozgalom tartósan nyilván nem telepedhet rá néhány, kisebb vagy nagyobb szervezetre, mivel ezáltal azok a saját tevékenységüket nem tudják folytatni, illetve megfelelően ellátni. Ennek a hosszabb távon tartathatatlan mozgalmi helyzetnek a háború és népirtás befejezése vetett véget. Feltételezhető, hogy a BBM jogutód nélküli megszűnésében az is fontos szerepet játszott, hogy jogilag nem volt mit törölni vagy felülrni, továbbá előzőleg nem tudott kialakulni egy önálló szervezeti-intézményi háttér. Ennek megléte a BBM-et átsegítette volna a holtpontra és az elbizonytalanodása ellenében mégis életben tartotta volna. Mindeközben a társadalmi válsághelyzet elmúltával mobilizálhatatlanná vált az addig spontán felhasználható más szervezetek által biztosított intézményi infrastrukturális háttér. Ezzel egy időben a személyes energiák is kiapadóban voltak, és mindez szinte predesztinálta a mozgalmat a megszűlésre.

A BBM-en belüli öngazgató, hierarchizált képviseleti modell súrlódásai a béketüntetés után jöttek elő. A tüntetés sajtó- és értelmiségi visszhangja nem felelt meg a BBM szóvivői testületének, valamint az első és a másodlagos holdudvar várakozásainak. A támadások iránya a következő volt: 1. A tudatos összemérés szervezeti szinten az MSZP-vel, a Munkáspárttal, az MSZMP-vel és az SZDSZ-szel; elvi szinten a NATO-csatlakozás-ellenesekkel és a népirtásról elfeledkezőkkel; 2. A tüntetés a

kormány–ellenzék törésvonal mentén való tematizálása; 3. A BBM vezetőinek vagy a felhívást aláíróinak személyes lejáratása (elsősorban: Krausz Tamás, Szvák Gyula, Konrád György, Csapody Tamás). Annak érdekében, hogy ezekre a nem teljesen légből kapott, de alapvetően hamis vádakra a BBM tömegbázisát szélesítő módon megfeleljen, változtatásokra volt szükség. Az előremenekülés irányai között két irányzat látszott kibontakozni. Az egyik a baloldal és a liberális irányba tágította volna az integrálandók körét és kevésbé volt elutasító az ezen irányzatokat megjelenítő pártokkal szemben. A másik irányzat – a szélsőségektől mentes – nemzeti, konzervatív és egyházi „irányzat” minél teljesebb bevonását forszírozta az ellenfelek megosztó politikáját kiküszöbölendően és egy ideológiai szempontból minél sokszínűbb gyűjtő- és békeszervezet létrehozása érdekében. Utóbbi irány a BBM civil meghatározását szigorúan és következetesen képviselte, és ennek megfelelően szervezte a BBM-et. Azt lehet megállapítani, hogy egyik irányzat sem győzedelmeskedett. Ennek egyik oka az, hogy ezzel kapcsolatos vita nem bontakozott ki és nem zárult le a háború és a népirtás befejezése miatt. A függőben maradt vita ettől a ponttól kezdve értelmét veszítette. A vitában valószínűleg vízváltásznak bizonyuló második tüntetés is elmaradt. A vita el nem döntöttségét nyilván az is befolyásolta, hogy a baloldali és liberális erők további bevonása nem haladt a BBM által remélt mértékben és a nemzeti, konzervatív, egyházi oldal bevonása lehetetlen célnak bizonyult.

Abban mindkét irányzat megegyezett, hogy a NATO- és NATO-csatlakozásellenes támogatókat „át kellene hangolni” a háború elleni tiltakozókká, a háború ellen tiltakozókat pedig a népirtás ellen is tiltakozókká. Előző azért is fontos volt, hogy világos legyen az, hogy aki a népszavazáson Magyarország NATO-csatlakozásra szavazott, az nyugodt szívvel mondhasson nemet az általa elfogadott NATO és NATO-tag Magyarország egyik döntésére. A BBM-et ért támadásokra a BBM mint szervezet nem válaszolt, kivéve egy esetet, amikor a tüntetésről készült Hét c. adást az ORTT panaszbizottsága előtt megtámadta. A személyes és a BBM-et ért támadásokra sokan, saját belátásuk szerint, spontán és nem egyeztetett módon válaszoltak. A megjelent válaszokat a szóvivők spontán módon megbeszélték ugyan, de nem kritizálták. (Kérdést inkább az jelentett, hogy érdemes volt-e egyáltalán válaszolni, illetve az adott módon volt-e érdemes válaszolni.) Ez az egyéni és spontán megnyilvánulások, a megszólításokra vagy a támadásokra adott válaszok a BBM-en kívül óriási vihart kavartak, végeláthatatlan vitákat generáltak és kölcsönös félreértések áradatát indították el. Ennek a bonyolult képletnek az itt megemlíthető egyik fontos dimenziója az volt, hogy a vita jelentős százalékban a média által jelentős mértékben torzított BBM-kép alapján zajlott. Másik

fontos dimenziója, hogy nem teljesen alaptalanul, de szervezeti értelemben teljesen helytelenül, a BBM vezetőinek, aláíróinak megnyilvánulásai a BBM hivatalos nyilatkozataiként kerültek azonosításra.

A centralizált képviseleti modellen és minden BBM-szinten belül (szóvivők, holdudvarok, aláírók, tüntetők) zajló súlyos vita bontakozott ki a második tüntetés elmaradása miatt. (A bombázások hirtelen leállítására miatt a megrendezés napján került leállításra a tüntetés, de ennek ellenére százak jelentek meg a tüntetés színhelyén.) A tüntetés megtartása és meg nem tartása mellett egyaránt szóltak súlyos érvek, de a demokratikus döntés meghozatalának elmaradása felszínre hozta az addig is lapangva meglévő, szóvivői testületen belül létező, elkülönülő döntési szintet. Vagyis egy lényeges és halasztást nem tűrő mozgalmi kérdés eldöntése kapcsán kikristályosodott és manifestálódott egy új, jóval szűkebb döntéshozó centrum. Neheztelte a helyzetet, hogy a teljes szóvivői kör megkérdezése esetén jó esélye volt annak, hogy a tüntetés mégis megtartásra kerül. A tüntetés színhelyén az információhiány okán vagy becsületből (pl. szóvivők) és „a csak azért is megjelenő” tagság érthetően a tüntetés mellett foglalt állást. A szóvivői testület soron következő ülését és a Furcsa béke c. rendezvény résztvevőit is megosztotta a tüntetés elmaradása.

A tüntetés elmaradása megtörte a mozgalom lendületét, de nem lehet tudni, hogy nem törte volna-e meg vagy nem törte volna-e jobban meg a mozgalmat, ha a tüntetés kis számú résztvevő, jelentéktelen médiaérdeklődés mellett, idő hiányában kellően át nem gondolt új célrendszer mellett stb. zajlik le. A tüntetés elmaradása viszont – bármilyen döntési mechanizmus mentén született is meg és bármekkora súrlódást is okozott a vezetésen és a mozgalmon belül – mindenképpen jelzi a mozgalom bátortalanságát és önbizalomhiányát, az új helyzet tematizálási képességének gyengeségét, a mozgalomnak az új helyzetre való felkészületlenségét és megerősíti a BBM single-issue besorolását.

A BBM törekedett a szervezet hálózatszerű kiépítésére. A felhívását aláíró civil és országos „tagszervezetek” integrálását akarta elérni a fővárosi és vidéki polgárok, egyének megnyerésével párhuzamosan. Felmerült az események figyelésére kialakítandó monitoringhálózat kialakítása, az interneten és a nyugati sajtóban megjelenő – a háborús eseményeket a magyar sajtónál differenciáltabban kezelő – hírek magyar nyelvű közreadásának megszervezése, a háború összes aspektusának konferenciákon való rendszeres elemzése, külföldi, hasonszórú mozgalmakkal való együttműködés, angol, német háború és népirítás elleni baloldali és zöld mozgalmi emberek, értelmiségiek és Európa Parlamenti képviselők meghívása. Fölvetődött – egy formáját és tartalmát tekintve nem körvonalazódó – szövetség

kötése civil szervezetekkel. (Ezek azonban nem valósultak meg, míg a külföldi szónokok fellépése elmaradt.)

A szervezeti hálózat kiépülésének ígéretes szerveződése volt az a BBM keretében 1999 májusában alakult Fiatalok a Háború Ellen (FAHE) csoport. A baloldali elkötelezettségű Bassa Zoltán szervezte értelmiségi csoport célrendszere erősen és meghatározóan népirtás, nacionalizmus- és rasszizmusellenes volt. A FAHE vitadélutánjain a háború kérdéseivel foglalkoztak és tagokat toboroztak, valamint technikai segítséget nyújtottak a BBM-nek. A FAHE véleményt nyilvánított a BBM jövőképevel és elvi-technikai kérdésekben egyaránt (pl. a tüntetés megtartása mellett volt), és a mozgalomnak a továbbvitelért emelt szót. Ez a régi-új mozgalom a menekült-kérdéssel, a szerbek és albánok lefegyverzésével, a Koszovóban maradt emberi jogával és a Milosevics elleni fegyvermentes küzdelemmel foglalkozott volna.

A BBM szervezete – a leírtakon túl – nem differenciálódott tovább, a szervezeti funkciók nem alakultak ki. Az irányításra és kivitelezésre nem szakosodtak emberek, minden szóvivő voltképpen – segítőkkel ugyan, de – egyszerre csinált mindent. Ennek egyenes következménye volt az, hogy május végére a szóvivőkön a kifáradás jelei mutatkoztak.

ANYAGI FORRÁSOK MOBILIZÁLÁSA

Gyengén szervezettség jellemezte az anyagi források mobilizálását is. A békemenet és a tüntetés összesen több százezer forintos költségét (szinpadok, hangosítás, plakátnyomatás, biztonsági háttér) a két szakszervezet állta, míg a logó költségeit (80 ezer forint) a szóvivők saját maguk fizették. A rendezvények, a szóvivői összejövetelek esetén terembérlési költség nem merült fel, a szakszervezetek segítettek ebben ismét a BBM-et. A szervezéssel, kommunikációval, közlekedéssel, adminisztrációval stb. kapcsolatban a BBM-nél nem mutatkozott költség, hiszen a szóvivők teljes szabadidejükben, szinte „főállásban”, saját költségükön „mozgalmárkodtak”. A vezetők és segítők költségeit, amit és ahol lehetett (pl. munkaidő-felhasználás, telefon, fénymásolás) a BBM-hez való szervezeti kapcsolódásból és a munka természetéből eredően az a szervezet viselte, amelyet az illető képviselt. A BBM-en belüli és azon kívüli anyagi támogatói körről nem lehet beszélni, mivel néhány ember, összesen néhány tízezer forinttal támogatta a BBM-et. Az anyagi források mobilizálását megnehezítette, hogy a valóban civil szféra, azon belül a BBM-et aláírásával támogató civil szervezeti szféra eleve pénztelen volt, továbbá a pártelkötelezettségű civil vagy vállalkozói pénzek eleve nem jöhettek szóba, más pénzek pedig nem folytak be a BBM számlájára. A BBM a felhívását aláírók-

tól nem kért tagdíjat, és szervezetlenségéből eredően a tüntetéseiben, rendezvényein nem tette közzé számlaszámát vagy nem osztott csekket, megfosztva ezzel magát a sok kisebb díj, támogatás, adomány befolyásának lehetőségétől. Mindehhez azonban hozzátartozik az is, hogy a BBM-et nagyon sokan, névtelenek és neves emberek egyaránt önkéntes munkával vagy olcsóbb munkavégzéssel (pl. ingyenes logótervezés vagy anyagköltségen előállított plakátkészítés) támogatták. Összességében tehát a BBM az általa végzett munkához képest alacsony költségvetéssel dolgozott, amelynek alapvető oka a magas önkéntes munka aránya volt. A tüntetéseit azonban így sem tudta volna finanszírozni a szakszervezetek anyagi támogatása nélkül. A BBM anyagi forrásokat voltaképpen nem tudott mobilizálni, amely az aláíróinak számához, az ismertségének mértékéhez és kapcsolatrendszeréhez, valamint anyagi szükségleteihez képest különösen meglepő.

A VEZETŐK KONTROLLJA

A mozgalmi szervezet hatalmi struktúrájának megváltoztatására egyedüli szabályként a szóvivői közös jóváhagyás normája alakult ki. A szóvivői testület eleve 9+1 (Jemnitz János) fős testületében május végén – a BBM változatlan és maximális támogatása mellett – egy fő lemondott (Szalai Erzsébet) és a szóvivőket végig támogató szűkebb holdudvarból felmerült egy fő (Zágoni Miklós ökológus) „kooptálása”. Ez a háború okozta ökológia károk, a háború ökológia szempontú megítélésének, a megújuló stratégiának – mint a célrendszer bővülésének – szóvivői szintű megjelenését is jelentette. A szervezeti hatalomba való bekerülésnek, a vezető kiválasztásának tehát szakmai, mozgalmi, elköteleződésbeli és ember okai látszottak kialakulni, míg a vezetők ellenőrzésének gyakorlata nem alakult ki. A mozgalmi elit (BBM-klubok, tüntetési szónokok) kiválasztásának laza szabályai a szóvivői testületen belüli vitákon és súrlódásokon keresztül, a demokratikus játékszabályok szerint alakultak ki.

A BBM ELLENFELEI

A BBM legnagyobb nyílt ellenfelei legalább három, önmagában is összetett oldalról érkeztek. Az egyik ellenfél a kormány, a kormánypártok és a MIÉP oldaláról érkezve támadta a BBM-et. A miniszterelnök a Hét c. tévéműsorban (1999. május 9.) azt mondta az aznapi békemenetben résztvevőkről, hogy „ezek az emberek korábban nem a béke mellett, hanem a Varsói Szerződés mellett törtek lándzsát...” és, hogy „nagyon soknak közülük az a bajuk és azért bírálják a mostani kormányt, mert a Varsói

Szerződés helyett most a nyugati szövetségi rendszer részévé tette Magyarországot", valamint hogy „nehogy véletlenül valaki azt higgye, hogy békét akaró emberek gyűltek össze..." A Fidesz-MPP egyik prominens alakja, a Külügyminisztérium politikai államtitkára, Németh Zsolt azt mondta, hogy „a békemozgalomnak létjogosultsága van minden országban, s a lelkiismereti és szólásszabadság egyébként is alapvető jog. De amikor volt ávosok és hasonló személyiségek békemozgalmárok, azért az ember egy kicsit gyanakszik"²⁶.

A Fidesz-MPP ez alkalommal megalakult diktatúraellenes akciócsoportja (Gyürk András, Rogán Antal, Vidoven Árpád Fidesz-MPP országgyűlési képviselők) nyilatkozatában Krausz Tamás és Konrád György név szerinti elmarasztalása után úgy fogalmaz, hogy „a hidegháborús évek szovjet propagandájának világbéke felhívása és »A Balkán Békéjéért Mozgalom« (sic!) felhívása egy logikára működik, ugyanolyan hamis beállításon alapul: miként akkor sem lehetett, ma sem lehet egy kalap alá vonni az agresszort és a demokrácia, a humanitárius rend helyreállításáért küzdő NATO-országokat. Amiként a 1970-es, 1980-as évek Európájában a világbéke-mozgalom hamis illúziókeltései is világossá váltak a közvélemény számára, úgy a magyar baloldali politikai egysége nem valósulhat meg a magyar demokrácia hitelének rovására."²⁷

A BBM-ről a MIÉP elnöke, Csurka István úgy nyilatkozott, hogy „a világszerte egyre inkább felerősödő háborúellenes közhangulat hullámtarajára akar felülni az MSZP és az SZDSZ egyes köreiből alakuló neofita mozgalom"²⁸.

A BBM másik manifesztellenfele a liberális értelmiségiek oldaláról szerveződött. A békemenet utáni napokban Hegedűs István szociológus, Molnár Péter jogász, Novák Zsófia szerkesztő és Seres László újságíró által megfogalmazott és további 78 magyar értelmiségi által jegyzett nyilatkozat látott napvilágot. A „82-ek" nyilatkozatának aláírói azzal kezdik dokumentumukat, hogy: „Támogatásunkról biztosítjuk a NATO határozott fellépését, az emberi és kisebbségi jogaikban durván megsértett, szülőföldjükről elűzött koszovói albánok védelmét szolgáló politikáját. Értékeljük a szövetség elszántságát, hogy Milosevicset végre megállítsák, rendszerét megbuktassák. Nem lehet béke addig a Balkánon, amíg nem vetnek véget az etnikai tisztogatásoknak! Ezért figyeltük értetlenül azt a magyarországi »békeakciót«, amelynek résztvevői a NATO légitámadásainak azonnali, egyoldalú felfüggesztését követelték. Elfogadhatatlannak tekintjük azokat a hamisan csengő pacifista nyilatkozatokat, amelyeket néhány magyar értelmiségi – okot és okozatot összekeverve – tett az elmúlt hetekben. Különösen megdöbbentőnek tartjuk a primitív Amerika-ellenes indulatok és jelszavak felbukkanását – alig tíz évvel a rendszerváltás után. Meggyőződésünk, hogy nem mosható össze a posztkommunista-nacionalista rezsím aljas in-

dokokból elkövetett népirtó politikája, a koszovói albánok külföldre deportálása, a férfilakosság »eltüntetése« és a milosevicsi állami propaganda azokkal az erkölcsi, humanitárius és politikai megfontolásokkal, amelyek a nemzetközi demokratikus közösség fegyveres közbelépését kiváltották.”²⁹

A „82-ek” a nyilatkozaton kívül más dokumentumot nem adtak ki és semmilyen más módon nem nyilvánultak meg többet. Mozgalomindítás igényével nem léptek fel. A nyilatkozat kezdeményezői és aláírói között volt SZDSZ-es, illetve korábban fideszes országgyűlési képviselők (Hegedűs István szociológus és Molnár Péter jogász, Hága Antónia kisebbségügyi szakértő, Halda Alíz tanár, Szabó Miklós történész, Ungár Klára közgazdász); továbbá Szabó Iván ny. miniszter (MDNP), valamint a tudomány, a művészetek, a média ismert – döntően liberális – képviselői. A „82-ek” nyilatkozata konkrét névmegjelölés nélkül, de félreérthetetlenül megnevezi „ellennyilatkozatának” egyik címzettjét („a magyarországi „békeakciót”), majd másik címzettként „néhány magyar értelmiségit” jelöl meg. A címzettek körének többértelmű megnevezése és a BBM célrendszerének tőle idegen interpretálása alapján kifejtett kritika miatt a BBM sohasem válaszolt a „82-ek” nyilatkozatára. A BBM szóvivői nem voltak hajlandók válaszadásukkal a „82-ek” nyilatkozata szerinti BBM-definícióval azonosítani mozgalmukat.

A BBM és a „82-ek” azonos „arénában” küzdöttek, a társadalmi konfliktus politikaterületén különböző és ellentétes civil társadalmi mobilizációkkal léptek fel. A BBM-re mint mozgalomra reflektálva jött létre a „82-ek” nyilatkozata, amely utóbb quasi „ellenmozgalomként”, „kontramozgalomként” volt jelen a magyar közéletben. Ugyanakkor olyan bonyolult viszonyrendszer megjelenéséről volt szó, amelyben a BBM volt a háborúellenes „kontramozgalom” (állami, kormány és parlamenti ötpárti akarat kontrája) és a „82-ek” a háborút támogató „pro-(quasi) mozgalom” [az állam, a kormány és a parlamenti négy párt (kivéve: MIÉP) akaratának támogatója], miközben mindkettő elítélte a koszovói népirtást. Mivel a „82-ek” nem volt mozgalom, a háború konfliktusával kapcsolatban nem beszélhetünk két egymással szembenálló mozgalomról, nincsen mozgalom-ellenmozgalom pár. Ugyanakkor a BBM tagjai és a „82-ek” a médiában úgy viselkedtek, mint elkötelezett ellenfelek, miközben személyesen jól ismereték egymást és barátságok kötötték őket össze. A szövetségi rendszereiket, kapcsolati tőkéjüket is mozgatva, levette a mozgalmi és quasi mozgalmi köteléket, személyesen küzdöttek egymás nézetei és egymás ellen. Az ellenfelek az általuk elérhető nyilvános fórumokon reflektáltak egymásra és nyomást kívántak gyakorolni a közvéleményre, a társadalomra és a politikára. Tömegkommunikációs mobilizációjuk során egyre többen foglaltak állást a háború kérdéskörében, miközben kölcsönösen befolyásolták egymást. A háború

nemzetközi jellegéből eredően a konfliktusok arénája is túlerjedt a nemzetállamon és külföldi aktorok (pl. Jürgen Habermas, Noam Chomsky, Elie Wiesel) bevonása, írásaik beemelése és hivatkozási alapként való felhasználásuk is megtörtént³⁰.

A BBM oldalán aláíró, bár a BBM-ben semmilyen szerepet nem vivő Konrád György író és a „82-ek” oldalán aláíró Nadas Péter író és aláírotársa, Heller Ágnes filozófus lettek a leginkább emblematikus alakjai csoportjuknak. (A politika és a média őket „jelölte ki” erre a szerepkörre.) A talán legtöbb hivatkozást kiérdemlő, egyébként határozottan NATO-csatlakozáspárti két írófejedelem terjedelmes vitája mind témájában, mind hangvételében széles skálán mozgott itthon és a nemzetközi politikai „arénában” egyaránt. Konrád György, mint a Berliini Művészeti Akadémia (BMA) elnöke a szervezet közgyűlésén elmondott beszédében, majd a Frankfurter Allgemeine Zeitungban megjelent cikkében fejtette ki álláspontját. Ennek nyomán a BMA nyilatkozatot fogadott el „a koszovói háborúról, amelyben valamennyi érintettet a konfliktus békés rendezésére szólította fel”³¹.

A Németországban szintén jól ismert Nadas Péter választát ugyancsak a Frankfurter Allgemeine Zeitung közölte. Konráddal való egyet nem értése miatt Nadas visszamondta részvételét a BMA magyar kulturális rendezvénysorozatán. Az immár német értelmiségi, politikai „arénában” is zajló vitájukban, a Konrád-ellenes oldalon a német védelmi miniszter is állást foglalt. A két író német (nemzetközi, európai) aktor lett, míg a német BMA az egyik, a német kormány pedig másik oldalon sorakozott fel.

A BBM-et opponáló harmadik oldalról (médiák) érkező leghevesebb támadás a közszolgálati tv Hét c. műsorán keresztül érte a mozgalmat. A Hét szerkesztősége nem volt hajlandó helyt adni a BBM helyreigazítási kérelmének, ezért a BBM az Országos Rádió és Televízió Tanács (ORTT) panaszbizottságához fordult. A panasz indoka szerint a Hét c. műsor (1999. május 9.) megsértette a médiatörvényt azzal, hogy a „békemenetet NATO-ellenes tüntetésnek nevezte, miközben a békemenet szónokai hangsúlyozták, hogy a demonstráció nem a NATO és nem Magyarország NATO-tagsága ellen irányul, hanem a koszovói háború és a NATO háborúja ellen. A Hét tévesen a Munkáspárt rendezvényeként állította be a békemenetet. A Hétben megszólaló Horn Gyula, Kovács László, Thürmer Gyula, Szent-Iványi István a Békemenetről készült képek alatt és a békemenet kapcsán szólaltak meg, miközben egyiküknek sem volt semmi köze a rendezvényhez, azon egyikük sem vett részt.”³² A panaszbizottság véleménye szerint „a panaszolt összeállítás nem felelt meg” a médiatörvényben „rögzített pontos tájékoztatás követelményének. Áthallásokra adhatott okot a szerkesztés nagyvonalúsága, összekeverhette a nézők gondolataiban magát a rendezvényt az aktuálisan feldolgozott témával. Valószínűsíthető, hogy

a gyors hírfeldolgozás következtében nem különült el megfelelőképpen a híranyag a kommentártól és véleményektől³³. Ezt követően a BBM és a dr. Révész T. Mihály, az ORTT elnöke között lezáratlan, több forduló s jogi vita alakult ki. A BBM megítélése szerint ugyanis az ORTT panaszbizottságának senkit, semmire nem kötelező, „nyilvánosságot nem kívánó”³⁴ ún. véleményt adott ki, amely gyakorlatilag a panasz el nem bírálását és az abban szereplő vélemény érvényesíthetetlenlenségét jelentette. A Hét műsorával kapcsolatban a BBM állásfoglalás kiadására kérte fel a Nyilvánosság Klubot, amely azonban elutasította az ügygel való foglalkozást. A magas nézettségű Hét c. közszolgálati műsor „bepanaszolása” hírértékű akció volt ugyan, de közel sem tudta ellensúlyozni az általa kiváltott romboló hatást.

A főhatalom monopóliumával rendelkező állam és a politikai hatalom hordozóit (Fidesz-MPP, SZDSZ, MIÉP) válaszdásra sarkallta a BBM. A jobboldali médiumok (Napi Magyarország, Magyar Nemzet; MTV: A Hét, Aktuális; MR: Vasárnapi Újság) ugyanolyan hangnemben reflektáltak a BBM-re és célrendszerére, mint a liberális sajtó, élen a Magyar Hírlappal és a MANCS-csal. A BBM és „82-ek” vitáját – mindkét fél egybehangzó véleménye szerint – tévesen interpretálta a HVG, míg az Élet és Irodalom bő teret adott mindkét nézetrendszer megjelenésének. Az államhatalom, a Fidesz-MPP és a MIÉP részéről történő megnyilvánulások az őket támogatóknak iránymutatásul szolgált, de a BBM szempontjából ellenhatással bírtak. De hatottak a BBM és a „82-ek” viszonyára is, hiszen a harmadik erőtlől (hatalmon lévőkttlől) érkező erős támadás a „82-ek” néhány tagjából kiváltotta a BBM-mel való szolidaritást. A BBM-nek a harmadik erővel, a „82-ekkel” és a médiával való konfrontációja elősegítette a célrendszer – már vázolt – bővülését és hangsúlyváltozásait, növelte tagjaiban az elköteleződést és identitást, miközben a konfrontációnak mobilizáló és antimobilizáló szerepe egyaránt volt. A konfrontáció nyomán kialakult közbeszéd elősegítette a háborús történet szélesebb körű kibontását, a vélemények kikristályosodását. A liberális értelmiség megosztottságát tükrözte a BBM és a „82-ek” léte, amely nehezen begyógyuló maradandó törésvonalnak tűnt.

STRUKTURÁLIS ASPEKTUS

(A társadalmi mozgalom helye, szerepe, funkciója az osztársadalmi struktúrában, konfliktusokban és viszonyrendszerben.)

A BBM társadalmi összetettsége nem ismert. A BBM társadalmi bázisát mindazok képezhették, akik a háború idején is Magyarország NATO-csatlakozása ellen voltak (a megkérdezettek kb. 25 százaléka), akik a közvélemény-kutatási adatok szerint a

háború ellenzőiként a „szkeptikus pacifista” (megkérdezettek 23 százaléka) kategóriába soroltattak, továbbá azok, akik a háború kirobbanásában a gazdasági, militáns, globalizációs érdekek megnyilvánulását tartották meghatározónak (szakszervezetek, „békeegyházak”, pacifisták, antiglobalisták). De ebbe a kategóriába sorolhatók mindazok is, akik már a háború ideje alatt valamilyen okból (pl. a háború kiterjedése, a célpontkiválasztások és céltévesztések, a Vajdaság bombázása, a környezeti károk, a polgári áldozatok stb. miatt) „kiábrándultak” a háborúból. Abból eredően, hogy a háború egyre intenzívebbé és elhúzódóvá vált, továbbá a háború hivatalos célja (humanitárius katasztrófa megállítása) nehezen látszott megvalósíthatónak, valamint Magyarországnak az egyre több veszélyt rejtő közvetlen érintettsége (Ferihegy, Taszár, Vajdaság, szárazföldi beavatkozás lehetősége), tovább növelte a potenciális rekrutációs kört. A közvélemény-kutatási adatok szerint a háború ellenzőinek száma növekedett, amelynek egyik nyilvánvaló oka lehetett a magyar kormánynak a háborúra vonatkozó, kritikát kiváltó kommunikációja, valamint a parlamenti pártok időben differenciálódó háborús nézetei és ezek konfrontativitásának növekedése. A potenciális rekrutációs bázis növekedéséhez a nemzetközi közvélemény (benne a NATO-tagországok közvéleményének) megosztottsága és ezek erőteljes manifesztálódása is hozzájárult. A szakszervezetek, a vidéki lakosság, a diákság lehettek volna a további mozgalmi utánpótlás bázisai. Nem volt teljesen reménytelen a keresztény értelmiség és ifjúság egy részének megnyerése sem. (Ugyanakkor a potenciális bázis nem azonos a tényleges bázissal, annál is inkább mivel a BBM célrendszere összetettebb, és egy új, más minőséget hordozott.)

Mindez azonban jelzi, hogy egy BBM típusú béke- és háborúellenes mozgalom milyen társadalmi, ideológiai, történelmi, politikai hagyományokat elevenített fel, illetve hogy a BBM létrejövetelében milyen hagyományok megjelenése érhető tetten. Ilyen fontos hagyomány a BBM felhívásában is nevesített „európai és magyar humanista hagyomány” („a konfliktusok katonai eszközökkel való rendezésének” elutasítása) és az említésre nem kerülő, de markánsan jelenlévő baloldali háborúellenes, antimilitarista hagyomány. A BBM-ben megjelenik (annak névválasztásában is fellelhető) a XX. század eleji nemzetközi és magyar, szocialista és szociáldemokrata alapú Balkán-háborúellenesség hagyománya. Lehet „áthallásokat” találni a BBM és a nemzetközi, továbbá magyar – 1945 előtti – háborúellenes munkásmozgalmi állásfoglalások között. A mozgalom indulási (személyi, „infrastrukturális”, szellemi-ideológiai, intellektuális) közege is mindezt alátámasztja. Mindez egyben ötvöződik a nacionalizmus, a rasszizmus, az irredentizmus és az antiszemitizmus elleni ideológiával, és kiegészül a szakszervezeti háborúellenes, a hatalommal konfrontálódó hagyományokkal. A

BBM-ben fontos szerepet vitt két szakszervezet érdekképviseleti körét illetően és megalakulásának ideje vonatkozásában szimbolikus üzeneteket hordoz. [Az egyik a rendszerváltás előtt megalakult, de megújult, klasszikusan munkás (vasas) szakszervezet, míg a másik egy a rendszerváltáskor, két értelmiségi szakma (közgyűjtemény és közművelődés) szakszervezeteként létrejövő érdekvédelmi szervezet.]

A BBM esetében a baloldali szolidáris és a liberális, emberi jogvédő hagyomány társult a rendszerváltás előtti demokratikus ellenzékre jellemző karakterrel. Mintha a Konrád György-féle antipolitika ideológia hagyománya és a Szalai Erzsébet-féle politikai elitekkel kapcsolatos kritika elevenedne fel a politikai mezőben létező civil BBM-ben³⁵.

Az 1945 utáni, a puha diktatúrában hivatalosan el nem ismert békemozgalmi hagyományok is újrateremtődtek. A keleti és a nyugati fegyverkezést stb. egyaránt elítélő Dialógus – betiltott – békecsoport volt aktivistái mindkét oldalon (BBM – „82-ek”) feltűnnek. (A BBM logójának tervezője azonos a Dialógus emblémájának tervezőjével³⁶.) Az ebbe a békemozgalmi tág körbe tartozók és a háború során aktivizálódók, aktorok, befolyással bírók köre összetett. A háborút pártoló kormányzati és kormány, valamint ellenzéki (párt)oldalon ott vannak a Dialógusban [Szent-Iványi István (SZDSZ), OGY Külügyi Bizottság elnöke], a szakkollégiumi mozgalomban [pl. Orbán Viktor (Fidesz-MPP), miniszterelnök, Kövér László (Fidesz-MPP), Fodor Gábor (SZDSZ)] és a Kelet-Nyugat Párbeszéd Hálózatban [pl. Nagy Andor (Fidesz-MPP) politikai államtitkár], korábban egyaránt békemozgalmi talajon állók is. Külön érdekesség, hogy a „82-ek” négyfős kezdeményező körében ott van a volt Dialógusos Hegedűs István és a szakkollégiumi mozgalom békemozgalmi (antinukleáris) „ágából” induló Molnár Péter. Fontos megemlíteni, hogy a Dialógusnak a hivatalos magyar békemozgalomnak behódoló része (4-6-0 Klub) és maga a hivatalos magyar békemozgalom utódszervezete, a Magyar Békeszövetség és annak reprezentánsai nem kapcsolódtak egyik oldalhoz sem.

Az egyházi-vallási és szekularizált-profán gyökerű pacifista hagyományok beépülnek a BBM-be. A katonaiszolgálat-megtagadó (1989 előtt), radikális erőszakmentességet valló Bokor katolikus bázisközösség (reprezentánsa a BBM-ben Merza József) és a pacifista Alba Kör (reprezentánsa a BBM-en belül Csapody Tamás) cél- és értékrendszere is hatott a BBM-ben.

Az alternatív mozgalmakat összekötő erőszakmentesség ideológiája intenzíven jelent meg a BBM-ben. A közös háborúellenességnek volt egy erőszakmentességgel átszőtt karaktere, amit az erőszakmentesség új mozgalmi megjelenési formájaként lehet értékelni.

A BBM a célrendszerében szereplő főcélok közül semmit nem ért el, hiszen sem a bombázások befejezésének, sem a népiptás

megállításának, sem pedig a magyar vonatkozású követeléseinek (pl. Férihegy és Taszár részvételének megakadályozása a bombázásokban, a menekültek befogadása) egyike sem fellépése nyomán valósult meg. A béke- és háborúellenes mozgalom megalakításának célja valósult meg egyedül. A BBM a pusztán létezésénél és tevékenységénél fogva gyakorolta valószínűleg a legnagyobb hatást. A célok megvalósítását illető hatékonysági fokánál minden bizonnyal jelentősebb volt az ún. társadalmilag releváns hatása. A rendszerváltás utáni legnagyobb békedemonstrációval, az ezen a téren legjelentősebb mozgalmi erővel és hatással, az alternatív mozgalmi szektor legerősebbikeként, a rendszerváltás utáni politikai tiltakozási formák egyik jelentős civil mozgalmaként gyakorolt hatás a közvéleményre, ellenfeleire és a politikára. Felszínre hozta, közbeszéd tárgyává tette a háború különböző olvasatait, értelmezési keretek megjelenését és mindezek bővülését segítette elő, megnyilvánulásra készítette a politikai, az értelmiségi és médiaeliteket. Integratív módon lépett fel, miközben államhatalmi és pártpolitikai ellenzői kirekesztő-szankcionáló stratégia mentén, régi-új autoriterbeidegződéssel reagáltak rá vagy próbálták súlytalanra tenni és perifériára szorítani. (A BBM a szélsőséges nézetekkel szemben volt kirekesztő és a pártokkal szemben elutasító.) A „nem hivatalos” BBM-esek és a „82-ek” vitái sok esetben a közös liberális, emberi jogi stb. platform ellenére kirekesztőek vagy intoleránsak voltak. Túlzás lenne a béke vagy erőszak elmaradásának új szubkultúrája létrejöveteléről beszélni, de a társadalom demokratizálódása és ezen belül a mozgalmi szektor demokratizálódása terén jelentőséggel bír a BBM. Az erőszakmentes tiltakozási kultúra terén, a tiltakozásban, mint társadalmi erőforrásban való hit tekintetében egzempláris szerepet hordoz. A nemzetközi és magyar politikai lehetőségstruktúrára (political opportunity structure) alapján sokkal többet valószínűleg nem is lehetett elérni, ugyanakkor a háborús konfliktusban rejlő tiltakozáspotenciált koránt sem sikerült mobilizálni vagy integrálni. Mindezen releváns hatásoknak, céleléreseknek a háború alatti és hosszú távú hatásai voltak, illetve lehetnek (hasonló helyzetben hasonló reagálás; lesz mihez viszonyulni). Középtávon viszont nem látszik hatása, ami megítélés szerint abból ered, hogy a háborúnak (szociológiai szempontból) hirtelen lett vége, amit szinte azonnal követett a BBM „informális” szétesése. Mindezeknél azonban talán fontosabb, hogy a háborúról és értelmezési kereteiről azonnal megszűnt a nyilvános beszéd és polémia. A BBM és a „82-ek” (az elitek, az irástudók) olyan látszólagos vagy valóságos megállapodásra jutottak, olyan kiegyezés kötöttet, amely nélkülözötte a meg- és kibeszélést. Mintha mindkét oldal, a kormány a pártoldalakkal együtt szerette volna azonnal és nyom nélkül elfelejteni a háborút, mintha mindenki úgy megörült volna annak, hogy nem kell

tovább küzdeni valamiért vagy valami, illetve valakik ellen, hogy a polémia félbeszakadt. A BBM szereplői, a háborús polémiaiban részt vevők mind visszamentek a „donor”-mozgalomba vagy a mozgalommentes térbe, illetve eredeti, eszmei, politikai közegükbe, miközben mozgalomépítés szempontjából a legrosszabb évszak, a nyár következett.

A BBM-et a magyar társadalomnak, a társadalmi konfliktusok megoldási rendszerének ún. „rövidzárlatának” is lehet tekinteni, amely nagy feszültségeket kezelte és generált, anélkül, hogy az általa vállalt probléma megoldásának mozgalmi folytatása lenne. Nem tetszhalott állapotban van, hanem meghalt és reinkarnálódása csak hasonlóan súlyos háborús konfliktus esetén valószínű. (Nem aktivizálódott pl. a balkáni szindrómaként ismertté vált uránlövedékek nemzetközi és magyar problémájának előkerülése kapcsán, és semmi jel nem mutat arra, hogy aktivizálna a 2001. szeptember 11-i terrortámadást követő afganisztáni háború idején.) A BBM szubsztantív hatása (mozgalmi cél elérése) maximális és elhanyagolható, procedurális hatása (a döntési és akaratképzési eljárások átalakítása) nem jelentős, a társadalmi struktúrára gyakorolt átalakító hatása talán hosszabb távon érezhetővé válik. A rövid távú extern (mozgalmon kívüli) és intern (mozgalmon belüli) hatásai jelentősnek mondhatók. Szándékolt, internális célja volt a támogatók minél szélesebb körének megszerzése és megszervezése, továbbá a „public discourse” befolyásolása. Nem szándékolt célja volt a nyilvános vitában a durva hang megjelenése, „ellenmozgalom” létrejövetelének „elősegítése” és a mozgalom megszűnése.³⁷

Amennyiben elfogadjuk azt a hivatalos politika által is képviselt álláspontot, miszerint Magyarország NATO-csatlakozása modernizációs kérdés volt, és ha a NATO-hombázás Jugoszlávia (Balkán) modernizációját is jelenti, továbbá ha elfogadjuk a kormányoldalnak a BBM-mel kapcsolatos (téves) megállapításait („ávósok és hasonló személyiségek”; Varsói Szerződés mellett lándzsát török) és a „82-ek” értékelését, miszerint a BBM esetében Amerika-ellenesség felbukkanásáról is szó van (ha itt Amerika és az amerikai-NATO-érdekek alatt modernizációellenesség is értendő), akkor a BBM elhelyezhető a modernizációhoz való viszony mentén is (modernizációellenes). Egyébként viszont nem. A BBM háború értelmezésében a modernizáció kérdésének megítélésének helye van ugyan, csak másként. A BBM a háború elsődleges okának Jugoszlávia (Balkán) politikai és gazdasági modernizációját tekintette. Olyan modernizációnak, amelyet fegyverrel hajtanak végre. A BBM nem maga a modernizáció, hanem a modernizációnak erőszakos úton történő terjesztése ellen volt. A NATO-t a politikai elmaradottság felszámolására alkalmatlan szervezetnek tartotta és a bombázást a népiirtásra adott nem megfelelő válasznak. A BBM kifejezetten a NATO és „Varsói Szerződés” nélküli „civil” modernizá-

ció támogatója volt, amit egy háború nélküli paradigmában gondolkodva képzelt el. A BBM a háború és a háborús károk felszámolásának költségeit adta volna Jugoszlávia modernizálására, ezzel akadályozva meg a népirtást.

A BBM a műszaki-technikai forradalomhoz való viszonyát a háború katonai eszközrendszeréhez való viszonya alapján alakította ki. A BBM számára etikai problémaként jelent meg a bombázás magas technikai színvonala (precíziós gyilkolás) és az ennek ellenére történő tévedések sora (civil áldozatok és polgári épületek). A BBM holdudvarai a bombázást „éles” hadgyakorlatnak és a NATO-fegyverek modernizációjára okot adó alkalomnak is tekintették. Olyan katonai beavatkozásnak, amely a humanitárius katasztrófából is hasznot kíván húzni.

JEGYZETEK

¹ Készült az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával

² Pécsi tudósítónktól: Dinnyebőséget hoz a háború. *Népszabadság*, 1999. április 26., 26. oldal

³ U. o.

⁴ Az MTA Politikatudományi Intézetének 1200 fős, kérdőíves, országos reprezentatív minta alapján végzett közvélemény-kutatása. Simon János: Igazságosság és békevágy. A NATO-csatlakozás állampolgári megítélése a referendum, valamint a kuvaiti, az iraki és a koszovói konfliktus tükrében. Kézirat. Budapest, 2000. március.

⁵ U. o.

⁶ U. o.

⁷ A Szonda Ipsos 500 fős mintanagyságon történt telefonos közvélemény-kutatása, amely minta nem, életkor és iskolázottsági szint szerinti megoszlása megfelel a magyarországi városokban élő felnőtt népesség hasonló jellemzők szerinti összetételének.

⁸ Medián Kft. Tartós bizonytalanságérzet. *HVG*, 1999. május 1., 9. oldal.

⁹ Szonda Ipsos, u. o.

¹⁰ MTA Politikatudományi Intézet, u. o.

¹¹ Szonda Ipsos, u. o.

¹² Sajner Gyula ezredes, a Magyar Honvédség szövegírója. Díszszemle a NATO-nak. *MTI-Népszabadság*, 1999. január 2., 5. oldal.

¹³ www.atlantitavas.com. A magyar rendezők: Euróatlanti Stúdió, HÖÖK, Külügyminisztérium, Média a Jövőért Alapítvány.

¹⁴ Nyilatkozat. *Élet és Irodalom*, 1999. április 30., 2. oldal.

¹⁵ Szigethy András: Egy mozgalom születése. *Népszabadság*, 1999. május 3., 3. oldal.

¹⁶ U. o.

– A Balkán Békéjéért Mozgalom felhívása. *Élet és Irodalom*, 1999. május 7., 2. oldal.

– Csapody Tamás jogász, szociológus (Alba Kör), Forgács Iván filmesztéta, Krausz Tamás történész, Lévai Katalin szociológus, Sándor Anna, a SZONETT Nemzetközi Marketing-tanácsadó és Piackutató Társaság ügyvezető igazgatója, Szalai Erzsébet szociológus, Szász Gábor főiskolai docens (Baloldali Alternatíva Egyesülés), Szóke Károly, a Vasas Szakszervezet alelnöke,

Vadász János, a Közgyjteményi és Közművelődési Dolgozók Szakszervezetének elnöke (KKDSZ).

- ¹⁷ Szabó Máté (szerk.): *Környezetvédelmi civil kezdeményezések Magyarországon*. Budapest, Villányi úti könyvek, 1999
- Szabó Máté: *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozások*. Budapest, Villányi úti könyvek, 1998.
- Szabó Máté: *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozások*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2001.
- Szabó Máté: *Alternatív mozgalmak Magyarországon*, Budapest, Gondolat, 1993.
- ¹⁸ Az eredeti szövegben újvidéki magyarság szerepel, amit később a szóvivők vajdasági magyarság megnevezésre javítottak.
- ¹⁹ A Balkán Békéjéért Mozgalom felhívása. 1999. április 30. *Élet és Irodalom*, 1999. május 7., 2. oldal.
- ²⁰ Petíció a Magyar Köztársaság Országgyűléséhez. Budapest, 1999. június 10., *Népszabadság*, 1999. június 10.
- ²¹ Furcsa béke c. rendezvény. 1999. június 27.
- ²² Csurka István: A MIÉP változatlan állásponton. *Napi Magyarország*, 1999. május 10., 12. oldal.
- ²³ Csurka István, a MÉP elnöke. H. J.: Csurka bírálja az MSZP-t. *Mai Magyarország*, 1999. május 6., 3. oldal.
- ²⁴ Ez egy mocskos, hazug háború! Tennünk kell a békéért! A Munkáspárt 18. kongresszusának felhívása a Munkáspárt tagjaihoz, minden békét akaró honfitársunkhoz. 1999. május 22.
- ²⁵ David Fontana: *Jelképek, jelképrendszerek és jelentéseik*. Budapest, Tercium, 1995., 66-67. oldal.
- ²⁶ Zalai Hírlap, 1999. május 21. Továbbá: 168 óra, 1999. június 3., 7. oldal
- ²⁷ MTI, 1999. május 4.
- ²⁸ *Napi Magyarország*, 1999. május 6., 3. oldal.
- ²⁹ A nyilatkozat így folytatódik: „Az áldozatok, a NATO néhány tragikus hibája és a határokon belül, illetve a vajdasági magyarok körében érthetően fokozódó aggodalom sem feledtetheti velünk, hogy a szövetség tagállamai, köztük Magyarország, éppen egy nemzeti kisebbség érdekében cselekednek. Úgy gondoljuk: az a tény, hogy az Egyesült Államok és partnerei nem lépnek fel hasonló erővel az ideológiai, vallási vagy etnikai okokból elnyomott népcsoportok védelmében mindig és mindenütt a világban, nem lehet érv amellelt, hogy ne is segítsenek soha sehol senkinek. Reményeink szerint a NATO politikai és katonai sikere Koszovóban és a jugoszláv vezér bukása éppen századunk különböző színeseitű diktatúráinak végső vereségeként kerül majd be az európai történelembe.” (Kiadás dátuma: 1999. május.) *Élet és Irodalom*, 1999. május 21., 2. oldal.
- ³⁰ Szabó Máté: *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozások*. Budapest, Villányi úti könyvek, 1998. 96-98. oldal.
- ³¹ Léderer Pál: Nadas bírálta Konrádot. *Népszabadság*, 1999. május 21., 3. oldal.
- ³² A BBM sajtóközleménye. Budapest, 1999. május 11.
- ³³ ORTT panaszbizottságának nyilatkozata. Ügyiratszám: 9-4-936/99. Kelt: Budapest, 1999. május 21.
- ³⁴ U. o.
- ³⁵ A Krausz Tamás vezette ELTE Ruzsisztikai Központja a háború kitörése után „A balkáni-háborúk és a nagyhatalmak” címmel rendezett történettudományi konferenciát. A konferencia többségében baloldali történészei között volt a BBM motorja, a totalitárius rendszereket kutató Krausz Tamás, továbbá a BBM elsődleges holdudvarának tagja, a háborúk és a nemzetközi munkásmozgalom összefüggéseinek tudományos feldolgozója, Jemnitz János, a nemzetközi békeszervezetek történetének tudós ismerője, Székely Gábor. A konferenciáról készült, a konferenciával megegyező című könyvet baloldali ala-

pítvány (az MSZP-s Politikatörténeti Alapítvány), baloldali kiadója (Napvilág Kiadó) jelentette meg még a háború ideje alatt.

³⁶ Erdély Dániel alkotóművész, dizájnér.

³⁷ Szabó Máté: *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozások*. Budapest, Vilányi úti könyvek, 1998. 55–68. oldal.

BERTALAN TAMÁS

A külföldi magyar kulturális intézetek szerepe és hatékonysága a kultúrpolitikai feladatok megvalósításában

BEVEZETÉS

Mennyire tekinthető hatékonynak a magyar közigazgatás, milyen mértékben képes megfelelni azoknak a kihívásoknak, amelyek a fejlett országokban elindították a hatékonyság fokozását, a szervezethez növelését célzó folyamatokat? A közigazgatás száz évvel ezelőtt pozitív jelentéssel bírt. Racionalitásával és áttekinthetőségével üdítőleg hatott az önkényeskedő rendszerek után – írja két amerikai szerző hazája közigazgatásának állapotáról. (Osborn és Gaebler, 31.)

Ha a rendszerváltozást megelőző és követő évtizedet tekintjük közigazgatási és kormányzati szempontból, Osborn és Gaebler megállapításából kiindulva egy olyan időszakot „vésztelt át” a magyar közigazgatás, amelynek során az „önkényeskedő rendszert” felváltotta a demokratikus jogállamiság. A változások drámai erővel hatottak a közigazgatási és kormányzati területen is. A versengő pártok rendszerében nem csak a kormányzati szervezetek változtak és gyakorlatilag kormányzati ciklusonként változnak dinamikusan, hanem eközben olyan társadalmi folyamatok is lezajlottak, amelyek jelentős mértékben megváltoztatták a közszolgáltatásokkal, a közigazgatással és a kormányzattal kapcsolatos állampolgári elvárásokat.

Emellett a közigazgatásban a megelőző ötven évhez képest más módon jelenik meg a politikum 1990-től. A minisztériumok, országos hatáskörű szervek, fontosabb hivatalok élére olyan tisztségviselők kerültek, akiket demokratikus választások során megmért pártok delegáltak tisztségükbe. Gyakorta olyan vezetők töltenek be tisztségeket kormányzati szervek felső vezetésében, akik maguk is parlamenti képviselők, pártjuk elitjéhez tartozó szakemberek. A bürokrácia tehát, a fejlett jogállamiság játékszabályai értelmében olyan személyek ellenőrzése alá került, akik valódi politikai felelősséggel tartoznak választóik felé, akik ki vannak téve a választópolgárok nehezen kiszámítható döntéseinek. Tevékenységük hatékonyságának tényleges politikai kockázata van

A fentiek értelmében tehát súlyosan vetődik fel a kérdés, hogy mennyiben sikerül érvényesíteni ma a magyar közigazgatásban a hatékonysági szempontokat? Hogyan, milyen módon képes együttműködni a politikailag legitim és politikailag felelős vezetés az adminisztratív hatalmat hordozó hivatallal? Milyen mértékben képes kihasználni a kormányzati szervek vezetése a rendelkezésre álló irányítási, befolyásolási eszközöket a kormányzati célok elérése érdekében? Milyen mértékben érvényesülnek szakmai szempontok, milyen mértékben képesek hatni azok a szervezeti szabályszerűségek, amelyek betartása nélkül a közigazgatásnál lényegesen egyszerűbb érdekviszonyok közepette működő versenyszféra szervezetei sem lennének életképesek, érhetnék el kitűzött céljaikat?

A hatékonyság vizsgálata elképzelhetetlen anélkül, hogy megvizsgálánánk, melyek azok a célok, célfeladatok, amelyek megvalósítása mint elvárás fogalmazódik meg akár a kormányzati szervek összességével, akár az egyes szervezetekkel szemben. Alapvető kérdés, hogy mennyire megfogalmazottak és lebontottak a célok az egyes ágazatok szintjén, illetve a lebontott kormányzati célok megvalósításához milyen mértékben sikerül igazítani a rendelkezésre álló erőforrásokat, hogyan sikerül kialakítani, működésbe hozni és működtetni a célok elérésére létrehozott, fenntartott intézményeket.

Mindezen kérdések vizsgálatát bonyolítja, hogy a célok érvényesítése elképzelhetetlen a politikum és a hivatal folyamatos és eredményre vezető interakciója nélkül. Mi több, ezek az interakciók nem értelmezhetők egyszerűen úgy, hogy a szervezetek csúcsán a politikum dominál, és rákényszeríti akarátát a hivatalra a ráruházott hatalomnál fogva, hiszen alaposabban megvizsgálva a közigazgatás szervezeteit, nyilvánvaló, hogy az alsóbb szervezeti szintek is átpolitizáltak, tevékenységüknek is van politikai tartalma, de gyakorta a tevékenységet végzők ki-nevezése is meghatározóan politikai alapon történik.

A kormányzati szervek működése nyilvánvalóan és természetükből fakadóan nem öncélú. Feladatuk, hogy a társadalom tag-

jainak, csoportjainak mind szélesebb körét tudják szolgáltatásaikkal (közszolgáltatásaikkal) azok megelégedésére és elvárásai szerint elérni. Ennek megfelelően ezek a szervek/szervezetek olyan, társadalmi szinten is megmért program (kormányprogram) egyes elemeit valósítják meg, amely programok haszonélvezői a választópolgárok és közösségeik. Vagyis az egyes közigazgatási szervek közvetve vagy közvetlen módon közszolgáltatásokat nyújtanak, avagy közszolgáltatások biztosításának feltételeit, kereteit teremtik meg. Amennyiben ezt a megközelítést elfogadhatjuk, akkor nyilvánvaló, hogy a feladat ellátásának, a feladatellátás színvonalának, a kitűzött célok teljesülésének mindezek értékelése teremti meg a lehetőségét, azt hogy mérjük, milyen hatékonysággal működnek az egyes közigazgatási szervek.

Dolgozatomban egy olyan területet vizsgáltam a szervezeti hatékonyság szempontjából (a fent vázlatosan ismertetett problématerületeknek megfelelően) – a külföldi magyar kulturális intézetek hálózatát és az intézeteket támogató, működtető és irányító szervezetek rendszerét –, amelyet az elmúlt 10 év változásai ha lehet, még drasztikusabban érintettek, mint egy átlagos (amennyiben van ilyen) kormányzati területet. Ennek a fentiek mellett több oka is van. Egyrészt a Varsói Szerződés tagállamként diplomáciai aktivitásunk, illetve hazánk egyéb nemzetközi megnyilvánulásai, még ha Magyarország volt is „a legvidámabb barakk” („vidám”, nyitott, a másképpen gondolkodást toleráló image külhoni megteremtésében külföldön nem kis szerepe volt az általam vizsgált intézményhálózatnak), alapelveiben és működés módjában is teljességgel más szerepre kárhoztatták a külföldön szolgálatot teljesítő szakembereket, diplomátákat. Még akkor is, hogyha feladatuk a magyar kultúra, tudomány és oktatás külföldi megjelenítése volt ugyanúgy, mint ma, és akkor is (a rendszerváltozás előtt is), az intézetek munkájában megkérdőjelezhetetlenül voltak értékes szakmai elemek.

A másik ok, amely alapján a kiválasztott intézményhálózatot a szervezeti hatékonyság szempontjából modellértékűnek tekinthetjük, hogy azok a szervezetek, amelyek külföldön működnek, a magyar közigazgatás meghosszabbított karjaként, számos olyan szervezési, kommunikációs és módszertani, humánpolitikai problémával kell, hogy megküzdjenek, amelyek ugyan a magyar közigazgatási szervezetek esetében is fellelhetőek, de talán nem olyan hangsúlyosan, mint a kulturális intézethálózat esetében.

Az intézethálózat tevékenysége – tehát a kormányzati cél megvalósítása érdekében végzett tevékenység, amely érdekében a hálózatot a kormány működteti és tartja fenn – szintén sajátos kérdéseket vet fel a hatékonyság szempontjából. Az intézethálózat célja elsődlegesen a kultúra, a művészet és a tudo-

mány értékeinek külföldi megjelenítése, ezzel az ország pozitív megítélésének erősítése. Emellett, – vagy ezzel együtt – a diplomáciai célok elérésének támogatása a kulturális diplomáciai eszközrendszerével. A rövid feladatmeghatározásból is kitűnik, hogy az intézethálózat tevékenysége rendkívül tagolt, összetett és aligha érheti el céljait igen magas szintű, számos szervezetet érintő kommunikáció, kapcsolattartás nélkül, amely feltételezi a belső folyamatok szervezettségét, az erőforrások hatékony kihasználását.

További érdekessége az intézethálózatnak, hogy feladatai erősen kötődnek a politikumhoz, tekintve, hogy az ország diplomáciai feladatainak ellátásáért elsődlegesen a kormány a felelős, de legalább is domináns szerepet játszik a diplomáciai tevékenységben, ezzel együtt azonban a politikumot az intézetek összekötik a kultúra, a művészet és a tudomány kiemelkedő teljesítményt nyújtó személyiségeivel, akik teljesítménye nem mérhető a politika mértékével, de összevethető a kormányzó pártok értékpreferenciáival.

Ha kifejezeten az intézményhálózat szervezeti jellegzetességeit tekintjük át, akkor is megállapíthatjuk, hogy a vizsgált intézményrendszer e tekintetben is modellértékű. A hatékonyság növelése céljából, a minisztériumok átszervezésének részbeni következményeként az intézményhálózat működtetésére és irányítására létrehozták a Kulturális Intézetek Igazgatóságát (KII), amely alig másfél éve kezdte meg működését, feladatai egy részét egy minisztériumi osztálytól megörökölve, evvel jó lehetőséget teremtve a szervezeti átalakítás hatásainak vizsgálatára.

Összefoglalva tehát, az általam elemzett intézményrendszer számos olyan jellegzetességgel bír, amelyek lehetővé teszik annak megvizsgálását, hogy milyen módon értelmezhetők a hatékonysági szempontok a közigazgatási intézmények esetében. Milyen módon sikerül a kormányzatnak a kormányzati célok elérése érdekében a feladatok és szervezeti célok meghatározása, milyen mértékben illeszkedik a kialakított szervezeti struktúra a kitűzött célokhoz, illetve milyen eszközök állnak rendelkezésre arra, hogy a feladatok meghatározói mérjék a célok teljesülését, a szervezeti működés eredményeit.

A DOLGOZATBAN ALKALMAZOTT VIZSGÁLATI SZEMPONTOKRÓL

Vizsgálatunk egy olyan szervezeti helyzet működési részleteit tárja fel, ahol a szervezeti struktúrába, illetve a vezetésben is jelentős változások következtek be a közelmúltban, ennek megfelelően a működés jelentős mértékben újra szabályozásra került. Elemzésünk időszakában folyik a szabályok újratanulása,

illetve a szabályozásban tapasztalható hiányosságok pótlása. Tapasztalataink azt mutatják, hogy a jól kialakított és begyakorolt szabályok lazíthatók a hatékonyság növelése céljából, de a rossz vagy nem teljes szabályozásból bekövetkező problémák nem vezethetnek a modernizáció és a hatékonyság orvén a szabályok elvetéséhez, indokolatlan háttérbe szorításához.

A szervezeti hatékonysággal és a hatékonyságfogalom közpolitikai értelmezésével foglalkozó alapvető irodalom elemzése segítségünkre volt a vizsgálati szempontok kialakításában. Ezzel együtt elsődleges célunk az alapos és körültekintő helyzetértékelés. Az általunk választott területen vizsgáljuk a szervezeti kereteket, az adott szervezeti egységek egymáshoz kapcsolódását a személyzeti és alkalmazási megoldásokat. Áttekintjük a szervezeti, személyzeti célokat, azok meghatározottságát.

A helyzetértékelést a következő szempontok alapján végeztük:

- A szervezeti keretek hatékonyság követelményeinek való megfelelése
 - Szervezeti struktúra – szabályozottság, lefedettség
 - Döntési hatáskörök, hatalommegosztás a hatékonyságot biztosító racionalitás és a biztonságot nyújtó demokratikus ellenőrzés szempontjából
 - Szervezeti ütközőpontok
 - Szolgáltatások/feladatok meghatározása (meghatározottsága) és összehangoltsága (szervezeti szintek között)
 - Feladatok, célok és tevékenységek összhangja
- A hatékonyság növelésének jelenléte a feladatellátásban, különös tekintettel a kapcsolattartásra és kommunikációra
 - Az információs társadalom hatásai
 - Nyitottság, változtatni akarás
 - Fejlesztőeszközök, mint működési rendszerelemek
 - Hatékonyság növelésére a versenyszférában alkalmazott módszerek megjelenése a közzsférában, illetve az általunk vizsgált intézményhálózaton belül
 - Versengés, versenynyomás
 - Minőségi szemlélet és ügyfélközpontúság

Nem képezik vizsgálódásunk tárgyát Vass László (1998) tanulmányában is rögzített¹, az „új közmenedzsmentre” vonatkozó egyes szempontok. Nem vizsgáljuk, hogy a „szabályorientált” működés mellett milyen mértékben erősödik *a vezetők személyes felelősségvállalása*, és nem terjed ki vizsgálódásunk arra sem, hogy a vizsgálati területen működő *vezetők politikai elköteleződése* milyen.

Ezeket a szempontokat is fontosnak tartjuk, de igyekezve a szubjektivitást a lehető legkisebbre csökkenteni, szeretnénk olyan feldolgozott információkhoz jutni – például a tevékenység-

gekről, a célokról, azok egymáshoz való viszonyáról – amelyek lehetővé teszik a továbbiakban a fent is említett teljesítménymutatók meghatározását. Továbbá tapasztalataink szerint az itt felsorolt elemek vizsgálatára csak rendkívül összetett módszertani eszközrendszer segítségével érdemes nekifogni. Első lépésben mindenképpen olyan információs bázis megteremtésére vállalkoztunk, amely alapján a szervezetben belüli kommunikáció megkezdhető.

A helyzetfeltárás során részletekbe menően elemeztük az intézményhálózat tevékenységét és megvizsgáltuk az intézeti tevékenységről a döntéshozók számára rendelkezésre álló információk koherenciáját, felhasználhatóságát, akár a tevékenység értékeléséhez, akár a stratégiai tervezéshez (programalkotáshoz) való felhasználhatóság szempontjából. Nyilvánvalóvá vált számunkra, hogy a szervezeti hatékonyság fent felsorolt, az elemzésből kihagyott területeit abban az esetben érdemes alaposabban szemügyre venni, amikor kialakult az információs szolgáltatásnak az a rendszere, amely alapján megkísérelhető a célnak való megfelelés vizsgálata.

A vizsgálati szempontok is mutatják, hogy a munka jelentős része a szakszerű helyzetfeltárást, helyzetelemzést célozta. Ebben a tevékenységben pontosságra és objektivitásra törekedtünk. Így az általunk vizsgált terület dokumentumait elemeztük. Ezek közül is az alapvető szabályozó dokumentumokat (jogszabályokat, belső szabályzatokat és alapító okiratokat, pontos felsorolásukat az irodalomjegyzék tartalmazza).

Munkánk legterjedelmesebb tevékenysége az általunk vizsgált intézményhálózat tagjai által készített éves jelentések, illetve ugyanerre az évre (2000/2001-es akadémiai év) vonatkozó munkaterveinek elemzése volt. Elvégeztük a jelentések teljes körű feldolgozását. Összesítettük a jelentéskelet és elvégeztük tevékenységterületenként az intézményhálózat feladatellátásának elemzését. Így hozzájutottunk azokhoz az alapinformációkhoz, amelyek lehetővé tették a szabályozó dokumentumokban meghatározott feladatok és a tényleges feladatvégzés összehasonlítását.

A dokumentumokon kívül más információs eszközöket is alkalmaztunk. Előre összeállított szempontok alapján irányított beszélgetéseket folytattunk az intézményrendszer meghatározó szereplőivel, illetve az általunk kialakított álláspontot többszörszörösen egyeztetjük az érintettekkel, folyamatosan pontosítva adott problématerületekre vonatkozó információinkat. A beszélgetések lehetőséget biztosítottak arra is, hogy folyamatosan tárjuk fel azokat a dokumentumokat, amelyek megállapításaink szempontjából meghatározóak. Ezzel együtt az információs anyagok egy részét mégsem tudtuk beszerezni.

Módunk nyílt részt venni az intézményhálózat vezetőinek éves igazgatói értekezletén. Itt átfogó képet kaptunk az intéze-

tet támogató szervezeti egységek tevékenységeiről, a belső szolgáltatások rendszeréről, a vezetői értékelések bizonyos szempontjairól. A kétnapos értekezlet lehetőséget biztosított arra, hogy személyes beszélgetéseket folytassunk az intézményrendszer bizonyos kulcsszereplőivel. Az értekezletről, csakúgy, mint a háttérbeszélgetésekről, részletes feljegyzéseket készítettünk.

A vizsgálati szempontokat tematizáltuk, és a tematikának megfelelően strukturáltuk dolgozatunkat is.

A VIZSGÁLAT KÖZIGAZGATÁSI, KÖZPOLITIKAI TERÉNEK DIMENZIÓI

A dolgozat a közigazgatási (más szóval a kormányzati) rendszer egy jól elkülöníthető részét veszi nagyító alá, mégpedig a jobbítás és a programalkotás szempontjából. Ennek megfelelően áttekintettük a választott témára vonatkozó legalapvetőbb tanulmányokat. A feldolgozott irodalom alkalmasnak bizonyult a vizsgálati program elméleti megalapozására, illetve a vizsgálati szempontrendszer meghatározására.

Osborn és Gaebler bürokráciameghatározását választottuk kiindulópontnak, amely a bürokráciát az elmúlt száz év változásainak tükrében definiálja: „100 évvel ezelőtt a bürokrácia még valami pozitív dolgot jelentett. Racionális, hatékony szervezet, szervezési módot idézett fel, valamit, ami felváltja az önkényeskedő rendszerek döntési gyakorlatát. A bürokrácia ugyanazt vitte be a közigazgatási munkába, mint amit a futószalag az iparba. Hierarchikus hatáskörrendszerével és funkcionális szakosodottságával lehetővé tette a nagy és összetett feladatok hatékony elvégzését”. (Osborn–Gaebler, 31.)

A meghatározás jól mutatja, hogy a bürokrácia a XIX. században és a XX. század első felében pozitív módon és jól hasznosítható eszközként támogatta az egyre inkább demokratizálódó kormányzati munka végrehajtói gyakorlatát. Azt is sugallja azonban, hogy az elmúlt száz évben bekövetkezett sokrétű, az államigazgatásra is egyértelműen ható változások fejlődési kényszer elé állítják a kormányzati és közigazgatási szervezeteket.

Ezek a szervezetek és intézmények összetett feladatokat végeznek, különböző érdekeket integrálnak, ezért valamennyi változtatást megfontolt elemzésnek kell megelőznie. Mind az elemzések, mind a beavatkozások végrehajtóinak figyelembe kell venniük azokat a jellegzetességeket, amelyek a kormányzati szférára speciálisan jellemzőek. Szükségesnek látjuk néhány olyan modell felvázolását, amelyek lehetővé teszik a kormányzati-közigazgatási rendszer legfőbb jellegzetességeinek, illetve összefüggéseinek átfogó ábrázolását.

Megközelítések és modellek

HATALMI ÁGAK SZÉTVALASZTÁSA A KÖZPOLITIKÁBAN

Rosenbloom az általa kidolgozott elméletben integrálta azokat a szemléletmódokat, amelyek különböző megközelítésben választják azt a kérdést, hogy „mi is voltaképpen a közigazgatás? Az elmélet a kérdésre adható három egymással össze nem férő válaszból, eltérő szemléletből táplálkozik... A három szemléletet nevezhetjük menedzseri, politikai és jogi szemléletnek.” (Rosenbloom, 29.) A három megközelítés, vagy másképp tekintve a három működésmód a közigazgatás három egymással összefüggő, egymást átfedő dimenziója, amely dimenziók, bárhol is, és bármely irányban is metsszük a közigazgatási rendszert vagy akár annak egy jól elkülöníthető egységét, megtalálható és megragadható. Akár a feladatellátást tekintjük, akár a döntéshozást, akár a szabályozást a különböző szemléletek, megközelítések összefonódnak egymással.

A szerző figyelemre méltó párhuzamot von a különböző megközelítésmódok és a hatalommegosztás alkotmányos rendszere között: „Az ezen irányzatok kirajzolta séma ráadásul mintha megfelelne a hatalmi ágak megosztása alkotmányban szentesített elvének” (Rosenbloom, 29.) Az alábbiakban röviden bemutatjuk az általa felvázolt elméletet.

Menedzserszemlélet

Rosenbloom a közigazgatás menedzserszemléletű megközelítésének középpontjába „a hatékonyság, a hatásosság és a gazdaságosság maximalizálását állítja, és kitér arra az eszköz-rendszerre, amelyen keresztül a hatékonysági szempontok érvényesítésére lehetőség nyílik. A hierarchiára a hatékony koordinálás érdekében van szükség. A programokat és a funkciókat a szervezeti egységek világosan elkülönítve kapják. Minimálisra csökkentik az átfedéseket. A beosztásokat racionálisan tervezett hálózatba illesztik.” (Rosenbloom, 30)

A menedzserszemlélet a hatékonyságot közgazdasági értelemben használja. Nyilvánvaló azonban, hogy a hatékonyságot a kormányzati munka és a kormányzati rendszer működését tekintve is több szempontból lehet vizsgálni.

Politikai szemlélet

A közigazgatás politikai szemlélete a képviselőket, a politikai visszacsatolást, a választott tisztségviselőknek az állampolgárok előtti beszámoltathatóságát, mint értékeket hangsúlyozza.

Ezek az értékek létfontosságúak az alkotmányos demokrácia fenntartásában. (Rosenbloom, 32.) A szerző kifejti, hogy a politikai visszacsatolás működtetése jelentősen csökkenti a hatékonyságot. Sok olyan érdekelttel kell a vezetőknek konzultálniuk, akiket jogosan érdekelnek intézményük ügyei. (Rosenbloom, 33.) Azonban a hatékonyságnak ilyenén való csökkenése nem tekinthető egyértelműen hátránynak, hiszen így biztosított az egyes közszolgáltatások társadalmi ellenőrzése. Éppen azokon az érdekelteken keresztül, akikkel szemben konzultációs kötelezettsége áll fenn a végrehajtó szervezeteknek. Ők azok, akiknek a vizsgált szervezetek szolgáltatásait nyújtják.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a végrehajtó szervek politikai természetete nem csak abban nyilvánul meg, hogy egyeztetési kötelezettségük van, hanem abban is, hogy vezetésük politikailag legitimált célokat jelenít meg, és politikai természetű céljai eléréséhez olyan hatalommal rendelkezik a szervezeten belül, ami megteremti a lehetőségét a számos visszacsatolás mellett is, hogy a szervezetet a politikai célok elérésére sarkallja.

Jogi szemlélet

A közigazgatási jogi szemlélet egyik legfőbb vonása az, hogy minimalizálja a „menedzseri” szemlélettel társított költség-haszon érvelést. Persze a jogi szemlélet követője sem hagyja figyelmen kívül a döntések költségeit, figyelmét mégis inkább az egyéni jogok természetére fordítja, nem pedig arra, hogy a társadalom milyen áron képes biztosítani ezeket a jogokat. (Rosenbloom, 36.) Tehát nem csak az egyes, politikailag is megfelelően képviselt érdekcsoportokat illeti meg a védelem a közigazgatás és a kormányzás rendszerében, hanem az egyént is. A szerző példákon keresztül illusztrálja, hogyan érvényesíthetők az egyének alkotmányos jogai a közigazgatási és kormányzati szervek működésében.

A fenti szemléletmódok, megközelítések tökéletes összhangja nem teremthető meg, de nem is ez a cél. „Valójában az a célja, hogy a magánszemélyek jogainak maximális védelmét nyújtsa a törvénybe ütköző, alkotmányellenes vagy rosszhiszemű közigazgatási lépések ellen.” Ahogy ezt a szerző részletesen kifejti, „e szemléletek mindegyike a kormányzás egyik ága megtestesítette értékekkel társítható. A végrehajtó hatalmat a legvilágosabban a menedzseri szemlélettel rokoníthatjuk. ...A közigazgatás politikaszemléletét szorosabban köthetjük a törvényhozási tevékenységhez. Eszerint a közigazgatás alkalmazottai általánosságban kiegészítő, másodlagos törvényhozók és politikusok... A közigazgatás jogi szemlélete szorosan kapcsolódik az egyének jogait szem előtt tartó, a jogegyenlőség felett örökös és

a kontradiktórius eljárást alkalmazó bírósághoz." (Rosenbloom, 38.)

Még plasztikusabb és gyakorlatiasabb az összehasonlítás, amikor is a tanulmány a működés oldaláról mutatja be elméletét. „Lényegét tekintve a közigazgatásban mindhárom kormányzati funkció megtalálható. A közigazgatás tisztviselői rendeletet alkotnak (törvényhozás), végrehajtják ezeket (végrehajtói funkció) és elbírálják alkalmazásukat és végrehajtásukat (bírói funkció).” (Rosenbloom, 39.)

Rosenbloom szerint a különböző szemléletek nem azonos súlylyal jelennek meg az egyes intézményekben. A súlypontok annak megfelelően tolnak el, hogy milyen tevékenységet végez, milyen feladatot lát el a közigazgatáson belül az adott intézmény. „A szabályozási tevékenység például kötődik a bírói ítékezéshez, következésképpen talán nem elsősorban a menedzseri vagy a politika szemlélet alapján kell szerveződnie. Magától értetődő, hogy a rezsiköltség-számításoknál a menedzseri megközelítést kell érvényesíteni. Lehetséges, hogy az elosztást érintő döntéshozatalt a legjobban a politikai szemlélet alapján lehet szervezni.” (Rosenbloom, 40.)

A fenti modell lehetőséget biztosít az elemző számára, hogy az általa vizsgált területet elhelyezze aszerint, hogy melyik szemlélet milyen mértékben célszerű, hogy érvényesüljön a működés során, illetve tényleges működés során milyen hatásokkal kell számolni a különböző vizsgálati szinteken. Abban az esetben, ha a kormányzati rendszer egyes szeleteit vizsgáljuk, akkor az adott területen is különböző szereplőkkel találkozunk, akikre tisztségüknél fogva dominánsan jellemző valamely szemlélet. De szintén lehetőséget kínál a modell arra, hogy egyes helyzeteket (konfliktushelyzeteket, problématerületeket) vizsgáljunk meg abból a szempontból, hogy az egyes szereplők indítékai és felhatalmazása melyik szemlélethez köti őket a vizsgált szituációban.

Rosenbloom arra is utal tanulmányában, hogy a modell alkalmazása ha nem is problémamentes a jelenlegi kidolgozottság állapotában, mégis megóv attól, hogy bizonyos eszközöket, módszereket úgy alkalmazzanak, hogy nem veszik figyelembe a vizsgált szervezetek tevékenységét, működési jellegzetességeit a modell által felvázolt háromdimenziós koordinátarendszerben. (Rosenbloom, 38.)

A magyar közigazgatás elmúlt tíz éve nem csak a „politikai küzdőtéren” hozott új kihívásokat. A hivatali munkában is számos kérdéssel kellett szembenézniük azoknak, akiknek a döntések színvonalas végrehajtása az elsődleges feladata. Számos módszer, eszköz hirtelen tör be egyes szakterületekre. A fent leírt megközelítés mind az elemzőket, mind a szakértőket, mind pedig a döntési pozícióban lévő potenciális megbízókat segíti

abban, hogy átgondolják, az általuk javasolt módszer illeszkedik-e az adott szervezethez, illetve a kezelendő problémához.

Az alkalmazandó vagy hatékonyan alkalmazható, a szervezet és tevékenységét vizsgáló, vagy a szervezetet fejlesztő módszerek kiválasztása mellett a fent bemutatott értelmezés szem előtt tartása megóvja az elemzőt attól, hogy – akár mint esetünkben is – egy adott közigazgatási szervezet, intézményrendszer működését a hatékonyság és a feladatellátás szempontjából vizsgálja csupán, szem elöl tévesztve annak politikai jellegét, amely a társadalmi ellenőrzést biztosítja. Vagy elfeledkezzen a szervezet jogi jellegzetességeiről, vagyis a Rosenbloom által leírtakból kiindulva az egyén, vagy az egyének által alkotott közösségek, sőt ide vehetjük az egyének és közösségek által alkotott értékek védelmét szolgáló működési jellegzetességekről, szabályokról. Különösen fontos ez például a kulturális, tudományos értékek felett bábáskodó, azok erejét, hatását, mint erőforrást kihasználó szervezetek esetében (amelyek közé tartozik az általunk vizsgált intézményhálózat is).

Mint ahogy ezt a bevezetésben is hangsúlyoztuk, a közigazgatási szervezetek politikai természete, azok a működésmódok, jellegzetességek, amelyek a politikumot jelenítik meg a szervezeteken belül, gyakorta szükséges rosszként jelennek meg régi reflexeknek köszönhetően, akár a szervezeteken belül dolgozó hivatalnokok szemében is. Ezek a jelenségek, belső vélemények félrevezethetik az elemzőt, ha kizárólag a menedzseri-közigazgatási értelemben vett hatékonyság szempontjából vizsgálja az adott szervezetet.

ÚJ KÖZMENEDZSMENT

„Piacgazdasági környezetben és az adófizető állampolgárok demokratikus ellenőrzése alatt működő közigazgatás nem hagyhatja figyelmen kívül a hatékonysági követelményeket. A fejlett országokban a hagyományos bürokratikus-regulációs közigazgatási modell elégtelensége miatt az elmúlt évtizedben erősödött fel az új menedzseri megközelítés a közszektorban. ...Több fogalmat is alkalmaznak az új jelenség megközelítésére: új közmenedzsment, piacosított közigazgatás, vállalkozó kormányzat, menedzserserializmus.” (Vass, 590.)

Vass László a fenti jelenségre az „új közmenedzsment” fogalmat alkalmazza, és bemutatja azokat az elemeket, amelyek jelenléte összefüggésbe hozható a hatékonyság javításának szándékával. Eközben érzékelteti a hagyományos közigazgatási szemlélet és a hatékonyságot középpontba állító szemlélet közötti eltéréseket. A szerző által bemutatott, az új közmenedzsmentre jellemző elemek egy része a közigazgatás szereplőihez, hangsúlyosan a vezetőkhöz, azok motivációjához köthető: nő-

vekszik a vezetők személyes felelőssége (szemben a szabályzásra orientált szemlélettel) és politikai elköteleződése (a korábban elvárt semlegességgel szemben). Olyan „személyzeti és alkalmazási megoldások” kerülnek előtérbe, amelyek biztosítják a megfelelő elkötelezettséget és a megfelelő színvonalú munkavégzést.

Az elemek egy másik csoportja a szervezeti struktúrához köthető. Rugalmasabbá válnak a szervezeti keretek, nyilvánvalóvá válnak azok a kényszerek, amelyek alapján „a kormány bürokratikus kötelezettségvállalásainak mértékét radikálisan csökkenteni kell”. Ezzel együtt megjelenik a versengés a közszolgáltatások ellátására jelentkező magánszervezetek és az állami szervezetek között.

Az „új közmenedzsment” térhódítását jelző elemek harmadik csoportja szorosan köthető a tervezési, értékelési, teljesítménymérési tevékenységekhez, ide értve természetesen a szervezeti célok meghatározását. (Vass 590.) Jól érzékelhető, hogy a versenyszférában megfelelő módszertannal is megerősített jellegzetességek, súlyponti tevékenységek egyre kikerülhetetlenebbé válnak a kormányzati szervek esetében is.

A fenti jellegzetességek alapján jól körülírhatók a közigazgatásra jellemző átalakítási folyamatok és törekvések, amelyeknek kiváltó okaival a továbbiakban még foglalkozunk.

A PROGRAMALKOTÁST KÖZÉPPONTBA ÁLLÍTÓ MEGKÖZELÍTÉS RŐL

A közpolitikai megközelítésre jellemző, hogy a programalkotás szemszögéből vizsgálja a közigazgatási, kormányzati tevékenységeket, szervezeteket. Ezt a megközelítést árnyaltan mutatja be Charles E. Lindblom „A programalkotás folyamata” című művében.

Lindblom a programalkotást a következőképpen határozza meg: „a programalkotás rendkívül bonyolult folyamat, amelynek sem körülhatárolható kezdete, sem pedig vége nincsen, és amelyek során a részfolyamatok sem különíthetők el élesen egymástól. Inkább összetett erőviszonyok által kiváltott hatásokról beszélhetünk, amelyeket programoknak nevezünk. (Lindblom, 14.) Természetesen ez a megállapítás csak a közigazgatási folyamatok rendszerében értelmezhető. Szemléletesen fejezi ki a meghatározás a közigazgatási folyamatok összetett, dinamikus voltát.

Nem választhatók el a programok azok létrehozóitól. Erről Lindblom így ír: „Hogy megérthessük, hogy ki, vagy mi hozza létre a programokat, meg kell ismerkednünk a résztvevők jellemző vonásaival: milyen szerepet játszanak a folyamatban, milyen hatáskörrel és egyéb hatalommal rendelkeznek, milyen kapcsolatban állnak egymással, s hogyan ellenőrzik egymást.”

(Lindblom, 11.) Lindblom megközelítése nem idegen Rosenbloom modelljétől, hiszen vizsgálja a résztvevők felhatalmazását, de ezzel együtt fontosnak tartja a szervezeti kereteket és az ellenőrzést, amelyet az értékelés (legalábbis információgyűjtés) egyik eszközének tekintünk.

Szintén ugyanez az összetettség figyelhető meg abban is, ahogy Lindblom a programalkotással szembeni általános igényeket megfogalmazza, miszerint a programalkotás legyen demokratikus és ésszerű. (Lindblom, 16.) Egyszerre jelenik meg tehát a hatékonyságot középpontba állító racionalitás és a kellő biztonságot jelentő demokratikus ellenőrzés. Ugyanerről a kettősségről bővebben így ír: „A programalkotás folyamatában kettős viszonyulás tapasztalható. Egyrésztől megvan a társadalmi igény, hogy a programok jól informált elemzéseken alapuljanak. Másrésztől az is kívánatos, hogy a programalkotás demokratikus, tehát átpolitizált legyen. (A különbség abban áll, hogy míg az egyik módszerrel információk és elemzések alapján hozzák a programokkal kapcsolatos döntéseket, addig a másik módszer a hatalom gyakorlása révén. Másképpen fogalmazva: az egyik módszer tényeken alapuló megfontolt elemzésekre és vitákra, a másik pedig általános választásokra, alkukra, szívessegek csereberéjére és nagybani megállapodásokra épül.) (Lindblom, 22.)

Elemzéseink során számos esetben talákoztunk olyan konfliktusokkal, amelyek nem kezelhetők szabályozásokon keresztül, illetve mögöttük egyértelműen politikai és hatalmi okok húzódnak meg. Ezeket a közigazgatási, kormányzati szervek szempontjából nem tekinthetjük atipikus vagy rendhagyó megnyilvánulásoknak.

A fenti tapasztalatainkat támasztják alá a következők: „A kormány programadminisztrálási és végrehajtási kísérletci már csak nagyságrendjükből adódóan is hihetetlenül súlyos problémákat vetnek fel a konfliktuskezelés és együttműködés megszervezése terén. A sok és sokféle végrehajtási intézmény folytonosan összeütközésben áll egymással vagy fedez fel olyan hatásköri átfedéseket, amelyek az együttműködés, felülvizsgálat vagy kölcsönös akadályoztatás lehetőségét rejtik magukban. Az adminisztratív hatáskörök széttöredezettsége tovább súlyosbítja e problémákat.” (Lindblom, 93.) Ezek a gondolatok egy újabb szempont fontosságára irányítják a figyelmet. Mégpedig a kormányzati rendszer nagy kiterjedésére és bonyolultságára, amely önmagában is csökkenti a hatékonyságot. Ezek a problémák nem jelenthetik bizonyos káros jelenségek elfogadását, ezzel ellentétben inkább felértékelik a szervezeti kapcsolatok elemzésének fontosságát, csakúgy, mint a vizsgált szervezeteken belül tapasztalható konfliktusok csökkentésének fontosságát a működőképesség és a hatékonyság javítása érdekében.

A kormányzati rendszer átalakításának kényszere és a lehetséges kivezető utak

Az előzőekben azt tekintettük át, hogy melyek azok az alapvető elméleti megközelítések, amelyek a hatékonyság szempontjából modellezhetővé, leírhatóvá teszik a közigazgatás alapvető folyamatait. A következőkben arra keressük a választ, hogy melyek azok az okok, amelyek a változásokat szükségessé teszik, illetve melyek a lehetséges kivezető utak.

Osborne és Gaebler jól rendszerezetten mutatja be, hogy mely okok voltak, amelyek az Egyesült Államokban a közigazgatás átalakulásához, illetve az „új utak” kereséséhez elvezettek. Az első ilyen külső tényezőnek az információtechnológia fejlődését, az információrobbanást tekinthetjük. Erről Osborne és Gaebler a következőképpen ír: „Ma a lélegzetelállító változások korában élünk. A globális piac korában, amely óriási verseny-nyomás alá helyezi a gazdasági intézményeket. Információs társadalomban, ahol az emberek szinte ugyanolyan gyorsan jutnak az információkhoz, mint vezetőik. Tudásra alapozott gazdaságban, ahol a jól képzett dolgozókat ingerli a parancsolgatás és önállóságot követelnek.” (Osborne–Gaebler, 33.) Az információ gyorsabb terjedése, a tudás közkinccsé válása árnyalt folyamatokat indított el. Nem csak szervezeti, hanem szemléletbeli változásokat, és nemcsak a vezetők, hanem a beosztottak szintjén is. Ezeket a folyamatokat mindenképpen figyelembe kell venni a szervezeti formák kiválasztásakor, avagy a változtatások irányainak meghatározásakor. Különösen fontos ez esetünkben azért, mivel a vizsgált intézményhálózat tevékenysége döntően kommunikációs tevékenységelemeket tartalmaz, olyan információközvetítő és kapcsolatépítő funkciókkal bír, amelyek szempontjából az alkalmazott információtechnológia, illetve a rendelkezésre álló lehetőségek kihasználásának mértéke meghatározó. A vizsgált intézmények tevékenysége – a kulturális, tudományos értékek közvetítése – mint tevékenység is egyre inkább kötődik az elektronikus információcsere eszközrendszerével megteremtett virtuális térhez. Mind az alkotók, mind a kulturális javak felhasználói egyre jelentősebb számban és egyre jelentősebb időt töltenek el az újszerű szabályokat és szerepeket diktáló elektronikus kommunikációs térben.

Az információrobbanás nemcsak a szervezeteken belül, hanem az ügyfelekkel való kapcsolattartás, a szolgáltatások meghatározása, a szolgáltatások színvonalának előtérbe kerülése szempontjából is jelentős változásokat hozott. „A legtöbb kormányzati és önkormányzati intézmény azonban egyre összetettebb feladatokat végez, versenyhelyzetben, gyorsan változó környezetben, olyan ügyfelekkel, akik minőséget és választékot akarnak. (Osborne–Gaebler, 34.) Mint ahogy erre a későbbiekben visszatérünk, a versenyszféra mellett a közigazgatási, kor-

mányzati szférában is előtérbe került a minőségi szemlélet és az ügyfélközpontúság. Még hangsúlyosabban jelentkezik ez a szellemi javak esetében, ahol részben a társadalmi igények változásával magyarázhatóan, részben gazdasági, piaci folyamatok eredményeképpen a szellemi javak az esetek jelentős részében kurrens, jól értékesíthető szolgáltatásként jelennek meg. Ennek következtében a közszolgáltatásokat nyújtó, közvetítő szervezetek gyakorta kell, hogy versenyezzenek vagy együttműködjenek olyan piaci szereplőkkel, akik számára az üzleti eredmény realizálása az elsődleges cél, és ehhez a megfelelő tőkével is rendelkeznek.

Nem tekinthető kifejezetten amerikaiinak az Osborne és Gaebler által leírt következő jelenség sem: „A vállalkozó kormányzat születése arra vezethető vissza hogy radikálisan csökkentek a bevételek. Az önkormányzatok megvizsgálták a magánosítás lehetőségeit, illetve átszervezték a legköltségesebb intézményrendszereiket”. (Osborne–Gaebler, 35.) A források csökkenése egy vizsgálati terület szempontjából nem tekinthető konstans jelenségnek, szerencsére a magyar közigazgatásban (és ez jellemző az általunk vizsgált területre is, ahol a „Bokros-csomag” néven elhíresült költségcsökkentésre koncentráló időszak után megsokszorozódott a programszervezésre fordítható összeg) éppen ellentétes folyamatok is zajlanak. Azonban a ráfordítások megnövelése is indokoltá teszi a hasznosulás fokozott ellenőrzését, csakúgy, mint a forráshiány, még ha az indítékokban jelentősek is a különbségek. Így tehát a fenti megállapítást ki is terjeszthetjük. A forrásokkal való ellátottság változása, legyenek azok pozitív vagy negatív irányúak, egyaránt a hatékonyság középpontba állítására kényszerítik a kormányzati szerveket és azok vezetőit.

Osborne és Gaebler nem állt meg a problémák kiváltó okainak feltárásánál. Művükben éppen arra mutatnak be számos példát, hogy milyen módon fejleszthetőek tovább a közigazgatási szervezetek, hogyan enyhíthető a rájuk nehezedő nyomás.

Klasszikus megoldásként mutatják be a következőt: „Vezetőink többsége még mindig azt állítja, hogy az ismétlődő közösségi válságokból két kivezető út van. Az adók emelése vagy a költségek csökkentése.” (Osborne–Gaebler, 40.) Könnyen belátható, hogy hazánkban számos közigazgatási és kormányzati vezető hisz a fenti megoldásban, hozzá kell tennünk, hogy a költségek csökkentésére tett intézkedések foganatosítása, amennyiben a takarékos működést szolgálják, valamennyi vezető egyértelmű felelőssége. Fontos kérdés azonban, hogy adott közszolgáltatás és szervezet esetében mikor érjük el azt a pontot, ahol a forráselvonás már a szakmai színvonal, tehát a feladatellátás rovására megy.

A szerzők szerint kézenfekvő a kivezető út: „A bürokratikus intézményeket vállalkozói intézményekké kell alakítanunk. Ké-

szen kell lennünk arra, hogy kiirtsuk az elavult programokat, hajlandónak, hogy kevesebb ráfordítással többet tegyünk, nyitottnak az új eszmék befogadására.” (Osborne–Gaebler, 41.) Fegyelmre méltó az a fenti megállapítás esetében, hogy nagy mértékben kapnak szerepet a változásokban a fejlesztésekért felelős munkatársak és vezetők. Felértékelődik – mint ahogy az „új közmenedzsment” esetében is bemutattuk – a személyes elkötelezettség, motiváltság.

A kormányzati rendszer átalakításának, fejlesztésének lehetséges eszközei

Az általunk áttekintett tanulmányok talán számunkra legtanulmányosabb részei azok voltak, amelyek ötleteket adtak, irányokat határoztak meg a fejlesztésre, a javításra. A magyar közigazgatásban, vagy akár az általunk vizsgált területeken is találkozhatunk rendkívül korszerű fejlesztési megoldásokkal. De ezek az esetek többségében nem tekinthetők olyan rendszerelemeknek, amelyek formálisan is beépültek az egyes szervezetek vagy szervezeti egységek működésébe. Ezért azok a példák, amelyek már kiállták az idő próbáját, mindenképpen megerősítésként kezelhetők azokban a helyzetekben, amelyekkel a magyar közigazgatás elemzése közben találkozhatunk.

Vass László tanulmányában bemutatja, hogy az OECD szerint milyen lehetőségek kínálóznak a közigazgatás és a közszolgáltatások javítására.

Az egyik csoportba a belső megoldások sorolhatók. Ezen belül is első helyen a modern menedzsment eszközeinek alkalmazása áll a humán erőforrások fejlesztése területén. Ide sorolható a kiválasztás, a teljesítményértékelés, az erkölcsi és az anyagi ösztönzés. (Jól mutatja ezeket a tendenciákat a magyar közigazgatásban a köztisztviselők jogállásáról, előmeneteléről, a köztisztviselői életpályamodell létrehozásáról szóló egységes jogi szabályozás.) Szintén ebbe a csoportba sorolható a belső döntéshozási mechanizmusok átalakítása, lazítása, a beosztottak fokozatos bevonása, ezzel együtt a bürokratikus eljárási szabályok lazítása. A belső megoldások sorában szerepel a szigorú teljesítményi követelmények felállítása. A szigorú teljesítményi követelményeket esetünkben a tényleges közszolgáltatást nyújtó intézményhálózat, illetve annak tagjai szempontjából tekintjük. Ehhez is kikerülhetetlen a célok, esetünkben – és ez a közigazgatásban egyáltalán nem tekinthető egyedinek – politikai-stratégiai célok megfogalmazása. Ezekhez képest lehet kialakítani, meghatározni a teljesítményi követelményeket. A modern információs eszközök alkalmazása is a hatékonyságjavítás belső eszköztárába tartozik. Ennek tartalmi elemeit vizsgáljuk, il-

letve igyekszünk feltárni azokat a lehetőségeket, amelyeket az internet kínál az általunk vizsgált intézményhálózatnak.

A belső eszközök között megjelenő állampolgári visszajelzéseket, illetve ezek tudatos figyelembevételét, visszacsatolását hatékonyságnövelő eszköznek tekintjük. Az általunk vizsgált területen elképzelhetetlen a visszacsatolás nélküli működés. A visszajelzések mérésének formális eszközrendszerét azonban tapasztalataink szerint csak nehézségek árán lehet elfogadtatni a szervezetek többségében. Ide soroljuk a minőség fejlesztésből ismert és egyre inkább terjedő fogalmakat, mint partneri elégedettség mérése, igényfelmérés, vagy ha tágabb fogalmakat akarunk meghatározni, akkor a felhasználói (állampolgári) igények felmérését. (Vass, 591.)

Kikerülhetetlen egy adott intézmény vagy intézményrendszer vizsgálata esetén a teljesítmény meghatározása, illetve a teljesítményt, hatékonyságot rontó körülmények, jelenségek feltárása, tehát a teljesítmény, a feladatellátás körülménteértékelése. Ebből a szempontból Vass László meghatározását jól tudjuk alkalmazni: „A hagyományos hivatali szervezetben az eredményesség az előírásoknak megfelelő tevékenységekhez kötődő kategória” (Vass, 593.) Megkönnyítve munkánkat a szerző összeveti a hagyományos belső ellenőrzést, a teljesítményelemzést és a programértékelést. „Az első a hivatali szervezet működésében segít kijavítani az anomáliákat, a második az »új közmenedzsment« elveinek megfelelő szervezetrendszer fejlesztését segíti, a harmadik pedig a közpolitikák funkcionális megközelítése alapján segíti a kormányzati döntéshozatalt.” (Vass, 593.)

Vass László által bemutatott, az OECD által a gyakorlatban is vizsgált fejlesztési eszköztár összecseng Osborne és Gaebler amerikai vizsgálódásainak eredményeivel.

David Osborn és Ted Gaebler egy fejezetet szentel művében arra, hogy aláhúzza a feladatok, a tevékenység mérésének és értékelésének problémáját, illetve a lehetséges megoldásokat. Példák alapján abból indulnak ki, hogy ha az adott tevékenység mérését bevezetik, illetve az adott eredményeket szervezeti egységekre bontva nyilvánosságra hozzák (ez a nyilvánosság lehet egy intézményhálózaton belüli nyilvánosság), már jelentős javulások érhetőek el a működésben. Szintén magától értetődő, mégis az igazgatási gyakorlatban gyakran figyelmen kívül hagyott tény, hogy abban az esetben, ha nem történik meg a tevékenységek értékelése, akkor a siker és a kudarc nem különböztethető meg. Ennek egyenes következménye, hogy nem alakítható ki olyan tervezési rendszer, nem alkalmazható olyan finanszírozás, amely a tényleges hasznosságon alapulna. Így elkerülhetetlenné válik az esetek egy részében a kudarc finanszírozása, amely akár egy egész hálózat működését vetheti vissza. (Osborne és Gaebler, 155.)

A menedzserirodalom szakértői és szerzői egyöntetűen hangsúlyozzák az ügyfelek (vásárlók) és elégedettségük fontosságát a termelési és a szolgáltatási folyamatok szempontjából. Leírják azokat a módszereket, amelyeket a versenyszféra alkalmazhat annak érdekében, hogy a szervezet kapcsolatban maradjon ügyfeleivel, „a fogyasztókkal”. Osborne és Gaebler példák bemutatásával amellett érvel, hogy ezek a módszerek jól alkalmazhatók nemcsak a nonprofit szektorban, hanem akár a kormányzati gyakorlatban is. A leírt példák amerikaiak, de találkozhatunk ilyenekkel az általunk vizsgált területen is. Mindezzel együtt fontosnak tartjuk az olyan stratégiák, módszerek reflektorfénybe állítását, amelyek alapján átvehető, felismerhető, mintává tehető az ügyfélközpontúság gyakorlata. (Osborne és Gaebler, 175.)

Osborn és Gaebler foglalkozik a vállalkozások olyan elmaradhatatlan tevékenységeinek a kormányzati szférára történő leképezésével, mint például a stratégiai tervezés. Különbséget tesznek aközött, hogy egy szervezet, vagy intézmény, vagy akár a kormányzat számol a jövővel, avagy képes előretékinítés alapján döntéseket hozni. „Lényegét tekintve a stratégiai tervezés a szervezet vagy közösség jelenlegi helyzetének és jövőbeni pályájának, a célok kitűzésének, a célok eléréséhez szükséges stratégia kidolgozásának és az eredmények mérésének folyamata.” Hozzáteszik még, hogy a közszférában, a kormányzati szférában rendkívül fontos elem a konszenzusteremtés azok között, akik a szervezettel és a szolgáltatással kapcsolatban döntési joggal rendelkeznek. (Osborne és Gaebler, 235.)

A szerzők a gyakorlat szintjén is összefüggésbe hozzák az információs technológia fejlődésével felgyorsult kommunikációt és a szervezetek vezetési, irányítási rendszerét. Abból indulnak ki, hogy ma már nincs idő arra, hogy az információ a „hivatalos utat” és lehetőség szerint csak azt bejárva vezessen el a szükséges döntések meghozataláig. Komoly dilemmát vetítenek elénk ezzel kapcsolatban, hogy például válsághelyzetek vagy működési zavarok esetén vajon a szervezet centralizálása, új központi egységek létrehozása-e a megoldás (adott esetben éppen a modern kommunikációs eszközök kihasználásával), avagy a döntési folyamatok lerövidítésével több szereplőt vonnak be a döntési folyamatokba, megengedve, hogy az alsó szinteken is döntések szülessenek. (Osborne és Gaebler, 251.)

Az általunk elvégzett és az alapvető irodalomra kiterjedő elemzés is jól mutatja, hogy a közigazgatási és kormányzati szervek átalakulása, fejlesztése ugyanúgy szükségszerű és a környezet által meghatározott, mint a gazdasági szervezetekre ható fejlesztési kényszer. Ezek a folyamatok azonban összetettek. A végrehajtó, a döntéshozó, és mint erre Rosenbloom rávilágít, a bírói (jogi) funkció egyaránt megjelenik a végrehajtás szintjén is. Ennek megfelelően mindenféle beavatkozás első lépése a körültekintő és alapos helyzetfeltárás és elemző munka.

Ennek nyomán felszínre kerülnek az esetleges szabályozatlanságokon túl azok a konfliktusok és problématerületek, amelyek a politikában, az aktuális hatalmi helyzetben gyökereznek. Ez természetesen nem jelenti, hogy a közigazgatási és kormányzati rendszerek fejlesztése, működésüknek a környezeti elvárásokhoz való igazítása ne lenne létfontosságú. Ebben segítenek azok az eszközök, amelyek alkalmazhatóságára számos fejlett ország példája is rávilágít.

AZ INTÉZMÉNYRENDSZER BEMUTATÁSA

A külföldi magyar kulturális intézetek szerepe a kultúrpolitikai, kulturális diplomáciai feladatok megvalósításában

A külföldi kulturális intézetek bemutatásánál azokra a szempontokra szorítokozunk, amelyek meghatározóak a szervezeti hatékonysággal kapcsolatban. Áttekintjük, hogy milyen feladatokat szán a kormányzat a kulturális intézeteknek programjában.² Emellett elemeztük az a szervezeti struktúrát, amelybe az intézetek beilleszkednek, és amelyet 1998-tól, a Kulturális Intézetek Igazgatóságának létrehozásától háromszintű irányítási rendszernek tekinthetünk. Az intézményhálózatot, beleértve a minisztérium egyes meghatározó szervezeti egységeit, abból a szempontból vizsgáljuk, hogy milyen módon valósul meg a feladatok megosztása, milyen mértékben szabályozottak a kommunikációs folyamatok, illetve az egyes irányítási szintek milyen mértékben képesek megfelelni a velük szemben támasztott elvárásoknak.

A külföldi magyar kulturális intézetekkel kapcsolatban a kormányprogram a következőket rögzíti: a kormány komoly erőfeszítéseket kíván tenni az országkép javítása érdekében. A kormány lényegesnek tekinti a kulturális diplomácia, a két és több oldalú kulturális kapcsolatok ápolását és újak teremtését. Ennek megfelelően a kormány megkülönböztetett figyelmet fordít a külföldi magyar kulturális intézetek működési feltételeire. Ezen intézményekre komoly feladat hárul az ország kép kialakításában, árnyalásában.

A NKÖM portálján a következő stratégiai célmeghatározást olvashatjuk a kormányprogram szellemében: „legfontosabb célunk a külföldi magyar intézeti hálózat működésének hosszú távú (stratégiai) megalapozása, a jelenlegi állapot értékelése nyomán a szükséges tartalmi és szerkezeti korszerűsítések végrehajtása, a hálózat hazai háttérbázisának megteremtése, a Collegium Hungaricum-típusú intézetek tudományos profiljának erősítése. Kulturális kapcsolatainknak a külpolitikai érdekek megjelenítése mellett tükrözniük kell művelődés-politika

érdekeinket is, azaz el kell látniuk egyrészt a magyar kultúra és szellemi élet Európa és az egyetemes kultúra irányába való áramoltatásának, másrészt az európai és az egyetemes szellemiség és eszmeáramlatok Magyarországra történő közvetítésének kettős feladatát.”

Az intézetek szakmai működéséről szóló beszámolóban (1998/1999) az intézethálózat működtetésével kapcsolatos célok, a kormány kultúrpolitikai céljainak megfelelően elvárt profilváltás irányai, a kormányzati ciklus elején megkezdett folyamatok és már elért eredmények, illetve a jövőre vonatkozó feladatok is kirajzolódnak.

A kormányprogram alapján az intézethálózat működtetésével az országkép javítása, a kulturális diplomácia, a két- és többoldalú kulturális kapcsolatok ápolása és újak teremtése mellett hangsúlyosan megjelennek a kétirányú kultúráközvetítő funkciók is. Az intézeteknek el kell látniuk egyrészt a magyar kultúra és szellemi élet Európa és az egyetemes kultúra irányába való áramoltatásának, másrészt az európai és az egyetemes szellemiség és eszmeáramlatok Magyarországra történő közvetítésének kettős feladatát. Mindezek mellett az intézetek feladata a határon túli magyarság által teremtett kulturális javak nemzetközi és anyaországi megismertetése.

A fenti célok megvalósítása érdekében a kulturális kormányzat három fő területen fektet nagyobb hangsúlyt az intézetek működtetésére.

Az EU-országokban működő intézetek esetében az integráció kulturális előkészítése és támogatása céljából a magyar kultúra és identitás bemutatásának feladata hárul az intézetekre.

A közép-európai régióban működő intézmények esetében a regionális együttműködés alapját biztosító kulturális örökség ápolása és bemutatása, Közép-Európa közös érdekeinek kulturális-történelmi alapú kimunkálása és biztosítása tekinthető a térségben működő intézetek fő feladatának.

A fenti két csoportba nem tartozó államokban működő vagy létrehozandó intézetek esetében a meglévő külpolitikai törekvéseket a kulturális diplomácia eszközeivel segítik elő az intézetek, mindezt olyan országokban teszik, melyekkel történelmi-kulturális kapcsolataink nagy múlttal rendelkeznek, és a magyar kulturális jelenlét segíti az együttműködés más területeit is.

PROFILVÁLTÁS

A fenti célkitűzések arra utalnak, hogy a kulturális kormányzat az intézeti tevékenységet kiemelten kezeli. Szemben az 1994-től 1997-ig terjedő időszakkal, amikor is azoknak az intézeteknek a léte, amelyek nem szomszédos országokban, illetve nem EU-tagállamokban működtek (hét ilyen intézet volt abban az idő-

szakban, ma az intézetek teljes száma a közeljövőben megnyíló brüsszeli intézettel tizennyolc), költségvetési megtakarítások okán több ízben megkérdőjeleződött, ma inkább az expanzió jellemző. Az intézetek számának növelése mellett nyomára bukkanunk olyan dokumentumoknak is, amelyek az „extenzív” bővítés mellett intenzív, a tevékenységet, a feladatellátás hatékonyságát növelő módszerek bevezetését helyezik kilátásba.

Az intézetekkel szemben megfogalmazódik mind minisztériumi, mind kormányzati szinten a profilváltás kényszere. A profilváltásnak érintenie kell az intézetek által alkalmazott módszereket, tevékenységstruktúrájukat, illetve szolgáltatásaik „színvonalát”. Ennek érdekében az intézeteknek az NKÖM hathatós szakmai támogatását kell élveznie a program kialakításában. Az intézeti tevékenységeinek sorába hazánk tudományos image-ének javítása, a magyar tudomány nemzetközi menedzselése, a tudományos kapcsolatok kultúrdiplomáciai eszközökkel történő megtámogatása is bele kell, hogy tartozzon. Az élő kultúra megjelenése érdekében az intézeteknek ki kell bővíteniük érdeklődésüket mindazon társadalmi-politikai kérdések exponálása felé, melyek valamilyen módon meghatározzák a kor kultúráját és tetten érhetőek az egyes alkotásokban.

Módszertani szempontból célként fogalmazódik meg, hogy ki kell dolgozni azokat a technikákat, amelyekkel a fogadó ország mértékadó értelmisége hatékonyan megszólítható.

Az intézetek profilváltásával, az intézetek tevékenységeinek súlypontjaival kapcsolatban az intézetek elé a következő célokat tűzi ki az új koncepció.

„Az eddigi munkamódszer helyett, melynek alapján leginkább az igazgatók egyéni ízlése dönthetett a kiszemelt programról, a szakma és a közönség fogadtatása szerint is legszínvonalasabb, az ország kultúráját leginkább megjeleníteni képes programoknak kell lehetőséget biztosítani. Mégpedig úgy, hogy egy-egy produkció az adott térség többi magyar intézetébe is eljuthasson. Vagyis az intézetek programszervezését a minisztérium közvetítése és irányítása mellett az igazgatók munkáját segítő programjavaslatokkal kell megoldani.” (12)

„Más országok intézethálózatának mintájára új módszerekkel és technikákkal is élni kell annak érdekében, hogy a magyar intézetek hatékonyan tudják munkájukba bevonni a fogadó ország mértékadó intelligenciáját, és így befolyásolni a közvéleményt. Az intézethálózatot fel kell készíteni az új évezred küszöbén várható külpolitikai feladatokra, hogy igényes kulturális hátteret biztosítsanak hazánk külhoni törekvései számára. Más országok intézményhálózatainak többsége alkalmas arra, hogy közvetlen személyes kontaktus révén juttassa el a kívánt üzenetet a véleményformáló elitekhez. A kultúra ebből a szempontból rendkívül jó médium a kapcsolattartásban.” (12)

„Újragondolást igényel a kultúra mellett a tudomány megjelenítésének és támogatásának kérdése is a magyar intézetekben. Az »agyelszívás« egyik hatásos ellenszere lehet hazánk tudományos imázsának javítása, a magyar tudomány nemzetközi menedzselése, a tudományos kapcsolatok kultúrdiplomáciai eszközökkel történő megtámogatása is.” (12)

„Az intézetek tevékenységének fontos eleme a hazai közélet egészének megjelenítése. Az élő kultúra megjelenítése elképzelhetetlen a közélet akkut kérdéseinek felvetése és megvitatása nélkül. Ezért az intézeteknek ki kell bővíteniük érdeklődésüket mindazon társadalompolitikai kérdések exponálása felé, melyek valamilyen módon meghatározzák a kor kultúráját és tetten érhetőek az egyes alkotásokban.” (12)

ÚJ FOLYAMATOK ÉS EREDMÉNYEK

A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma amellett, hogy az intézetek kultúráközvetítő szerepét erősíti, nem fordul el a klebelsbergi hagyományoktól, sőt az intézetekkel kapcsolatos minisztériumi stratégia kialakításának időszakában, a ciklus elején felértékelődik az intézetek tudományos szerepe. Ennek egyértelmű jele a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj létrehozása: „A múlt és a jövő harmonikus összekapcsolása a jelen feladata, ezért az NKÖM megalapította a Klebelsberg Kuno-ösztöndíjat.” (12) Az ösztöndíj célja, hogy fiatal szakembereknek lehetővé tegye a magyar nyelv és kultúra külföldi írott és tárgyi emlékeinek kutatását.

Ugyanígy a tudományok képviselőit, illetve a klebelsbergi hagyományok tudatos vállalásának jele, hogy az intézményhálózaton belül növelték a Collegium Hungaricumok (CH) számát, megtörtént a moszkvai, a párizsi és a berlini intézetek átalakítása. További intézetek CH-vá alakítása is folyamatban van. Az intézetek igazgatói munkaköreinek betöltésében a CH-k esetében arra törekedtek, hogy az intézetek igazgatói tudományos fokozattal rendelkezzenek.

Az intézeti programok kialakításában már 1999-ben, a Kulturális Intézetek Igazgatósága megalapítása előtt megfogalmazódott az az operatív célkitűzés, hogy az egységes országkép megjelenítéséhez összehangolt minisztériumi a szakmai irányítást kell biztosítani (1999 második félév) konkrét programjavaslatokkal.

A tartalmi fejlesztésekkel párhuzamosan folyik az intézményhálózat bővítése, illetve a meglévő ingatlanok fejlesztése.

Szintén a Kulturális Intézetek Igazgatósága létrehozásával egy időben fogalmazódott meg a tiszta és áttekinthető jogi környezet megteremtésének igénye az intézetek működőképességének javítása érdekében. Konkrét célként a törvényekhez, rendeletekhez konkrét végrehajtási utasítások megfogalmazását, a

KŰM és az NKÖM közötti megállapodás megkötését, az intézetek működésére, gazdálkodására vonatkozó szabályok leírását, az intézeti programokra vonatkozó normatív szabályozási javaslatok megfogalmazását tűzte ki a minisztérium vezetése.

A Kulturális Intézetek Igazgatósága 2000 februárjától kezdte meg munkáját.

Az elmúlt három évben folyamatosan javult az intézetek infrastrukturális helyzete, például jelentős informatikai fejlesztésre került sor az intézetekben. Jelentős növekedés következett be a programok támogatásának összegében is. Ebben közrejátszottak a millenniumi év keretében kiemelten támogatott intézeti programok. Az intézetek személyi állományában jelentős változások nem következtek be.

A Kulturális Intézetek Igazgatósága létrehozásának előzményei

A fenti célkitűzések és az intézet hálózattal kapcsolatos elvárások nem változtak jelentősen a fentiekben leírtakhoz képest, és azt is megállapíthatjuk, hogy az igazgatási feladatok nagy részét végrehajtottnak tekinthetjük. Létrejött a Kulturális Intézetek Igazgatósága, megszületett és elfogadásra került az intézetek és az igazgatóság működését szabályozó kormányrendelet (11/2000. (II. 8.) Korm. rendelet a külföldi kulturális intézetekről), elkészült a Kulturális Intézetek Igazgatóságának szervezeti és működési szabályzata és kapcsolódó szabályzatai.

Fontosnak tartjuk ismertetni a KEHI 1999. június 15-i dátummal jegyzett jelentésének fontosabb megállapításait és javaslatait.³ A vizsgálatot a miniszterelnök rendelte el, nem sokkal a kormány megalakulása után. A vizsgálat kiindulópontja és célja, mint ahogy alább szerepel, konkrétan meghatározható ügyek (amelyek elsődlegesen néhány intézet gazdálkodásához, illetve személyes konfliktusokhoz kötődnek) kivizsgálásának szándéka volt.

Mindez kívül esne érdeklődésünkön, azonban a vizsgálat olyan összefüggéseket is feltárt, és olyan javaslatokat is megfogalmazott, amelyek alapvetően érintenek strukturális, ezáltal hatékonysági kérdéseket is. Ezen megállapításokat foglaljuk össze a következőkben.

A megállapításokat négy különböző csoportba sorolhatjuk, amelyek a következők:

- Tervezési (stratégiai tervezés és a feladatok tervezése egyaránt), értékelési és ellenőrzési jellegű problémák.
- Szabályozási jellegű problémák.
- Irányítási problémák.
- Erőforrások, feltételek biztosítása.

Tervezési (stratégiai tervezés és a feladatok tervezése egyaránt), értékelési és ellenőrzési jellegű problémák

A tervezés, értékelés és ellenőrzés területén tette a KEHI a legtöbb elmarasztaló megállapítást. A megállapítások egy része az intézményhálózat bővítésének nem megfelelő megalapozottságára, másik része a meglévő kapacitások koncepciótlanságból fakadóan nem megfelelő kihasználására vonatkoznak. Folyamatos feladatnak kell tekinteni az intézethálózat tevékenységének extenzív, illetve intenzív eszközökkel való bővítését, amely elképzelhetetlen az intézetek tevékenységének folyamatos és teljes körű (módszertani kérdéseket is érintő) értékelése nélkül. A fenti megállapítások közel fele az értékelés hiányosságára utal. Tekintve, hogy az intézetek korlátozott erőforrások rendelkezésre állása mellett rendkívül összetett feladatokat végeznek, összetett és folyamatos (és jelentős erőforrásokat igénylő) munkát jelent az intézeti tevékenységek értékelése és ellenőrzése.

Megfelelő értékelés és ellenőrzés mellett az így nyert információk felhasználásával képzelhető el csak a körültekintő és alapos rövid, közép- és hosszú távú tervezés, legyen az a ráfordítások tervezése, avagy a tevékenységekre vonatkozó stratégiai jellegű tervezés.

Szabályozási jellegű problémák

Az alapvető szabályozás – beleértve a szabályozó dokumentumok megfelelő szintű kidolgozottságát – nem csak egyszerűen jogszabályi kötelezettség, hanem az ellenőrizhetőség, beszámoltathatóság alapjának is tekinthetjük. Az intézetek tevékenységének – valamennyi intézetre nézve azonos alapokon álló – átfogó szabályozása nélkül az intézeti tevékenységek nyomon követhetése is nehezen elképzelhető. Ezt egyébként indokolja, hogy a külföldön működő, összetett tevékenységet kis létszámú munkatársi csapattal végző intézetek esetében a megfelelő szabályozás hiánya a legkülönbözőbb konfliktushelyzeteket, és működési zavarokat idézheti elő. Kellő szabályozás és a tevékenység nem megfelelő értékelése nélkül leginkább az intézetekben dolgozók személyisége, személyes ambíciói és előképzettsége lesz, ami az intézetek tevékenységét meghatározza. Így kérdéses, hogy mennyiben sikerül az előző pontban rögzített kulturális diplomáciai célkitűzéseket maradéktalanul teljesíteni.

Irányítási problémák

A fenti megállapításokból, és még inkább a jelentés ide vonatkozó egyéb részeiből arra következtethetünk, hogy a vizsgálati időszakban különböző minisztériumi szervezeti egységekkel

kapcsolatban álló intézetek irányítása nem volt megfelelő. Erre vonatkozó egyedüli megoldást a KEHI-jelentés készítői (az érintett minisztériumokkal egyetértésben) abban látják, hogy létrejöjjön egy önálló költségvetési szerv. Ennek nem csak költségvetési, hanem szakmai indokai vannak. Szintén a jelentésben olvasható, hogy a létrehozandó szerv ne végezzen más feladatokat, tevékenysége kizárólag a kulturális intézetekhez kapcsolódjon. Az általunk vizsgált intézményrendszer átalakításának kiindulópontja ez a megállapítás, illetve javaslat.

Erőforrások, feltételek biztosítása

Mind a tervezésben, mind a munkatársak kiválasztásában biztosítani kell azon szakmai szempontok érvényesítését, amelyek a megfelelő működés alapjai kell, hogy legyenek. Ezek a szempontok is csak a megfelelő szakmai irányítás mellett érvényesülhetnek.

A jelentés javaslatokat is megfogalmazott: a problémák összességében is jelzik, hogy létre kell hozni egy külföldi kulturális intézeteket összefogó önálló költségvetési szervet, amelyhez a részben önálló költségvetési szervként működő intézetek gazdaságilag és gondnokságilag tartoznak.

A KEHI javasolja, hogy a kormány az érintett tárcák bevonásával készítsen kormány-előterjesztést az intézetek szakmai célokot szolgáló működési stratégiájára és ezzel összefüggésben hosszú és középtávú koncepciót és intézkedési tervet az intézményhálózat fejlesztésére, és ehhez kapcsolódóan középtávú ingatlanfelújítási tervet, beleértve az intézetek alapító okiratait. Ugyanigy szabályozási feladatnak tekinthetjük a KII és az intézetek közötti megállapodás előkészítését. Szabályozási kérdés az intézeti kiküldöttek és alkalmazottak szakmai elvek szerinti kiválasztási, megbízási, továbbá munkakör-átvételi szabályainak és rendszerének kialakítása is.

Jól érzékelhető, hogy a KEHI-vizsgálat során meghatározott vizsgálati szempontok, a megfogalmazott megállapítások összekapcsolhatók az előző fejezetekben bemutatott hatékonysági szempontokkal. Ebből is látható, hogy a kormányzat rendelkezik azokkal az eszközökkel és intézményekkel, amelyek alkalmasak szervezeti célok megfogalmazására, olyan operatív teendők meghatározására, amelyek középpontjában a hatékony működés áll.

AZ INTÉZMÉNYHÁLÓZAT TEVÉKENYSÉGÉNEK BEMUTATÁSA A VIZSGÁLATI SZEMPONTOK ALAPJÁN

Környezeti változások

A vizsgálat közpolitikai dimenzióit meghatározva áttekintettük, hogy melyek voltak a fejlett országokban (OECD) azok a körülmények, amelyek a közigazgatás, a kormányzati szféra fejlesztését szükségessé tették. Az általunk vizsgált intézményrendszer esetében csakúgy, mint az egész magyar közigazgatási rendszerrel szemben a rendszerváltozás önmagában is olyan elvárásokat támasztott, amelyek egyértelműen a hatékonyságnövelés irányába mutattak. A politikai jellegű hatások mellett egyértelműen megállapíthatóak az információtechnológia fejlődésének kényszerítő hatásai, csakúgy, mint ahogy az állampolgári elvárások átstrukturálódása. Az általunk vizsgált intézményrendszer esetében nem csupán a magyarországi impulzusokkal kell számolnunk, hanem a fogadó országokra jellemző elvárásoknak is meg kell felelniük az intézeteknek. Mindezek mellett az általunk vizsgált intézmények tevékenységeinek jelentős része versenyképes kell, hogy legyen piaci alapon működő szervezetek hasonló szolgáltatásaival.

Glatz Ferenc, az MTA elnöke ezekre a változásokra utalt, amikor a magyar intézetek igazgatóinak figyelmét felhívta arra, hogy a 90-es években Magyarország iránti érdeklődés jelentősen csökkent. Ezzel egy időben jelentősen átalakult az érintkezés és az információszerzés módja. Ezek a változások kettős kihívásokat jelentenek az intézetek számára. De változások álltak be a tudományos érdeklődés területén, egyre kevésbé országok iránt és egyre inkább egyes területek iránt nyilvánul meg a szakmai érdeklődés.

A szervezeti keretek megfeleltetése a hatékonyság követelményeinek

Az általunk vizsgált intézményrendszert abból a szempontból tekintettük át, hogy megállapítsuk, az egyes szervezeti szintek közötti kapcsolatok, a feladatmegosztás hogyan illeszkedik azokhoz az elvárásokhoz, amelyeknek az intézményhálózat meg kell, hogy feleljen.

A VIZSGÁLT INTÉZMÉNYRENDSZER TAGOLÁSA

Az *első szintnek* a kormányzati szintet tekintjük, ebben az esetben beleértjük a területért felelős tárca felső vezetését, illetve az intézményrendszer felett szakmai felügyeletet gyakorló he-

lyettes államtitkárságot. Az első szint hangsúlyos feladata a koncepcióalkotás, az intézményhálózatra vonatkozó stratégiai tervek elkészítése és a végrehajtás súlypontjainak meghatározása, és ezzel együtt a megfelelő ellenőrzések és értékelési tevékenységek végrehajtása, végrehajtatása. Az első szint felelősége a megfelelő szabályozás elkészítése, amelynek szakmai előkészítésében támaszkodik a második és a harmadik szintre.

A középső, a *második szint* a Kulturális Intézetek Igazgatósága, amely egyrészt működteti az intézményhálózatot, másrészt szakmai irányítási funkciókat is betölt. Legfontosabb funkciója, hogy feldolgozott információkat juttat el az intézetekhez, amelyek nélkül munkájukat nem tudnák elvégezni, avagy sokkal nagyobb energiaráfordítással tudnák beszerezni azokat. Kézben tartja az intézményrendszer költségvetési gazdálkodását, ezen keresztül jogi és pénzügyi kontrollt gyakorol az intézetek felett. Feladatainak másik csoportja, hogy folyamatosan nyomon követi az intézményhálózat szakmai működését, értékeli mind az intézmények, mind az intézmények munkatársainak tevékenységét, és információkat szolgáltat az első szintnek. Részt vesz a koncepcióalkotásban, a tervezésben és a stratégiai tervezésben.

A *harmadik szint* az intézetek szintje. Ezen a szinten történik a konkrét tevékenység, amely elvégzéséhez kis létszámú végrehajtói kör áll rendelkezésre az egyes intézetekben, és rendkívül sokrétű szervezési és kommunikációs feladatok terhelik az intézetek munkatársait. Saját produkciókkal kulturális szolgáltatásokat nyújtanak, általában egy versengő „kulturális piacon”. Politikai, kultúrpolitikai érdekeket, célokat jelenítenek meg, illetve közreműködnek azok megvalósításában akár információgyűjtéssel, akár az adott kérdések hangsúlyozásával, továbbadásával és kommunikációjával. Szintén feladatuk, hogy maguk is hid szerepet töltsenek be alkotó- és előadóművészek, tudósok, társulatok és intézmények között. Közreműködjenek személyes és szervezetek közötti kapcsolatok kialakításában, segítsenek a tudás, az információk, az alkotások és produkciók akár piaci elhelyezésében, akár a lehető legjobb hasznosulás elérésében, elsődlegesen az ország érdekeit szem előtt tartva, másodlagosan, de nem mellékesen az érintettek érdekeire ügyelve.

SZOLGÁLTATÁSOK/FELADATOK MEGHATÁROZÁSA (MEGHATÁROZOTTSÁGA) ÉS ÖSSZEHANGOLTSÁGA A SZERVEZETI SZINTEK KÖZÖTT, FEJLESZTÉSI IRÁNYOK A VIZSGÁLT INTÉZMÉNYRENDSZEREN BELÜL

Az intézetekkel szemben támasztott elvárások legalábbis keretjelleggel meghatározásra kerültek, ezért az intézetek a programjuk megvalósításában és előkészítésében nagy szabadságot élveznek. A célok megvalósításának garanciáját képezi, ha a kulturális kormányzat szabályozási és irányítási eszközeivel a

megvalósítás szintjéig lebontja a koncepcionális és stratégiai célokat. *Ez nem történt meg maradéktalanul.* Az intézetek feladatai a rájuk vonatkozó rendeletben meghatározásra kerültek, azonban további strukturálásra szorulnak. Ezt a tevékenységet folyamatos támogatótevékenységnek kell tekintenünk, hiszen az intézetek dinamikusan változó politikai, diplomáciai környezetben működnek, és tevékenységterületükön folyamatosan keletkeznek új kapcsolatok, produktumok, amelyek nyomon követése nélkül feladataikat csak részben tudják elvégezni. *Az elvárások pontosítása nélkül fennáll a veszélye annak, hogy az intézetek tevékenysége azonos célok mellett, akár a hatékonyság, akár a közreadott tartalom szempontjából indokolatlanul eltérhet egymástól.*

Az intézetek összetett tevékenysége, a rendelkezésre álló erőforrások, az intézetek környezete, sajátos kultúr diplomáciai feladatai azt mutatják, hogy az intézetek tevékenységüket csak jól szervezett háttértámogatással tudják elvégezni. A működésükhöz leginkább szükséges alapinformációk folyamatos biztosítását – különös tekintettel a Magyarországon működő partnerszervek birtokában lévő feldolgozott információkra gondolunk – olyan háttérszolgáltatásnak tekintjük, amely fontosságában nem kisebb, mint a könnyebben meghatározható működtetési funkciók (pénzügyek, szállítás utaztatás stb.). *Kialakulóban vannak azok a csatornák, amelyekeken keresztül az információk és a támogatás (ami adott esetben akár többletforrásokat is jelenthet) hatékonyan juthat el külföldi magyar kulturális intézetekhez.*

Az igazgatóság feladatainak meghatározása úgy történt, hogy a fenti funkciókat a meghatározott feladatok lefedik. *Alapvetően szabályozási kérdés, hogy a minisztérium szervezeti egységei között hogyan, milyen formában lehet úgy rögzíteni az együttműködési területeket, illetve az együttműködési szabályokat, hogy az információk és szolgáltatások ténylegesen eljussanak az intézetekhez és az igazgatóság fontos koordinatív, információrendszerezési és -továbbítási funkcióját számon kérhető módon, de megfelelő jogosultságokkal biztosítani tudja.* A fent leírtak is mutatják, hogy a harmadik és a második szint feladatainak meghatározása a céloknak megfelelően megtörtént. *A feladatmegosztás és együttműködések rendszere nem vagy csak részben alakult ki az igazgatóság és a minisztérium egyes szervezeti egységei között. Ezeket a szabályozási hiányosságokat (tekintve, hogy a szervezet alig másfél éve kezdte meg működését) érthetőek. A létrehozott szervezeti egység a jelenlegi szabályozás és a rendelkezésre álló erőforrásai mellett csak feladatainak egy részét tudja ellátni. Éppen a tartalmi-szakmai szempontból meghatározó tevékenységek szorulnak háttérbe, amely területeken az igazgatóság feladatait tekintve többet hivatott nyújtani, mint elődje, a Kulturális Intézetek Osztálya.*

Megállapítható, hogy a minisztériumok egyes szervezeti egységeinek szándékával nem ellentétes, hogy együttműködjenek az intézetekkel. Az igazgatóság biztosíthatja azt a keretrendszert, amely ezeket a kapcsolatokat rendezi, összefogja, szükség szerint ösztönzi kialakulásukat, továbbfejlődésüket az egyes minisztériumi szervezeti egységek és az intézetek között. Meglátásunk szerint az intézetek kis részben használják ki ma azokat az információkat, szakmai háttérrel, amellyel a minisztérium rendelkezik.

FELADATOK, CÉLOK ÉS TEVÉKENYSÉGEK ÖSSZHANGJA

A kormány programja hangsúlyozza, hogy a kultúrát olyan közvetítő médiumnak tekinti, amely alkalmas az ország politikai céljainak hatékony megjelenítésére. Továbbá kormányzati célként kerül megfogalmazásra, hogy folyamatos feladatnak kell tekinteni az intézményhálózat tevékenységének extenzív, illetve intenzív eszközökkel való bővítését, amely elképzelhetetlen az intézetek tevékenységének folyamatos és teljes körű (módszertani kérdéseket is érintő) értékelése nélkül.

Az extenzív eszközökkel történő bővítés alatt az intézetek számának növekedését értik a döntéshozók. Ebben jelentős változások következtek be. Az előző kormányzati ciklus restriktív politikája helyett az intézményhálózat folyamatos bővülésének lehetünk tanúi.

Az intenzív eszközök alatt a rendelkezésre álló erőforrások jobb kihasználását kell értenünk, nem csupán az intézetek, hanem a háromszintű intézményrendszer mindhárom szintjén, illetve – mint ahogy erre több helyütt kitérünk – a három szint interakciójában. Az intézetek szintjén részletes elemzés alá vontuk az intézeti tevékenységeket mind a célok teljesülése, mind pedig a hatékonyság szempontjából. A célok teljesülése szempontjából leszögezhetjük, hogy az intézetek ismerik a kitűzött célokat, és azok megjelennek tevékenységükben. A hatékonysági kérdésekre visszatérünk.

DÖNTÉSI HATÁSKÖRÖK, HATALOMMEGOSZTÁS, A HATÉKONYSÁGOT BIZTOSÍTÓ RACIONALITÁS ÉS A BIZTONSÁGOT NYÚJTÓ DEMOKRATIKUS ELLENŐRZÉS SZEMPONTJÁBÓL

Részletesen vizsgáltuk az intézményrendszert a jogok és hatáskörök megosztása szempontjából. Áttekintettük a munkajogi kapcsolatok rendszerét, az együttműködések és a kapcsolattartás rendszerét. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ezt a szabályozást egyrésztől minősíthetjük (Rosenbloom rendszere alapján) a közigazgatáson belül a végrehajtói és a politikai hatalom megosztásának. Az első fejezetben felvázolt modell alapján jól érzékelhető, hogy az ilyen típusú hatalommegosztás

csökkenti a szervezet cselekvési sebességét, reagálóképességét, azonban megfelelő politikai garanciákat biztosít. Korántsem tekinthetjük mellékesnek, ismerve a kormányzat diplomáciai törekvéseit, hogy milyen színvonalon működnek az intézetek, milyen mértékben képesek gyorsan és hatékonyan megjeleníteni az aktuális diplomáciai szándékokat. A beavatkozás lehetőségét a jelenlegi rendszer biztosítja. Különösen jól látszik ez a munkajogi szabályozáson. Egyértelműen megállapítható, hogy a kinevezési jog nem csak az igazgatóság, hanem az intézetek szintjén is a minisztérium felső vezetésének kezében van. Ezzel együtt jól megfigyelhető, hogy amíg a végrehajtás szintjén a cselekvési szabadságot szeretnék növelni, addig a politikai szinten működők a saját szempontjaik szerint ragaszkodnak hatalmukhoz. Az ilyen kérdésekben a szabályok alkotóinak azt kell átgondolni, hogy a politikai hatalom fékező erejének csökkentése, avagy a reagálóképesség csökkenése okozza-e a nagyobb károkat. Pusztán elméleti lehetőségként vetjük fel, hogy a politikai vezetés operatívabb működése a jelenlegi szabályozás mellett is csökkenthetné a feszültségeket. (Feladatai tagoltságából és egyéb jellegzetességeiből következően, tehát lényegét tekintve más szabályok alapján működő területtel, a politikai szinttel szemben támasztható hatékonysági kérdések meghaladják vizsgálatunk kereteit.)

Egyértelműen megállapítható tehát, hogy egy olyan speciális intézményrendszerrel állunk szemben, amelynek három szintje között „jól kitalált módon” oszlanak el a jogok és kötelezettségek, más szóval, az alapkoncepciót, ha egyedinek is kell tekintenünk egy hagyományos hierarchikus felépítéshez képest, de mindenképpen védhetőek a jellegzetességek a fent leírtak alapján. Egyértelműen megállapítható, hogy az egyszerű, lineáris rendszerektől való eltérés természetesen magában hordozza a konfliktusok lehetőségét. Függetlenül attól, hogy melyik szinten (minél feljebb, a romboló hatás természetesen annál jelentősebb, hiszen az információ haladási sebessége az ilyen jellegű szervezetek esetében rendkívül nagy) térnek el a speciális, adott esetben éppen csak kialakuló szabályoktól, ez garantáltan érezteti a hatását valamennyi szinten. Leginkább egyébként éppen a középső, integratív szint üresedhet ki, és lehetetlenülhet el, hiszen a hagyományos bürokratikus logika követése őket taszítja vákuumhelyzetbe. *A lépten-nyomon kialakuló személyi konfliktusok súlyosbodhatnak a mindhárom szinten elkövetett vezetői hibák által, de ezek gyökerei nem személyekben, hanem a struktúrában gyökereznek. Mégpedig oly módon, hogy a problémák csak részben oldhatók fel a szabályozás eszközeivel, más részük a szabályok mindhárom szinten való következetes betartásával küszöbölhető ki.* Hozzá kell tennünk, hogy a jogok és kötelezettségek szempontjából összetett, és a végrehajtói feladatok mellett politikai jellegű feladatokat is ellátó

rendszerben felértékelődik a belső kommunikáció és az együttműködés jelentősége.

Az igazgatóság létrehozásával gyakorlatilag nem változott az intézetek jogi helyzete. A szabályozás eszközeivel is tudatosítani lehet az intézetekben, hogy melyek azok a szálak, amelyeket érdekükben áll nekik is erősíteni és fenntartani az igazgatósággal, tekintettel arra, hogy „szolgáltatásait” csak megfelelő csatornákon keresztül képes érvényesíteni az intézetek javára.

A tevékenységek mérése, értékelése, ellenőrzése

Az Igazgatóság állami feladatként ellátandó alaptevékenysége: a külföldi kulturális intézetek folyamatos működtetése, felügyelete, ellenőrzése, valamint szakmai és gazdasági munkájuk figyelemmel kísérése.

A versenyszféra megközelítésében a stratégiai tervezéscélok eléréséhez szükséges stratégia kidolgozása mellett magába foglalja az eredmények mérésének folyamatát is. Ebből következik, hogy a tervezés és az elért eredmények, elvégzett tevékenység ellenőrzése és értékelése elválaszthatatlan egymástól, mi több, az ellenőrzési, értékelési tevékenységek által rendelkezik a szervezet azokkal a megbízható információkkal, amelyek egyáltalán lehetővé teszik a tervezést.

Fontos irányítási eszköznek tekinthetjük az intézetek által készített éves munkatervet és éves költségvetést, amelyek alapján az intézetek működnek, illetve a havi és éves jelentéseket, amelyeken keresztül folyamatosan információkat szolgáltatnak a döntéshozó szerveknek és vezetőknek. A havi és éves jelentéseket önértékelési eszközöknek tekinthetjük, amelyeket az információszolgáltatás szempontjából kiegészít és hitelesít az igazgatóság által kialakított belső ellenőrzési rendszer. A feladatelátás hatékonysága szempontjából fontos kérdés, *hogy milyen szempontok alapján történik az önértékelés, illetve a belső ellenőrzés. Az ilyen irányú belső szabályozás alapelvei megfogalmazásra kerültek, folyamatos fejlődésen mennek keresztül azok a folyamatok, amelyek a jelentések előállítását, az információk feldolgozhatóságát, illetve megfelelő szintű feldolgozását célozzák, szolgálják. Ezen a területen csak részben történik meg a szakmai-tartalmi szempontok folyamatos érvényesítése. Az intézetek információszolgáltató képessége csak részben biztosítja annak nyomon követését, hogy az általuk szervezett programok milyen tartalmat, milyen tényleges vonzerőt takarjanak, milyen mértékben tesznek eleget azoknak a céloknak, amelyek a tervekben megfogalmazásra kerülnek. Az általunk ismert jelentések esetenként a rendezvény címét is csak töredékesen tartalmazzák. Az esetek többségében nem áll rendelkezésre olyan információ, hogy milyen tetszést váltott ki a rendez-*

vény, hány embert érintett közvetlenül és közvetve. Esetenként – tekintve, hogy a rendezvények egy jelentős része nem csak egy forrásból kerül finanszírozásra –, az is nehezen megállapítható, hogy mennyibe kerültek az egyes rendezvények. Ennek következtében elképzelhetetlen például – bár ezt a tevékenységek jellege is megnehezíti – még hozzávetőlegesen megbízható hatékonyságmutatók számítása is.

Ebből következik, hogy a rendezvények tartalmi, hatékonysági szempontból történő értékelése a jelenlegi információszo­lgá­ltató képesség mellett az egyes rendezvényekre nézve is csak igen korlátozott mértékben lehetséges. Azonban egyáltalán nem lehetséges az egyes intézetek tevékenységének összehasonlítása a hatékonyság szempontjából, de arra sem nyílik mód, hogy az egyes intézetek önmagukhoz képest történő fejlődését legalább részben objektív mutatókon keresztül követni lehessen. A közigazgatásban csakúgy, mint a versenyszférában számolni kell az érintettek ellenállásával akkor, amikor érzékelik, hogy tevékenységük mérésére, értékelésére irányuló törekvések nyilvánvalóvá válnak. Azonban a tapasztalatok azt mutatják, hogy csupán az, hogy a tényleges tevékenységről összehasonlítható információk állnak a döntéshozók rendelkezésére, jelentős hatékonyságnövekedést eredményezhet az ilyen irányú törekvések átgondolt és következetes végrehajtása esetén, különösen az alulteljesítők körében.

A humán szolgáltatások területén is egyre gyakrabban találkozunk olyan elégedettség- és igényfelmérésekkel, amelyek a minőségirányítás eszközrendszerével élve juttatják jól használható információkhoz a döntéshozókat. Az ilyen eszközök alkalmazása, kiegészülve egy, a jelenleginél feszesebb és összetettebb beszámoltatással, illetve a belső ellenőrzési tevékenységekbe integrált szakmai, tartalmi szempontból végrehajtott ellenőrzésekkel és külső értékelésekkel, a ráfordítások mértékét jelentősen meghaladó hatékonyságnövekedéssel számolhatunk. Ennek egyik alapja éppen az lehet, hogy az intézetek vezetői és alkalmazottai olyan kivételezett szerepben vannak akár díjazásuk, akár a beosztásukból fakadó szakmai presztizs szempontjából, hogy együttműködésük joggal elvárható, illetve megfelelően következetes végrehajtás esetén feltételezhető. Ennek érdekében egyébként a tevékenységek értékelési rendszere célszerűen kiegészíthető egy vezetői és munkatársi értékelési rendszerrel is.

AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM HATÁSAI

Az intézetek feladataik többségét csak professzionális kommunikációs tevékenység útján láthatják el. Jól illeszkednek a kapcsolattartási feladatok az intézetek információs támogatási igé-

nyeihez. A kapcsolattartás során szerzett információk feldolgozása, rendszerezése, rendszeres eljuttatása az intézetekhez tehermentesítheti azokat.

Több intézet felismerte az internet kínálta lehetőségeket, bár ma még kisebbségben vannak azok az intézetek, akik saját honlappal rendelkeznek. Az intézetek többsége azonban várja, hogy a központi fejlesztés eredményeképpen kialakított intézeti honlapokat mielőbb birtokba vehessék.

Az informatikai eszközök jelentőségét azonban nem csak az intézetek, hanem az igazgatóság és a minisztérium vezetői is jó érzékkel ismerték fel. Az intézményhálózaton belül az elmúlt másfél évben megduplázták a számítógépek számát, valamilyeni intézmény internet csatlakozással rendelkezik, illetve az igazgatóság most fejleszti ki azt a portált, amely egyben alkalmazható és átvehető az intézetek szintjén is. Folyamatban van az informatikai rendszer olyan irányú fejlesztése, melynek eredményeképpen az intézetek képesek lesznek a kép- és hanganyagok elektronikus dokumentálására is. Sőt a hatékonyság növelését szolgálják azok a törekvések, amelyek az internet felhasználásával történő telefonálás lehetőségét teremtik meg az intézményhálózaton belül.

A tapasztalatok alapján a ráfordítások megtérülésére csak akkor számíthatunk, ha a fejlesztések megfelelő szabályozással párosulnak. *Azokban az országokban, ahol az informatikai eszközök használata mind a köz- mind a versenyszférában rendkívül elterjedt az internethasználatra külön szabályozást készítenek a szervezetek.* A szabályozási és betanulási folyamatok összekapcsolása a befektetések megtérülésének garanciája lehet. Ellenkező esetben a költséges beruházások részleges megtérülésével számolhatunk csupán. Ez azért is rejt magában veszélyeket, mivel az információs technológia fejlődése mellett az ilyen jellegű beruházásokra általában hároméves megtérüléssel számolnak a piaci viszonyok között. A kormányzati területen szerencsés helyzetnek tekinthetjük, hogy nem áll fenn az anyagi megtérülés kényszere, azonban az erkölcsi-szakmai megtérülés feltételeit a képzés és szabályozás feltételrendszerének biztosításával is célszerű garantálni.

A HATÉKONYSÁG NÖVELÉSÉRE ALKALMAZOTT MÓDSZEREK ÉS ESZKÖZÖK AZ ÁLTALUNK VIZSGÁLT INTÉZMÉNYHÁLÓZATON BELÜL.

Itt foglaljuk össze azokat a módszereket, eszközöket, módszertani és tevékenységelemeket, amelyek eredményeképpen hatékonyságnövekedés következhet vagy következik be az intézmények feladatellátása során. Számos olyan működési jellegzetességgel találkozunk, amelyek a fent megjelölt célt szolgálják.

Ha megvizsgáljuk a környezetet, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az intézeteknek versengő szervezetek körében kell

eredményeket elérniük. Egyértelműen érzékelhető, hogy azokban a jelentős kulturális centrumokban, ahol intézetek működnek, csak a „kiváló minőségű” kulturális szolgáltatások, illetve kulturális tevékenység helyezhető el, még a volt szocialista országokban is egyre inkább piaci alapon működő kulturális területen. Jelentős konkurenciával kell számolnia, mégpedig más országok hasonló intézményei, a fogadó ország specializált intézményei és olyan cégek, profitorientált szervezetek által támasztott konkurenciával, amelyek többnyire ismerik és alkalmazzák a versenyszférában elterjedt és alkalmazott professzionális módszereket és eszközöket.

Акár a versenyt vállalják az intézetek, akár az együttműködés lehetőségét keresik, mindenképpen a szervezés terén célszerű egy nyelvet beszélniük, versenytársaikkal és potenciális partnereikkel. Az intézetek egy része tudatosan alkalmazza a projektmenedzsment eszközrendszerét, olyan minőségirányítási rendszerelemeket, amelyek akár a szervezeti kultúra, akár a vezetés hatékonysága, akár az „ügyfelek” elvárásainak való megfelelés szempontjából jelentős eredményeket hozhatnak, akár rövid távon is hatékonyságnövekedéshez vezethetnek.

Az intézetek működésében több olyan szakmai koncepcionális elemet fedeztünk fel, amelyeket akár az intézményhálózaton belül széles körben megvalósítható és számon kérhető működési elemnek is tekinthetünk.

Az alkalmazható módszerek kapcsán felvetődnek azonban elvi jellegű kérdések is. Több intézet esetében visszatérő gondolat, hogy a programok sikerének és a nézők számának növelése érdekében érdemes átgondolni a programok számának csökkentését: így jobban lehet figyelni a társintézményekkel való együttműködésre, meghirdetésre, előkészítésre, és az anyagi források is koncentráltabban használhatók fel. Így kikerülhet az a jelenség, miszerint több színvonalas program „nem volt képes színvonalarányos” nézőszámot vonzani. Minden bizonnyal elfogadható az a megállapítás, hogy egy-egy jelentős, komoly közönséget megmozgató, megfelelő sajtóvisszhanggal járó rendezvény országképformáló hatása nagyobb lehet, mint az intézetben folyó, nem kevésbé igényes munka eredménye”. (11.)

Jól érzékelhető, hogy az intézetek által felvetett kérdésre a minisztérium vezetése szintjén a programalkotás során adható megnyugtató válasz.

Az intézetek tevékenységében dominál a kapcsolatépítés, a kommunikáció, hiszen az egyes produkciók létrehozása, közreadása is dominánsan kommunikációs tevékenységnek tekinthető. Egyértelmű tény, hogy a kommunikációs tevékenységeknek is jelentős költségeik vannak. Az intézetek nem csak felteszik a kérdést, hanem saját tevékenységükben igyekeznek hatékony választ találni, hogyan csökkenthetőek ezek a költségek a lehátékonyabban. Ennek egyik kézenfekvő módja szakmai célú

partnerkapcsolatok, a versenyszférára oly jellemző, de a közszférától sem idegen érdekkapcsolatok kialakítása. Olyan törekvések ezek, amelyek a hatékonyságnövelés mellett egyértelmű költségcsökkenéssel, nem egy esetben jelentős forrásbevonással járnak az intézetek esetében. Ezekre az alábbiakban mutatunk be néhány példát.

Nyilvánvaló, hogy a nagyszabású rendezvények lehetővé teszik potenciális, a rendelkezésre álló erőforrásokat megsokszorozni képes partnerek megszólítását, és eredményes együttműködések kialakítását. Egyre inkább jellemző az intézetek tevékenységére, hogy állandó partnerkapcsolatok kialakítására törekednek olyan szervezetekkel, amelyek minőségi garanciát, kellő sajtófelületet, megfelelő közönségszámot és vonzerőt jelentenek, akár egy nagyobb programrendszerbe behelyezett intézeti program számára is.

Az egyik intézet vezetője vetette fel, hogy a filmforgalmazókkal való kapcsolat elmélyítése révén lehetőség lenne arra, hogy a forgalmazók állítsák elő az intézetek számára az intézet felszereltségének megfelelő kópiákat. Többen érvelnek amellett, hogy jó volna felismertetni a filmforgalmazókkal, azzal, hogy az intézetek közreműködnek a filmek bemutatásában, terjesztésében, megismertetésében, üzleti előnyöket, értékes szolgáltatásokat nyújtanak éppen nekik.

Ilyen jellegű szolgáltatásokat nem csak filmforgalmazóknak, hanem könyvkiadóknak, galériáknak, programszervezéssel, a kulturális területen közvetítői tevékenységet folytató cégeknek is nyújtanak, és még szélesebb körben nyújthatnak az intézetek. Ezek a cégek piaci viszonyok között működnek, feltételezhetjük, hogy kisebb-nagyobb profitot realizálva. *Megfelelő technikák, jogi garanciák megléte mellett az intézetek saját, nem ritkán a piaci cégekénél lényegesen színvonalasabb szolgáltatásikat megfelelő előnyök biztosítása mellett nyújthatják ilyen jellegű szervezeteknek.*

Az alábbi két példa is azt mutatja, hogy az intézetek szerteágazó tevékenysége rendkívül széles szolgáltatási spektrumot, piaci megközelítésben „termékszerkezetet” takar.

Egy intézet például arról számolt be, hogy multinacionális cégeknek közvetítenek magyar tanárokat. A felsőoktatási kapcsolatok egyik gyakorlatias megközelítése – két intézeti jelentésben is szerepelt – a magyarországi önköltséges felsőoktatási képzési helyek reklámozását végzik az intézetek a fogadó országban.

Áttekintve az intézeti gyakorlatokat, találunk olyan területet is, ahol a fent vázolt együttműködésnek egy sajátos formája valószínűsíthető. A magyarnyelv-tanfolyamok szervezése lehet az a terület, amelyet elképzelhető, hogy érdemes lenne (legalább is bizonyos példák ezt mutatják) „kiszervezni” az intézetek tevékenységei közül, lehetőség szerint úgy, hogy az intézet to-

vábbra is valamilyen módon kapcsolatot tart azokkal, akik a képzéseket szervezik és bonyolítják. Ez éppen egy olyan terület lehet, ahol a „magánosítás” pozitív eredményeket hozhat. Mégpedig abban, hogy a meglehetősen szervezésigényes tevékenység kiszervezésével olyan kapacitások szabadíthatók fel a feladat hasonló vagy magasabb szintű (igaz más szervezet által történő) ellátása mellett, amelyek más területen jobban kamatozhatnak.

Az alábbi hatékonyságnövelő elemek még inkább szakmai jellegűnek tekinthetők. Az egyik rutinos és kiemelkedő teljesítményt nyújtó igazgató írta jelentésében a következőket: kialakíthatók, begyakorolhatók azok a szervezési, bonyolítási algoritmusok, amelyek elsajátításával ugrásszerűen megnövelhető a hatékonyság. Ugyanazokra a feladatlépésekre, ugyanarra, vagy hasonló szervezési gyakorlatra más-más tartalmak építhetők föl. Bizonyára nem marad el a siker, ha szervezési rutinokkal párhuzamosan kialakul a stabil, megbízható és folyamatosan bővülő kapcsolatrendszer. (11.)

Számos olyan tartalmi területet különíthetünk el az intézetek tevékenységében, ahol a tevékenységek jelentős része meg-egyezik. Ilyen esetekben csökkenti a munkabefektetést, ha az intézetek belső szolgáltatásként vehetik igénybe akár az igazgatóság, akár más szervezetek, minisztériumi szervezeti egységek támogatását. Jellemző például az átfedés a különböző intézetek által bemutatott filmek tekintetében. Ebből arra következtethetünk, hogy mindenképpen érdemes az ötletszinten már megfogalmazott filmkoncepció megalkotásával és realizálásával foglalkozni, amely egységes keretek között szervezi a filmtár megújítását, másolást és terjesztést. Ugyanígy egységesíthetők a könyvtárral, más intézeti tárakkal kapcsolatos információk és beszerzési folyamatok. *Ezek a folyamatok olyan szabályozó dokumentumokba, koncepciókba foglalhatók, amelyekben pontosan meghatározásra kerül, hogy az egyes szereplők milyen feladatokat látnak el, illetve milyen szolgáltatásokat vehetnek igénybe.*

Az alábbiakban olyan hatékonyságnövelésre alkalmas eszközöket, módszereket mutatunk be, amelyek kevésbé szakmai jellegűek. Az intézetek feladatellátása szempontjából az intézetek kiválasztási, felkészítési és továbbképzési rendszerének továbbfejlesztése, kialakítása az aktuális feladatok közé sorolható. Átgondolásra várnak azok a technikák, amelyek a politikai megbízhatóság mellett a szakmai felkészültséget garantálják. Ilyenek lehetnek a különböző rotációs módszerek, a belső karrierút tervezése.

Glatz Ferenc fejtette ki az intézeti igazgatók éves értekezletén, hogy meglátása szerint a szakközönség megszólításához komoly erőfeszítésekre, pontos nyilvántartásokra és adminisztrációra, konkrét és jól kidolgozott kommunikációs stratégiára és

olyan szisztematikus tevékenységre van szükség, amelyre jellemző, hogy száz megszólítottból mindössze átlagban tíznek az érdeklődését sikerül felkelteni. Az ilyen irányú tevékenységekben szükség van a különböző, saját hálózattal rendelkező „autonómiákkal” való kapcsolattartásra. A kommunikációs folyamatok jellemzően azok, amelyek megfelelő dokumentáltság nélkül kevésbé hatékonyak. Jól érzékelhető, hogy számos intézet törekszik magas szintű kommunikációra. *Az összegyűjtött információ kezelése, feldolgozása, rendszerezése nélkül azonban a kommunikációs folyamatokban közvetlenül érintettekén kívül a szervezetrendszer más pontjain igen kevés hasznot lehetséges realizálni, amíg a ráfordítások az egész szervezetet terhelik.*

Az intézeti sajtómunkát is a kommunikációs tevékenységek körébe soroljuk. Érzékelhető a beszámolókból, hogy a professzionális sajtómunka megfelelő módszereket, illetve erőforrásokat igényel. Szinte valamennyi intézet helyez el a sajtóban – már csak presztízs okokból is – fizetett hirdetések. Jellemző, hogy a programok előkészítő szakaszában is tudatosan próbálják bevezetni egyes jelentősebb programjaikat a sajtóban. Előzetes tájékoztatókat adnak ki, megkeresik a jelentősebb szakmai fórumokat is. Jelentős erőforrás-ráfordítást igényel a széles körű sajtófigyelés is. Jellemző az intézetekre, hogy tudatosan dokumentálják a sajtómegjelenéseket.

MINŐSÉGI SZEMLELET ÉS ÜGYFÉLKÖZPONTÚSÁG

Tanulmányunk befejezésére jó lehetőséget kínál a működés és a hatékonyság szempontjából meghatározó terület: a minőségi szemlélet és az ügyfélközpontúság. Széles körben terjed az a nézet, hogy a XXI. század a minőség évszázada. Ezek a kijelentések nehezen értelmezhetők: a humán területen, még nehezebben a kormányzati, közigazgatási tevékenységek esetében. Számos olyan tapasztalat áll rendelkezésre, akár az általunk vizsgált intézményhálózaton belül, amelyek alapján szemügyre vehető, hogyan erősíthető a minőségi szemlélet.

A minőségi szemlélet általunk is elfogadott megközelítésének középpontjában minden esetben az ügyfél, avagy partner áll. Esetünkben partnernek kell tekintenünk a fogadó ország külügyminisztériumát csakúgy, mint a magyarnyelv-tanfolyam résztvevőjét. A partneri igények figyelembevételével, intézetek által történő mérésével, feldolgozásával kapcsolatban kevés információval rendelkezünk.

A hatékonyság növelése csak folyamatokban és folyamatos tevékenységek eredményeképpen elképzelhető. Nincs olyan szereplője az adott szervezetnek, szervezetcsoportnak, amely ne lenne hatással a hatékonyságra. Alapvető kérdés, hogy mi-

lyen mértékben sikerül a működés konkrét tapasztalatait felhasználni a szabályozás, a fejlesztés és a végrehajtás dinamikus, elemzésre és értékelésre ritkán lehetőséget biztosító folyamatiban.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az intézményhálózaton belül olyan korszerű, de ezzel együtt az elkötelezettségen, számos esetben a személyes elkötelezettségen alapuló programrendszereket, módszertanokat ismerhettünk meg, amelyek megfelelő alapot biztosítanak az intézményrendszer továbbfejlődéséhez, önfejlesztéséhez. Ezzel együtt azonban más intézetek esetében – igaz ennek tényszerű megállapítására a jelenlegi értékelési és ellenőrzési rendszer nem ad lehetőséget – bizonyos belső tartalékokat sejtünk. Ezek feltárása a hatékonyságnövelés egy kézenfekvő eszköze.

JEGYZETEK

- ¹ Ismertetésére a következő fejezetben került sor.
- ² Az Oktatási Minisztérium és a Nemzeti Kulturális Minisztérium szétválása új helyzetet teremtett szervezeti szempontból. A minisztériumok szétválása mellett meghatározó elemnek tekinthető a Kulturális Intézetek Igazgatóságának, mint irányító szervezetnek a létrehozása. Amennyiben az intézetek történetén végigtekintünk, a hatvanas évektől húsz éven keresztül hasonló szerepet töltött be a Kulturális Kapcsolatok Intézete az intézményhálózat működtetésében, azzal a különbséggel, hogy a Kulturális Kapcsolatok Intézete nem kötődött dominánsan egy minisztériumhoz, szemben az 1998-ban létrehozott Kulturális Intézetek Igazgatóságával. Irányítását, szervezeti beágyazódását tekintve azonban 1980 és 1998 között az intézetek operatív irányítását a Művelődési Minisztériumon belül működő intézeti osztály látta el. A különböző kormányzatok 1990-től kezdve, ha koncepcionálisan, az intézetek tevékenységének tartalmi vonatkozásában másképp gondolkodtak is, szervezeti szempontból az 1998-ban kialakult helyzetet új, a korábbi időszakról elválasztható időszaknak tekinthetjük. Egyébként a fentiekben idézett KEHI-jelentés jól példázza azokat a problémákat, amelyek éppen az irányítási-szervezeti problémák megoldatlanságából fakadtak.
- ³ A jelentés címe: Összefoglaló ellenőrző jelentés a külföldi magyar kulturális intézetek költségvetési pénzfelhasználásának célvizsgálatáról

IRODALOM

- Lindblom, Charles E.: A programalkotás folyamata, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest, 1994
- Osborne, David-Gaebler, Ted: Új utak a közigazgatásban: Vállalkozó szellem a közösségi szektorban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1994
- Rosenbloom, David: A közigazgatás elmélete és a hatalmi ágak szétválasztása. In: Stillmann, Richard J. (szerk.): Közigazgatás. Osiris-Századvég Könyvkiadó, Budapest, 1994
- Vass László: Az „új közmenedzsment” és a hatékonyság javítása a közigazgatásban. Magyar Közigazgatás, 48. évfolyam 2. kötet (1998)

DOKUMENTUMOK:

11/2000. (II. 8.) Korm. rendelet a külföldi kulturális intézetekről

Az NKÖM iratkezelési szabályzata

Kulturális Intézetek Igazgatósága szervezeti és működési szabályzata

Intézeti SZMSZ-ek (három intézeté)

A KII belső ellenőrzési szabályzata

A KII által kiadott minta pénzkezelési szabályzat

Az intézetek 2000./2001. évi munkatervei és jelentései

Összefoglaló ellenőrzési jelentés - KEHI (1999. június 15.)

A KII alapító okirata

Az intézetek éves munkaterv elkészítésének szempontrendszere

Az éves igazgatói jelentések elkészítésének szempontrendszere

A külföldi magyar kulturális intézetek igazgatói értekezlete (2001. július 7-8.) előadásainak lejegyzett változata

SZÁVAI TAMÁS

Pártpénzek és kampánypénzek

Az előző század 50-es, 60-as éveiben Magyarországon a szállóige szerint mindenki értett a futballhoz. Mára sok minden, így ez is csak múltunk része. Ma talán a politikailag közömbösöket nem számítva, úgy tűnik, afelé haladunk, hogy a társadalom nagyobbik fele azt vallja magáról, hogy ért a politikához, miközben a bonyolult összefüggéseknek csak egy szeletét szemléli, s ítéletét aszerint formálja. A tisztánlátás érdekében az Állami Számvevőszék ellenőrzési tapasztalatai alapján célszerű áttekinteni a politikai élet azon szeletét is, amely a pártok gazdálkodása átláthatóságának biztosítását kívánja megoldani ma Magyarországon.

MIRŐL VALLANAK A PÁRTOK BESZÁMOLÓI?

Az 1980-as évek végén az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény formájában törvényerőre emelkedett az az igény, hogy társadalmi szervezetet legális módon ne csak az állam és a társadalom életére döntő befolyással rendelkező egyetlen párt, hanem a civil társadalom tagjainak közössége is létrehozhat. Az egyesülési szabadság érvényesülése érdekében törvényi megfogalmazást nyert, hogy az egyesülési jog mindenkit megillető alapvető szabadságjog, melyet a Magyar Köztársaság elismer, és biztosítja annak szabad gyakorlását. Ezt követően, immár hivatalos formában és törvényes keretek között kérték bejegyzésüket a korábban szerveződött alakulatok, miközben sorra alakultak a különféle társadalmi szervezetek, melyek száma jelenleg elérte a 60 ezret.

A demokratikus átalakulás következő állomása a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló 1989. évi XXXIII. törvény

volt, mely lehetővé tette, hogy a már bejegyzett társadalmi szervezetek – a tagok akaratától függően – törvény által biztosított módon kinyilváníthassák az irányú óhajukat, ha pártként akarnak működni. Megvalósult a többpártrendszer.

A pártok az állampolgárok egyesülési szabadsága alapján létrehozott olyan szervezetek, amelyek szervezeti kereteket nyújtanak a népakarat kialakításához és kinyilvánításához, a politikai életben való állampolgári részvételhez. A pártoknak más társadalmi szervezetekhez képest különleges a viszonya a közhatalomhoz, ugyanis a pártok kifejezett célja és feladata, hogy képviselőik útján részt vállaljanak a közhatalomból, illetőleg politikai eszközökkel folyamatosan befolyásolják a közhatalom tevékenységét. Ennek megfelelően a pártokat – az egyesülési jog alapján létrejövő más szervezetekhez viszonyítva – többletjogosítványok is megilletik, így például a pártok választási eredményeik alapján állami költségvetési támogatásra jogosultak, illetve a pártok hagyományosan a választási rendszerben is különleges jogokat élveznek. A pártoknak ez a különleges helyzete indokolta, hogy a pártok működéséről és gazdálkodásáról külön törvény született.

A törvény indoklása szerint a politikai élet tisztasága szempontjából kiemelkedő jelentőségű a pártok gazdálkodásának nyilvánossága, amely az egyik leghatékonyabb ellenőrzési eszköz. E mellett a választók tájékoztatása szempontjából is fontos, hogy tudják: a különböző pártok milyen bevételi forrásokból működnek. Ezeket a célokat szolgálta az a rendelkezés, amely szerint a pártok az előző évi gazdálkodásukról szóló beszámolójukat minden év április 30-ig kötelesek meghatározott minta szerint a Magyar Közlönyben közzétenni. Az indoklás szerint ez a szabályozási mód több európai ország gyakorlatában bevált és hasznosan működik.

A politikai élet tisztasága érdekében és a célból, hogy a pártok komolyan vegyék a beszámolójukban közölt adatok valódiságát, a törvény előírta, hogy a pártok gazdálkodásának törvényességét – a végrehajtó hatalomtól független, az Országgyűlésnek alárendelt – Állami Számvevőszéknek kell ellenőrizni.

A társadalmi szervezetek magalakulásától kezdve rájuk is vonatkoztak az általános számviteli előírások, vagyis a mérleg és eredménykimutatás készítéséről, valamint a könyvvitel rendjéről szóló PM-rendelet hatálya. A társadalmi szervezetek részére a választott egyszeres, vagy kettős könyvvezetési módtól függetlenül egységesen mérlegből, eredménylevezetésből és tájékoztatóadatokból álló beszámoló készítését írták elő, míg a pártok beszámolója – annak rögzítésével, hogy az általános számviteli és gazdálkodási előírások rájuk is érvényesek – erősen eltért a számviteli rendben alkalmazott hagyományos formától. A párttörvény magyarázata szerint a pártok beszámolójának eltérő tartalmát a választók tájékoztatása indokolja.

**1. sz. ábra: A pártok beszámolója (pénzügyi zárómérlege)
az 1989. évi XXXIII. (párt)törvény szerint**

A PÁRTOK PÉNZÜGYI ZÁRÓMÉRLEGE

A) Tényleges bevételek

1. Tagdíjak	Ft
2. Állami költségvetésből származó támogatás	
a) alapösszeg	Ft
b) a pártra adott szavazatok arányában kapott összeg	Ft
	<hr/>
	Ft
3. Egyéb hozzájárulások	
a) jogi személyektől Ft	
- ebből 500 000 forint feletti hozzájárulás a következő belföldiektől:	Ft
- ebből 100 000 forint feletti értéknek megfelelő összeg a következő külföldiektől:	Ft
b) jogi személynek nem minősülő gazdasági társaságoktól	Ft
- ebből 500 000 forint feletti hozzájárulás a következő belföldiektől:	Ft
- ebből 100 000 forint feletti értéknek megfelelő összeg a következő külföldiektől:	Ft
c) magánszemélyektől	Ft
- ebből 500 000 forint feletti hozzájárulás a következő belföldiektől:	Ft
- ebből 100 000 forint feletti értéknek megfelelő összeg a következő külföldiektől:	Ft
	<hr/>
	Ft
4. A párt propagandatevékenységéből	Ft
5. A párt gazdálkodótevékenységéből	
a) bér bevétel	Ft
b) értékpapírból származó bevétel	Ft
	<hr/>
	Ft
6. A párt által alapított vállalat és korlátolt felelősségű társaság nyereségéből származó bevétel (vállalatonként és korlátolt felelősségű társaságoként külön-külön)	Ft
7. Egyéb bevétel (öröklés stb. jogcímen, jogcím szerinti bontásban)	Ft
Összes pénzbevétel a gazdasági évben	Ft

B) Tényleges kiadások

1. Hozzájárulások juttatása	
a) a párt országgyűlési csoportja számára	Ft
b) a párt helyi szervei számára	Ft
c) a párt által fenntartott vagy támogatott intézmények számára	Ft
d) más társadalmi szervezetek számára	Ft
e) külföldi intézmények, szervezetek, személyek számára	Ft
	<hr/>
	Ft
2. Személyzeti költségek	
a) munkabérek	Ft
b) költségtérítések, napidíjak	Ft
c) társadalombiztosítási hozzájárulások	Ft
d) szociális, üdülési stb. támogatások	Ft
	<hr/>
	Ft
3. Általános költségek	
a) adók, illetékek	Ft
b) épületek fenntartása, karbantartása, közüzemi díjai	Ft
c) helyiségek bérlete	Ft
d) adminisztrációs és postai költségek	Ft
e) különféle egyéb költségek	Ft
	<hr/>
	Ft
4. Sajtó- és propagandaköltségek	Ft
5. A választásokkal kapcsolatos költségek	Ft
6. Egyéb tevékenységgel kapcsolatos költségek	Ft
Összes kiadás a gazdasági évben	Ft

C) Tényleges pénzügyi helyzet a gazdasági év zárásakor

Bevételek a gazdasági évben	Ft
Kiadások a gazdasági évben	Ft
Többlet (hiány) a gazdasági évben	Ft
Halmazott többlet (hiány) az előző gazdasági évből	Ft
Halmazott többlet (hiány) a gazdasági év végén	Ft

A pártok részére előírt beszámoló tartalmának meghatározása során – valószínűleg a törvény mielőbbi megjelentetése érdekében – úgy tűnik, hogy a szakmai egyeztetés elmaradt. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a pénzügyi zárómérlegnek nevezett beszámoló tartalma nem illeszkedett a könyvvizetési és beszámolóképzési gyakorlathoz, egyes részeiben pedig felold-

hatatlan szakmai ellentmondásokat tartalmazott. A hagyományostól eltérő beszámoló a párttörvényben megfogalmazott szükségű meg határozásokhoz képest részletesebb magyarázatot feltételezett, mely elmaradt. Ezt a beszámolót a legnagyobb igyekezet és jó szándék mellett is csak rosszul lehetett elkészíteni, ugyanis:

- a beszámoló egyes sorainak tartalma – külön kitöltési útmutató hiányában – nem egyértelműen meghatározott, a kitöltő egyéni belátásától és értelmezésétől függ az adatok csoportosítása, így nem állapítható meg, hogy melyik változat felel meg a jogalkotói akaratnak. Az egyes pártok beszámolóit egymással nem összehasonlíthatók, s ha egy pártnál a kitöltő évenként változtat az adat-összeállítás módszerén, akkor az egyes évek azonos adatait sem lehet egymással összevetni;
- a beszámolóban feltüntetett adatok tartalmában logikátlanul a pénzforgalmi és az üzemgazdasági szemlélet keveredik. A „B) Tényleges kiadások” főcím alatt vegyesen költségeket és kiadásokat tartalmazó sorok szerepelnek;
- a beszámoló a párt és annak országgyűlési csoportja (frakciója) pénzügyi kapcsolatával is számolva tartalmaz a kiadások fejezetben egy „1. Hozzájárulások juttatása, a) párt országgyűlési csoportja számára” tételt, mely téves értelmezéseként az Országgyűlés Hivatala 1992. I. negyedévéig a frakciók támogatására szánt összeget a pártoknak utalta. A pártoknak a párttörvény szerint ilyen bevétele nem lehetett. Sérült az az elv is, hogy a frakciók támogatása nem a pártot illeti, mivel az alapvetően a törvényhozás munkáját hivatott elősegíteni;
- a beszámoló „1. Hozzájárulások juttatása, b) a párt helyi szervei számára” sor szó szerinti értelmezése esetén az országos hálózattal rendelkező pártok esetében a tényleges kiadások halmozódnak, ha hozzájárulást juttatnak a helyi szervezetek részére, ugyanis a párt helyi szervezetek részére juttatott hozzájárulás nem tekinthető tényleges kiadásnak, csak az elköltést követően,
- a beszámoló bevételi oldalán az 5. pont „A párt gazdálkodó tevékenységéből” címszó alatt feltüntetett „a) bérbevétel” sornak nincs jogi alapja, ugyanis a párttörvény nem engedélyez a pártok részére olyan tevékenységet, mely után a pártot bérbevétel illetné meg.
- a pénzügyi zárómérlegnek nevezett beszámoló kiadási tételei közül hiányzik az évközi vagyongyarapodás sora, mely következtében a mai szóhasználattal tárgyeszköz-beszerezést (pl. épület, jármű stb.) a mérleg két oldala egyezőségének biztosítása érdekében egyéni elbírálás függvényében jobb híján a „6. Egyéb tevékenységgel kapcsolatos költségek” soron lehetne feltüntetni,

- a pártok pénzügyi zárómérlege a mérlegszerűség biztosítása érdekében az „A) Tényleges bevételek” és a „B) Tényleges kiadások” fejezeten kívül ezek egyenlegét bemutató „C) Tényleges pénzügyi helyzet a gazdasági év zárásakor” című fejezetet is tartalmazott, mely „többlet (hiány)” sorai csupán a mérleg két oldalának számszerű egyezőségét voltak hivatva biztosítani, miközben a pénzügyi eszközök és források összetételéről nem adtak tájékoztatást. Ezért sok párt csak technikai számként kezelte a sorokat és nem végezte el a könyvelés adatai alapján az alapvetően szükséges egyeztetéseket. Előfordult az is, hogy az egyik évben a „Halmozott többlet (hiány) a gazdasági év végén” soron feltüntetett összeg nem egyezett a következő évi beszámoló „Halmozott többlet (hiány) az előző gazdasági évből” elnevezésű sor adatával,
- a beszámoló közzétételi határideje a párttörvény első megfogalmazása szerint (március 31.) aránytalanul szűkre szabott volt, mely különösen a több száz pénzkezelési jogosítvánnyal felruházott helyi szervezettel rendelkező párt esetében okozott olyan összesítési nehézséget, mely következtében az adott határidőre csak hiányos tartalmú beszámolót lehetett készíteni.

Az Állami Számvevőszék által végzett első pártellenőrzések tapasztalatait bemutató, 1990. augusztus hónapban nyilvánosságra hozott összefoglaló jelentés megállapítása szerint a feltárt hibák és hiányosságok részben a párttörvény eltérő értelmezéséből, részben pedig az egyéb jogszabályok pártokra nem mindig egyértelműen alkalmazható előírásai harmonizációjának hiányából keletkeztek. Ezért a vizsgálati tapasztalatok alapján az Állami Számvevőszék szükségesnek tartotta mind a pártok gazdálkodó tevékenységének és a gazdasági események dokumentálásának egyértelmű, félreérthetetlen szabályozása, mind az ellenőrzési feladatok pontos körülhatárolása céljából a párttörvény és a kapcsolódó jogszabályok felülvizsgálatát és szükség szerinti módosítását. Az Állami Számvevőszék a jogszabály-módosítások szükségességére – a jelentésében részletezett módon, a konkrét jogszabályi helyek bemutatásával és a szükséges indoklással – hívta fel az érintettek figyelmét.

Annak ellenére, hogy az Állami Számvevőszék több alkalommal is felhívta az érintettek figyelmét a szükséges jogszabályi módosításokra, sőt az érintettek részvételével több közös megbeszélést és egyeztetést végzett, az 1991. november 20-ig végzett pártellenőrzési tapasztalatairól nyilvánosságra hozott összefoglaló jelentésében érdemi változásról nem tudott beszámolni. A korábbi figyelemfelhívások megismétlése mellett a jelentésében nyomatékosan felhívta a Pénzügyminisztérium figyelmét, hogy a pártok sajátosságaira figyelemmel alakítsa ki a

pártok beszámolási rendszerével összhangban álló könyvvezetést, vagy a szükséges jogszabályi módosításokat hajtja végre. Így különösen a társadalmi szervezetek gazdálkodó tevékenységéről, a könyvvitel rendjéről, valamint a mérleg- és vagyonkimutatásról szóló jogszabályokat hozza összhangba a pártok gazdálkodásával.

A párttörvény 1992. december 28-ai módosításakor (1992. évi LXXXI. tv.), mely alapvetően más területeket érintett, egyetlen pontban vették figyelembe az Állami Számvevőszék észrevételeit. A beszámoló Magyar Közlönyben való megjelenítési határidejét egy hónappal, április 30-ig meghosszabbították. Így ettől kezdve több idő jutott a pénzügyi zárás végrehajtására.

E törvénymódosítás során 1993. január 5-ei hatállyal megváltoztatták a pártok beszámolójának formáját.

2. sz. ábra: *A pártok beszámolója (zárszámadása) az 1992. évi LXXXI. törvénymódosítás szerint*

A PÁRTOK BESZÁMOLÓJA

Bevételek:

1. Tagdíjak	Ft
2. Állami költségvetésből származó támogatás	Ft
3. Képviselői csoportnak nyújtott állami támogatás	Ft
4. Egyéb hozzájárulások, adományok	
4.1. Jogi személyektől	Ft
4.1.1. Belföldiektől (az 500 000 forint feletti hozzájárulás nevesítve)	Ft
4.2. Jogi személynek nem minősülő gazdasági társaságtól	Ft
4.2.2. Külföldiektől (a 100 000 forint feletti hozzájárulás nevesítve)	Ft
4.3. Magánszemélyektől	Ft
4.3.1. Belföldiektől (az 500 000 forint feletti hozzájárulás nevesítve)	Ft
4.3.2. Külföldiektől (a 100 000 forint feletti hozzájárulás nevesítve)	Ft
5. A párt által alapított vállalat és korlátolt felelősségű társaság nyereségéből származó bevétel	Ft
6. Egyéb bevétel	Ft
Összes bevétel a gazdasági évben	Ft

Kiadások:

1. Támogatás a párt országgyűlési csoportja számára	Ft
2. Támogatás egyéb szervezeteknek	Ft
3. Vállalkozások alapítására fordított összegek	Ft
4. Működési kiadások	Ft
5. Eszközbeszerzés	Ft
6. Politikai tevékenység kiadása	Ft
Összes kiadás a gazdasági évben	Ft

A pártok beszámolójának változtatása, „korszerűsítése – a törvény magyarázata szerint – a nyilvánosság pontosabb tájékoztatását szolgálja”.

A korszerűsítés továbbra sem eredményezte a megkívánt összhangot az 1993. évtől hatályba léptetett immár törvényi megfogalmazás szintjére emelt számviteli beszámolási rendszerrel, az eltérésekre pedig szintén nem adott a végrehajtást segítő kellő részletezést.

A megváltoztatott tartalmú beszámoló első közzétételi időpontját a törvény nem rendezte egyértelműen. Nem azt határozta meg, hogy melyik gazdasági évről kell első ízben az új formájú beszámolót közzé tenni. Az 1992. évi gazdálkodás már lekönyvelt adatait – visszamenőlegesen – nem minden párt tudta, illetve akarta a megadott szűk határidőben átalakítani. Ezért az 1993. évben az 1992. évi gazdálkodásról közzétett pártbeszámolók vegyesen hol az új, hol pedig a régi tartalommal jelentek meg, mely továbbra sem szolgálta az összehasonlíthatóság lehetőségét. Érdekesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a változtatás után tíz évvel sem ritkaság, hogy egyes kisebb pártok még mindig a régi formájú beszámolójukat teszik közzé a Magyar Közlönyben.

Az 1993. évtől hatályos beszámolóról is elmondható, hogy azt a legnagyobb igyekezettel és jó szándékkal sem lehet jól elkészíteni, ugyanis:

- a beszámoló egyes sorainak tartalma külön kitöltési útmutató hiányában továbbra sem egyértelmű, a kitöltő egyéni belátásától és értelmezésétől függ az adatok csoportosítása, így nem állapítható meg, hogy melyik változat felel meg a jogalkotói akaratnak. Az egyes pártok beszámolói egymással nem összehasonlíthatók, s ha egy pártnál a kitöltő évenként változtat az adat-összeállítás módszerén, akkor az egyes évek azonos adatait sem lehet egymással összevetni (itt elsősorban a 4. Működési kiadások, 5. Eszközbeszerzés, 6. Politikai tevékenység kiadása sorokra kell gondolni);
- a beszámoló szóhasználata ugyan egységessé vált, már nem keveredik benne a kiadás és a költség kifejezés. A kiadások megfogalmazás az egyszeres könyvvitelben alkalmazott pénzforgalmi szemléletre utal. A kettős könyvvitelt választókat bizonytalanságban hagyja azáltal, hogy részükre a – számviteli rendben megszokott módon – nem fogalmaz meg külön beszámolóformát. További tájékoztatást sem kapnak, hogyan oldják meg üzemgazdasági szemléletben végzett könyvelésük pénzforgalmi szemléletű bemutatását a beszámolójukban. *(Ezért fordulhat elő, hogy egyes pártok beszámolójában nem összehasonlítható módon nagyságrendi értelmezési eltérések lehetnek például a székhazak részletre történő eladása, vagy hitelben történt visszavásárlása ese-*

tén a bemutatott összegek tekintetében. Konkrét eset, hogy egy párt kb. 1%-os teljesítés mellett visszavásárolt székházának 100%-os összegét beállította beszámolójába, s ezek után a következő években esedékes törlesztések már nem minősülhetnek kiadásnak. Másik tipikus eset a hitelfelvétel, illetve törlesztés nem következetes, féloldalas – csak a bevételek vagy a kiadások közötti – bemutatása);

- a beszámoló változatlanul számol a párt és annak országgyűlési csoportja (frakciója) pénzügyi kapcsolatával is a korábbiakhoz képest annyi módosítással, hogy már a bevételek között is feltünteti a „3. Képviselőcsoportnak nyújtott állami támogatás” sort, annak ellenére, hogy ekkor már az Országgyűlés Hivatala a korábbi téves értelmezését felismerve a frakciók támogatására szánt összeget nem utalta a pártoknak. Ez a sor tehát teljesen felesleges és félreérthető;
- az új formájú beszámoló pozitívuma, hogy az országos hálózattal rendelkező pártok esetében a kiadások közül kikerült a párt helyi szervezeteinek adott támogatás sora, mely következtében elkerülhetővé vált a belső pénzáadások miatti halmozódás;
- ugyancsak pozitívum, hogy kikerült belőle a korábbi beszámoló bevételi oldalán az 5. pont „A párt gazdálkodó tevékenységéből” címszó alatt feltüntetett „a) bérbevétel” sor, melynek nem volt jogi alapja, ugyanis a párttörvény nem engedélyez a pártok részére olyan tevékenységet, mely után a pártot bérbevétel illetné meg;
- a régi fajta, pénzügyi zárómérlegnek nevezett beszámoló kiadási tételei közül hiányzott az évközi vagyongyarapodás sora, melyet az új változat szerint egy „5. Eszközbeszerzés” nevű sor hivatott pótolni. Ez új sor tartalmának számviteli törvény szerinti értelmezése nem létezik, s a párttörvény sem tartalmaz erre meghatározást. További bizonytalanságot okozhat, ha ez az eszközbeszerzés mondjuk a politikai vagy a működési tevékenységet szolgálja;
- az új beszámolóból elmaradt a mérlegszerűség utolsó látogatást keltő, a bevételek és kiadások egyenlegének bemutatását célzó „C) Tényleges pénzügyi helyzet a gazdasági év zárásakor” című fejezet. Ennek következtében az itt korábban feltüntetett, gyakran kellően nem megalapozott adat már nem vezet felre a közvéleményt, míg a beszámoló formája végleg szakított a számviteli törvény hatálya alá tartozó szervezetek mérleg- és eredmény-kimutatásával;
- a beszámoló aránytalanul szűkre szabott közzétételi határideje egy hónappal meghosszabbodott. Ennek következtében reális idő áll rendelkezésre a nagyobb, több száz pénzkezelési jogositvánnyal felruházott helyi szervezettel rendelkező párt beszámolójának összeállítására, a közölt adatok teljességének biztosítására.

Az 1993. évtől hatályos módosítás óta a pártok beszámolóinak törvényben rögzített tartalma a mai napig nem változott. A számviteli rend által előírt beszámolási rendbe bele nem illő és a sajátosságokról kellő részletességgel útmutatást nem tartalmazó párttörvény által előírt párt-beszámoló – alapvetően szakmai problémák tisztázatlansága miatt – nem képes a közvélemény megfelelő tájékoztatására.

A pártok gazdálkodása törvényességének ellenőrzésére kötelezett Állami Számvevőszék minden pártellenőrzése során szembesül a párttörvény és számviteli törvény konzisztenciájának hiányával, ezért 1990 óta folyamatosan sürgeti a megoldást. Az 1996-os évben a Pénzügyminisztérium készített egy olyan tervezetet, mely kielégítette a mérleggel és az eredmény-kimutatással szemben támasztott szakmai követelményeket, miközben beépített többlet információként megőrizte a korábbi beszámolóinak a bevételek részletezésére és a kiadások jellegére vonatkozó adatait. Szerencsétlen módon ez a tervezet nem kapta meg a pártok részéről a megfelelő támogatást, mert a párttörvény más, módosításra szánt részeit illetően nem alakult ki egyetértés. Ezért 1997. évben a benyújtott törvénytervezet egészét elvetették. Néhány képviselői önálló indítvány is született a megoldásra, de ezeket is elvesztették, a megfelelő előkészítés, egyeztetés hiányában, valamint, mert más természetű javaslatokat is tartalmaztak, melyek nem kapták meg a törvényre emelkedéshez feltétlenül szükséges minimálisan kétharmados támogatottságot.

Az Állami Számvevőszék valamennyi pártellenőrzésről közölt nyilvános jelentései 1999. évtől a kormánynak címzett javaslatot is tartalmaznak a párttörvény és a számviteli törvény – a pártok nyilvántartási és beszámolási rendszerét érintő – elmentmondásainak feloldására.

Új fejleményként említhető, hogy a korrupcióval szembeni kormányzati stratégiáról szóló 1023/2001. (III. 14.) Korm. határozat I/2. pontjának megfogalmazása szerint: „Indokolt megszüntetni a pártok gazdálkodásának az általánostól eltérő rendjét” és „Összhangba kell hozni a számviteli szabályokat és a pártok gazdálkodására vonatkozó rendelkezéseket. Mindezek érdekében felül kell vizsgálni a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló 1989. évi XXXIII. törvényt, és a kormány elé kell terjeszteni a szükséges jogszabály-módosítás tervezetét”. A tervezet kormány elé terjesztésének határidejéül a Határozat 2001. május 31-ét szabta meg. Információk szerint a Pénzügyminisztérium az időközi változások és a szakmai egyeztetésbe bevont partnerek véleményének figyelembevételével oly módon dolgozta át a pártok könyvvezetésére és beszámoló készítésére vonatkozó korábbi törvénymódosítási javaslatát, mely elfogadása esetén megszüntethetők a korábban részletezett elmentmondások. A választások közeledtével egyre kisebb az esélye

annak, hogy még ebben a ciklusban sor kerüljön a törvény módosítására.

A KAMPÁNYFINANSZÍROZÁS ÁTLÁTHATÓSÁGA A SZÁMVEVŐSZÉK ELLENŐRZÉSI TAPASZTALATAI ALAPJÁN

Az utóbbi időszak első, több párt részvételével megtartott országgyűlési képviselő-választás szabályait megfogalmazó 1989. évi XXXIV. tv., a választási eljárás nyilvánossága elnevezésű fejezetében a 41. § (6) bekezdésben meghatározta, hogy: „Mind den jelöltnek, pártnak a választásokra fordított állami és más pénzeszközök, anyagi támogatások mértékét és a felhasználás módját – országos összesítésben is – a sajtóban nyilvánosságra kell hoznia”. E témáról a törvény több útmutatást nem tartalmazott, sőt felhatalmazást sem adott senkinek a részletes szabályozásra. A törvény indoklásából még azt tudjuk meg, hogy: „A nyilvánosságra tartozik az is, hogy a választópolgárok tudomást szerezhessenek arról, hogy a jelöltek, pártok a választásokra milyen pénzeszközöket hogyan használtak fel. Ezért ezeket az adatokat a sajtóban nyilvánosságra kell hozni”.

A pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló 1989. évi XXXIII. törvény 10. § (1) bekezdése alapján a pártok gazdálkodása törvényességének ellenőrzésére az Állami Számvevőszék jogosult. A már idézett 1989. évi országgyűlési képviselő-választásról szóló törvény a Számvevőszék választásokkal kapcsolatos speciális ellenőrzési feladataira vonatkozóan nem tartalmazott semmilyen útmutatást. Ezért a választási törvényben megszabott feladat végrehajtását, vagyis, hogy a pártok a választásokra fordított állami és más pénzeszközök, anyagi támogatások mértékét és a felhasználás módját országos összesítésben a sajtóban kell nyilvánosságra hozni, az Állami Számvevőszék a folyamatosan végzett pártellenőrzései során vizsgálta.

A pártok gazdálkodásának törvényességét ellenőrző vizsgálatokról készített és 1990. szeptember, illetve 1991. március hónapban nyilvánosságra hozott számvevőszéki jelentések megállapításai az 1990. évi választásokat illetően a következők:

- a sajtó-közzétételi kötelezettségnek a vizsgált pártok közül csak két párt tett eleget;
- a sajtóközleményekben feltüntetett adatok érdemi ellenőrzésére nem volt lehetőség, mivel az adatok sem a közzétételkor, sem pedig a vizsgálatok időpontjában nem voltak teljes körűek. Ennek oka az volt, hogy több választási körzet nem küldte meg elszámolását az országos központba, illetve az országos központ által megrendelt szolgáltatások egy részéről még nem érkeztek meg a szállítók számlái. A közle-

mény megjelentetésének elmaradása okául a többi vizsgált párt is ezeket az indokokat jelölte meg;

- a képviselőjelöltek száma szerint kapott állami támogatás összegével a vizsgált pártok határidőre elszámoltak a folyósítást intéző Pénzügyminisztériumnál. Az ellenőrzés megállapításai szerint az állami támogatásból eszközölt kiadások szabályszerűen dologi célokat fedeztek. (Ennek vizsgálatára azért volt szükség, mert az állami támogatás felhasználásánál a jogalkotó kizárta a személyi jellegű ráfordítás lehetőségét).

A számvevőszéki jelentések elmarasztaló megállapításai egyértelműen az 1989. évi választási törvény hiányosságaira mutattak, vagyis, ez a törvény:

- nem szabta meg a pártok (jelölőszervezetek) választási beszámolóinak közzétételi időpontját;
- nem tartalmazott szankciót a közzétételt elmulasztókkal szemben;
- nem rögzítette a közzététel helyét, valamint
- nem adott útmutatást a beszámoló formájára és tartalmára.

Az elmondottak következtében a számvevőszéki ellenőrzés tovább folytatása értelmetlenné vált, így a későbbi ellenőrzések már nem érintették a pártok 1990. évről szóló választási beszámolóit. Ezzel még nem foszlott teljesen szét a remény, hogy a közvélemény valamilyen tájékoztatást kapjon a pártok választási pénzfelhasználásáról. Ugyanis a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló törvényben előírt, a pártok éves gazdálkodási adatait bemutató és a Magyar Közlönyben közzétételre kötelezett beszámolók ebben az időben még tartalmaztak egy olyan sort, melyen a *választásokkal kapcsolatos költségeket* kellett bemutatni. Sajnos az így közölt adatok sem voltak értékelhetőek és ezáltal ellenőrizhetőek sem. A párttörvény ugyanis a mai napig sem határozza meg a pártok számára kötelezően előírt éves beszámoló (mely, mint már említettük, teljes mértékben eltér a számviteli törvényben előírt beszámólótól) egyes sorainak tartalmát, s ebben az időben a pártok sem készítették még el a saját értelmezésük szerinti belső szabályzataikat. A saját gazdálkodási, a belső nyilvántartási rend kialakítása, különösen pedig a választási pénzek elkülönítése az 1990. évi választási időszakban a frissen alakult pártoknál csak másodlagos fontosságú volt. A párttörvény 1992. évi módosítása során a „Választásokkal kapcsolatos költségek” sor kikerült a pártok beszámolójából. Ez a módosítás tovább rontotta az átláthatóságot.

Tekintettel arra, hogy az 1994. évi országgyűlési választásokig a választási törvényt érdemben nem módosították – a változatlan helyzet miatt –, a számvevőszéki ellenőrzési kísérletek is eredmény nélkül zárultak. Nagy a valószínűsége annak, hogy

talán egyetlen párt sem tett közzé választási beszámolót, miközben a képviselőjelöltek száma szerint kapott állami támogatás összegével a vizsgált pártok határidőre elszámoltak a Pénzügyminisztériumnál. A választópolgár megfelelő tájékoztatása e választások során is csorbát szenvedett.

Az 1994. évi választások esetében, a korábbihoz képest, az egyetlen idevágó módosítás a választási törvényen az volt, hogy a pártok választási beszámolójának közzétételi helyeként a „sajtó” kifejezés helyett az „országos napilapokban” kitétel került. Ezért a 41. § (6) bekezdése így módosult: „Minden jelöltnek, pártnak a választásokra fordított állami és más pénzeszközök, anyagi támogatások mértékét és a felhasználás módját – országos összességében is – országos napilapokban kell nyilvánosságra hoznia.”

Az 1998. évi választások előkészítése során az 1989. évben alkotott törvény helyébe az Országgyűlés egy vadonatúj törvényt hozott.

Ez a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény már szélesebb körűen és részletesebben rendelkezett, sőt kijelölte az Állami Számvevőszéket, hogy az országgyűlési választásra fordított állami és más pénzeszközök felhasználását ellenőrizze.

Az országgyűlési választáson indult 26 párt és 53 független képviselőjelölt közül a Magyar Közlönyben 12 párt és egy független képviselőjelölt tett eleget – a törvényben megjelölt határidőben – beszámoló közzétételi kötelezettségénc. A beszámoló megjelentetését 7 párt mulasztotta el, 7 párt pedig jelentős késéssel adta közre azt. A független képviselőjelöltek közül 7 fő nem tette közzé, 1 fő határidőben, 45 fő pedig – egy-egy kivételtől eltekintve – több hónapot késett a megjelentetéssel annak ellenére, hogy az Állami Számvevőszék levélben két alkalommal is felszólította a késedelmeskedőket közzétételi kötelezettségük teljesítésére.

A választási kampányra 3873 fő képviselőjelölt kapott központi állami támogatást összesen 100 M Ft nagyságrendben, amelyet az Országgyűlés állapított meg. Ebből az összegből minden jelölőszervezet, amely a választáson jelöltet állított, a jelöltállítás arányos központi támogatásra volt jogosult. A független jelölteket szintén – a jelölőszervezetek jelöltjeivel azonos mértékű – központi támogatás illette meg. A központi támogatásra (1990. év óta változatlan összegben) megállapított 100 M Ft-tal (jelöltenként 25 819 Ft) minden egyes jelölőszervezetnek és független jelöltnek a választást követő 30 napon belül el kellett számolnia.

A Pénzügyminisztérium közlése alapján 1999 februárjáig az országgyűlési képviselő-választáson indult pártok közül 8, a független képviselőjelöltek közül 43 fő a választásra fordított központi támogatás összegével nem számolt el, amely összesen 2,4 M Ft-ot jelent.

A helyszínen teljes körűen ellenőrzött pártok – kettő kivételével – a választást megelőzően, a választási célú bevételek és kiadások elkülönített nyilvántartása céljából külön szabályozást készítettek, amelyek – figyelemmel a választási törvény hézagára – elősegítették a kiadások elszámolását. A helyszínen vizsgált elszámolások – két párt kivételével – teljes körűek voltak.

A választási törvény nem határozta meg a kampány, a választási költség és azon belül a dologi költség fogalmát. Nem határozta meg továbbá a költségvetési támogatás kifizetőhelyét. A törvény szerinti és a pénzfelhasználás során figyelembe vett tényleges kampányidőszak a gyakorlatban egymástól eltérhetett. A törvény nem határozta meg továbbá, hogy milyen formában kell a választásra fordított összegeket és azok forrásait nyilvánosságra hozni. Az Állami Számvevőszék – a választást megelőzően – a Választási Füzetek 44. kötetének függelékében ajánlasként közzétett egy elszámolási mintát, amelyet a jelölőszervezetek és független jelöltek közül többen nem vettek figyelembe. Ennek következtében a közzétett elszámolások (beszámoló) formája és tartalma eltérő. A törvény arról sem rendelkezett, hogy mi a teendő azokkal a jelölőszervezetekkel és jelöltekkel szemben, akik elmulasztották az elszámolást közzétenni. Mindezek megnehezítették a határidőre történő pontos elszámolás teljesítését.

A választási törvény nem határozta meg, hogy választási kampányhoz nem pénzben nyújtott támogatásokat a választási források és kiadások között hogyan és milyen mértékben kell figyelembe venni.

A meglévő korlátok miatt, vagyis hogy a Számvevőszék ellenőrzési hatóköre csak a pártokra terjedt ki, az ellenőrzés számára az minősült kampányköltségnek, ami a pártok számviteli nyilvántartásában megjelent, illetőleg átfutott.

A pártok az 1998. évi országgyűlési választáson állított jelöltek száma alapján – a jelöltek száma után juttatott központi támogatással együtt – összesen 3919 M Ft-ot fordíthattak volna választási kiadásra, ezzel szemben a közzétett beszámolók 1438 M Ft választási kiadást mutatnak.

A választási törvény a független jelöltek, illetőleg a jelölőszervezetek számára azt írta elő, hogy a költségvetési támogatáson felül (ami ebben az esetben jelöntenként 25 819 Ft volt) a választásokra jelöntenként legfeljebb 1 millió Ft-ot fordíthatnak. Később részletezett okok miatt a jelöntenkénti választási költséggyűjtés a pártoknál nem volt megvalósítható, ezért az Állami Számvevőszék nem vizsgálta azt, hogy egy párton belül az egyes jelöltek kampányára fordított költség nem haladta-e meg ezt az összeget.

Az átlagmódszer-számítás alkalmazásával, a választáson indult és beszámolóját közzétett 26 párt, illetve jelölőszervezet közül egyetlen szervezet sem lépte át a törvényben megenge-

dett, rá eső összeghatárt. Az 53 független képviselőjelöltből 1 jelölt lépte túl az 1998. évi országgyűlési választások esetében 1 025 819 Ft-ban megállapított felső határt. E képviselőjelölt – a választási eljárásról szóló C. tv. 92. § (4) bekezdése értelmében – az Állami Számvevőszék felhívására a túllépés összegének kétszeresét – 272 158 Ft-ot – befizette a központi költségvetésbe. A jelölőszervezetek és független képviselőjelöltek által közzétett választási kiadások 1450 M Ft-ot kitevő összege 3593 képviselőjelöltet érint.

Az 1998. évi országgyűlési képviselő-választásra fordított állami és más pénzeszközök anyagi támogatások felhasználásának helyszini ellenőrzése keretében az Állami Számvevőszék 7 jelölőszervezet és 1 független képviselőjelölt elszámolását vizsgálta felül, amely a közzétett és kimutatott kiadások 94,5%-át, a képviselőjelöltek számát tekintve pedig 71,9%-át tette ki.

Az 1998. évi országgyűlési képviselő-választás, az 1999. októberi és 2000. áprilisi, valamint a 2001. évi időközi országgyűlési választások ellenőrzési tapasztalatai alapján az Állami Számvevőszék újra és újra javasolta a kormánynak, hogy kezdeményezze az Országgyűlésnél a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény helyett egy új, a kampányfinanszírozás átláthatóságát is biztosító átfogó törvény megalkotását, amely kiemelten térjen ki a következő kérdéskörökre:

1. Határozza meg, hogy a választási költségek elszámolása szempontjából mely időszak, illetve tevékenység forrásait és ráfordításait kell figyelembe venni.
2. Határozza meg a jelöltek száma alapján normatív módon juttatott állami támogatást illetően a dologi költségek fogalmát, a felhasználás elszámolásának formáját, tartalmát és a kifizetődelyet.
3. Határozza meg, hogy a választási költségek forrásai körében az egyéb anyagi támogatások között milyen formában nyújtott és kiktől származó juttatásokat kell figyelembe venni (pl. ingyenes, illetve kedvezményes hirdetés és egyéb szolgáltatás).
4. Határozza meg az országgyűlési választásra fordított állami és más pénzeszközök, anyagi támogatások összegét, forrását és a felhasználás módját bemutató, a Magyar Közlönyben megjelentetett választási beszámoló formáját és részletes tartalmát.
5. Határozza meg a választási beszámolók jelenlegi szűk 60 napon belül nyilvánosságra hozatali határidejét 90 vagy 120 napra, és fontolja meg szankció alkalmazását.
6. Rögzítse követelményként az egyéni jelöltek választási költségeinek és forrásainak nyilvántartási kötelezettségét, a kapott támogatások minősítését, figyelemmel a személyi

jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. törvényben, illetőleg az adózás rendjéről szóló 1990. évi XCI. törvényben foglaltakra.

7. Térjen ki a törvény arra, hogy közös jelöltállítás esetén a beszámolási kötelezettséget mely szervezeteknek kell teljesítenie.
8. Rögzítse a törvény, hogy a költségvetési támogatáson felül jelöltenként átlagosan legfeljebb egymillió forintot fordíthatnak a választásra a jelölőszervezetek.

A rövid, a szakzsargon szükséztávásával tömondatokban megfogalmazott javaslatok a közérthetőség érdekében bővebb kifejtést igényelnek:

1.

Az ellenőrzések során nyilvánvalóvá vált, hogy a kampányidőszak pénzügyi és politikai értelemben elkülönülhet egymástól. A választási eljárásról szóló törvény 40. § (1) bekezdése szerint a választási kampány a választás kitűzésétől a szavazást megelőző nap 0.00 órájáig tart. Az országgyűlési választásokra történő előkészületek során nem kizárt, hogy valamely jelölőszervezet vagy független képviselőjelölt a kampányidőszak indulása előtt vagy annak szünetében teljesülő olyan eszközökre és szolgáltatásokra kötött szerződéseket, amelyek a választás céljait szolgálják. A gyakorlatban a politikai kampányidőszak és a pénzügyi elszámolási szempontból figyelembe vehető kampányidőszak nem fut le egymást.

A törvény nem határozza meg a választási kampány fogalmát, nem jelöli meg mindazon eszközöket, módszereket, amelyek a jelölőszervezetek és a jelöltek ajánlásához, népszerűsítéséhez, a választók akarátának befolyásolásához igénybe vehetők. A törvényben található rendelkezések néhány nevesített eszköz, módszer esetében (plakát, gyűlés) csak az azok alkalmazásával kapcsolatos tilalmakat, korlátokat írják elő.

A törvény – a választási kampány definíciatlansága következtében – nem határozza meg a választási költség fogalmát. Előírás hiányában a választási költség jelentheti a jelölőszervezet és a jelölt népszerűsítését szolgáló közvetlen költségeket. Tágabb értelemben azonban a helységek, tárgyi eszközök, szolgáltatások jelöltekhez közvetlenül nem kapcsolódó igénybevételét is jelentheti, amely – idevágó rendelkezés hiányában – a működési költségek között is megjelenhetnek. A minden évben szokásos rendezvények, mint pl. a május 1-jei ünnepség költségeinek választási szempontok szerinti minősítése sem tisztázott.

A választási kampány, illetve a választási költség meghatározásának hiányában lehetetlen egyértelműen megállapítani az ellenőrzés során, hogy a beszámoló valamennyi választással kapcsolatban felmerült költséget tartalmaz-e.

2.

A választási törvény 91. § (3) és (4) bekezdése szerint a választásra fordítható költségvetési támogatás kiutalását a jelölőszervezetek részére egy összegben, a független jelöltek részére személyenként – az Országos Választási Bizottság döntése alapján az azt követő 5 napon belül – a Pénzügyminisztérium vagy az általa kijelölt pénzügyintézet végzi. Ez a költségvetési támogatás kizárólag a dologi költségek fedezetére szolgál. A támogatás felhasználásáról a jelölőszervezeteknek és a független jelölteknek a választást követő 30 napon belül el kell számolniuk a kifizetőhelyen. Az 1998. évi választás esetében a gyakorlatban a Pénzügyminisztériumban kellett elszámolni. Ezt azonban semmilyen jogszabályban nem határozták meg, így a jelöltek egy része csak nagy utánjárással szerzett tudomást arról, hogy hol kell a költségvetési támogatást elszámolni. Nem volt rögzítve az elszámolás formája és a „dologi költség” fogalmi meghatározása sem.

Az ellenőrzési tapasztalat azt mutatja, hogy a költségvetési támogatás jelenlegi elszámoltatási rendszere formális, jelentős ráfordítással jár mind a jelöltek, jelölőszervezetek, mind pedig az elszámoltatást végzők részéről, miközben az esetleges eltérést a „dologi” felhasználástól, vagy az elszámolás elmulasztását nem szankcionálja. A „dologi költség” megpántlikázásának véleményünk szerint már azért sincs értelme, mert ha a jelölőszervezet kis odafigyeléssel, megfelelő módon gyűjti költségeit, mindig talál annyi „dologi költség”-ről szóló számlát az elszámoláshoz, hogy annak a törvény szerint eleget tudjon tenni.

3.

A törvény nem határozza meg, hogy mit kell az elszámolás szempontjából anyagi támogatásnak tekinteni. Ezért nem egyértelmű, hogy pl. a törvény 93. § (1) bekezdésében megengedett, a közszolgálati műsorszolgáltatók által nyújtott – ingyenes választási hirdetést, illetve a műsorszolgáltatók által a fizetett választási hirdetésekhez nyújtott árengedményt anyagi támogatásnak – és így elszámolás alá tartozónak kell-e tekinteni.

Több párt értelmezése szerint, azokat a kiadásokat, amelyeket nem a párt nevére kiállított számla alapján, a párt jelöltjeinek kampányára harmadik személy fizetett ki, nem kell a beszámolóban szerepeltetni.

4.

A törvény nem határozza meg, hogy milyen formában kell a választásra fordított összegeket, azok forrásait nyilvánosságra hozni. Az Országos Választási Iroda a nyilvánosságra hozandó választási ráfordítások – állami és más pénzek felhasználásának – az Állami Számvevőszék által ajánlott tartalmát és formáját, amelyet a választási törvény egyébként nem tartalmazott, meg-

felelő időben közzétette a Választási Füzetek 1998. évi 44. számában. Az ajánlást a jelölőszervezetek és független jelöltek nem mindegyike vett figyelembe.

Az országgyűlési képviselők választási költségeinek elszámolásáról közlemény első alkalommal a Magyar Közlöny 1998. július 24-i 68. számában jelent meg. A közzétett elszámolások formája és tartalma – kötelező előírás hiányában – nem mutat egységes képet. A beszámolók egyes sorainak tartalma esetleges, szervezetenként eltérő lehet.

A törvény a jelölőszervezetek belátására bízta, hogy a kampánycöltségek forrásairól, azok felhasználásának nyilvántartásáról készítenek-e belső szabályozást, s ezeket milyen szempontok szerint, és milyen mélységben tagolják. Definiálatlanság következtében – jelölőszervezetenként – eltérő tartalmú a választási költség.

Egyes költségek, pl. az ún. választási általános költségek (a kampányidőszak magasabb értékű közüzemi számlái, bérletei díjai, irodaszer-felhasználás) nem számszerűsíthetők. Egyes esetekben pedig az eszközök beszerzése nemcsak kampányidőszakhoz kapcsolódhat.

5.

A választás második fordulóját követő 60 napon belüli szűk nyilvánosságra hozatali kötelezettség miatt a beszámolók nem teljes körűek. A törvényben megjelölt határidőre teljes körű elszámolás gyakorlatilag nem készíthető, különféle, a jelölőszervezettől függetlenül előfordult problémák, vitatott számlák stb. miatt. Pl. a számlák késedelmes beérkezése következtében objektíve sem lehetett az előírt kötelezettségnek eleget tenni. Az 1998. évi választás esetében az induló 26 jelölőszervezet közül csak 12 tette közzé a megadott határidőn belül a beszámolóját.

6.

A választáson induló független jelöltek részére a törvény nevesítetten nem írja elő a nyilvántartási kötelezettséget és annak részletes szabályait. Ez azért is problémás, mert mögöttük nem áll könyvvezetéssel rendelkező jelölőszervezet, melynek a párttörvény és a számviteli törvény írja elő az általános nyilvántartási, könyvvezetési szabályait, melyek természetesen az országgyűlési választások pénzforgalmának lebonyolítására is vonatkoznak. A külön figyelemfelhívás hiányában a jelöltek egyszerűen megfeleltek elszámolási kötelezettségükről. Ezért is fordult elő, hogy az 53 induló jelölt közül csak 1 tette közzé időben a beszámolóját, míg további 44 fő zömmel csak az Állami Számvevőszék felhívására.

További problémát okoz, hogy az egyéni jelölteknek juttatott állami vagy más szervezetektől, magánszemélyektől kapott egyéb választási célú támogatás mentes-e a személyi jövedelemadó

kötelezettség alól. Jelenleg – ellenkező rendelkezés hiányában – az érvényes személyi jövedelemadó-törvény értelmében az ilyen támogatás jövedelemadó-alapot jelentő bevételnek számít.

7.

A közös jelöltállítás esetének elkülönített választási költség nyilvántartási és együttes, vagy jelölőszervezetenkénti külön beszámolási kötelezettségének rendezendő szabályozási hiányosságai az időszaki képviselő-választások ellenőrzése során vetődtek fel, melyek a 2002. évi választások előtt nyerték el igazi jelentőségüket.

8.

A választási kiadások mérséklését szolgáló, költségvetési támogatáson felül számítandó, jelenleg „jelöltenként legfeljebb” egymillió forintos határ betartásának figyelemmel kísérése a törvény jelenlegi formájában nem végrehajtható. Ennek feloldását szolgálná a „jelöltenként átlagosan legfeljebb” módosítás. Ez a probléma már az 1998. évi választások előtt ismertté vált, ezért – törvényi felhatalmazásával élve – az Országos Választási Bizottság meghozta a 7/1998. (IV.1.) számú állásfoglalását, mely szerint a központi költségvetési támogatáson felül legfeljebb az állított jelöltek számának megfelelő és a törvény által behatárolt összegű pénzeszköz egyes jelöltekre történő felosztásáról a jelölőszervezet szabadon dönthet.

A 2001. év végén a választási törvény módosítására történt egy kísérlet, mely azonban egyáltalán nem vette figyelembe a Számvevőszék ajánlásait, de tartalmazott egy pontot a választásra – a jelöltenként biztosított állami támogatáson felül – felhasználható jelöltenkénti 1 millió forintos összeghatár 2 millió forintra emeléséről. E javaslat azért volt indokolt, mert az előző, 1998. évi választások során már két párt megközelítette választási kiadási tekintetében az engedélyezett értékhatárt, s így az időközben bekövetkező inflációs hatás miatt nem kényszerülne a pártok a probléma *máskénti megoldására*. A reklámszakértők által és az egyes újságokban, kiadványokban közölt felmérések szerint igen nagy valószínűséggel állítható, hogy a pártok beszámolóiban bemutatott összeg már 1998. évben sem fedezhette a tényleges ráfordításokat, melyet vagy a törvényben megszabott keret túllépésével járó szankció félelmében, vagy a közvélemény felháborodásától tartva nem folytattak át a párt pénztárán és így azt a választási beszámolóikban sem tüntették fel. Ezt azért is meg lehetett tenni, mert – a jelenlegi szabályozás mellett – az érvényes törvényi tiltás ellenére a pártközeli alapítványok, vállalkozások pártkasszán át nem folytatott közvetlen nyújtott választást segítő szolgáltatásainak

nincs bejelentési és ellenőrzési kötelezettsége. Ugyanez a helyzet a pártnak adott engedmények értékelési problémája esetében sem.

Az egymillió forintos összeghatár túllépése – a médiában közöltek alapján – az időközi választásoknál szembetűnően kimagasló méretű volt, ahol a jelölőszervezetek egy-egy jelöltet állítottak. Az átláthatóság helyreállítása érdekében 2000. év végén a Számvevőszék elnöke személyesen javasolta az összeghatár felemelését.

Meg kell jegyezni, hogy személyes beszélgetések során nap, mint nap azt tapasztalni, hogy az összeghatár felemelését egyesek tévesen úgy értelmezik, hogy a választásokra az „állami költségvetésből biztosított eddigi egymillió forintos” támogatást akarják nagyobbra emelni, holott a jelöltenként a választásokra felhasználható költségkeret emeléséről van szó, melynek nem az állami költségvetés a forrása. Mint azt korábban már bemutattuk, 1990. év óta az országgyűlési képviselők választására választásonként 100–100 millió forint összegű állami támogatásban részesültek az induló jelöltek, melynek legutóbbi, jelöltenkénti összege még a huszonhatezer forintot sem érte el.

Igen érdekes, hogy a választási eljárásról szóló törvény, csak az országgyűlési képviselők választása esetében írja elő, hogy minden jelölőszervezetnek és független jelöltnek nyilvánosságra kell hoznia a választásra fordított állami és más pénzeszközök, anyagi támogatások összegét, forrását és felhasználásának módját. A helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek, valamint a helyi kisebbségi önkormányzatok tagjainak választása esetében a pártok nem kötelesek közzétenni a választásokra felhasznált pénzek összegét, forrását és felhasználásának módját. Ez különösen az általános választások évében válik érdekessé. Ekkor tavasszal az egyik, ősszel pedig a másik választásra kerül sor, miközben csak az egyikről kell elszámolni. Ebben az esetben – megfelelő szabályozás hiányában – fennáll a jelölőszervezetek részére az a nagy csábítás, hogy mindkét választást egyaránt terhelő költségeiket a számukra kedvezőbb módon osszák fel belső nyilvántartásaikban. A tisztánlátást nagymértékben segíthetné, ha törvény valamennyi választás pénzfelhasználásának elszámolását és az egyes választások elkülönített bankszámlán történő bonyolítását írná elő.

A teljes képhez az is hozzá tartozik, hogy mind a pártok gazdálkodását, mind pedig a választási pénzek felhasználását szabályozó törvények az úgynevezett kétharmados csoportba tartoznak, vagyis elfogadásukhoz, illetve módosításukhoz minősített parlamenti többségre van szükség. Ennek az a magyarázata, hogy a többségben lévő képviselők csak az ellenzék egyetértésével és támogatásával módosíthatják azokat. Az első parlamenti ciklusban, 1990–1994 között a parlamenti pártok gazdasági ügyekért felelős képviselői rendszeresen találkoztak egymás-

sal és egyeztetették álláspontjukat, mely következtében a párttörvényt közös akarattal többször is módosították. Úgy tűnik, hogy az 1994. évi választások óta a parlamentbe került pártok között nem működik ez az egyeztető fórum, a kétoldalú megbeszélések pedig a tapasztaltak alapján nem vezetnek eredményre. Személyes beszélgetések során a pártok gazdálkodásáért felelős személyek és képviselők érzékelik a vázolt problémákat, a változtatási szándék is meg van bennük, de a megfelelő egyeztetés hiányában, főleg pedig a szorosan vett pénzügyi-számviteli kérdéseken túlmenő változtatási szándék esetén az eltérő értelmezés következtében a törvényeknek a pártok gazdálkodását átláthatóvá tévő szükséges módosítására eddig még nem került sor.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Jogsabályok, jelentések:

1989. évi II. tv. az egyesülési jogról

1989. évi XXXIII. tv. a pártok működéséről és gazdálkodásáról, és ennek időközi módosításai, valamint a törvény indoklásai

Állami Számvevőszék: Összefoglaló jelentés a pártok gazdálkodásának törvényességét ellenőrző vizsgálatokról. 1990. augusztus

Állami Számvevőszék: Összefoglaló jelentés az 1991. november 20-ig végzett, a pártok gazdálkodása törvényességének ellenőrzési tapasztalatairól. 1991. november (71)

Állami Számvevőszék: pártellenőrzésekről szóló egyedi jelentései

1023/2001. (III. 14.) Korm. határozat a korrupcióval szembeni kormányzati stratégiáról

1997. évi C. törvény a választási eljárásról

Állami Számvevőszék: Az 1998. évi országgyűlési választásokra fordított pénzeszközök elszámolásának ellenőrzése a jelölőszervezeteknél és a független jelöltekéknél. 1999. július (9916)

Állami Számvevőszék: Az 1999. októberi és a 2000. áprilisi időközi országgyűlési választási kampányokra a jelölőszervezetek és független jelöltek által fordított pénzeszközök ellenőrzéséről. 2000. december (0039)

Állami Számvevőszék: A 2001. évi időközi országgyűlési választási kampányra a jelölőszervezetek által fordított pénzeszközök ellenőrzéséről. 2001. december (0135)

Könyvek, újságcikkek:

Juhász Gábor: Párt pénzügyek, Aula, 2001.

M. M. Tüsköltekeztek a pártok, Világgazdaság, 1999. október 22.

Söllei János: Az alapítványok és társadalmi szervezetek beszámolási rendszere, Számvitel és Ügyviteltechnika, 1990. 329-331. old

Megjegyzés: Az Állami Számvevőszék valamennyi jelentése olvasható saját nyilvános könyvtárában és a jelentések a 310-es sorszámtól kezdődően az Országgyűlés számítógépes hálózatán és az interneten: www.asz.hu címen.

INTERNET, KOMMUNIKÁCIÓ, POLITIKA

MAX KAASE

Politikatudomány és az internet*

Válaszúton a Gutenberg-galaxis

A változás mozgatója az internet lesz, mind a szó szoros értelmében, mind pedig modellként vagy metaforaként. Az internet nemcsak hatalmas és átható globális hálózatként érdekes, hanem azért is, mert olyasminnek a példája, ami azonosítható tervező nélkül fejlődött ki, és alakját nagymértékben vonuló kacsák rajának formálódásához hasonlatosan tartotta meg. Senki sem főnök, és egyelőre minden darab bámulatosan jól illeszkedik a többihez. (Negroponte, 1995: 181)

Az elektronikus kiadványok várhatóan a tudósok munkakörnyezetének lényegi jellemzőivé válnak. Sikeresek azok lesznek, akik alkalmazkodnak hozzá, míg az ellenállók várhatóan leragadnak a porban (Jacob, 1996: 208).

Az irodalomban kevés vita van arról, hogy a mikrochipeken, az elektronikus hálózaton és a különféle – hallható, látható, audiovizuális, vagy nyomtatott – üzenetek digitalizálásán virágzó irodalom messze- és mélyreható befolyása valóságos kulturális forradalmat jelent-e. Bühl (1995: 51) felfigyelt arra a tényre, hogy a könyvnyomtatás előtti legnagyobb könyvtár, amely Alexandriában volt, a világ bölcsességét félmillió ókori tekerccsen tárolta; ma több ezer könyvtár működik és mindegyikük ennél több információt tartalmaz. Amikor Frühwald (1997; 1998) a Gutenberg-galaxis végéről beszél, azokra a társadalmi-kulturális és technikai feltételekre utal, amelyek lehetővé tették ama galaxis virágzását és azokra a következményekre, amelyek a nyomában a tudományban kibontakoztak.

Azt hangsúlyozza, hogy a középkorban, Gutenberg előtt nem az egyéni szerző, hanem a „produktív író” állt az írott kultúra

* A tanulmány az *International Political Science Review* 2000. júliusi számában jelent meg.

középpontjában. A láng őrizői a szerzetesek voltak, az értelmiség uralkodó nyelve pedig a latin, és kézzel másolták azt a néhány száz könyvet, amellyel egy középkori könyvtár rendelkezett (Kaltwasser, 1997: 13). Abból az időből származik a német *verballhornen* ige, és Johann Ballhorn „produktív íróra” utal, aki a tizenhatodik században egy ábécés könyv másolásával igyekezett pénzt keresni, és szellemi tulajdonra formált jogot azzal a fantáziadús változással, hogy megjegyezte: „diszítette és javította Johann Ballhorn” (Frühwald, 1998: 316).

A könyvnyomtatás előtti helyzethez képest tehát Gutenberg találmánya kétségtelenül ugyancsak kulturális forradalomnak nevezhető. Hatékonyan kikezdte a latin nyelv uralmát azzal, hogy lehetővé tette a regionális nyelvek képviselőit és a népeség olyan részeit is bevonta a társadalmi kommunikáció folyamatába, amelyeket ebből pusztán nyelvi okok zártak ki, bár az analfabétizmus még egy ideig korlátozó tényező maradt. Frühwald, Elisabeth Eisenstein (1979) munkája alapján rámutat, hogy a nyomtatás döntő hatást gyakorolt a tudományra is.

A nyomtatott termékek számának növekedése a szabványosításukhoz és identitásuk világos meghatározásának szükségletéhez vezetett el. A nyomtatott állítás a kiejtett vagy kézzel írt szóval szemben különleges, fokozott tekintélyre tett szert, ugyanakkor a nyomtatás a kézzel írt dokumentumoknak az eredeti méltóságát kölcsönözte. A nyomtatás különleges intellektuális minőségtől független technológia lett: a nyomtatás „feltalálta” a szerzői szerepet és vele a szellemi termék tulajdonára és a szerzői jogra helyezett hangsúlyt, a nyomtatás továbbá, a tudományos termékek mennyiségének növekedésével a tudományos rendszer számára feltalálta a pályatársak által történő szemlézés logikáját, ami viszont megkérdőjelezte a nyomtatott tudományos anyagok „természetes” tekintélyét.

A gutenbergi találmány hosszú távú konzekvenciáinak fő tényezői között a tizenkilencedik században megjelentek a tömegtermelésre alkalmas, nagy teljesítményű nyomdagépek, továbbá az a technikai eljárás is, amivel bőségesse és egyúttal elérhetővé is vált a papír, ami a nagy példányszámú nyomtatás előfeltétele.

Az elérhető persze akkoriban még nem jelentette azt, hogy minden háztartásban voltak könyvek. Sokkal inkább a társadalmi és kulturális elit rendelkezett velük, és nem véletlen, hogy a tizenkilencedik század fordulóján elismertségért küzdő, felemelkedő társadalmi csoportok bővülő tagságuk számára a kulturális kínálat széles választékát teremtették meg, közöttük könyvklubokat, amelyek legalábbis lehetővé tették, hogy a munkásosztálybeli háztartások birtokában is lehessen efféle termék (és azt is, hogy a munkásosztály szószólóinak, Marxnak, Engelsnek, Kautskynak és másoknak az írásaihoz is hozzáférhessenek).

Anélkül, hogy a tudomány, mint saját szabályokkal és eljárásokkal rendelkező társadalmi alrendszer növekedését a tizen-nyolcadik század óta meghatározó tényezők összetett együttesét és kölcsönhatásukat ismertetnénk, a tömegoktatás kibontakozásának eredményeképpen megjelenő írástudás, az ipari társadalom gazdaságtana és a felvilágosodás eredményeképpen megjelent racionalitás logikája mind hozzájárult a tudományos rendszer mai állapotának kifejlődéséhez. Az egyik meghatározó vonása ma is a tudományterületenkénti szervezettsége, sajátos belső kognitív és társadalmi hierarchiákkal (Nowotny, 1999: 67). Az átmenet azonban az ipariból a posztindusztriális, tudásalapú társadalomba (Kaase, 1999), különösen az OECD-országokban megkérdőjelezi ezt a diszciplináris orientációt, és ezt a változást ismét csak egy sor, egymással kölcsönhatásban lévő tényező indította el. Ilyen volt a második világháborút követő hatalmas gazdasági növekedés, nyomában a felsőoktatási intézményekbe eszközölt befektetések robbanásszerű növekedésével; a források bővülésének kezdeti szakasza után pedig a tudomány rendszerében differenciálódás következett be, ami manapság már kezdi leküzdeni a tudományterületek közötti határokat; ide sorolhatók továbbá a tömegkommunikáció új eszközei (távíró, telefon, fax, elektronikus tömegtájékoztatási eszközök, utazás) révén felgyorsuló társadalmi folyamatok; a modern társadalmak problémáira jellemző összetettség és összefonódottság növekvő megértése, ami elvezetett a lineárisról a nem lineáris tudományos gondolkodásra történő áttéréshez; és ennek következtében a diszciplína szerinti kutatást felváltotta a problémaorientált kutatás – amit Gibbons et al. (1994) a tudás termelésének 1. módozatáról a 2. módozatra való áttérésként ír le.

Ezek a folyamatok bizonyos idő alatt fejlődtek ki, itt azonban azzal a kérdéssel kívánunk foglalkozni, hogy az új információs és kommunikációs technológiák, mint amilyen az internet is, milyen mértékben nyomták rá egyedi bélyegüket a tudományos rendszerre és hatottak-e a politikatudományra mint diszciplínára. Míg ezeknek a változásoknak hosszú távon világméretű lesz a hatásuk, jelenleg a legjobban az OECD-országokban láthatók. Következésképpen ezekre az országokra összpontosítok.

AZ INFORMÁCIÓS ÉS KOMMUNIKÁCIÓS TECHNIKA GAZDASÁGI DIMENZIÓJA

Latzer (1997) részletesen elemezte az információs vagy tudásalapú társadalom kibontakozásának elemeit és feltételeit. Ő a folyamat két fő lépését írja le: 1. a távközlés és a számítástechnika összekapcsolásával az 1970-es években létrejövő telematikát és 2. a telematika, valamint az elektronikus média (rádió és

televízió) összekapcsolódását, amelyből létrejött a média-matika, ami azután a multimédia-szolgáltatások széles változatát eredményezte.

Ezt a fejlődést a technikai újítások (a mikrochip és az elektronikai hálózatépítés, hogy csak kettőt említsünk), és az államnak különösen Európában a telekommunikációs szektor kiépítésében játszott csökkent szerepe indította el. Németország esetében ezt a magánrádiók és -televíziók alapítása jelzi az 1980-as évek közepétől (megkettőződés), és a telekommunikációs piac megnyitása a verseny előtt az EU „Európa útja az információs társadalom felé” elnevezésű kezdeményezésének keretében, amely 1998 januárjában indult és ezen a területen utat nyitott a gazdasági verseny előtt (Kaase, 1999: 529–531).

Az EU-nak az „információs társadalomra” helyezett hangsúly mutatja, hogy az Európai Bizottság milyen gazdasági és politikai fontosságot tulajdonít az információs és kommunikációs technikának (ICT). A német oktatási és kutatásügyi minisztérium egyik kiadványa szerint (BMBF, 1999) a G7 piacain az ICT-termékek forgalma 1996-ban 2,3 milliárd német márka értéknek felelt meg. A világgpiacból 1997-ben az Egyesült Államok 35, Európa 30, Japán pedig 14 százalékkal részesedett, a maradék 21 százalékon pedig a világ többi része osztozott (Kaase 1999: 540), ami tehát aláhúzza az USA–Európa–Japán „triászának” szerepét ezen a piacon (további részletek találhatóak: Latzer, 1997: 88–94).

A területen tevékenykedők csaknem valamennyien egyetértenek abban, hogy az ICT fontos, talán a legfontosabb növekvő piac a posztindusztriális társadalmak jövőbeli termékei és szolgáltatásai számára. Nehéz longitudinális statisztikát találni ezen a piacon, mert eltérő annak meghatározása, hogy ki és mi tartozik hozzá. A fenti BMBF-kiadvány szerint a multimédia-piac különböző elemeinek egybevetése az éves 10–11 százalékos emelkedéssel tévedhetetlenül mutatja a növekedési potenciált (l. 1. táblázatot).

Ezeket a dinamikákat azonban nem szabad úgy értelmezni, hogy az ICT máris hatalmas mértékben hozzájárul a G7 országok bruttó hazai termékéhez, mert részesedése még mindig 10 százalék alatti. Másfelől viszont tanulmányok mutatják, hogy a távközlési piac növekedése az átfogó gazdasági növekedés fontos ösztönzője (Kaase, 1999: 540–541).

Hasonlóan sokoldalú az ICT hatása a munkaerőpiacra. Nem utolsósorban azért, mert a távközlés sok európai országban évek óta állami monopólium volt, az ICT privatizációja és növekedése a legjobb esetben is semleges hatással volt a foglalkoztatottságra, valójában azonban a piacorientált ésszerűsítés révén kezdetben még csökkentette is a foglalkoztatottság egészét. Csak az új szolgáltatások kifejlődésével várható az ICT pozitív hatása a foglalkoztatottság egyensúlyára.

I. táblázat. A multimédia-piac a G7 országaiban 1992–96 között (milliárd euróban)

Piaci elemek	ÉVEK				
	1992 milliárd euró	%	1996 milliárd euró	%	Száza- lékos változás
Konstrukciós elemek	90	12,2	140	12,0	+41
MM-végtermékek (pl. fogyasztói elektronika)	176	22,4	266	22,8	+51
Hálózatok (mobiltelefonok, adattovábbítás)	277	30,1	369	31,6	+56
Tartalom (pl. szoftver, játékok, fizető tv, CD-ROM-ok)	237	35,3	392	33,6	+42
Összesen	780	100	1167	100	+49

Forrás: Német Szövetségi Köztársaság Oktatási és
Kutatásügyi Minisztérium (BMBF, 1999)
http://www.iid.de/bah/BAH_zusammenfassung.html

Ezek a megállapítások azt mutatják, hogy a forradalom, az internettel, mint az ICT és a multimédia összegzőjével éppen csak elkezdődött, bár hatalmas lépéseket tesz. Figyelembe véve, hogy várhatóan ez a fejlődés az államba, az üzleti életbe és az otthonokba is behatol, ne lepődjön meg senki, hogy a folyamatot a globalizációhoz hasonlóan sok remény, de legalább anynyi aggodalom is kíséri (l. például Dertouzos, 1997; Webster, 1995).

E változások sebessége megnehezíti, hogy értékeljük a társadalmi, kulturális és politikai rendben mutatkozó következményeket (a vegyes hangvételű megnyilvánulások gyűjteménye található: Leggewie és Maar, 1998). Dertouzos Negroponte-hoz (1995) hasonlóan némi fenntartásokkal, de felettébb pozitív képet rajzol:

...azok a kényszerek, hogy technikánkkal újra egyesítsük az emberiséget, nem jelentenek könnyű feladatot, mert az évszázadok során megszokott emberi gondolkodás és magatartás átfogó változását kívánják meg. Nagy erőfeszítésekre és kitartásra lesz szükség e változások megvalósításához. De megéri. Ha egységesedünk, képesek leszünk magunkat és világunkat úgy

előre lendíteni, hogy az majd kielégíti és elismeréssel illeti a létrejövő új egységeket.

Akkor azután majd az egységesedés új korszaka összekapcsolódik bennünk a hittel, az ésszel, a természettel és az emberiséggel, kiéplítve a negyedik forradalomhoz vezető utat, ami túlmutat az emberi készítményeken és azok következményein és önmagunk megértésére törekszik (Dertouzos, 1997: 316).

AZ INTERNET

Érdekes lenne részletesen megnézni, hogyan is jött létre az internet, de ezt itt nem lehet és nem is szabad megtenni. Ami azonban talán a leginkább árulkodó, az az, hogy a kezdeti koncepciót, különösen pedig annak decentralizált struktúráját az amerikai Védelmi Minisztérium és a hozzá kapcsolódó szervek fejlesztették ki. Keletkezését a védelmi minisztérium magas szintű kutatási projektek ügynöksége (ARPA) és annak információs feldolgozótechnikák irodája (IPTO) szisztematikusan integrálta. Az így keletkezett elektronikus kommunikációs hálózatot ARPANET-nek nevezték, és általában ezt tekintik az internet első előfutárának (a részleteket l. Dertouzos, 1997: 35–43; Cailliau, 1998; Leib és Werle, 1998).

Az internetre az a jellemző, hogy decentralizált (ez különösen a katonai felhasználás esetén volt lényegi vonása, hogy külső támadás esetén kevésbé legyen sebezhető), továbbá hogy kereskedelmi és tudományos intézmények és magánszemélyek egyaránt használják. Számítógépeket összekapcsoló hálózat, ezek a gazdagépek (hostok) egyénileg lehetővé teszik más számítógépek nagy számának az internethez való hozzáférést és amerikai „hálózati mágusok” becslése szerint 1997 januárjában világszerte mintegy 16 millió internetes host létezett (l. még: OECD, 1998: 12–15).

Miközben az „internet” és a „World Wide Web” (www, vagy 3w) kifejezéseket a köznyelv csaknem egymás szinonimájaként használja, a kettő egyáltalán nem azonos: „...gondoljunk az internetre úgy, hogy az a világ számítógépei között postaszolgáltatásként szállítja a nyers információt. És úgy gondoljunk a hálóra, mint e rendszer sajátos felhasználási módjára, amelynek révén az egerünk kattintásával megtekinthetünk és felkereshetünk információt távoli helyszíneken” (Dertouzos, 1997: 18).

Cailliau (1998) úgy írta le az általa a CERN (Centre Européenne pour la Recherche Nucléaire, Genf közelében) részére a Tim Bernes-Lee-vel közösen tervezett World Wide Web keletkezését, hogy az a nagy energiájú fizika területén alkalmazott hálózati hipertextprojekt volt. Azt követően, hogy a CERN 1991-ben ingyenesen az internet rendelkezésére bocsátotta az első „vonalmódosítót” böngészőt, egyre több intézményes felhasználó kezdett érdeklődni a technika iránt, és 1994-ben a

Massachusetts Institute of Technology (MIT) megalapította a World Wide Web konzorciumot; amelynek 1997 végére csaknem 250 tagja volt (Dertouzos, 1997: 6). Ez a konzorcium felel a www-re vonatkozó összes új szabályozásért.

A www egyik tulajdonsága a hipertextképesége, amely a felhasználókat linkek segítségével egyszerűen egyik website-ról a másikra irányítja át. A tudományos rendszer egésze számára, beleértve a társadalomtudományokat is, egyre fontosabb az a lehetőség, hogy integrálható a multimédia, a szöveg, a statikus grafikai megjelenítések, például a fényképek és táblázatok, valamint a vizuális bemutatás és hanganyag. (A www-nek ezt a képességét például azok a televízió-állomások használják egyre többen, amelyek rendszeresen teljes kínálatot, köztük híryanagyokat tesznek fel a hálóra.) A humántudományok számára nagyon vonzó lesz az, hogy a szöveges, a hallható és látható információ összekapcsolható, és ezzel a tudományos elemzés, valamint más kutatók megállapításainak reprodukálhatósága, továbbá a vizuális információ tartalomelemzése előtt teljesen új utak nyílnak meg.

Figyelembe véve, hogy mennyire vonzóak az efféle internetes szolgáltatások, újdonságuk révén, valamint azért, mert használatuk a böngészők és keresők jóvoltából egyre könnyebb, továbbá azért, mert a hardverköltés folyamatosan csökken, érthető, hogy az internet legalábbis az OECD-országokban miért lett széles körben elterjedt árucikk, és hogy a becslések szerint 1999-ben használóinak száma elérte a 160 milliós nagyságot. A tudományos rendszerben ugyanezen okokból az internet-hozzáférés, ismét legalábbis az OECD-országokban, csaknem egyetemessé vált (OECD 1998: 12–15); a terítés ma már annyira kiterjedt, hogy jelenleg új, javított technológiákat terveznek, mert időben, teljesítményben és költségben hatékonyabbá kívánják tenni az internetet. Ezek között a fejlesztések között van az internet 2, a Very High Speed Network Backbone Service (VBNS), a Next Generation internet (NGI), a Trans-European Network (TEN 34) és az olyan országos hálózatok, mint a német „Breitband-Wissenschaftsnetz” és az Egyesült Királyságban a Super-Janet (OECD, 1998: 15–17). Itt azonban az egyik probléma, ami nagyon hasonlít a tömegkommunikációs kutatás tudáshiány-hipotézisére (Bonfadelli, 1994), az, hogy nyilvánvaló egyenlenségek vannak a tekintetben, hogy a világ különböző részein a tudósok milyen mértékben férnek hozzá ehhez a forráshoz (UNESCO, 1999). Ebben az összefüggésben felmerül egy másik probléma is, ami igen jelentős következményekkel jár a nemzetközi tudományos eszmecsere területén, nevezetesen az angol nyelv uralma az interneten nem csupán nyelvi készségeket követel meg, hanem a nemzeti kultúrák széles változatossága közepette a felhasználóra bizonyos, a nyelvvel összefüggő gondolkodást kényszerít rá.

AZ INTERNET, A MULTIMÉDIA ÉS A TUDOMÁNYOS RENDSZER

Általános megfontolások

A Gutenberg-galaxissal foglalkozó részben azt állítottam, hogy a könyvnyomtatás feltalálása nem csupán mélyreható kulturális és társadalmi változásokhoz vezetett, hanem döntő szerepet játszott a tudomány társadalmi alrendszerének a kibontakozásában is, ahogy azt a huszadik század végén ismerjük, és azt is mondtam, hogy az új információs és kommunikációs technikák (ICT) megjelenése más tényezőkkel együtt hozzájárul a társadalmi folyamatok felgyorsulásához. Amíg korábban egy Európából az Egyesült Államokba küldött levél kézbesítése még légi postán is két hetet vett igénybe, egy e-mailen folyó érintkezés – mondjuk brit és amerikai tudósok között – egyetlen napon belül igen sokszor oda-vissza megjárhatja az utat.

A gyorsulást itt szisztematikusabb okból is említem. Az ICT-fejlődés sebessége mellett az a kérdés, hogy vajon alávétettük-e már módszeres társadalomtudományi kutatásnak, különös tekintettel azokra a várható hatásokra, amelyeket majd a tudományos rendszer egészére és az egyes tudományágakra gyakorol. Ez a kérdés sokkal részletesebb kutatást igényel, mint amennyire a jelen cikk keretei között lehetőség van; a könyvtárakban és a területen illetékes tudósok körében végzett vizsgálódás azonban mintha arra utalna, hogy egyelőre nem létezik a kérdéskörben elvégzett módszeres kutatás (Wiest, 1998: 299).

A tudomány és a tudományos információ növekedése

A mai OECD-országokban az oktatás és a tudomány fejlődését jellemző tényező a növekedés és a differenciálódás. Nyugat-Németországban például az egyetemi tanulmányok folytatására formálisan kvalifikált fiatalok százalékos aránya az 1960-ban 5,6% volt és ez 1988-ig 27,8%-ra emelkedett, az egyetemi személyzet létszáma 1970 és 1980 között 46 százalékkal nőtt. Azt tartják, hogy a tudományos rendszer számszerű növekedésével a tudományos munka termékei és a kiadványok, amelyek az eredményeket eljuttatják a tudós közösséghez, szükségképpen igazodtak ehhez (valójában exponenciális görbét mutat: l. de Solla Price, 1974: 13–42). Coakley és Doyle (1996) például publikált egy listát, ami több mint 300, Európában, 1995-ben publikált politikatudományi folyóiratot tartalmaz. Sajnos nincs olyan longitudinális elemzés, amely bemutatná, hogy ez a szám hogyan alakult az elmúlt 40 évben, de joggal tételezhetjük fel, hogy az 1945 utáni fejlődés nem egyenletesen oszlik el az egész időszakban, hanem az utolsó 20 évre koncentrálódik.

Nyilvánvaló, hogy egyetlen európai politológus sem képes megismerni az összes európai politikatudományi folyóirat tartalmát, nem is beszélve az olyan fontos kapcsolódó területekről, mint a szociológia, a közgazdaság-tudomány, a tömegkommunikáció és a szociálpszichológia, sem pedig az ide vonatkozó és Európán kívül kiadott politikatudományi folyóiratokat, mint például az *American Political Science Review*, vagy az *American Journal of Political Science*. Mégis, létezik még legalább három más strukturális korlát, amelyet figyelembe kell venni, mielőtt azzal foglalkoznánk, hogy miképpen lehet megbirkózni az információ növekedésével.

Először is mára már köztudott, hogy az egyetemi könyvtárak nem képesek megvásárolni a különböző tudományterületeken létező összes folyóiratot és ezért választaniuk kell, minek következtében a hozzáférés, ha nem is válik lehetetlenné, legalább is időigényes és nehézkes lesz (az egyetemi könyvtári cserék rendszere révén). Másodsorban, miközben lehetetlen, hogy az adott tudományág valamennyi megjelenő folyóiratának összes cikkével megismerkedjünk – és most nem is foglalkozunk a monográfiák és szerkesztett kötetek óriási mértékben megnövekedett számával –, legalább még elképzelhető, hogy áttekintsük a tartalomjegyzékeket (ezt egyes felsőoktatási intézmények nehezen, de megvalósítják, mert rutinszerűen ellátják a kutatókat fénymásvolt információval; e tekintetben azonban az internet új és gyorsabb lehetőségeket nyit meg). Harmadsorban pedig ott a nyelvi probléma, különösen Európában, annak kulturális, társadalmi és politikai változatosságával. Sok európai politológus, aki csak a saját nyelvén publikál, azzal találja szembe magát, hogy bárminnyire is fontos a tudományág számára az általa elvégzett kutatás, a szakterületen angolul beszélők és írók gyakran figyelmen kívül hagyják megállapítását, amennyiben nem angolul, hanem valamilyen más nyelven publikált. Ezt a problémát tovább erősíti az a tény, hogy sok angol anyanyelvű nyelvi felkészültsége és hajlandósága más nyelvek tekintetében enyhén szólva általában meglehetősen korlátozott. Ez az oka annak, hogy Európában a szakmai folyóiratok az évek során mindinkább valamennyi, vagy egyes cikkek angol nyelven történő publikálása mellett döntenek, vagy legalábbis foglalkoznak ezzel az átmenettel.

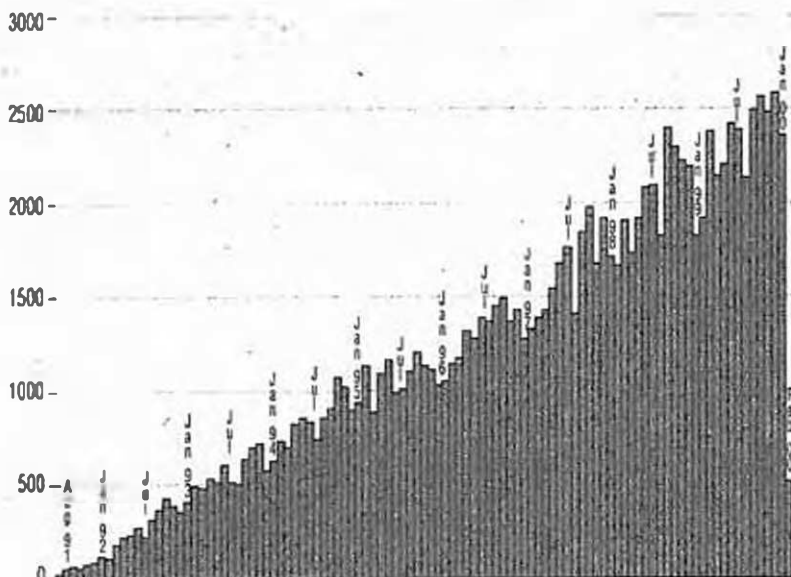
E problémák közül a konkrét összefüggéstől függően egyeseket felerősít vagy pedig megold az információ digitalizálása és a modern elektronikus hálózat, ami elvezet az információ egyre bőségesebb hozzáférhetőségéhez a kutató munkahelyén.

Van-e valami különleges a társadalomtudományokban?

Amikor az ICT-nek a tudományos rendszerre gyakorolt hatásáról van szó, rendszerint egy konkrét példát szoktak idézni: az

Amerikai Fizikus Társaság E-Print Archívum fórumát, amit (a hozzá társult Los Alamos National Laboratory Preprint szervezével) Los Alamosban majd egy évtizeddel ezelőtt Paul Ginsparg kezdeményezett a nagy energiájú fizika terén (Wiest, 1998: 286–287). 1999 áprilisában az archívumban felvett anyag meghaladta a százezer darabot, és az 1. ábra megmutatja, hogy amióta 1991-ben elkezdték az archiválást, a havonta benyújtott anyagok száma folyamatosan és rendszeresen emelkedik.

1. ábra. Az E-Print-Archive részére havonta benyújtott anyagok statisztikája (1991 augusztusa óta havonta érkezett új anyagok száma)



Az elmúlt 103 hónap (2000. február 7-én összesen: 123 286).

Forrás: http://xxx.lanl.gov/cgi-bin/show_monthly_submissions

Nyilvánvaló tehát, hogy a tudományos kommunikáció új módjának milyen nagy hatása van a nagy energiájú fizikára. Az a tény azonban, hogy ezen a honlapon preprintek szereshetők már a benyújtás idején, jól tükrözi azt a sajátosságot, ami a korlátozott számú drága műszerrel végzett munkára jellemző, és ezért nem általánosítható más területeken (OECD, 1998: 54; az OECD részletesen leírja az ICT hatását különféle területeken, különösen pedig a természettudományban).

Am mi a helyzet a társadalomtudományokkal? Hobohm (1999) az UNESCO számára a *World Social Science Report 1999* címen összegyűjtött társadalomtudományi információban és dokumentációban különböző példákat sorol, amiért máig az ICT nem gyakorol akkora hatást a társadalomtudományokra, mint más diszciplínákra.

Az általa írt fejezetben talán az a legfontosabb megjegyzés, hogy szemben más területekkel a társadalomtudományok nem kumulatívák és ugyanakkor szelektívek: nélkülözik azokat az általánosan elfogadott tudományos kritériumokat, amelyek által a kutatási eredményeket a természettudományokhoz hasonlóan ki lehet iktatni, ha a tudományág jelenlegi állapota szerint azok már nem érvényesek (l. még Kaltwasser, 1997: 14). Ezért a társadalomtudományokban nem csupán információs túlterhelés van, hanem jelen van a tudományos viták szerves részét alkotó önkényesség eleme is: elvben minden elmegy. Nem léteznek továbbá intézményesített büntetések, ha figyelmen kívül hagyják a korábbi bizonyítékokat és kutatást, ezért a tudás felhalmozása lassú és nehézkes, ha egyáltalán megtörténik. Itt az a gond, hogy a társadalmi jelenségek annyira sokfélék, hogy nehéz célba venni és elérni az elméleten alapuló, általánosított tudásnak a természettudományokból ismert fajtáját (Mayntz, 1995).

Hogyan próbáltak a társadalomtudósok megbirkózni az információs túlterhelés növekvő problémájával? Kutatásai alapján Hobohm (1999) azt mondja, hogy sok társadalomtudós (és láthatóan ez még inkább igaz a humán tudományokra) a kutatásait a közvetlen környezetében rendelkezésre álló információval kezdi még akkor is, ha az csupán a saját könyv-, cikk- és folyóirat-gyűjteménye. Ezeket kényelmes használni, ismerősek és gyakran az egyes tudós a kutatásainak megfelelően szedte össze az évek során.

A fentebb említett okokból a humán és a társadalomtudományokban alig ösztönöz valami is arra, hogy felhagyjanak az információgyűjtés e hagyományos módjával, még akkor is, ha egyre több forrás könnyíti meg a hozzáférést és szélesíti a tudás alapját. Ez részben még mindig anyagiak kérdése (Hrachovec 1996: 377; UNESCO, 1999); az irodalomban továbbá gyakorta lehet találkozni azzal az érveléssel, hogy a fiatalabb kutatók hozzáértőbben és könnyebben folyamodnak az új forrásokhoz és ez javítja az idősebbekkel szembeni pozíciójukat, továbbá hosszú távon bizonyos mértékig csökkenti fogja a tudományos rendszerben meglévő státusbeli különbségeket (l. Jacob, 1996: 208; Schmitz, 1997: 87; OECD, 1998: 24; Wiest, 1998: 292).

A világháló multimédia-adottsága olyan fejlemény, ami könnyen lehet, hogy felgyorsítja az ICT-szolgáltatások igénybevételét a humán és társadalomtudományokban is (Hrachovec, 1996: 382–383). A szöveges, hang- és vizuális információt integrálóképessége valószínűleg alapvetően fogja megváltoztat-

ni a kulturális, társadalmi és politikai jelenségek kutatásának bemutatását. Az orális történelem lejegyzéséből származó írott szövegek minőségi elemzése, ahogy hagyományosan készül, vagy audiovizuális jelentések beillesztése egy kiadott dokumentumba nemcsak zamatot és tartalmat kölcsönöz egy érvelésnek, hanem ugyanakkor segíti az efféle anyagok értelmezésének és a levont következtetéseknek a kritikai értelmezését is. Ez csupán egy igen egyszerű példa a kutatási eredmények integrált, összetett bemutatásának széles köréből.

Összegezve tehát még a társadalomtudományok tekintetében sem tűnik kérdésesnek, hogy az ICT és az abból származó szolgáltatások, amelyeket az olyan nyilvános intézmények nyújtanak; mint a könyvtárak, tudományos adatarchívumok és kereskedelmi cégek, legalábbis forradalmasítani fogják a hozzáférést az információhoz és az adatokhoz, és a kutatás egyes területeinek még a struktúráját és berendezkedését is megváltoztatják. Ma azonban még nyitva kell hagynunk azt a kérdést, hogy ezek a tendenciák valamikor a jövőben gyakorolnak-e, és ha igen, akkor pozitív vagy negatív hatást a társadalomtudományokra. A több információn és könnyen elérhető adatokon nyugvó jobb kutatással szemben az a legsúlyosabb érv, amit ennek a résznek az elején említettünk, nevezetesen hogy hiányoznak azok a kritériumok, amelyek segítségével ki lehet iktatni az elavult elméleti megközelítéseket, hibás adatokat és empirikus megállapításokat. Minden okunk megvan azt hinni, hogy az információs túlterhelés ilyen körülmények között megbénítja a kutatókat, ha nem válnak még szelektívebbé – ami sok esetben annyit tesz, hogy még egyénibbé – az anyagok kiválasztásában. A tudományos társaságok számára a kiút ebből a dilemmából egy jutalmazási rendszer megteremtése, amely értékeli azokat a tudósokat, akik időről időre számba veszik a kutatás eredményeit a társadalomtudományi diszciplínák egyes alterületein; és az efféle munkák óriási hasznot húzhatnak a hozzáférhető újabb, megbízható és viszonylag komplett információból (Wissenschaftsrat, 1992: 32–33, 47).

Mi zajlik most?

1998-ban az OECD jelentése egy sor témát tekintett át, köztük a tudósok kommunikációját és az új, ICT-t is magába foglaló kutatási együttműködés várható kibontakozását, valamint az oktatási rendszert, különös hangsúllyal az egyetemeken. Itt ezeket a szempontokat csak röviden érintjük, mert fő témánk szempontjából nem központi jelentőségűek, mivel az ICT-nek a társadalomtudományokra, különösen pedig a politikatudományra gyakorolt hatásával foglalkozunk. Figyelmünk középpontjában a nyomtatott termékek változó piaca, különösen pedig a tudomá-

nyos folyóiratok digitalizálása on-line kiadás céljaira, valamint az elektronikus folyóiratok megjelenése áll, amit a továbbiakban alaposabban megvizsgálunk.

Kommunikáció és együttműködés tudósok között. Nem vitás, hogy a tudósok közötti kommunikációt az internet e-maillehetősége megkönnyítette és intenzívebbé tette. Az OECD szerint (1998: 12) 1994-re az Egyesült Államokban az egyetemi szociológusok 75, és a politológusok 67 százaléka kommunikált e-mailen. Ez a százalékos arány az Egyesült Államokban mára tovább emelkedett. Nincsenek ugyan pontos adatok az OECD-országokra vonatkozóan, biztonsággal feltételezhető, hogy az e-mailt ma már ott is széles körben használják tudományos érintkezésre, adatok közlésére és fogadására, amivel felgyorsul az empirikus kutatási projektek keretében folyó együttműködés, az országokon belüli, valamint az országokon és kontinenseken átívelő társszerzős tanulmányok írása, vagy egyszerűen csak üzeneteket váltanak a kutatók, amelyeket korábban postán küldtek el egymásnak.

Érdekes kérdés, hogy az e-mail vajon mennyire mérhetően gyorsította fel a kutatást és javította meg a tudományos együttműködést az egyetemek és más kutatási helyszínek között? Személyes tapasztalataimat és kollégák megfigyeléseit általánosítva az elektronikus kommunikáció hatásai számottevőek és zömében pozitívak. Ezt adatok is alátámasztják, amelyek szerint az Egyesült Államokban 1981 és 1991 között a természettudományok és a műszaki tudományok területén a nemzetközi közös kiadványok átlagosan 8,8 százalékról 11 százalékra nőttek (OECD, 1998: 20; sajnos azonban a dokumentum nem állapítja meg az oksági összefüggést a hálózati hozzáférhetőség és használat, valamint a megnövekedett nemzetközi társszerzőség között. Továbbá az érvelés azon a feltételezésen alapul, hogy a nemzetközi társszerzőség, mint olyan, jó dolog).

A természettudományokban az ICT-hálózatok különösen nyilvánvalóan megnövelték a rendszeres együttműködést kutatási helyszínek és laboratóriumok között. Ez pedig „a tudományos munka új formáját(...) a »kibővített kutatócsoportot« eredményezte. Ez pedig jellegzetesen nagy, egységes és összetartó, együttműködő kutatócsoport, ami földrajzilag szétszórta, mégis koordinált, mintha csak egyetlen helyen lenne és egyetlen igazgató irányítása alatt állna. Hozzáférhetővé teszi a kollégákat és a felszerelést, a szoftvert és az adatbázisokat, amelyek hagyományosan a laboratóriumi szervezet részei, tekintet nélkül a földrajzra.” (OECD, 1998: 19, 44–46). Ezeket a virtuális elrendezéseket „kollaboratóriumoknak”, avagy falak nélküli központoknak nevezik, és hatékony, nélkülözhetetlen kutatási struktúrákká váltak, például az atmoszféra és az űr kutatásában, a biológiában, a kémiában, az orvostudományban és a fizikában. Azt azonban empirikus kutatás még nem mutatta be, hogy a gyakor-

latban ezek a kollaboratóriumok hogyan működnek és melyek az előnyeik, valamint lehetséges csapdáik, és mennyiben térnek el attól, amikor magáncégek különböző országokban működő laboratóriumokat kapcsolnak össze (Brockhoff, 1998). Brockhoff bemutatja, hogy mind az összekapcsolás, mind pedig annak vizsgálata meglehetősen összetett, amit egykönnyen nem lehet kifejtteni.

Nehéz megmondani, hogy az ICT milyen mértékben ösztönözte a nemzeti, különösen pedig a nemzetközi együttműködést a társadalomtudományi kutatások terén, mivel ez a tevékenység a technikától függetlenül számos egyéb akadályba ütközik; ennek a kérdésnek a megbízható értékelése több időt és szisztematikus megfigyelést igényel. Az azonban nem vitás, hogy az ICT általában jelentősen megkönnyítette az együttműködést, különösen pedig az eltérő helyeken lévő kutatók közös kiadványait.

Tanítás egyetemeken és azokon túl. Az 1990-es évek közepére az ICT kezdte befolyásolni az egyetemi oktatás formáját. Egy 1995-ben a német egyetemi rektori konferencia által lefolytatott, valamennyi német egyetemre kiterjedő felmérés szerint akkor az összes tudományág mintegy felében használták az oktatásban valamiféle ICT-t, és sok egyetem tervezte, hogy növeli ICT-tanítási erőforrásait (Hochschulrektorenkonferenz, 1996; 1997). Ezek a jelentések érzékeltetik az egyetemek és diszciplínák közötti nagy változatosságot is az ICT-nek az oktatásban és a diákság körében való felhasználása terén, és a 35 vizsgált tudományterület között a politikatudomány a hatodik legalacsonyabb helyet foglalta el (jóval alacsonyabbat, mint a pszichológia, a közgazdaságtan és a szociológia).

Ezek az adatok kétségtelenül egy időpont állapotát tükrözik, és szükség lenne részletes összehasonlító elemzéssel megvizsgálni, hogy az ICT az egyetemi oktatásban most milyen szerepet játszik ahhoz, hogy a helyzetet hitelesen értékelhessük. Az 1990-es évek közepén az egyetemek az innováció elterjesztésének fázisában voltak, amikor sok függött olyan egyénektől és csoportoktól, akik foglalkoztak az ICT alkalmazásával és használatával (Hochschulrektorenkonferenz, 1996: 8, OECD 1998: 58; ez a tényező legalább részben megmagyarázza az egyetemek és tudományterületek közötti megfigyelt eltéréseket). De az Egyesült Államokból származó adatok azt jelzik, hogy az ICT használata az oktatásban az oktatásügy napirendjén megszilárdulóban van, amint azt a 2. táblázat is mutatja.

Az oktatás másik dimenziójában az ICT talán még fontosabb lesz a távoktatásban és a virtuális egyetemeken, mint a helyszíni képzésben. Ahogyan az OECD (1998: 62–64) megállapítja, hosszú távon a „virtuális tanterem” nem csupán magasabb költséghatékonyságot ígér, hanem jobb eredményhatékonyságot is az ICT interaktív és önkéntes multimédia-potenciáljának kö-

szönhetően. Például egyre több a távoktatás az orvostudományban, ahol fiatal kutatók világszerte audiovizuálisan részt vehetnek olyan bonyolult műtéteken, amelyeket elsősorú oktatók végeznek élvonalbeli orvostudományi központokban. Semmi sem indokolja, hogy miért ne lehetne ugyanezt a megközelítést alkalmazni a társadalomtudományok terén.

Továbbá az OECD ugyan jó néhány különbséget állapít meg az Európán belül folyó távoktatás terén, a meglévő nyitott egyetemek egyre többen alkalmaznak ICT-t az oktatásban (a német Fernuniversität Hagen tekintetében I. Schlageter és Mittrach, 1999). Végül pedig az ICT révén folytatott távoktatás szükségképpen új lehetőségeket nyit meg az élethosszig tartó tanulás céljának hatékony elérése előtt, amely célt az OECD-országok egyetértésben vették fel politikai napirendjükbe.

Osszegezve, az ICT máris nagy hatást gyakorol az egyetemi oktatásra; a távoktatás különböző változatai tovább fognak terjedni és hosszú távon megváltoztatják az egyetemek arculatát.

Ami pedig a politikatudományt illeti, különösen pedig az empirikus kutatást, előbb vagy utóbb az ICT-oktatásra gyakorolt hatása is érezhető lesz. Az azonban nem teljesen világos, hogy a diszciplína alapvető struktúrájára is lesz-e hatása. Ugyanezt nem mondhatjuk el következő témánkról, a kiadásról.

Elektronikus kiadás. Az on-line kiadás az elektronikus hálózatok és nagy teljesítményű személyi számítógépek révén a tudósok előtt az aktuális információ széles változatosságához való közvetlen hozzáférést nyitja meg; az off-line kiadás, amelynek során az információt CD-ROM-okon tárolják, ami ugyan megkönnyíti a hozzáférést és az információ használhatóságát, a tudományos rendszerre gyakorolt hatását tekintve egyértelműen másodlagos az on-line kiadáshoz képest.

A német újságban, a *Die Zeit*-ben megjelent cikkében Zimmer (1997) megállapította, hogy a német egyetemi könyvtárakban mintegy 20 000 tudományos folyóirat létezik. A bajorországi regensburgi egyetemen egy kísérleti projekt 43 könyvtárból mintegy 6200 folyóiratról gyűjtött össze elektronikus információt, köztük 110 a politikatudomány köréhez tartozott. Ebből a folyóiratok tartalmának mintegy harmada ingyenesen teljes egészében hozzáférhető, de a fennmaradó kétharmadot csak speciális számla révén lehet elérni.

2. táblázat. Az IT felsőoktatásban való felhasználását az Egyesült Államokban vizsgáló felmérés eredményei (százalékban)

	1994	1995	1996	1997
TERVEZÉS				
Az IT szerepének stratégiai terve			43,4	48,4
IT-vásárlás és -lecserélés pénzügyi terve*	22,0	22,0	28,1	28,9
TECHNIKA HASZNÁLATA				
<i>IT-erőforrásokat használó kurzusok aránya</i>				
E-mail	8,0	20,1	25,0	32,8
Számítógépes osztályok	16,0	24,0	24,0	22,6
Komputer szimulációk/gyakorlatok	9,0	14,0	14,4	14,5
Előadáshoz kiadott óravázlatok	15,1	25,7	28,4	33,0
Kereskedelmi kurzusanyag	11,0	18,5	18,5	16,9
Multimédia-eszközök	4,0	8,4	11,0	13,4
CD-ROM alapú anyagok	4,0	9,0	8,9	11,4
Világhálóoldalak		6,2	9,2	24,0
Internetforrások		10,9	15,3	24,8
INTÉZMÉNYEK BEN				
<i>Világháló és internet</i>				
Helyszínen		55,2	79,4	
Felhasználási terv az oktatásban		24,4	30,1	34,2
Felhasználási terv távoktatásban		12,5	17,5	24,8
Terv egyetlen kívüli felhasználásra (marketing)		38,1	56,8	58,3
Az IT elismerése a kinevezési és előléptetési bizottságokban			12,2	12,2
Kötelező IT-követelmény valamennyi diák számára**		33,1	40,0	40,3
AZ INTERNET2 HOZZÁFÉRÉS SZÜKSÉGSÉGÉNEK ELISMERÉSE 1999-RE				
Egyetemek				>50
2 és 4 éves főiskolák				>33
EGYEDI LEGFONTOSABB IT, AMIVEL AZ INTÉZMÉNY SZEMBE TALÁLJA MAGÁT AZ ELKÖVETKEZŐ 2-3 ÉVBEN				
Az oktatók segítése, hogy a műszerezettségbe illesszék be az IT-t			27,3	29,6
A felhasználó megfelelő támogatása			24,1	25,0
A felhasználói hálózatok fejlesztése/bővítése			17,6	11,8

Hardver és szoftver lecserélésének finanszírozása		
finanszírozása	17,4	20,4
Az IT hatékony alkalmazása távoktatásban	4,1	11,8
Az Internet-hozzáférés egyetemessé tétele	5,8	3,4
Diákok által fizetendő kötelező technikai/számítógépes díj	28,3	36,9
38,5		
Hálózathoz kapcsolt egyetemi rendszerek	62,5	70,8
		81,1

* 1990-ben 15,1.

** 1992-ben 31,4

Forrás: OECD (1998: 59)

Coakley és Doyle (1996) elemzése szerint azonban egyedül Európában több mint 300 politikatudományi folyóiratot adnak ki rendszeresen. A regensburgi adatbázist paradigmának tekintve ez azt jelenti, hogy az egyetemi elektronikus könyvtári szolgáltatás használata egyáltalán nem fedi le az adott terület folyóirat termését. Ezért az efféle kereséseket hasznosan egészíti ki, ha a kutatók elektronikusan igyekeznek hozzájutni a folyóiratokhoz akár a kiadói honlapokon (amelyek természetesen csak a saját lapjaikat kínálják), vagy az ECO-hoz (Electronic Collections Online, amely 1999 augusztusában 2211 címet tett on-line kutatások céljára hozzáférhetővé, ezek közül 28 politikatudományi lap volt) (Luther, 1997). Ha figyelembe vesszük, hogy 1995 és 1996 között az Európában kiadott politikatudományi on-line folyóiratoknak csak alig több mint 10 százaléka volt teljes egészében vagy bizonyos információ tekintetében elérhető (Coakley és Doyle 1996; 1997), akkor nyilvánvaló, hogy még nem jutottunk el odáig, amikor majd a hálón valamennyi kiadott folyóiratról teljes információ áll a rendelkezésünkre, legalábbis nem a politikatudományban, bár kétségtelenül tart a folyamat, ami ezt az információt egyre inkább hozzáférhetővé teszi.

Eddig a folyóiratok on-line kiadása azzal a feltevéssel készült, hogy a kiadó elkészíti a lapnak mind az on-line, mind pedig a nyomtatott változatát. Ebben az értelemben a folyóiratokhoz való hozzáférés elsősorban erőforrások, az információ teljességének, könnyű voltának és gyorsaságának a kérdése. Mint azonban korábban említettük, növekszik az ICT jelentősége, ha figyelembe vesszük, hogy a folyóiratokból olyan sok van és annyira költségesek, hogy a könyvtárak már nem engedhetik meg maguknak a teljes körű gyűjtést (OECD 1998: 51). Különösen a költségtényező indított el eleven vitát az Egyesült Államokban és egyéb következményei mellett 1998-ban elvezetett a „tudományos kiadás és tudományos erőforrások koalíciójának” megteremtéséhez (SPARC; I. Johnson, 1999), ami egyebek között részt vesz az USA-ban folyó vitában arról, hogy elvegyék a tu-

dományos kiadást a kiadói ipartól és visszavigyék az egyetemi rendszerbe és az egyes tudósokhoz [Jacob, 1996: 206–207; ezt a megfontolást általánosítja Arnold (1995) kritikája, amivel a jelenlegi egyetemi könyv- és monográfiaiadási gyakorlatot illeti]. Ezen a helyen nem hatolhatunk mélyebben ezekbe a vitákba, de a lényeg az, hogy az ICT elterjedése nélkül ezek a kezdeményezések nem lennének lehetségesek.

Az e-folyóirat megjelenése az on-line feldolgozás egyik fontos vonatkozása, és ami a jövőben még fontosabb lesz, az egy elektronikus folyóirat nyomtatott változat nélkül, mint amilyen az Amerikai Fizikus Társaság már említett e-print fóruma. A természettudományban, az orvostudományban és a mérnöki tudományokban a kutatási eredmények gyakran annyira fontos következményekkel járnak más kutatásokra és a társadalomban történő gyakorlati alkalmazásukra nézve, hogy egyszerűen tűrhetetlen az a hosszú késedelem, amíg egy cikket leadnak egy folyóiratnak, és azt ott elfogadtatják, majd végül kinyomtatják. A humán és társadalomtudományok kutatói gyakran szenvednek ugyanebben a szorításban, láthatóan mégis sokkal engedékenyebbek, mint a „kemény” tudományok tudósai.

Csak az a kérdés, hogy az áttérés az e-folyóírra megoldja-e az időbeli késedelem problémáját. Kling és McKim (1997) az OECD részére készített szakértői tanulmányában különböző forgatókönyveket elemeztek, hogy értékelje, mennyi idő nyerhető, amikor a tudományos folyóiratok előállításának folyamatát felgyorsítja az elektronikus hálózat. Ezen elemzés eredményei megérdemlik a teljes közlést (l. a 3. táblázatot).

Ami legelőször szembeszökő, hogy a szerzők milyen változatosnak találták az időtartamot, amely a nyomtatás előtt egy folyóirat összeállításához és előállításához szükség van. Az OECD-jelentés nem fűz megjegyzést ezekhez a különbségekhez, amelyek nyilvánvalóan lehetőséget kínálnak ahhoz, hogy az on-line kiadással óriási mértékben felgyorsuljanak, amikor például fel lehet hagyni azzal a koncepcióval, hogy az anyagnak meg kell töltenie egy teljes folyóiratszámot. És van némi lehetőség arra is, hogy a pályatársi szemlézés folyamata az elektronika segítségével rövidüljön, ám ez jóval kisebb, mint gondolnánk. Összegezve, az ICT nem sokat számít az on-line kiadás szempontjából mindaddig, amíg a tudományos folyóiratok standard jellegzetességei – pályatársi lektorálás és számonkénti összeállítás – fennmaradnak. Ennél messze vonzóbb a nagy energiájú fizika helyzete, ahol érvényesül a reprintrendszer, amikor az írást bterjesztésekor közlik. Ez persze felveti azt a fő kérdést, ami a tudományos rendszer termésének tudományos ellenőrzése és a modern tudomány kibontakozásának lényeges feltétele volt; de itt a pályatársi szemlézés kerül előtérbe. Azok számára, akik alapvetően az ICT-forradalomnak a tudományos rendszerre gyakorolt pozitív hatása mellett törnek lándzsát, az

e változásokkal kapcsolatban gyakran hangoztatott aggodalmak túlzottnak tűnnek: „A tudomány hagyományos, szokásos működésének minőségéhez való erőteljes ragaszkodás ugyanúgy hangsúlyozza a mártírium szerepét, mint ahogy a média filozófusok magukra vállalják a próféták szerepét (...) De a hálózat használata lehetőséget kínál az avított intézmények megkerülésére is. Semmi sem igazolja azt a feltételezést, hogy a szokatlan beavatkozások és kvalifikálatlan hozzájárulások a komoly kutatás végét jelzik” [Hrachovcc, 1996: 380, 385 (M. K. fordítása); I. még Jacob, 1996; Wiest 1998: 292–293].

3. táblázat. A tudományos kommunikáció sebessége különféle forgatókönyvek szerint¹ (napokban)

	Kon- vencio- nális forgató- könyv	Futár- for- gató- könyv	E-mail csatolás forgató- könyve	Elektro- nikus folyó- irat össze- állított száma	Tiszta elektro- nikus folyó- irat egyedi cikkek- kel	Pre- rint rend- szer, a cikket az elfo- gadás- kor küldik be	Pre print- rend- szer, a cikket benyűj- táskor továb- bítják
Kézirat továbbítása ²	10	4	2	2	2	2	2
Pályatársi lektorálás ³	63-93	51-81	47-77	47-77	47-77	47-77	0
Folyóiratszám- összeállítás ⁴	30-120	30-120	30-120	30-120	0	0	0
Folyóirat előállítás	20-80	20-80	20-80	20-80	4	0	0
Folyóirat kiszállítása ⁵	5	5	5	1	1	1	1
Összesen	128-308	107-287	104-284	100-280	54-84	50-80	3

¹ A táblázat jól illusztrálja az elektronikus kiadás forgatókönyvének hatását arra az időtartamra, ami eltelik aközött, amikor a szerző beküldi a cikket egy folyóirathoz és azután kiadott formában megkapja azt. A forgatókönyvek feltételezik, hogy a tanulmányt a kiválasztott folyóirat elfogadta.

² Ez magába foglalja azt az időt, amíg a szerzőtől eljut a kiadóhoz és a kiadótól a produkciós menedzserig.

³ Ez azt az időt méri, amely eltelik a tanulmánynak a kiadóhoz való beérkezése és az elfogadása között.

⁴ Ennyi időre van szüksége a folyóirat kiadójának, hogy elégséges mennyiségű cikket gyűjtsön össze, és előállításra megküldje.

⁵ Ez azt az időtartamot méri, amire az előfizető - vagy a szerző - megkapja a végleges folyóiratszámot.

Lehet, hogy ez a derűlátás kellően megalapozott, ha azonban az e-folyóiratok gyarapodását tekintjük, akár alkalmaznak pályatársi szemlézést, akár nem, legalább is némiképpen igazuk van azoknak, akik ebben az ügyben aggódmuknak adnak hangot. A *Directory of Electronic Journals, Newsletters and Academic Discussion Lists* 1997-es kiadása (a cikk megírásának idején ez volt a legutóbbi szám), amelyet a Kutató Könyvtárak Egyesülete (ARL) állított össze, több mint 1400 elektronikus folyóiratot tartalmaz, amelyeknek 69 százalékát lektorálással készítik. Sajnos a *Directory* nem tesz különbséget az e-folyóiratok és azok között, amelyek léteznek elektronikus és nyomtatott formában is. Egy másik 1999-es forrás 564. tisztán e-folyóiratot tartalmaz, amelyeknek kevesebb, mint a negyedét nem lektorálták és a kemény, valamint a humán tudományok között e tekintetben csekély különbség van. Ezért valóban megjelenhet a „bóvli” gondjának eleme, de nem a pályatársi szemlézés erózióját jelzi az elektronikus folyóiratokban, hiszen azt a tudósközösség a cikkek elfogadásához egységesen nélkülözhetetlennek tartja (l. Weißbach és Poy, 1995: 225–228; Jacob, 1996; Wiest 1998: 292–294.). Ezen kívül kiválasztott elektronikus folyóiratok hatásának egy 1996-os elemzése azt mutatja, hogy elhanyagolható volt, bár a megvizsgált elektronikus lapok ígéretesek voltak (Harter, 1996). Mi több, hogyha a hálóról levett adatok igazak, akkor a politikatudományt sem fenyegeti semmi gond (l. a 4. táblázatot). Végül pedig, ahogyan a nagy energiájú fizika esete jelzi, még annak is jó oka lehet, ha létrehoznak egy elektronikus folyóiratot pályatársi lektorálás nélkül (l. 4. táblázatot).

Nem könnyű összegezni az on-line kiadás ezen elemzésének megállapításait. Azonban az összes rendelkezésre álló bizonyíték arra utal, hogy az ICT máris megváltoztatta a tudományos kiadás arculatát és a jövőben még inkább ezt fogja tenni. Nincs okunk arra számítani, hogy ez a dinamika nem terjed ki a politikatudományi kiadásra, még akkor sem, ha a hatását egyelőre a politológusok világszerte nem nagyon érzik, akik a társadalomtudományok más területeihez és a humán tudományokhoz hasonlóan közismerten lassan alkalmazkodnak az új, ICT-világhoz.

KONKLÚZIÓ HELYETT

1999 nyarán egy tekintélyes német országos újság (FAZ, 1999) a következő esetről számolt be. Egy japán vásárló vett egy Toshiba videofelvevőt, de újra és újra azt találta, hogy a készülék nem működik megfelelően. Amikor a Toshiba cég vevőszolgálatával beszélt telefonon, még szóban is támadták, ami igazán eltér a híres japán udvariasságtól. A vevő azonban felvet-

4. táblázat. *Elektronikus folyóiratok (1999)*

Területek	Pályatárs által szemlézett			Diák által szemlézett			Nem szemlézett			Összes
	db		%	db		%	db		%	
Term.tud. (műszaki)										
orvosi	334	81,3	(75,6) ^a	7	43,8	(1,6)	101	73,7	(22,8)	442
Humán										
tudományok	77	18,7	(63,1)	9	56,2	(7,3)	36	26,3	(29,6)	122
Politikatudomány	2 ^b			-						
Szociológia	4 ^c			-			1 ^d			
Összesen	411		(72,9)	16		(2,8)	137		(24,3)	564

^a Nyers viszonyszám

^b Education Policy Analysis Archives, Journal of Political Ecology

^c Electronic Journal of Sociology, Revista de Sociologia e Politica, Sociological Research Online, Socioroute

^d Social Sciences Japan

Forrás: <http://www.edoc.com/jrl-bin/wilma/hpr>

te a Toshiba alkalmazottjával folytatott telefonbeszélgetést és úgy határozott, hogy készít egy honlapot, amelyen leírja és dokumentálja a vele történt esetet. Egy hónapon belül a honlapot érdeklődő felhasználók több mint hatmillió esetben keresték fel. A Toshiba bírósághoz fordult, de olyan sok ember bombázta panaszával a cég honlapját, amiért ilyen pocsekul kezelte az esetet, hogy visszavonta keresetét a bíróságtól és nyilvánosan bocsánatot kért a bevétől.

Ez talán némiképpen különös, ide nem illő történetnek hangzik. Ám nagyon is beszédesen jelzi, milyen lehet az internet hatása az élet minden területén. Ami az ICT-t és a tudományos rendszert illeti, a helyzet kétségtelenül változatosabb, de a lényeg az, hogy az ICT révén a tudományos folyamat máris sokféleképpen megváltozott és a jövőben még drámaibb változásokon esik át, ahogy a fejlettebb ICT hozzáférhető lesz és a tudósok megtanulják teljes egészében kihasználni a lehetőségeit.

Mivel maga a fejlődés is még cseppfolyós, a résztvevő megfigyelők értékelése sem lehet más. E tekintetben három észrevételt teszek. Először is az ICT nem csupán önmagában érdekes, hanem a tudományos rendszerre várhatóan gyakorolt hatása miatt egyúttal indokoltan lehet tárgya a tudomány- és tudásszociológiai kutatásoknak. Az a tény, hogy az ICT fokozatosan és csaknem az életkörülmények „normális” részeként változik, elhomályosítja a folyamat hosszú távú hatásának áttekinthetőségét, és ez részben megmagyarázza, hogy eddig miért nem vé-

geztek sok kutatást ezen a területen. Hasznos párhuzamot jelent a televízió elterjedése, amit kutatási területnek csak akkor tájt választottak, amikor a terjedés folyamata csaknem lezárult, legalábbis az OECD-országokban. Másodsorban az egyik kérdés, amelyet ismételten feltesznek, hogy a számítógépes elektronikus kommunikáció, és ahogy a multimédia alkalmazása terjed a televízió képernyőjén, véget vet-e majd a nyomtatott termékeknek, ami, ha igaz, akkor nyilvánvalóan a kulturális örökség vesztesége lesz. Itt Riepl komplementaritás-„törvénye” kínál vigaszt. A huszadik század elején azzal érvelt, hogy az egész történelem során semmiféle megszilárdult kommunikációs forma nem tűnt el teljesen, de miközben alkalmazkodott a körülményekhez, az újabb módozatok mindig kiegészítették (l. még Schmitz, 1997: 85). Ezért nehéz elképzelni, hogy a tudományos folyamat nyomtatott termékeit elektronikus megfelelőjük valaha is teljes egészében kiszorítaná. Harmadszor, az ICT-forradalom új társadalmi kérdések sokaságát veti fel, köztük a növekvő egyenlőtlenséget azok között, akik képesek kezelni az új technikákat, illetve akik erre nem képesek; azután ott a politikai folyamatokra gyakorolt hatása, például a pártok hálózatán belüli kommunikáció, ami megerősíti a pártközpontoknak a perifériára gyakorolt befolyását; vagy a munkahelyek szervezetében játszott szerepét – a lista végtelen.

Visszatérve a tudományos rendszerre, különösen pedig a politikatudományra, az ICT hosszú távon bizonyosan függetleníti a tudományos rendszert a területi kötöttségeitől, de csak azért, mert hozzájárul a nemzetállam mint alapvető egységtől való megszabaduláshoz, ami a globalizálódás ellenére még mindig a legtöbb ember életének és a politológusok tudományos munkájának keretétül szolgál. Aligha vonható komolyan kétségbe, hogy ma a nemzetállamot sok dimenzióban éri kihívás, bár talán egy kicsit túl messzire ment az érvelés, amikor Jean-Marie Guéhenno (1994) az ICT következményeit a demokrácia végével kapcsolta össze. Továbbá ne felejtjük el, hogy különösen Európában a nemzetállamok az intézményi, társadalmi és kulturális változatosság afféle laboratóriumai, és e változatosságon virágzik a többszintű összehasonlító politikatudomány. Ezért aztán lehetséges, hogy az internet a tudományban a kommunikáció sok korlátját ledöntötte, de egyelőre legalábbis úgy látszik, hogy az ICT nem képes a politikatudományt területileg függetleníteni.

Fordította: Gáthy Vera

HIVATKOZÁSOK

- Arnold, K. (1995). „The Body in the Virtual Library: Rethinking Scholarly Communication.” *The Journal of Electronic Publishing* 1(1).
<http://www.press.umich.edu/jep/works/arnold/body.html>
- BMBF (1999). „Durchbruch Multimedia. Deutschland im internationalen Vergleich.” http://www.iid.de/bah/BAH_zusammenfassung.html
- Bonfadelli, H. (1994). *Die Wissenskluftperspektive. Massenmedien und gesellschaftliche Information*. Konstanz: Olschläger.
- Brockhoff, K. (1998). *Internationalization of Research and Development*. Berlin: Springer.
- Bühl, W. L. (1995). *Wissenschaft und Technologie. An der Schwelle zur Informationsgesellschaft*. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co.
- Cailliau, R. (1998). „Zur Technikgeschichte des internet. Stichworte eines Surfpioniers.” in *Internet & Politik. Von der Zuschauer- zur Beteiligungsdemokratie?* C. Leggewie és C. Maar, (szerk.) pp. 70-81. Köln: Bollmann.
- Coakley, J. és J. Doyle (1996). „Developments in West European political science journal literature during 1995.” *European Journal of Political Research*, 29: 509-550.
- Coakley, J. és J. Doyle (1997). „Developments in West European political science journal and electronic literature during 1996.” *European Journal of Political Research*, 31: 533-555.
- de Solla Price, D. J. (1974). *Little Science. Big Science. Von der Studierstube zur Großforschung* (előszó angolul jelent meg 1963-ban). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Dertouzos, M. (1997). *How the New World of Information Will Change Our Lives*. San Francisco: HarperEdge.
- Eisenstein, E. (1979). *The Printing Press as an Agent of Change. Communication and Cultural Transformations in Early Modern Europe*. (2 vols.) Cambridge: Cambridge University Press.
- FAZ (Frankfurter Allgemeine Zeitung) (1999). „Ein defekter Videorekorder zwingt einen Konzern in die Knie”, augusztus 18.
- Frühwald, W. (1997). *Zeit der Wissenschaft: Forschungskultur an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*. Köln: DuMont.
- Frühwald, W. (1998). „Das Ende der Gutenberg-Galaxis. Über den Einfluß des Mediums auf den Inhalt wissenschaftlicher Publikationen.” *Leviathan*, 26: 305-318.
- Gibbons, M. et al. (1994). *New Production of Knowledge: Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. London: Sage.
- Gučhenno, J.-M. (1994). *Das Ende der Demokratie*. München: Artemis & Winkler.
- Harter, S. P. (1996). „The Impact of Electronic Journals on Scholarly Communication: A Citation Analysis.” *The Public-Access Computer Systems Review*, 7 (5). <http://info.lib.uh.edu/pr/v7/n5.html>
- Hobohm, H.-C. (1999). „Social science information and documentation.” In *World Social Science Report 1999* (UNESCO), pp. 172-181. Paris: Elsevier.
- Hochschulrektorenkonferenz (1996). *Moderne Informations- und Kommunikationstechnologien (Neue Medien) in der Hochschullehre*. Dokumente zur Hochschulreform 111/1996. Bonn.
- Hochschulrektorenkonferenz (1997). „Neue Medien in Lehre und Studium.” *Beiträge zur Hochschulpolitik* 6/1997. Bonn.
- Hrachovec, H. (1996). „Zweimal fünf Prognosen zur Forschung in Computernetzen.” *Universitas. Zeitschrift für interdisziplinäre Wissenschaft*, 51: 375-385.

- Jacob, H. (1996). „The Future is Electronic“. *Social Science Quarterly*, 77: 204-209.
- Johnson, R. K. (1999). „SPARC replies to Kostelnik and Bensman.“ <http://www.lib.unc.edu/prices/1999/PRIC218.html>
- Kaase, M. (1999). „Deutschland als Informations- und Wissensgesellschaft.“ In *Eine lernende Demokratie. 50 Jahre Bundesrepublik Deutschland. WZB-Jahrbuch 1999* M. Kaase és G. Schmid (szerk.), pp. 529-559. Berlin: Edition Sigma.
- Kaltwasser, F. G. (1997). „Ein Spielplatz namens Internet.“ *Börsenblatt*, 99: 12-19.
- Kling, R. és G. McKim (1997). „Electronic Media and Scientific Communication: Opportunities, Complexities and Limitations.“ OECD report, Indiana University School of Library and Information Science (September), mimeo.
- Latzer, M. (1997). *Mediamatik - Die Konvergenz von Telekommunikation, Computer und Rundfunk*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Leggewie, C. és C. Maar (szerk.) (1998). *Internet & Politik. Von der Zuschauer- zur Beteiligungsdemokratie?* Köln: Bollmann.
- Leib, V. és R. Werle (1998). „Computernetze als Infrastrukturen und Kommunikationsmedien der Wissenschaft.“ *Rundfunk und Fernsehen* 46: 254-273.
- Luther, J. (1997). „Full Text Journal Subscriptions: An Evolutionary Process.“ <http://www.arl.org:591/luther.html>
- Mayntz, R. (1995). *Historische Überraschungen und das Erklärungspotential der Socialwissenschaft*. Heidelberger Universitätsreden, Bd. 9. Heidelberg: C. F. Müller Verlag.
- Negroponte, N. (1995). *Being digital*. London: Hodder and Stoughton.
- Nowotny, H. (1999). *Es ist so. Es könnte auch anders sein*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- OECD (1998). „The Global Research Village: How Information and Communication Technologies Affect the Science System.“ http://www.oecd.org./dsti/sti/s_t/scs/prod/global.pdf
- Schlageter, G. és S. Mittrach (1999). „Der virtuelle Campus. Universität im Internet.“ *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, augustus 24.
- Schmitz, W. (1997). „Neue Medien und Universität.“ *Transit* 13, (nyár): 82-93.
- UNESCO (1999). *World Social Science Report 1999*. Paris: Elsevier.
- Webster, F. (1995). *Theories of the information society*. London: Routledge.
- Weißbach, H.-J. és A. Poy (1995). „Technische Vernetzung, funktionale Differenzierung des Gesellschaft und neue kulturelle Integrationsmuster.“ In *Netz-Spannungen. Trends in der sozialen und technischen Vernetzung von Arbeit* (J. Fischer és S. Gensior szerk.), pp. 213-234. Berlin: Edition Sigma.
- Wiest, G. (1998). „Elektronisches Publizieren in der Wissenschaftskommunikation.“ *Rundfunk und Fernsehen*, 46: 283-301.
- Wissenschaftsrat (1992). *Zur Förderung von Wissenschaft und Forschung durch wissenschaftliche Fachgesellschaften*. Köln: Wissenschaftsrat.
- Zimmer, D. E. (1997). „Die Macht des Papiers. Warum Wissenschaftler nur mit Vorbehalt elektronisch publizieren.“ *Die Zeit*, oktober 2.

KISS BALÁZS-BODA ZSOLT

Politikai kommunikáció az interneten

NYITÁNY

Az internetről szóló írásokat szinte kötelező azzal a figyelmeztetéssel kezdeni, hogy a szövegben olvashatók a megjelenés idejére már minden bizonnyal elavulnak, mert a rohamos fejlődés átlép rajtuk. Mi is engedünk ennek a hagyománynak és megtagadjuk magunknak az ez idő szerint rendelkezésre álló adatoknak (hányan használják az internetet, hányan politikai célokból, milyen a felhasználás demográfiája és szociológiája stb.) a közlését, melyeknek láttán az olvasónak úgy is olyan érzése támadhat, hogy ha figyelmet fordít rájuk, felesleges erőfeszítést tesz.

Adatok helyett inkább tendenciákkal kívánunk foglalkozni.¹ Ezeket a tendenciákat pedig három vonatkozásban tekintjük át. A szakma ugyanis általában három főszereplőt különít el a politikai kommunikáció színjátékának, drámájának a vizsgálatában: a politikai intézményeket, a tömegkommunikációt és az állampolgárokat.² Mi tehát a következőkben azt tekintjük át, hogy milyen hatással járt az internet megjelenése ennek a három főszereplőnek a kommunikációs tevékenységére.

A POLITIKAI INTÉZMÉNYEK KOMMUNIKÁCIÓJA AZ INTERNETEN

Az internetes kommunikáció lehetőségeit a politikai intézmények, így például a pártok, a különböző politikai szervezetek, a kormányzati és adminisztratív szervek is igyekeznek kihasználni. Az alapvető kérdés e területen is természetesen ugyanaz.

mint az internetes politikai kommunikációt illetően általában, azaz, hogy a világháló használata mennyiben hoz létre új működési módokat. Nem meglepő, ha a különböző megközelítések itt is két fő csoportba oszthatók (az óvatoskodó, „egyfelől-másfelől” típusú álláspontokat most a jóllehet egyszerűsítő, ám látványos dichotomizálás kedvéért mellőzzük). Az egyikbe azok tartoznak, amelyek szerint a politikai intézmények demokratizálódása, nyitottabbá, felhasználó- azaz állampolgár-barátabbá válása, a politikai részvétel és aktivitás növekedése várható. A másikba azon szkeptikus vélemények sorolhatók, amelyek szerint az intézmények működésében mélyreható változások nem fognak végbemenni, azért mert az állampolgárok érdeklődése, igényei ezt végső fokon nem teszik szükségessé, és/vagy azért, mert a politikai intézmények meg fogják találni a módját, hogy az internetet „megszelídítsék”, saját céljaiknak, a hatalmukat stabilizáló diskurzusok logikájának rendeljék alá. Ezt a vitát nem célunk most eldönteni, ámbár az eddigi tapasztalatok inkább a másodikként bemutatott véleményt látszanak alátámasztani: az internet szerepe az intézmények politikai kommunikációjában mind ez ideig meglehetősen periférikus jelentőségű maradt, lassan fejlődött, és a háló inkább a már létező médiumok kiegészítőjének, mintsem egy gyökeresen új kommunikációs logika hordozójának tűnik. Ez persze nem zárja ki, hogy adott pillanatban forradalmi változások elindítója legyen; mindenestre érdemes megjegyezni, hogy rendelkezünk egy nagybani kísérlet tapasztalataival, amelyek szintén a szkeptikus érveknek nyújtanak inkább alátámasztást. A francia Minitel rendszerről van szó, amelynek tízéves fejlődés után a kilencvenes évek végén mintegy tizenötmillió használója volt, és amely bár egyre növekvő szerepet töltött be a francia mindennapokban, és különösen az üzleti életben, használata a politikai kommunikációban mindvégig elhanyagolható maradt (Frayssinet, 1995). Ez alapján megkockáztatható az óvatos feltevés, hogy a politikai kommunikáció az üzletinél csak lassabban képes élni az információs technológia lehetőségeivel. De – nem győzzük hangsúlyozni – mindez gyorsan megváltozhat.

A továbbiakban két fő kérdéskört fogunk érinteni. Az egyik az internetes politikai kommunikáció használata a választási kampányok során, a másik pedig az elektronikus kormányzás problematikája.

Az internet a választási kampányokban

Bill Clinton már az 1992-es elnökválasztási kampány során igénybe vette az internet szolgáltatásait: az életrajzát, beszédek és politikai állásfoglalások szövegeit helyezte el a hálón. Azonban csak négy évvel később, a következő elnökválasztás során

igyekeztek a jelöltek nagyobb publicitást biztosítani honlapjuknak, és érdekes módon ebben már Clinton ellenlábas, Bob Dole járt az élen, aki feltehetőleg ezzel is bizonyítani próbálta, hogy viszonylag magas kora ellenére nyitott az újdonságokra (Davis, 1999: 86). Azóta az internet szerepe folyamatosan növekedett a választási kampányokban, és 2000–2001 folyamán a brit és az olasz parlamenti, illetve a francia helyhatósági választások alkalmával európai debütálására is sor került. Davis (1999: 97) szerint az internet hat fő funkciót tölthet be a kampány során: szimbolikus jelentőség, információadás, a közvélemény becsatornázása, interaktivitás, a szavazók megerősítése, a támogatók megszervezése. Az elkövetkezőkben ezt a hat funkciót vesszük sorra, és vetjük össze a tapasztalatokkal.

SZIMBOLIKUS FUNKCIÓ

A kommunikációs tanácsadók beszámolóiból arra lehet következtetni, hogy a honlapok létrehozásának igénye többnyire egyfajta „techno-mimetizmusból” ered: kell, mert másnak is van, illetve – mint azt Bob Dole fentebb idézett példája is jelzi – mert a fiatalosság, az újdonságra való nyitottság jele.³ A szimbolikus funkció fontosságát alátámasztja az az érdekes jelenség is, hogy az internetes kommunikáció a hagyományos, írott sajtón keresztül sajátos, másodlagos jelentőséget nyert: az olyan lapok, mint a Wall Street Journal, a Time vagy a Le Monde az egyes kampányok alatt többször foglalkoztak a jelöltek internetes kommunikációjával, a honlapok minőségével.⁴

A honlap létezése tehát önmagában hordoz bizonyos szimbolikus jelentést, de a honlap milyensége természetesen még inkább. Davis (1999: 99) szerint a más típusú kommunikációkhoz hasonlóan a honlapok is elsősorban a jelöltek imágójának alakítására szolgálnak, ez bizonyos értelemben előrébb való, mint a következő pontban tárgyalandó információadás. A honlapok többsége tartalmaz életrajzi adatokat, de esetleg fotókat, képeket, szimbólumokat is. Az olyan eszközök, mint az interaktivitást biztosító e-mail cím, „chat”, vagy megválaszolható kérdőív pedig a politikusnak a választói felé való nyitottságát hivatottak jelezni.

Tegyük még hozzá, hogy ugyan nem elsősorban a politikusok, hanem a pártok honlapjain, de meg-megjelent a humor és a játékoság is a kampányokban. A brit Munkáspárt a fiatalokat megcélözva egy számítógépes játékot helyezett el honlapján; ugyanez a párt, valamint az olasz és a francia szocialista párt pedig paródiapályázatot hirdetett a konkurens pártok honlapjait kifigurázandó.

INFORMÁCIÓADÁS

Elméletileg talán ez lenne a legfontosabb, feltehető azonban, hogy a valóságban – más kommunikációs formákhoz hasonlóan – az előbb említett, szimbolikus funkció a nagyobb jelentőségű. Bár sok politikus és párt helyez el nagy mennyiségű információt a honlapján, kérdéses, hogy a böngészők valóban áttanulmányozzák-e a hosszú anyagokat. Még alapvetőbb kérdés, hogy mekkora a politikai honlapok iránti érdeklődés: a felmérések szerint az amerikai választások alatt az internetezők mindössze 7%-a nézett meg politikai weboldalt.⁵ A brit választások tapasztalatai ugyancsak némi csalódást okoztak a virtuális kampányolás híveinek. A választások előtt a szavazók mindössze 2%-a mondta, hogy érdeklődik a politikai honlapok iránt; egyébként a szavazók 15%-a volt rácsatlakozva a hálóra. Meglepő módon az internetezők a lakossági átlaghoz képest alacsonyabb szintű politikai aktivitásról tettek tanúbizonyságot: míg a választók 55%-a, addig az internauták mindössze 45%-a szavazott. (Az Amerikából származó adatok viszont ezzel ellentétesek: ott az internethasználók a lakossági átlagnál nagyobb politikai aktivitást mutatnak. Davis, 1999: 104.)

A legtöbb politikus a propaganda eszközeinek használja az internetet.⁶ A fontos politikai kérdésekben való álláspontját, hitvallását teszi közzé, és többnyire hiányoznak a független forrásokból (pl. sajtóból) származó értékelések, elemzések. Az interaktivitást lehetővé tevő eszközök ugyancsak ritkák, mint ahogy a linkek, kapcsolódások is. Mindez a honlapokat egysíkúvá és kissé unalmassá teszi.

Az internet mint információszoolgáltató eszköz viszont igen hasznos lehet a sajtóval való kapcsolattartásban: az újságírók a honlapok alapján tájékozódhatnak, illetve a sajtóreferenssel e-mailen keresztül tarthatják a kapcsolatot.

A KÖZVÉLEMÉNY BECSATORNÁZÁSA ÉS INTERAKTIVITÁS

Az internet lehetővé teszi a közvélemény gyors és egyszerű felmérését, illetve a választókkal való kétirányú kommunikációt. A kitölthető kérdőívek, a beszélgető és egyéb fórumok, illetve az elektronikus levelezés lehetősége mind szolgálhatják e célt. A tapasztalatok azonban igen vegyesek. Egyfelől általánosan megfigyelhető, hogy a politikusokat elárasztják az elektronikus levelek: George W. Bush például mintegy 120 millió e-mailt kapott a kampány során, amit nyilvánvalóan lehetetlenség megválaszolni, vagy akár feldolgozni. Másfelől viszont az a tapasztalat, hogy az interaktivitásra gyakran a választók részéről is kicsi az igény: a francia helyhatósági választások során például rendre kudarcba fulladtak a „csettelési” kísérletek, és a közvé-

leményt kutató kérdőívek megválaszolási hajlandósága is alacsony (Baudry, 2001).

A politikusok viszonya az interaktivitáshoz még a kampányidőszakon kívül is problematikus lehet: amerikai szenátorok arról számoltak be, hogy egyrészt túl sok elektronikus levelet kapnak, másrészt az írók sokkal gyorsabban várnak választ, mint a hagyományos levelezésben. Ráadásul az e-mail írása „olcsó”, egyszerű, így az állampolgárok sokszor apró-cseprő ügyekben, és, adott esetben, pongyola stílusban fogalmazva küldenek efféle üzeneteket. Továbbá az írók gyakran nem is az adott politikus választóközében élnek (ezt egyes politikusok úgy igyekeznek kiszűrni, hogy kérik a levélíró lakhelyének irányítószámát). Mindezek miatt a politikusok hajlamosak leértékelni az elektronikus üzeneteket (Davis, 1999: 128). Nyilvánvaló, hogy mindezek a problémák fokozottan jelentkeznek a mindenféle szempontból intenzívebb kampányidőszakban. Az interaktivitás lehetőségének felkínálása így inkább szimbolikus, mintsem gyakorlati jelentőséggel bír a kampányolás során.

A SZAVAZÓK MEGERŐSÍTÉSE

Az internet remek lehetőséget kínál a folyamatos kapcsolattartásra a párt vagy a politikus támogatóival. A levelezési listára feliratkozók rendszeres értesítést kaphatnak a kampány menetről, az aktuális hírekről, illetve közvetlen a szavazás napja előtt egy emlékeztetőt arról, hogy el ne felejtсенek szavazni. Ettől némileg különbözik az, amikor nem a szimpatizánsoknak, hanem véletlenszerűen kiválasztott címekre küldenek politikai reklámüzeneteket (ahhoz hasonlóan, ahogy az 1998-as választások előtt a Fidesz-MPP a telefonhívásokat használta kampányában).

A TÁMOGATÓK MEGSZERVEZÉSE

Az internet az amerikai, de az angol, sőt a francia választások során is igen hasznosnak bizonyult a támogatók, önkéntesek megszervezésére, illetve a választási stábon belüli kommunikációra, kapcsolattartásra. Amerikában a pénzbeli támogatásokat is gyűjtötték az interneten keresztül.

Összességében persze nem mondhatunk mást, mint hogy az internet szerepe a politikai kampányokban még nem egészen tisztázott. Az máris látható, hogy bizonyos funkciók betöltésére (pl. a támogatók megszervezésére, a szimpatizánsokkal, vagy a sajtóval való kapcsolattartásra) kiválóan alkalmas, más használatokra is jó, kiegészíti a már ismert politikai kommunikációs

eszköztárát (pl. a politikus imágójának megjelenítése, közvetítése a honlapon, reklámüzenetek küldése). Ugyanakkor bizonyos szerepeket, legalábbis egyelőre, csak igen tökéletesen képes betölteni (paradox módon éppen az interaktivitás, és a közvélemény kutatása tartozik ide). Jelentősége azonban növekszik. Franciaországban például a helyhatósági választások során hivatalosan⁷ mindössze 451 honlapot tartottak számon (ami az összes jelölt, illetve lista csupán néhány százalékának felel meg), főleg a városi jelöltekről, és ezekből is csak mintegy 150-et lehetett a keresőprogramokkal megtalálni, ennyi tekinthető „igazinak”. A többit úgy kellett kinyomozni: általában nem rendelkeztek önálló domainnévvel, hanem valamelyik nagy szolgáltatón (pl. a Wanadoo-n) keresztül lehetett eljutni hozzájuk; ezek általában csak egy rövidke oldalt tettek ki, többnyire a jelölt életrajzával. Ugyanakkor a hivatalban lévő parlamenti képviselők körében készült felmérés tanúsága szerint a 2002-es választásokra a jelöltek 30%-a tervezi saját honlap létrehozását. Bár a képviselők 45%-a szerint az internetes kommunikáció csak „kicsit lesz fontos”, 40% szerint viszont „fontos lesz”, és néhány százalékra tehető az aránya, akik szerint „nagyon fontos lesz” avagy „egyáltalán nem lesz fontos” (Pargue, i. m.).

Az elektronikus kormányzás

A „hálózati állam”, az „on-line”, esetleg „elektronikus kormányzat” avagy az „internetes adminisztráció” témaköre látványosan némileg kívül csúsz a politikai kommunikáció tematikáján. Azonban nem feledhetjük el, hogy a politikai kommunikáció nem szűkíthető csupán a pártoknak a választások körüli kampányára: a politikai intézmények és az állampolgárok közötti kommunikáció is ide tartozik, a saját jogán, de várható társadalmi, politikai hatásait tekintve is. A „hálózati állam” koncepciója ugyanis messze nem csupán azt jelenti, hogy az állami intézmények, a hivatalok nyitottabbá és az interneten keresztül elérhetővé válnak, azaz könnyebb lesz bizonyos adatokhoz való hozzáférés, vagy az adminisztratív ügyek intézése; esetleg magán a kormányzaton belül is gyorsabbá válik az információ áramlása stb. A várakozások szerint a „hálózati állam” kialakulása mélyrehatóan átalakítja nemcsak a kormányzat működését, de a politikum szerveződését és operációit is. Bimber szerint például az „elektronikus demokrácia” a felgyorsult pluralizmus (*accelerated pluralism*) jelenségéhez vezet, amely a külföldi (és nem csupán a hatalommal és tőkével rendelkező) érdekcsoportok tevékenységének megerősödését, a politikai folyamatok felgyorsulását, a hagyományos politikai struktúrák szétesését, vagy kiüresedését jelenti.⁸ A „hálózati állam” prog-

ramjára eszerint tehát úgy kell tekintenünk, mint egy újfajta politikai működés felé vezető programra. A szinte minden fejlett országban jelentős erőforrásokat mozgósító program, amely ráadásul az állampolgárok és a kormányzat bizonyos értelemben elkerülhetetlen kapcsolatát alakítja át (hiszen mindenkinek kell adminisztratív ügyeket intézni, adót fizetni stb.), talán minden másnál hatékonyabban járulhat hozzá új, az információs társadalom logikájának jobban megfelelő politikai kommunikációs formák kialakulásához.

Rosanna de Rosa szerint⁹ két fő mintája van az *e-government*-nek:

Az egyik az amerikai, mely a közügyekben való részvételt, a közösség interneten keresztül történő létrehozatalát tartja a legfontosabbnak — már csak az önkormányzatiság hagyományos amerikai elvéből is kiindulva. Meglehet tehát, hogy az amerikai szakirodalom jelentős része azért volt valaha olyan lelkes és azért annyira kiábrándult manapság az internetes politikai kommunikáció tendenciáit illetően, mert náluk nagyobb hagyománya van az önkormányzatiságnak, a *grass-roots* politikálásnak, tehát a követelményszintjük is magasabban helyezkedik el, mint Európában.

A másik az európai modell, mely alapvetően a központ, tehát az országos vagy helyi kormányzat által nyújtott szolgáltatásokra és információadásra helyezi a hangsúlyt, akár azt is mondhatnánk: erre korlátozza az elektronikus kormányzás hatáskörét. Európában tehát már az is komoly internetes hatást jelentene, ha az állampolgárok egy kis lépést tennének a közvetlen demokrácia irányába. Egyébként nem véletlen az, hogy Svájc és az Egyesült Államok kutatói közvetlen kapcsolatot tartanak fenn egymással az elektronikus demokrácia és az elektronikus kormányzás vizsgálatában.

Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy Magyarországon melyik típus van terjedőben. Első ránézésre azt mondanánk, hogy az európai. Ez azért nem bizonyos, mert például Olaszországban nem kevés amerikai elem is keveredik az *e-government*-be, egyébként ennek megfelelően nem is mindig *e-government*-nek hívják, hanem inkább *rete civica*-nak, vagyis civil hálónak. Persze Olaszországban a dolog összekapcsolható a hagyományos és az utóbbi időben megint erősödő decentralizációs reflexekkel is.

Mindezek fényében érthető, hogy az amerikai Davis (1999) az általa képviselt szkeptikus álláspont alapján arra figyelmeztet, hogy a politikai intézmények képesek az internetet hatalmuk fenntartására használni, és eltűntek azok a várakozások, amelyek a közvetlen demokrácia térnyerésére, a közvetítő intézmények elhalására, a népszavazásszerű döntéshozatal előretörésére, a gyorsabb és egyszerűbb politikai működésre vonatkoznak. Kétségtelen tény, hogy a nyomásgyakorló csoportok az

internetet is felhasználják arra, hogy befolyásolni próbálják a politikát: amikor például Bush elnök 2001 tavaszán bejelentette, hogy az Egyesült Államok nem írja alá a klímaváltozás megelőzését szolgáló kyotói jegyzőkönyvet, a Friends of the Earth nemzetközi környezetvédelmi szervezet kampányának keretében sok százezer tiltakozó e-mail érkezett a Fehér Ház címére. Ez rövid időre meg is bénította a Fehér Ház kommunikációs rendszerét; azonban Davis arra figyelmeztet, hogy bár ilyesmi előfordulhat, a politikai intézmények alapvetően mégis képesek megfelelni a virtuális politika kihívásának. A Fehér Ház például proaktív módon elébe ment a lehetséges igényeknek, és ahelyett, hogy a közvéleményt tudakolná a hálón, vagy a döntéshozatal fázisait a nyilvánosság elé tárná, a politikáját igyekszik eladni, a sikerekről számol be, és afféle ombudsmani szolgáltatásokat ígér az adminisztráció útvesztőjében bolyongó állampolgároknak. Azaz „az eléérés ígérete beteljesített, anélkül azonban, hogy a demokratikusabb kormányzáshoz közelebb kerültünk volna (Diamond és Silverman, 1997: 150).

Persze a másik oldalról sem biztos, hogy olyan nagy az igény a „hálózati állam” lehetőségeinek kihasználására. Messzemenő következtetést ugyan kár volna levonni belőle, de tény, hogy a közelmúltban az elektronikus kormányzás előmozdítására tett kísérletek Európában több helyütt is érdektelenségbe fulladtak. Finnországban alig néhány ezren igényelték az elektronikus személyi igazolványt, ami pedig az állampolgárok és a kormányzat közötti internetes kapcsolat alapja lenne; Franciaországban az elektronikus betegkártya bevezetése, Németországban pedig egy interneten lebonyolított ifjúsági önkormányzati választás fulladt kudarcba.¹⁰

Nem biztos azonban, hogy olyan nagy bajnak kell tekinteni azt, hogy a közvetlen demokrácia térnyerése lassúbb és tökéletlenebb, mint azt egyes „kiberdemokraták” szeretnék. A népszavazás jellegű döntéshozatal esetleges előretörése ugyanis nem csupán a többségi diktatúra veszélyével fenyeget, hanem azt is magával hozná, hogy a politika mind fokozottabban kerül a pillanatnyi érzések, hangulatok, illetve ezen érzéseket, hangulatokat befolyásoló manipulátorok uralma alá. A képviseleti demokrácia politikai intézményeinek körülményes döntéshozatali eljárásai ugyan eltávolítják az emberektől a közügyek intézését, de lehetővé teszik a sokféle érdek és szempont becsatornázását, képviseletét a döntéshozatali eljárásba, illetve elősegíti olyan szaktudás és kompetenciák (mint pl. vita- és kompromisszumkészség) kialakulását a politika professzionális művelői között, amely másként nem jöhetne létre (Davis, 1999).

Látható tehát, hogy a hálózati állammal kapcsolatban mind a létező tapasztalatok, mind pedig az értékelések meglehetősen ellentmondásosak. Míg a legtöbb országban komoly erőforrásokat áldoznak az adminisztráció „hálózatosítására”, addig azt

látjuk, hogy az állampolgárok részéről érdektelenség övezi az eddigi kísérleteket. És míg egyesek a közvetlen demokrácia eljövételét, a politika nyitottságának és a transzparenciájának növekedését ünneplik és várják, addig mások szkeptikusak a tekintetben, hogy a lezajló változások valóban olyan jelentőségteljesek és kedvezőek lennének, mint azt sokan szeretnék. Mindezek ellenére tény, hogy az elektronikus kormányzás programja a legtöbb helyen napirenden van, így az alábbiakban bemutatjuk ennek fő vonásait. A kiválasztott példa Franciaország.

A FRANCIA KORMÁNYZATI AKCIÓPROGRAM AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOMRÓL

Franciaországban a társadalom internethasználata elmarad számos fejlett országhoz képest; ugyanakkor a francia állam általában jó eredményt tud felmutatni az informatika alkalmazását illető mutatók terén. Például egy, az Európai Unió országai között végzett, a kormányzatok honlapjainak véletlenszerű mintájának elemzésére alapuló összehasonlító vizsgálat azt az eredményt közölte, hogy a francia kormányhivatalok honlapjai a legjobb minőségűek, egységes a megjelenítés, jól strukturált, koherens a szerkezetük és gazdag az információtartalmuk.¹¹ Több kormányzati honlap túllép az adatok közlésén, és interaktív szolgáltatásokat kínál: a miniszterelnök honlapján több témában is működnek fórumok, a köztársasági elnökén pedig a közelmúltban tettek közzé egy olyan kérdéssort, amely az állampolgárok véleményét firtatja az EU bővítésével kapcsolatban. Azaz, míg egy „rossz” központi technológiai döntés (tudniillik a Minitel teletextes rendszerének és egy nemzeti hálózat kifejlesztése) áll a francia információs (vagy pontosabban: internet-) társadalom relatív fejletlensége mögött, a kormányzat fokozott erőfeszítései előmozdítják az internet elterjedését és – egyebek között – növekvő használatát a politikai kommunikációban. Az alábbiakban ezért röviden összefoglaljuk azokat a fejleményeket, amelyek Franciaországban történtek a „hálózati állam” kialakítása érdekében.

A (szocialisták által vezetett) francia kormány 1998-ban hozta nyilvánosságra kormányzati akcióprogramját az információs társadalomról (PAGSI – Programme d'Action Gouvernemental sur la Société d'Information), amelynek célja, hogy elősegítse Franciaország fejlődését az információs társadalom felé.¹² A tervezet hat kiemelt cselekvési területet határozott meg: az oktatást, az elektronikus kereskedelmet, a kutatás-fejlesztést, a szabályozást és a kormányzati adminisztráció modernizálását. A PAGSI megvalósítására szánt többmilliárdnyi frank mintegy egyharmada szolgálta az adminisztráció modernizálásának célját.

A közelmúltban nyilvánosságra hozott Carcenac-jelentés a következőképpen foglalja össze az adminisztráció modernizálásának lépéseit:¹³

- Az első lépés megvalósult: a honlapok kialakítása, valamint az elektronikus levelezés, az információfeldolgozás és -csere eszközeinek biztosítása. (A felmérések szerint a francia kormányhivatalok számítógéppel való ellátottsága, valamint az informatikai eszközök használata lényegében azonos a vállalati szférában tapasztalhatóval.)
- A második lépés megvalósítását 2001 végére tervezték: különféle adatokhoz való távhozzáférési módozatok kifejlesztése az adatok feldolgozási eljárásainak lényegesebb átdolgozása nélkül.
- A harmadik lépés a legfontosabb: ennek során fel kell deríteni azokat a lehetőségeket, amelyek a hálózatok alkalmazásában rejlenek, és ezek fényében kell az adminisztráción belül mélyrehatóan átalakítani, újradefiniálni az adatfeldolgozási eljárásokat. E lépés kell, hogy felszínre hozza a korábbi működési logikákat keresztbemetsző, új munkaszervezés és a csapatmunka előnyeit, annak érdekében, hogy gyorsan és személyre szabottan lehessen felelni egyfelől az állampolgárok, másfelől a más hivatalok igényeire. A hálózati adminisztráció ugyanis a kétféle kommunikációs mód újfajta működtetését igényli: kifelé, az állampolgárok felé (front office) és befelé, a többi adminisztrációs szint felé (back office); és e kétféle kommunikáció technikai-technológiai igényei is eltérőek.
- Ha az előző óriási kihívásnak sikerült megfelelni, akkor a negyedik lépés az egyes adminisztrációkon belül megvalósított „keresztirányú” működést általánosítja az adminisztrációk közötti kommunikációra.

Látható, hogy a lényegi változások még hátra vannak, és adig még számos kérdést kell tisztázni. A jogi (pl. az adatok védelmére vonatkozó), a technológiai, vagy az „emberi erőforrás”, azaz képzettségi problémákon túl alapvető politikai kérdések is felmerülnek. Miként azt a Commissariat Général du Plan (2000) jelentése is leszögezi, az adminisztráció modernizálása, a „hálózati állam” kialakítása nem jelentheti egyszerűen a mai eljárások, működések „hálóítását”, internetre kapcsolását, hanem elválaszthatatlan az állam feladatainak újrafogalmazásától, az adminisztráció működésének lényegi átalakításától, és így hatékonyságának növekedésétől. Pontosabban fogalmazva a probléma két részre bontható: az egyik az állam feladataira vonatkozó átfogóbb kérdésselvetés, amely nem választható el a jóléti állam válságának problematikájától. Mely állami szolgáltatásokat kell megtartani, és melyeket kell (teljesen vagy részle-

gesen) privatizálni – feltéve, hogy a „hálózati” működési mód lehetővé teszi a piaci logika térnyerését a hivatalival szemben? A probléma másik, ettől persze teljesen nem elválasztható része a szervezeti-szervezési kérdés: miként teszi a „hálózati állam” lehetővé, illetve szükségessé az adminisztráció intézményi átalakítását: Hogyan hozható létre a transzparencia, a gyorsaság és a hatékonyság által megkövetelt „transzverzális”, azaz a szokásos hivatali logikákat keresztbe metsző, illetve a különböző adminisztrációk között (akár nemzetközi szinten is) közvetítő működés (Zuccarelli, 1998)? Itt jelentős szervezeti ellenállás is kialakulhat, hiszen a már bejáratott „szolgálati utak”, szervezeti hierarchiák, döntési kompetenciák és információs monopóliumok felbontásáról, újrastrukturálásáról van szó. A „hálózati állam” programja egyelőre még a viszonylag könnyebb – a technikai kérdésekre összpontosító – szakaszában tart, azonban az alapvető politikai dilemmák tisztázása még csak most kezdődött el.¹⁴

INTERNET ÉS LOKÁLIS DEMOKRÁCIA

Többen úgy vélik, hogy a „hálózati állam” működésének főpróbái helyi szinten, az önkormányzatoknál fognak lezajlani.¹⁵ Gérard Loiseau felmérései szerint míg a kilencvenes évek közepén azok a francia önkormányzatok, amelyek egyáltalán nyitottak honlapot, elsősorban a külvilág felé igyekeztek megjeleníteni magukat és a szóban forgó települést; abszurdnak tűnt az a gondolat, hogy a „világháló”, amely definíció szerint globális elérhetőséget biztosít, hasznos lehet a lokális ügyek intézésére, a helyi lakosokkal való kapcsolattartásra. Ez a felfogás azonban rövid idő alatt gyökeresen megváltozott, és mint egy kisváros polgármestere fogalmazott, „az internet fantasztikus lehetőséget biztosít a lokális demokrácia megerősítésére, és a helyiekkel való kapcsolattartásra” (Loiseau, 2000). A honlappal rendelkező települések száma gyorsan nő – ugyanakkor lassan javul a honlapok minősége; ez feltehetően a fejlődés következő szakaszát fogja majd jellemezni.

A nagyvárosok általában megjelennek az interneten, ugyanakkor más vizsgálatok azt mutatják, hogy a „legjobb”, a kétirányú kommunikációt, az interaktivitást leginkább lehetővé tevő honlappal néhány kisebb település rendelkezik.¹⁶ A francia önkormányzatok mindössze 5 százaléka működtet honlapot, és ezeknek is csak az egyötöde teszi lehetővé a kétirányú kommunikáció bármilyen formáját. Ez lehet a polgármesternek vagy a megválasztott képviselőknek küldött üzenet lehetősége, de a hálón keresztüli ügyintézés, adminisztráció is. Azaz az összes önkormányzatnak csupán 1 százaléka tekinthető valamilyen szempontból is „interaktív”. Az a tény, hogy nem is a legnagyobb

városok jeleskednek e téren, hanem néhány kisebb település tudja felmutatni a legjobb honlapokat, a legszélesebb körű internetes kommunikációs lehetőségeket, több okkal is magyarázható. Az egyik, hogy most, az internetes politika fejlődésének kezdetén felértékelődik az „emberi tényező” szerepe: egy-egy „megszállott” polgármester vagy önkormányzati szakember, aki fantáziát lát az internetben, csodát tehet. A másik, amit a teoretikusok is előszeretettel emlegetnek, hogy helyi szinten egyszerűbb megoldások is működőképeseek lehetnek, azaz kisebb léptékben könnyebb megvalósítani az interaktivitást (például feltehetően kevesebb elektronikus üzenet érkezik, amelyeket ekképpen könnyebb is feldolgozni). Továbbá az is elképzelhető, hogy a kisebb településeken az állampolgárok is jobban érdeklődnek a helyi ügyek iránt – pontosabban szólva könnyebben felébredszhető bennük a valahova való tartozás, a részvétel, a politikai participáció iránti szunnyadó igény (vö. Bryan, Tsagarousianou és Tambini, 1998: 4).

Könnyen lehet tehát, hogy az elektronikus kormányzás – jelentse bár a közvetlen demokrácia új formáinak kialakulását vagy „csupán” az adminisztráció és ügyintézés hálózatán való bonyolítását –, amely egyelőre még mindenhol csak a fejlődés kezdeti szakaszában tart, paradox módon „helyben”, az önkormányzatok, sőt, a kisebb települések szintjén fog először komoly eredményeket felmutatni.

TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS MÉDIUMOK AZ INTERNETEN

Jóllehet a jelen tanulmány az internetnek a politikai kommunikációra gyakorolt hatását vizsgálja, éppen a tömegkommunikáció területén az utóbbi időben megfigyelhető jelentős változásoknak az internet csupán az egyik összetevője. Az amerikai szakirodalomban elterjedt „*new media*” elnevezés kétségtelesen magába foglalja a világhálót is, de rajta kívül idetartoznak a csevegős, betelefonálós rádió- és televízió-műsorok („*talk radio*” és „*talk television*”¹⁷), az úgynevezett tabloid nyomtatott és elektronikus sajtó rendkívüli mértékű elterjedése és még egy sor új tömegkommunikációs műfaj is.¹⁸ Az új médiumok nagyobb megszólalási lehetőséget adnak a közönségüknek, s ezzel inkább képesek a közönséget pusztán nézőből résztvevővé változtatni,¹⁹ továbbá nagy hangsúlyt helyeznek a szóráskoztatásra.²⁰ Az internet talán legfontosabb nívója, hogy a felhasználói aktivitást, az interaktivitást lehetővé és egyben elengedhetlenné teszi, ami benne van a levegőben, legalábbis az amerikai tömegkommunikáció területén megfigyelhető tendenciák tanúbizonysága szerint.

Az internet mint fenyegetés

Mint az internetes politikai kommunikáció többi területével kapcsolatban, úgy a tömegkommunikációt illetően is sokféle várakozás alakult ki az internet valódi elterjedését megelőzően, illetve ennek kezdetén. A derülátó jóslatok szerint az internet révén megkerülhetővé válnak a bevett, nagy tekintélyű tömegkommunikációs médiumok, melyek nem utolsósorban éppen azért bevettek és nagy tekintélyűek, mert régtől fogva összefonódnak a politikusokkal, a kormányzati elittel, a gazdasági elittel, következésképpen nem képesek ellátni *watch dog*, vagyis ellenőrző funkciójukat. Az internet azonban – remélhetőleg – lehetővé teszi, hogy az állampolgárok közvetlenül tájékozódjanak a politika kérdéseiben is, végre azokhoz az értesülésekhez jussanak hozzá, amelyekre valóban szükségük van, nem azokhoz, amelyeket a tömegkommunikáció rájuk tukmál. A közvetlen tájékozódás pedig kétféleképpen is értendő: egyrészt a tömegkommunikációtól független hírforrások igénybevételeként, másrészt a politikai intézményekkel való közvetlen kapcsolatfelvételként.

Ami a független hírforrások igénybevételét illeti, az eddigi fejlemények nem sok aggodalomra adnak okot a tömegkommunikációs médiumok számára. Ennek természetesen oka lehet az is, hogy maga a médium még túlságosan új, és az emberek ragaszkodnak a bevált hírforrásaikhoz, de más tényezők is állhatnak a háttérben. Többek között az, hogy habár az interneten valóban rengeteg hír mozog, ezek jó része megbízhatatlan, mégpedig vagy akaratlanul, vagy szándékosan: vagy arról van szó, hogy a hír előállítója nincsen tisztában a megbízhatósággal, az objektivitással követelményeivel és eljárásaival, vagy szándékosan kelt hamis híreket. Minthogy pedig az internetes hírterjesztés rendkívül olcsó, ezért ugyanazok a kétes megbízhatóságú értesülések sok-sok helyen megjelenhetnek, ami oda is elvezethet, hogy a pusztán gyakoriság a hitelesség látszatát kölcsönzi az információnak. Nem kell azonban sok idő ahhoz, hogy az internet használói ezzel tisztába jöjjenek, s elinduljanak a megbízhatónak tartott médiumok felé.

Ami a másik lehetőséget, az intézményekkel való közvetlen kapcsolatfelvételt illeti, ez természetesen kedvező fejlemény a politikai intézmények számára, hiszen ők attól szenvednek, hogy a hagyományos tömegkommunikációs médiumok nem adnak nekik megfelelő láthatóságot, az újságírók egyre kritikusabban, sőt esetenként egyre durvábban támadják őket.²¹ Erre a lehetetlen helyzetre látszott orvosságnak az internet teremtette közvetlen politikai kommunikáció a politikusok, a politikai intézmények és az állampolgárok között. Magyarán az internetes politikai kommunikáció megjelenése azzal a kilátással kecsegtetett vagy éppen fenyegetett, hogy a politikai kommunikációban szokásszerűen részt vevő három főszereplőből

csak kettő marad: a politikai intézmények és az állampolgárok, az új médium felszámolja a közöttük eleddig nélkülözhetetlen közvetítő szférát, mely amúgy is csak eltorzítja az üzeneteket.

A hagyományos tömegkommunikációs médiumok vegyesebb érzésekkel néztek az internetes korszak elébe, őket is megijesztette fölöslegessé válásuk perspektívája, amit nem utolsósorban azzal igyekeztek érvénytelenné tenni, hogy egymás után jelentek meg a világhálón. Kevés olyan hálón kívüli újság vagy televíziós csatorna létezik, amelyiknek ne lenne internetes megfelelője, kiadása. Ezeket nevezhetnénk off-line médiumoknak, míg az interneten is és hagyományos módon is jelenlevő médiumokat vegyes médiumoknak.

Létrejötték azonban olyan újságok is, melyek ez idő szerint csak a hálózaton, vagyis csak on-line léteznek. Azért célszerű újságoknak neveznünk őket, mert jelenleg túlnyomórészt szövegekből és fényképekből állnak. Első ránézésre a hagyományos tömegkommunikáció számára az ilyen médiumok megjelenése is fenyegetés lehet, hiszen az on-line médiumok működési költsége jóval alacsonyabb: például nem kell lapterjesztéssel bajlódniuk. De egy olyan változás is az ő malmukra hajthatja a vizet, ha az emberek immár a hírek multimédiás fogyasztását választják, vagyis nem érik be azzal, hogy egy eseményről nyomtatott papírlapon olvassanak, hanem azonnal látni szeretnék a vele kapcsolatban készült filmfelvételeket, vagy a legújabb fényképeket, nemcsak azokat, amelyek a lapzártát megelőzően készültek. De az is elképzelhető, hogy azon nyomban el akarják mondani a véleményüket valamely illetékes fórumon, esetleg valamilyen szakértő véleményét is meg akarják tudni a történetkről stb. Ezeknek az igényeknek a kielégítésére pedig csak az internet képes, már a televízió sem.

Ha tehát a hírfogyasztás nem is változik meg annyira radikálisan, hogy az állampolgárok közvetlenül gyűjtenék be a számukra fontos híreket, és bőven marad teendő a hírtermelésben valamiféle közvetítők számára is, azért minden további nélkül elképzelhető, hogy a kifejezetten on-line tömegkommunikációs médiumok fogják ezt a munkát elvégezni.

Az off-line, a vegyes és az on-line médiumok közötti verseny ez idő szerint még nem dőlt el véglegesen, könnyen meglehet, hogy nem is fog eldőlni abban az értelemben, hogy bármelyikük is eltűnne. Az pedig a jelenlegi tendenciák tükrében különösen valószínűtlennek tűnik, hogy e verseny vesztesei éppen a hagyományos médiumok lennének. Miközben az internetes újságok készítése bizonyos tekintetben összehasonlíthatatlanul olcsóbb, mint a papírújságoké, mindkettő legfontosabb mozzanata mégis csak a hírek megszerzése. Ebben pedig a hagyományos tömegkommunikációs médiumok rendelkeznek nagyobb tapasztalattal és tekintéllyel, s ha az internetes működés követelményeihez is alkalmazkodnak, akkor nincs mitől félniük.

Ellenkezőleg, igazából az on-line médiumoknak kell attól félniük, hogy alulmaradnak. Ha egy internetes újság versenyképes akar maradni, akkor ki kell építenie a maga tudósítói hálózatát, különben kiszolgáltatottá válik a nagy hírügynökségeknek, esetenként a saját off-line, illetve vegyes létezésű versenytársainak. A szakirók meg is fogalmazzák azt a jóslatot, hogy az újdonságérték elenyészésével az egyébként mindinkább on-line is megjelenő tömegkommunikációs médiumok fogják uralni az internetes hírpiacon is, mégpedig nemcsak a felhozatal, hanem a közönség meghódítása szempontjából is.

Az internet haszna

Természetesen ígérkeznek pozitív hozadékok is a tömegkommunikációs szféra számára, tulajdonképpen ugyanazok, amelyek kezdetben a kiszorulásukkal fenyegettek. Az internet óriási információforrás, következőképpen potenciálisan óriási hírforrás is egyben azok számára, akik képesek az információból híreket állítani elő. A megfigyelők ki is emelik, hogy a tömegkommunikációs médiumok sokkal intenzívebben használják az internetet információgyűjtésre, mint az állampolgárok (Rash, 1997: 117).

További hozadék a médiumok számára a hírforrásokkal való gyorsabb és olcsóbb kapcsolattartás lehetősége. Nemcsak az off-line médiumok kényszerültek ki a hálóra, hanem legfőbb hírforrásaik, a politikai, gazdasági, kulturális és egyéb intézmények is. Ezek maguk is folyamatosan információt és híreket helyeznek el magukról az interneten, szerkesztett anyagokat, melyek felhasználása ennek megfelelően meglehetősen kényelmes a tömegkommunikációs médiumok számára, legyenek ez utóbbiak on-line, off-line, vagy vegyes médiumok.

Wayne Rash éppen azt emeli ki a téma kapcsán, hogy a politikai intézmények által immár a hetvenes évek óta megtanult, majd a hétköznapok során gyakorolt *news management*²² új eszközzel gyarapodott az internet megjelenése következtében. A politikai intézmények messzemenően elébe mennek a tömegkommunikáció igényeinek, mert arra számítanak, mégpedig joggal, hogy a kényelmesség, vagy a költségmegtakarítás okán az újságírók az általuk elhelyezett internetes híreket, háttéranyagokat fogják átvenni, az általuk elindított *spinbe*²³ fognak beszállni, az általuk küldött e-maileket és hálóműveket fogják alapul venni a hírtermelésben. Az interneten küldött anyagok pedig a hagyományos postai küldeményeknél biztosabban érnek célba, hiszen nem akadnak el útközben sem a feladó, sem a címzett postázójában, hanem közvetlenül az utóbbi számítógépébe kerülnek. Az újságíró pedig, aki amúgy is számítógéppel írja már régóta a cikkeit, egyszerűen áttemeli a kész anyagot, s némi szerkesztői munkát követően végzett is.²⁴

Az internet bizonytalanságai

A tömegkommunikációs médiumok is szembesültek azonban egy sor olyan körülménnyel, mely sok fejtörést okoz egyébként minden interneten is jelenlevő intézménynek, nem utolsósorban a politikai intézményeknek.

Ilyen mindenekelőtt a közönség rendkívül szűk volta. Az internetet igen kevesen használják újságolvasásra, de még az ő felmérésük is számos nehézségbe ütközik. Elég, ha arra gondolunk, hogy nagyon sokan a munkahelyükről interneteznek, következképpen nehezen követhető a közönség mozgása, nehéz feltárni a közönség szociológiai összetételét. Ez pedig kulcskérdés a finanszírozás, a hirdetésszervezés szempontjából. A hirdetőik tudni akarják, hogy egy-egy internetes újság hírei között kik elé kerülhet a reklámjuk.

Az persze kétségtelen, hogy az internetet újságolvasási céllal igénybevevő kevesek a saját létszamarányuknál jóval nagyobb politikai, illetve gazdasági jelentőséggel bírhatnak, figyelemre méltó azonban például az a folyamat, amelynek a végeredményeképpen Los Angelesben a kilencvenes évek elejére egyetlen politikai napilap maradt, a *Los Angeles Times*. Hiába képezi ez a város az Egyesült Államok második legnagyobb tömegkommunikációs piacát, hiába igaz az, hogy egy fontos emberek által olvasott lapot akkor is érdemes életben tartani, ha gazdaságilag veszteséges, a médiumpiac változásai, a tőzsdére vitel, a profitkövetelmények végül is megtették a magukét.

Nem teszi könnyűvé az internetes újságok dolgát a közönség anonimitása sem, jelen esetben a hírforrásként számba jöhető közönségre gondolunk. Elvileg az internet a lehető legnagyobb hírforrás, csakhogy nagyon nehezen ellenőrizhetők az információk, mert nem mindig lehet tudni, hogy honnét is származik az értesülés, mennyire megbízható egy-egy forrás. Ez tovább erősítheti azt a tendenciát, hogy a tömegkommunikációs médiumok mind kiszolgáltatottabbak a hivatalos hírforrásoknak, vagyis a bevett politikai, gazdasági, kulturális intézményeknek, mind kevésbé képesek és hajlandók független forrásokat venni igénybe, legfeljebb a saját tudósítóikra, egyébként egyre fogyatkozó tényfeltáró újságíróikra támaszkodnak a sajtótájékoztatókon túl.

Az internetes újságírás sajátosságai

Érdekes aspektusa az internetes tömegkommunikációs szférának az újságírók új típusának a megjelenése.

Sam Ladner szerint az internetes újságíróra mindenekelőtt az a jellemző, hogy nem ír, hanem hírcsomagot állít össze. Ez legalább két dolgot jelent. Egyrészt azt, hogy multimédiális hírek-

kel dolgozik, ilyeneket keres, illetve állít elő, tehát az általa létrehozott hír nem csupán szövegből áll, hanem fényképek, hangzóanyagok, filmrészletek és más internetes lapokra való utalások, vagyis linkek is a részét képezik. Másrészt pedig jobbra a szöveget sem maga írja, hanem pusztán átemeli egy másik honlapról.²⁵

Az utóbbi jelenség – hogy tehát az egyes internetes újságok mintegy egymásból élnek – megint nem teljesen új. A hagyományos médiumok is vettek át egymástól híreket, az újságíró legfontosabb feladata mindig is az volt, hogy tartsa rajta a szemét a többi médiumon, mert csak így akadályozhatta meg, hogy azok előbb közöljenek valamilyen hírt, illetve ha már a versenytársak gyorsabbak voltak, legalább ne nagyon maradjon le mögöttük a saját szerkesztősége. Kétségkívül mindig is az újságírók olvastak a legtöbbet újságot, követték a legfigyelmesebben az elektronikus médiumok hírfelhozatalát.

Az internet, illetve az internetes újságírás megjelenése tovább erősítette ezt a tendenciát, részben a fentiekben említett kényelmi és költségtakarékossági megfontolásokból, részben pedig amiatt, mert az interneten folyamatos a megjelenés, nincsen lapzárta, következképpen folyamatos a verseny is, percről percre kell figyelemmel kísérni a legfontosabb hírforrásokat és a versenytársak honlapját. Az internetes újságíró tehát végképp a szerkesztőségi szoba foglya, szinte sosem mozdul ki onnét. Ebből is adódik azután az, hogy egy-egy, akár kétes valószínűségű hír is villámgyorsan jelenik meg számtalan internetes újságlapon.

De ha ír is az újságíró, akkor is más stílusban kell írnia, mint a hagyományos sajtóban. Ennek néha egyszerűen az az oka, hogy nincsen mit megírni. A verseny következtében azonnal meg kell jelennie minden apró információnak a honlapon, még azt megelőzően, hogy bármiféle tudósítássá, történetté lehetne kikerekíteni. Az eseménnyel kapcsolatos anyag persze percről percre gyűlik, ám akkor meg már a mások által, mondjuk, a hivatalos hírforrások által az internetre felhelyezett anyagokat a legegyszerűbb és leggyorsabb átvenni.

A hírek természetének ilyesfajta megváltozása éppen ellentétes irányú azzal az irányzattal, mely a szakirodalom szerint a nyomtatott sajtóban a televízió uralomra jutásának a következtében érvényesült. A televízió, a maga logikájától hajtva, általában kerek történetté próbálja alakítani a híreket, jókat és rosszkat különít el a szereplők között, mitikus sémákat alkalmaz stb. Ez annak idején arra kényszerítette a nyomtatott sajtót, hogy szintén változtasson a hírek felépítésén. Az újságok cikkei ugyanis eredetileg nem történetekként épültek fel, hanem a tömör kopfokat jobbra a részleteket tartalmazó kiegészítések követték, mégpedig a csökkenő fontosság sorrendje szerint, hogy a szerkesztő könnyen lerövidíthesse a tudósítást, mintegy alul-

ról vágva le a fölösleget. Az internetes újságok természetesen semmilyen terjedelmi korláttal nem kell, hogy küszködjének, ez elvileg az egyik nagy öröme a kezdő internetes újságíróknak. Tálalhatnák az eseményeket bármilyen formában, ám az említett összefüggések, vagy például az a feladat, hogy a lapon levő híranyagot folyamatosan frissíteni kell, végül is sajátos redukált újságírássra kényszeríti őket.

Ez a redukált jelenlét logikusan vezet el oda is, ami szintén az újságírók nagy bánata, hogy a nevük általában hiányzik a cikkek alól, ami egyébként azzal is együtt jár, hogy álláskeresőknél nem mutathatnak be saját írásokat, s a szakmán belül is nagyon alacsony a presztízsük.

Mіндеbből pedig az a keserű fogatkozás áll elő, hogy az internetes újságíró le kell mondjon az újságíró mitikus szerepéről. Az általában vett újságíró szakmán belül ugyanis sokakban az a mítosz tartotta és tartja a lelket, azért vállalták és vállalják az általában nem túl jól fizető, ugyanakkor nehéz munkakörülményekkel és életrenddel járó munkát, mert mindnyájan a saját Watergate-ügyükre várnak. Egy-egy ilyen ügy ragyogó világosságot áraszt az egész szakmára, rendkívüli mértékben megemeli az összes újságíró tekintélyét. Csakhogy, amiképpen egyébként az off-line újságírásban is egyre nehezebb életben tartani ezt a mítoszt, úgy tűnik, az internetes lapok munkatársai semmiképpen nem válhatnak a jövő leleplező újságíróivá.

Az újságíró is pusztán alkalmazott lesz, nem értelmiségi többé univerzális igényekkel és kilátásokkal, s mindez a globális médiumok korában.

Arccal a konvergencia felé!

A fejezet elején sommásan azt állítottuk, hogy a tekintélyes tömegkommunikációs intézmények mindnyájan megjelentek az interneten. Ez igaz is, de igényel némi pontosítást. Igazán hangsúlyosan mindmáig a hagyományos nyomtatott sajtó jelentkezett a hálón, a televíziók és a rádiók jóval kisebb intenzitással, ami azt jelenti, hogy például a televíziók többsége eleddig nem tett kísérletet arra, hogy, mondjuk, a híradóját szöveges formában megjelentesse az interneten. Leginkább internetes műsorfüzetekkel és számos kiegészítő szolgáltatással találkozunk az elektronikus médiumok honlapján. Ez még a rádiókra is igaz, jóllehet a rádióadások internetes továbbításának technikai megoldása jóval előrehaladottabb, mint a tévéműsoroké.

A nyomtatott sajtó internetes bevonulását természetesen az is megkönnyítette, hogy évtizedek óta számítógépen készülnek a kizárólag szövegekből és fényképekből álló laptartalmak, s ezeknek az internetre való átterelése jóval zökkenőmentesebb, mint az elektronikus médiumok anyagaié. Meglehet tehát, hogy

mindössze technikai akadályokról van szó, ennél fogva pusztán idő kérdése, hogy nagymértékben meginduljon az internetes televíziózás is.

Internetes televíziózás helyett szívesebben beszélnek azonban konvergenciáról, mégpedig a telefonnak, a televíziónak és a számítógépnek az összeolvadásáról, egymáshoz közeledéséről. Ennek a folyamatnak a legkomolyabbak a gazdasági mozgatórugói. Az interneten levő tartalom messze túlnyomó része ma üzleti, katonai stb. célokat szolgál, a legnagyobb forgalmat is ezek a szférák, de legalábbis nem a háztartások bonyolítják le a világhálón. Ebből is következőleg a fejlesztések a nagy fogyasztók igényeit kísérlik meg kielégíteni, az egyéni internetezők várhatnak. Ez utóbbiak voltaképpen csak akkor képeznek figyelemre érdemes piacot a fejlesztők és beruházók számára, ha nagy tömegű keresletet támasztanak. Márpedig az internet használata egyelőre meglehetősen szűk körre korlátozódik. Van azonban két olyan kommunikációs termék, mely nem is olyan régen óriási keresletet kiváltó piacot jelentett: a televízió és a telefon.

Magyarán: azért van szüksége a fejlesztőknek és a beruházóknak a televízió, a telefon és a számítógép konvergenciájára, mert az előbbi kettőből – legalábbis a fejlett régiókban – szinte minden háztartásban van legalább egy-egy, tehát egy hármas hibridre óriási volna a kereslet, vetekednék az üzleti szféra által támasztott kereslettel.

AZ ÁLLAMPOLGÁROK POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓJA AZ INTERNETEN

Az állampolgárok természetesen többféle intenzitással használhatják politikai célra az internetet. A következő fokozatokat különítjük el ebben a tekintetben: információgyűjtés, intézményekkel folytatott állampolgári kommunikáció, az állampolgárok egymással folytatott internetes politikai kommunikációja.

Tájékozódás az internet segítségével

Az internet politikai célú igénybevételének a nulla foka minden bizonnyal az információgyűjtés, az állampolgári politikai tájékozódás. Ezt a kérdéskört tulajdonképpen már érintettük fentebb, hiszen az ilyen tájékozódás túlnyomó része a bevett politikai és tömegkommunikációs intézmények által a hálón elhelyezett anyagok elolvasását, megtekintését, meghallgatását jelenti.

A vizsgálatok szerint az internetet az állampolgárok elsősorban szórakozási céllal használják, s emellett eltörpül a tájékozási forrásként való alkalmazása. Az a sajátosság is megfigyel-

hető, hogy jobbára azok olvasnak a világhálón híreket, akik szorgalmas újságolvasók off-line is.²⁶ Ezért sem várható, hogy az internetes hírforrások kiszorítanák az off-line nyomtatott sajtót.

Az internetes információgyűjtés, amiképpen mondjuk a hírtelevíziók nézettsége is – nem meglepő módon – főként a jelentős világesemények kapcsán erősödik fel, eladdig, hogy egy-egy népszerű honlap technikailag is elérhetetlenné válik a fokozott érdeklődés okán. Ez a helyzet állt elő például 2001. szeptember 11-én, amikor is lehetetlen volt eljutni például a CNN honlapjára.

Megfigyelők szerint érvényesül egy olyan tendencia, hogy a tájékozódni vágyók mindinkább az off-line működésük vagy reklámjuk okán híressé vált, bevett hírforrásokat keresik fel. Ebbe az irányba visz az a pusztán tény is, hogy a világháló oly mértékben kiterjedt, és oly igen átláthatatlanul burjánzik hosszú évek óta, hogy gyakorlatilag lehetetlenné vált a nem előzetes, a nem off-line ismeretekre alapozott eligazodás. Ha az állampolgár a keresőkérdésére azt a választ kapja, hogy az adott témáról több millió, vagy akár csak több ezer honlapon található tartalmat, s ráadásul ezek átnézése közben folyvást reklámokba ütközik, akkor egy idő után a bevett forrásokhoz fordul.

Kommunikáció az intézményekkel

Kétségtelen, hogy az internetes tájékozódás is aktivitást igényel, tudniillik összevetve a televízió-nézéssel, mint a leginkább passzívnak mondható tájékozódási formával.²⁷ Az internettel kapcsolatban azonban leginkább akkor szokás aktivitásról beszélni, amikor az egyben interaktivitás is. Ennek is több fokozata van, mégpedig a szerint, hogy az aktivitást maga az állampolgár kezdeményezi-e valamilyen intézménnyel, illetve más állampolgárok megszólításával, vagy megfordítva, az újság vagy a politikai intézmény az aktív fél, s az állampolgár csak válaszol.

Ezen az alapon, még mindig kötődve az előző fejezetekben írottakhoz, a következő fokozatnak azt tekinthetnénk, amikor az állampolgár az elektronikus kormányzás nyújtotta valamelyik szolgáltatást veszi igénybe. Voltaképpen azonban az ilyen irányú internetes kommunikáció túlnyomó része nemigen sorolható a politikai kommunikáció körébe, mint ahogyan az útlevélkérelést vagy az adófizetést is csak nagyon áttételesen tekinthetjük politikai kommunikációs aktusnak.

Kifejezetten politikai aktus azonban az, amikor az állampolgár nem állami szerveket keres fel az interneten, és ilyenekkel kezdeményez interaktivitást. Az ilyen gesztusoknak jó része valószínűleg kevés erőfeszítést igénylő kihasználása a honlapokon található csábító lehetőségeknek.

Különösen a politikai szervezetek, ezek közül is a politikai pártok azok, amelyek változatos eszközöket helyeznek el a honlapjukon avégett, hogy az állampolgárokat aktivitásra ösztökélik.

- Szinte természetes valamilyen e-mailcím feltüntetése, amelyre a látogató elküldheti a szervezetnek szánt üzenetét.
- Gyakori az is, hogy a portálhoz betérő állampolgár szavazhat, illetve kifejtheti a véleményét valamilyen neki feltett kérdésben.
- Kétségtől politikai aktivitást jelent az, ha a betérő feliratkozik az adott szervezet hírlevelének a címlistájára.
- Nagyon jó ötletnek bizonyult az eddigi tapasztalatok szerint politikai viccek és karikatúrák elhelyezése a szervezetek honlapján, mert ezeket szívesen küldözgették ismerőseiknek az odalátogatók.²⁸
- A honlapok jelentős része kínál fel manapság olyan szolgáltatást, hogy egy elolvasott cikket vagy bármilyen anyagot könnyedén, néhány kattintással elküldhetünk ismerőseinknek. Ezen az úton az állampolgár szinte az adott párt propagandistájának, aktivistájának érezheti magát.

Előfordulnak olyan megoldások is, amikor az interneten keresztül létrejött kapcsolat az off-line együttműködés előkészítését, elősegítését szolgálja.

- Kézenfekvő a különböző demonstrációkra, aláírásgyűjtésekre való felhívások elhelyezése, illetve körözése az interneten.
- De ide sorolhatjuk azt is, amikor az adott párt olyan képernyővédő letöltését javasolja az állampolgároknak, amely mintegy a párt apró plakátjaként is felfogható. Különösen a munkahelyeken lehet ez hatékony propagandaeszköz az alatt, míg a dolgozó hosszabb ideig távol van a számítógéptől.
- De állampolgári aktivitásra buzdít a párthoz kötődő különböző tárgyak interneten keresztüli megvásárlása is.

Érdemes itt megemlíteni egy olyan szempontot, melyet különbözőképpen vesznek figyelembe a különböző pártok. Ez az Intranetnek és az internetnek a viszonya, és ezzel összefüggésben a párttagok helyzete. Van olyan párt, mely a belső információs hálózatát és az internetes megjelenését összeolvasztja, s van olyan, amelyik komoly falat von a kettő közé. Az állampolgári aktivitást, illetve az állampolgároknak a politikai szervezetekhez fűződő viszonyát illetően tanácsosnak látszik az internetes jelenlétén belül fenntartani egy külön zártabb részt a párttagok számára. A párttagoknak érezniük kell, hogy a többi internetezőhöz képest privilegizált helyzetben vannak, kell,

hogy legyen egy olyan része a pártjuk honlapjának, ahová csak a személyes jelszavukkal juthatnak be, ahol csak nekik szóló információ van elhelyezve.

Állampolgárok egymás között

Amennyiben az állampolgárok ennél is intenzívebb és rendszerebb internetes politikai aktivitásáról szeretnénk képet kapni, a különböző beszélgető társaságok és internetes fórumok jelenségét kell szemügyre vennünk, s ennek kapcsán azt, hogy milyen formákat ölt az állampolgárok autonóm internetes politikai kommunikációja.

Az internet megteremtette annak a lehetőségét, hogy bárki autonóm politikai tevékenységet folytasson, ámde azonnal felmerül a kérdés: mi tekintendő politikai tevékenységnek az internetezés sokféle formája közül. Politikai tevékenység-e az, amikor valaki létrehoz egy politikai tartalmú honlapot? Érdeemes-e jelentőséget tulajdonítanunk azoknak a politikai tartalmú e-mailváltásoknak, melyek a világ távoli pontjain levő emberek között zajlanak, s melyeknek semminemű jele nem lelhető fel a politikai nyilvánosság bevett terein? Avagy csak azokat az internetes politikai aktusokat kell figyelemre érdemesíteniünk, amelyek, miközben az állampolgárok között folynak, a bevett politikai vagy tömegkommunikációs intézményekhez kapcsolódnak? Perdöntő-e az a fentebb említett tény, hogy az elektronikus kormányzat bevezetésével kapcsolatos kísérletek rendre érdektelenségbe fulladnak? Vajon ha az állampolgárok internetes politikai aktivitását vizsgáljuk, beérhetjük-e például csak a bevett politikai intézmények által fenntartott fórumok, beszélgető szobák életének szemrevételezésével?

Ezek a kérdések azért nem értelmetlenek, mert a *World Wide Web* létrejötté óta fel-felbukkan például az az aggodalom, hogy az eddig magányos politikai örültek immár könnyedén társakra lelhetnek a világhálón keresztül, és ezzel megnőhet az önbizalmuk kártékony nézeteik terjesztését, esetleg megvalósítását illetően. Más oldalról viszont vajon nem az történik-e, hogy magunk is az uralkodó politikai és tömegkommunikációs intézmények hatalmát erősítjük akkor, amikor nem foglalkozunk a tőlük függetlenül zajló internetes politikai kommunikációval?

A kérdést érdekes megvilágításba helyezi Rosanna de Rosa (de Rosa, 2000: 189–193). Szerinte a kilencvenes évek vége óta fordulatnak vagyunk tanúi, amennyiben az egyéni véleménynyilvánítókat kezdik felváltani az internetesen megszerveződő csoportok, melyeknek a — ha nem is *off-line*, de — *on-line* politikai tevékenysége kezd intézményesedni, és meglehetősen jelentőségre szert tenni. A jövő nagy kérdése immár az, hogy milyen úton halad tovább az internetes politikai kommunikáció:

- Megmarad-e továbbra is pusztán véleménynyilvánításra alkalmas közegnek, egy újnak az eddigiek mellett, sajátos törvényszerűségekkkel; és akkor a politika döntő színtere továbbra is a parlament, az önkormányzat ülése, a választások, a népszavazás, a tömegkommunikáció stb. lesz.
- Avagy a véleménynyilvánítás mellett megjelenik a politikai aktivitás is, tehát például a nyomásgyakorlás, vagyis az internetes politikai kommunikáció intézményesedik.

Hogy a kettő közül melyik valósul meg, illetve a kettőnek milyen keveréke áll elő, az szerinte attól függ,

- milyen mértékben képesek a politikai vélemények az interneten belül összegezõdni;
- mennyiben próbálják a hagyományos politikai intézmények az internetet becsatornázni magukba, tevékenységükbe integrálni az internet adta lehetőségeket és kényszereket.

Ezekre a kérdésekre ez idõ szerint nincsenek megnyugtató válaszok. Következésképpen akkor, amikor most elsõsorban a „hivatalos” fórumokon zajló politikai élet jelenségeivel foglalkozunk, ennek igazolására mindõssze azt az érvet hozhatjuk fel, hogy valószínûleg az ezektõl függetlenül zajló internetes politikai kommunikáció kiindulópontjai is ilyen fórumok lehetnek. Vélhetõleg a politika iránt érdeklõdõ internetezõ állampolgárok az információnyújtó honlapok mellett ilyesfajta fórumokat keresnek fel, hogy aztán, esetleg nem lévén elégedettek az azokon zajló politikai élettel, saját kommunikációs közösségeket hozzanak létre. Nem állítjuk tehát, hogy az állampolgári internetes politikai kommunikáció kimerülne a „hivatalos” fórumokon zajló élettel, de a témába vágó vizsgálatok jobbára ezekrõl szólnak, s talán az autonóm fórumok mûködésmódja sem nagyon különbözik ezektõl.

Interneten át kommunikálni természetesen nemcsak politikai fórumokon, politikai témákban lehet, s az internetes politikai kommunikációnak is vannak olyan sajátosságai, amelyek egybevágóak a más témájú kommunikációkéval. Itt néhány olyan összefüggésrõl van szó, melyeket joggal a világháló hatalmi kérdéseinek is nevezhetnénk. A különbözõ fórumok kommunikációs folyamatait is elemezhetjük abból a szempontból, hogy vannak-e, s ha igen, milyen típusúak a beszélgetõ közösségeken belüli hatalmi viszonyok.

A hatalom kérdésének a felvetése látszólag irreleváns az internetet illetõen. Teljesen szabad kommunikációval állunk ugyanis szemben, olyan médiummal, mely nem szabályozható egyetlen központból, melyrõl – egyszerűen technikai okokból – nem tiltható ki senki, aki rendelkezik a megfelelõ mûszaki feltételekkel, olyan közegrõl, amelyikben mindenki szabadon tár-

szulhat másokkal, illetve válhat ki közösségekből stb. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű.²⁹

A beszélgetésekben való részvétel természetesen valóban önkéntes és anonim. Ebből adódik például az is, s ez megint csak a médium szabadságát, hatalom- és uralommentességét igazolja, hogy a társalgások nyelvezete több fokkal szabadosabb, mint az újságlevelezéseké vagy akár a politizáló asztaltársaságoké. Hasonlóképpen, a hozzászólók indulatosabbak, ingerlékenyebbek, ami nem utolsósorban újra a kockázatmentességre vezethető vissza: nincsen olyan autoritás, mely előtt személyünkben leszerepelnénk egy-egy trágárság vagy dühödt kirohanás okán.

Az anonimitás és a kockázatmentesség azonban csak az első szinten igaz. Távolabb lépve több dolog is szembe ötlük.

Az egyik, hogy a közönséges beszélgetőnek elég nehéz elérnie azt, hogy az e-mailcíme alapján a többieknek ne legyen legalább valamilyen benyomásuk arról, hogy ki ő: Mást sugall az, ha valakinek valamilyen drága szolgáltatónál, valamely egyetemen, jól ismert munkahelyen stb. van levélcíme, mint ha, mondjuk, egy ingyenesnél. Ez különösképpen igaz például Magyarországon, ahol sokan a munkahelyükről leveleznek, tehát rögtön kiderül róluk legalábbis az, hogy van munkahelyük és pedig hol, s ebből már számos következtetés levonható.

De ennél is fontosabb természetesen a stílus, vagy inkább az a profil, úgynevezett *avatar*, melyet egy-egy résztvevő kialakít. Sokszor mondják és nem alap nélkül, hogy az interneten férfiak mutatkozhatnak nőknek, és viszont, bárki megteheti, hogy szabadon kreál magának identitást, akár többet is, és így tovább. Ez valóban az egyéni szabadság birodalmát tágítja. Csakhogy amikor elmúlik az első bekapcsolódás pillanata, és valaki azt akarja, hogy komolyan vegyék a helyi internetes közösségen belül, amikor belebonyolódott saját maga kreálta identitásába, akkor kénytelen nagyon körültekintően kitartani emellett. Ez pedig nem könnyű feladat, gyakoriak ezért az identitásváltások éppúgy, mint az identitásváltások a hozzászólók között, van, hogy valaki lelepleződik, s ez komoly krizishelyzetet idézhet elő a társaságban stb.³⁰

Mindez természetesen politikai fórumokon is előfordul. Itt elsősorban olyan formát ölt, hogy a résztvevők általában nem szeretik bevallani, ha valamelyik pártnak a tagjai,³¹ hanem megpróbálnak az elfogulatlan állampolgár profiljához ragaszkodni. Ennek ellenreakciójaként szinte folyamatos a tagok leleplező tevékenysége, tehát hogy megvádolják egymást valamilyen markáns pártszimpátiával. Mindkét gesztus azt a résztvevői előfeltevést tükrözi, hogy az internet nem lehet propaganda-sz köz,³² hanem a szabad, elfogulatlan társalgás színtere.

A totális szabadságot értelemszerűen korlátozza az is, hogy moderált-e a társalgás. A moderátor, aki az adott fórumot fenntartó intézmény nevében felügyeli a kommunikációt, sokféle in-

tenzitással fejtheti ki tevékenységét. Van olyan fórum, ahol a moderátor állandóan beleszól a társalgásba, mégpedig kétféleképpen: egyrészt folyvást újabb és újabb beszéd témákat kezdeményez, amelyek jó részéhez sokszor senki sem, vagy legfeljebb egy-egy résztvevő szól hozzá; másrészt sűrűn kétoldalú vitát folytat valakivel. Ez az utóbbi valaki rendszerint mindig ugyanaz a személy, akivel külön párbajt vívnak bármilyen kérdés kapcsán. A moderátornak, de van olyan fórum, ahol valamilyen eljárás útján a fórumtagok többségénck is, módja van kizárni tagokat a társalgásból, s akkor az illetők más néven kénytelenek újra és újra bekapcsolódni.

A moderálás problémája különösen a jól ismert politikai intézmények, illetve tömegkommunikációs médiumok által fenntartott fórumokat illetően merül fel élesen, mindenekelőtt ott, ahol alacsony a topikok száma, tehát elvileg és gyakorlatilag is ellenőrizhető a szövegfolyam. Vajon szerencsés dolog-e az adott intézményt enyhébben vagy durvábban támadó hozzászólásoknak helyt adni az intézmény honlapján? Nincsen egységes gyakorlat, de általánosnak mondható az, hogy a kitörőlt hozzászólásokkal kapcsolatban a moderátorok inkább szoktak a hangnem, mint a politikai állásfoglalás elfogadhatatlanságára hivatkozni.

Az internetes fórumok hatalmi viszonyainak és politikai jelentőségének a megértéséhez és felbecsüléséhez érdemes számításba venni azt, hogy az esetek többségében nagyon alacsony a résztvevők száma. Ez természetesen önmagában nem minősíti a fórum hasznosságát, vagy akár relevanciáját sem, jóllehet kissé komikus hatást kelt, amikor az újabb és újabb témákhoz hozzászólók között ugyanazokat a neveket, illetve álneveket találjuk, s ezek az aktív fórumtagok sokszor ugyanazokat a vitákat folytatják talán más aspektusok mentén, mint amelyeket korábbi vagy párhuzamosan futó topikokban elkezdtek.

Messzire vezető következtetések levonására nyújt lehetőséget a fórumok működésének egy további fontos összetevője, a reakcióidő. Megfigyelhető, hogy akkor is, ha nem kifejezetten chatről, vagyis szándéka szerint is egyidejű jelenléte előfeltételező társalgásról van szó, hanem időbeli korlátozás nélkül működő fórumokról, ezek aktivitása is esetenként chatjellegzetességeket vesz fel. Az egyik hozzászólást szinte rögtön követi a következő, mely felel rá, vagy új irányba próbálja fordítani a társalgás menetét. A reakcióidő kérdése azért merül fel, mert, szemben a face-to-face kommunikációval, melynek során akár nonverbális eszközökkel is bele lehet fojtani valakibe a szót, a fórumokon a beérkezés sorrendjében jelennek meg a résztvevők előtt a hozzászólások, vagyis gyakorlatilag az összes hozzászólás megjelenik, függetlenül attól, hogy melyik ponthoz is kapcsolódik. Ebből pedig az adódik, hogy aki hosszabb gondolkodás után fogalmazza meg válaszát, vagy lassabban birkózik meg a szövege beírásának a feladatával, akkor juttatja csak el

reakcióját valamely hozzászóláshoz, amikor a társalgás már esetleg egészen más irányt vett. Valaki tehát pusztán a technikai vagy gondolkodásmódbeli lassúsága okán kiszorulhat a társalgásból, mert a többiek nem hajlandók visszakeresni azt a hozzászólást, amelyekre ő megkésve reagált.

A reakcióidő rövidülése pedig felveti a kommunikáció gyorsaságával, a gyorsaságban megmutatózó jelenléthez kötöttségével kapcsolatban például a médium kulturális jelentőségének a kérdését. Miközben a grafikus kommunikáció, de különösen a nyomtatás korában az olvasottak magányos megfontolása, a válaszok alapos, elhúzódozó érlelése kulcsszerepet játszott és játszik a kultúrában, a társadalmi életben, addig, ím, egy új médium okán beköszönteni látszik egy másfajta kultúra. Olyan kultúra, melyben a kommunikáció, adott esetben a releváns kommunikáció is, prompt reakciókat kíván, melyek nem jelentésképzésen, nem fogalmi végiggondoláson, nem kauzális okfejtésen, hanem impressziókon alapszanak. A reakcióidő rövidüléséből és az anonimitáson alapuló kockázatmentességből pedig könnyen előállhat a felelőtlen kommunikáció eluralkodásának a veszélye. Mert az internetes politikai kommunikáció nem minden résztvevő számára játék csupán, s mivel a kétes őszinteségű tanácsok, felhívások, buzdítások megfogalmazói és terjesztői személyükben nem könnyen lelhetők fel, ezért valóban minden komolyabb következmény nélkül játszódhatnak embertársaik érzelmeivel, indulataival, fájdalmaival.

A kilencvenes évek második felének irodalmában előelkerül az a gondolat, hogy többek között éppen ezek miatt a jelenségek miatt nem lehet azt várni, hogy a demokráciát felváltja az e-demokrácia. Úgy is meg szokták ezt fogalmazni a szakírók, hogy az internet nem alkalmas deliberatív fórumok létrehozatalára, illetve életben tartására. A hálópolgár nem kell, hogy helyt álljon a hálóbeli tetteiért, lehet trágár, rosszululatú, egyáltalán bármilyen, amilyen csak lenni akar, amilyenek csak mutatkozni akar, különösen akkor, ha könnyedén elviseli a kizáratás kockázatát. A hálóközösségek vagy nagyon zártak, mert különböző technikai vagy kommunikációs eszközök alkalmazásával minden ellentétes véleményt kizárnak a társalgásból, vagy megfordítva: túlságosan nyitottak, mert igazából senkinek a számára nincsen tétje az adott eszmecserefolyamnak. Mindig arról van szó, hogy, szemben a bevett kommunikációs terekkel, a szereplőknek nem szükséges kompromisszumot kötniük egymással, még abban az értelemben sem, hogy szembe kellene nézniük a más vélemény hosszú távú jelenlétével, hiszen bárki indíthat új fórumot, melyen soha többé nem találkozik diszsonáns hangokkal.

Ez pedig a politikai élet sokak szerint legveszélyesebb jelenlegi tendenciáját erősíti, a fragmentálódást. Nemcsak arról van szó, hogy az egyén immár individuális kommunikációs és – ezen

belül – politikai kommunikációs környezetet építhet ki maga köré, hanem arról, hogy még amikor társalgásba elegyedik másokkal, akkor is egészen apró, egymással kapcsolatot nem igerő tartó, szélesebb jelentőséggel nemigen bíró közösségekben teszi ezt. Ebből az állapotból visszatekintve immár nemcsak a habermasi beszélgető társaságokra tekinthetünk vissza nosztalgiaival. Politikai szempontból az a korszak is egészségesebbnek tűnik sokak számára, amikor a kereskedelmi televíziózás és rádiózás hiányában, az internet és a többi új médium híján, a nemzeti televízió-csatorna egy egész ország számára meg tudta határozni, ha talán azt nem is, hogy mit kell gondolni a közéletről, de legalább azt, hogy miről kell gondolkodni. Akkortájt a televízió még milliókkal tudta elhitetni, hogy a politika fontos dolog, amelyről érdemes minden este fő műsoridőben, akár bő félórán belül, beszámolni.³³

JEGYZETEK

¹ Ez a tanulmány az OTKA támogatásával készült (nyilvántartási száma: T 34942). Négyéves kutatásba kezdtünk 2001 elején „Politikai kommunikáció az interneten” címmel. Idén az irodalomnak és az általános tendenciáknak az áttekintésével foglalkoztunk, jövőre az országos politikai és tömegkommunikációs intézmények internetes jelenlétének a vizsgálata következik. A kutatás harmadik évében a helyi internetes politikai kommunikáció kérdése foglalkoztat majd bennünket, hogy az időszakot a negyedik évben összeggel és nemzetközi konferenciával zárjuk. Ekképpen ez a tanulmány a kutatás nyitánya is egyben.

² Ezt a szerkezetet javasolja Például Gianpietro Mazzoleni is.

³ Hervé Pargue előadása a Temps Réels által szervezett kerekasztal-beszélgetésen, Párizs, 2001. június 19.

⁴ Davis (1999: 102). Lásd továbbá az interneten pl. <http://interactif.lemonde.fr/article/0,5611,2857-5327-155655-0,FF.html>.

⁵ Ezek, valamint az angliai választásra vonatkozó adatok Maurice Ronai előadásában hangzottak el a Temps Réels által szervezett kerekasztal-beszélgetésen, Párizs, 2001. június 19.

⁶ Davis (1999: 100–105), Pargue, i. m., valamint lásd az általa működtetett honlapot: <http://www.netpolitique.net/Municipales.htm>.

⁷ Lásd <http://www.france-elections.net>.

⁸ Lásd Bruce Bimber honlapját: www.polsci.ucsb.edu/~bimber/research.

⁹ Lásd de Rosa 2000. Az egész könyv ennek a két modellnek a mentén mutatja be az internetes politikai kommunikáció problémáját.

¹⁰ Lásd <http://index.hu/tech/net/gportal1/>

¹¹ Lásd www.amsu.edu/JAC.

¹² Lásd a miniszterelnök honlapján: www.premier-ministre.gouv.fr.

¹³ Lásd www.internet.gouv.fr/carcenac.htm.

¹⁴ Ezek fontosságára, és a technikai kérdésekbe való túlzott, rövidlátó belefeledkezés veszélyére a már idézett Carcenac-jelentés is felhívja a figyelmet.

¹⁵ Lásd a *Hernès* c. folyóirat 2000/26–27. tematikus számát: „democratie locale.com”. Lásd továbbá Tsagarousianou, Tambini és Bryan, szerk. (1998).

- ¹⁴ Lásd: <http://www.lesnews.net/b.asp?ref=01051506>.
- ¹⁷ A legismertebb *talk television* műsorsorozat a *Larry King Live*, mely maga is valaha *talk radio*-ként indult.
- ¹⁸ Owen és Davis a fentiekén kívül a következőket sorolja ebbe a kategóriába: *electronic town meetings*, *television news magazines*, MTV. Lásd: Davis-Owen 1998.
- ¹⁹ Különösen igaz ez azokra a műsorokra, melyekben hétköznapi emberek foglalnak helyet, nem is csak közönségként, a stúdióban és vitatnak meg közérdekű kérdéseket, jobbra természetesen szórakoztató formában.
- ²⁰ Az Owenék által említett *news magazine* pontosan ilyen műsor, vagyis nem, mondjuk, a Magyar Televízió „A hét” című műsorához hasonlít. A sokszor kifejezetten tréfásnak szánt *news magazine*-okban a politikai kérdések a többi téma közé keverten jelennek meg, de jelen vannak.
- ²¹ A *negative framing* panasa rendszeresen előkerül a tudományos közleményekben, lásd például Jamieson 1996.
- ²² A politikai és egyéb intézmények ama tevékenységéről van szó, mellyel eleinte pusztán ellensúlyozni akarták a tömegkommunikáció hatvanas évektől, főként a televíziózás tömegessé válásától kezdve alaposan megnövekedett erejét. Az intézmények megtanulták kezelni, esetenként manipulálni is a médiumokat. Ezt szokás *news management*-nek nevezni.
- ²³ Régi *news management* szabály, hogy a hírek *spinjébe*, körforgásába, a hírciklusba a lehető legkorábban kell beszállni, éppenséggel lehetőleg kezdeményezőként, hogy mindenki más már csak a mi véleményünkhöz képest mondhasa el a magáét. Erre a huszonnégy órás elérhetőséget kínáló internetnél nem igen lehet jobb eszközt kitalálni.
- ²⁴ Ebben a mozzanatban természetesen nincsen túl sok újdonság, hiszen már az internet megjelenését megelőzően is gyakorta előfordult, hogy az egy-egy cégről, szervezetről megjelenő újságcikkekhez az újságírók csak a nevüket adták, a szöveg az adott cégnél, szervezetenél készült.
- ²⁵ Személyes tapasztalatunk, hogy például a médiumokkal foglalkozó angol, olasz és francia nyelvű internetes sajtóügynökségek napi- vagy hetilapjai jórészt ugyanazokat a híreket forgalmazzák, s amikor egy napon belül az ember negyedszerre kapja meg ugyanazt az információt valamely eseményről, önkéntelenül is nagyobb fontosságot tulajdonít neki, mint a csak egyszer szereplőknek. Olyan újságokra gondolunk, mint például a következők: *EJC Media News Digest*, *Multimedium*, *Onlinejournalism*, *Wired News Daily*, *Netpulse*, *Le Monde – lettre nouvelles technologies*, *Profession Politique*, *Le Newsletter di Polix* stb.
- ²⁶ Lásd például: Althaus – Tewksbury (2000).
- ²⁷ Hozzá kell tennünk, hogy a televízió-csatornák megsokasodását követően a tévézés sem annyira passzív időtöltés, mint amilyenek régebben minősült. Például Manuel Castells nagy jelentőséget tulajdonít a csatornaváltogatásnak, mert szerinte lehet ugyan, hogy a tömegkommunikáció területén erősen oligopol helyzet alakult ki az utóbbi időben, de a csatornák közötti szörfölés mégis egyéni kommunikációs kaleidoszkóp kialakítására teszi képessé az egyént. Ha folytatjuk a gondolatmenetet, akkor arra a következtetésre is eljuthatunk, hogy az információszerzési célból kifejtett szörfölési aktivitást illetően nem sok különbség van az interneten és a sokcsatornás televíziós dzsungelben való barangolás között.
- ²⁸ A tavaszi választási kampány idején a *Forza Italia* egyenesen versenyt hirdetett a világhálón Berlusconi-ről szóló tréfás karikatúrák, illetve fényképmontázsok készítésére. A legjobbnak ítélt munkák készítőit a választások után a miniszterelnök a saját házában jutalmazta meg.
- ²⁹ A helyzet annyiból sem ilyen egyszerű, hogy egyfelől technikailag is van lehetőség arra, hogy az internetet egy-két nap leforgása alatt lerombolják, mindössze a honlapokat folyamatosan szemlélő központi szerveket (ezek-

bol nincsen sok) kell tönkre tenni; másrészt tudunk olyan országokról (főként Kínát szokás emlegetni, lásd például: Taubman, 1998), amelyekben az államhatalom igenis kénye kedve szerint képes korlátozni az internetezést.

³⁰ Az internetes identitás kérdéséről lásd például Holmes 1997 vagy Jordan 1999.

³¹ Természetesen van ellenpélda is, Magyarországon a legismertebb valószínűleg Szanyi Tibor szocialista képviselő tevékenysége az Index fórumán.

³² Újra aktuálissá válnak Jacques Ellulnek még a hatvanas évek legelején megfogalmazott nézetei a horizontális propagandáról, hogy tudniillik propagandára nemcsak vertikálisan kerülhet sor, tehát valamilyen felsőbb központból lefelé, hanem horizontálisan, maximálisan 15 fős csoportokban, ahol a végeredmény mindig a csoporttagok politikai és egyéb véleményének a homogenizálódása, s egyben közeledése a mainstream normákhoz. Lásd erről Ellul, 1962: 93–98.

³³ A médiumesemények közösségkonstruáló voltáról lásd Dayan-Katz, 1992.

IRODALOMJEGYZÉK

- Althaus, Scott L.–Tewksbury, David (2000): „Patterns of internet and Traditional News Media Use in a Networked Community”, *Political Communication*, 17:21–45.
- Baudry, C. (2001): „Les balbutiements de la politique sur le Net”, *Le Monde*, május 19, 17. o.
- Bieber, Cristoph (1999): *Politische Projekte im internet. Online-Kommunikation und politische Öffentlichkeit* Campus Verlag, Frankfurt/New York.
- Bryan, C., R. Tsagarousianou és D. Tambini (1998): „Electronic democracy and the civic networking movement in context”, in: Tsagarousianou, R., D. Tambini és C. Bryan (szerk.), 1–17. o.
- Commissariat Général du Plan (2000): *L'État et les technologies de l'information*, Paris, La Documentation française.
- Davis, Richard–Owen, Diana (1998): *New Media and American Politics* Oxford University Press, New York.
- Davis, Richard (1999): *The Web of Politics* Oxford University Press, New York, Oxford.
- Dayan, Daniel–Katz, Elihu (1992): *Media Events. The Live Broadcasting of History*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- De Rosa, Rosanna (2000): *Fare politica in internet. Come le nuove tecnologie influenzano la politica* Apogeo, Milano.
- Diamond, E. és R. A. Silverman (1997): *White House to Your House: Media and Politics in Virtual America*, Cambridge, MA, MIT Press.
- Ellul, Jacques (1962): *Propagandes*, Librairie Armand Colin, Párizs
- Frayssinet, J. (1995): „Minitel et action politique: un média performant, mais ignoré”, *La Semaine juridique*, 5, 57–65. o.
- Holmes, David ed. (1997): *Virtual Politics. Identity and Community in Cyberspace* Sage, London.
- Jamieson, Kathleen Hall (szerk.) *The Media and Politics* Sage, Thousand Oaks.
- Jordan, Tim (1999): *Cyberpower. The culture and politics of cyberspace and the internet* Routledge, London.
- Ladner, Sam *Dot-Com Stories: Online Journalists Talk about their work* <http://www.sfu.ca/~sladner>.
- Loiseau, G. (2000): „La démocratie électronique municipale française: au-delà des parangons de vertu”, *Hermès*, 26–27, 213–232. o.

- Mazzoleni, Gianpietro (1998): *La comunicazione politica Il Mulino*, Bologna.
- Rash, Wayne (1997): *Politics on the Nets. Wiring the Political Process* Freeman, New York.
- Schwartz, ed (1996): *NetActivism. How Citizens Use the internet* O'Reilly.
- Selnow, Gary (1998): *Electronic Whistle-Stops. The Impact of the internet on American Politics* Praeger, Westport.
- Taubman, Geoffry (1998): „A Not-So World Wide Web: The internet, Chine, and the Challenges of Nondemocratic Rule” *Political Communication* 15.
- Tsagarousianou, R., D. Tambini és C. Bryan, szerk. (1998): *Cyberdemocracy. Technology, Cities and Civic Networks*, London and New York, Routledge.
- Wilhelm, Anthony (2000): *Democracy in the Digital Age. Challenges to political life in cyberspace* Routledge, New York.
- Zuccarelli, E. (1998): „Pourquoi l'administration s'est-elle mise à l'internet?”, *Revue politique et parlementaire*, 6, 25–33. o.

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

CONCHA GYÓZÓ (1846, Marczaltó – 1933, Budapest) a magyar politikatudomány történetének egyik legjelentősebb alakja, egyetemi tanár, államtani író. Jogot tanult a budapesti és a bécsi egyetemen. 1869-ben a budapesti királyi ítélőtáblán segéd-fogalmazó, majd fogalmazó. Közben ügyvédi oklevelet, illetve egyetemi magántanári címet szerzett. 1872-ben az újonnan alapított kolozsvári egyetemen rendkívüli tanár, majd 1892-től a budapesti tudományos egyetem rendes tanárává nevezték ki. 1900-tól az MTA rendes tagja. 1918-tól a főrendiház, 1927-től a felsőház tagja. Halálát követően „Concha Gyózó emlékezete” (1935, MTA) címen emlékkötet jelent meg.

Az 1860-as évek végén kezdett rendszeresen publikálni, írásai többsége a Budapesti Szemlében jelentek meg. 1928-ban jelent meg a „Hatvan év tudományos mozgalmai között” című kötete, amelyből átfogó képet kaphatunk Concha pályafutásáról. A kötetben található írások („értekezések”) témái között hangsúlyos szerepet kaptak a közigazgatás rendszerével és működésével kapcsolatos tanulmányok, valamint közjogi és állambölcseleti kérdések. Pályafutásának első felében Conchát – a korszellemnek megfelelően – foglalkoztatták az angol szabadság politikai előfeltételei („Egyéni szabadság és parlamentarizmus Angliában, 1888), a modern alkotmányos berendezkedés típusai („Újkori alkotmányok”, 1–2. köt., 1884 és 1888), de e korszak legjelentősebb tanulmányának „A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik” (1885) című írását tekinthetjük. E mű fő gondolata, hogy az 1790-es évek magyar politikai irodalmában már megjelent az összes olyan téma, amely azután a Reformkorban nyert részletes kifejtést, illetve vált politikai cselekvés kiindulópontjává.

Fő művének azonban a *Politika* (1895) című kétkötetes munka tekinthető, amely több kiadást is megért. A két fő részből álló mű első részének címe „Alkotmánytan”, a másodikiké „Közigazgatástan”. A terjedelmes, politikatudományi („államtani”) szintézisre törekvő könyv koncepcióját a szerző az előszóban tisztázta: „Munkám tárgya nem az országlás művészetének, hanem a nemzetekint élő emberek együttléti és fejlődési törvé-

nyeinek tudománya", azaz a nemzetállamot tekinti a politikai közösség legfőbb keretének. A politikát önálló tudományterületnek látja, melyet meg kell különböztetni „a vallás, a gazdaság, az országlás világtól”. Azzal is tisztában volt, hogy a politika tanulmányozásának számos nehézsége van, melyek közül az, hogy „a köznek számtalan erőből, különböző szálakból alakult szövedékében ki kell gombolyítani, el kell szigetelni tudni az országló szálakat, ami csak erős értelmi elvonás mellett lehetséges”. Concha életművének tanulmányozása alapján helytálló az a megállapítás, hogy Concha a magyar közjogi gondolkodás konzervatív, történeti-jogi hagyományokat továbbélítő irányzatának legjelentősebb alakja.

Az alábbi részlet a Politika című művének bevezető részéből való, sajnos terjedelmi okokból csak egy rövid részletet tudunk közreadni.

CONCHA GYŐZŐ

Politika¹

1. §. A POLITIKÁNAK MINT TUDOMÁNYNAK HATÁRAI

A politika a nemzetekkel, mint életüket irányzó személyekkel foglalkozik.

Mínthogy azonban a nemzetek élete éppen úgy áll a más nemzetekre, mint saját elemeikre gyakorolt, illetve ezektől szenvedett befolyásokból, a politikának körébe kell vonnia az egész emberiségnek és az egyéneknek életét is ez irányzás szempontjából.

Az egész emberiségnek csak mint a nemzetek összességének lévén realitása, a politika másodsorban az emberiség életének is a tudománya, amennyiben az emberiség eszméjét s ennek az egyes nemzetek által való befolyásoltatását szükségképp magába foglalja.

Mínthogy továbbá az egyes emberi egyén léte nemzetéhez kötött, a politika az egyéniség életének legfőbb elveit szintén felöleli.

A politika körébe ennél fogva beléiesik az egész ember, belőle azonban magának csak azt követeli kizárólag, ami az ember nemzeti életének irányzásával van kapcsolatban. Így vegetatív életét az antropológiának és a közgazdaságtannak, lelki jelenségeinek alakulását az etnográfának, etnológiának, a nyelvtudománynak és a lélektannak hagyja egészen s ezek előcsarnokait alkotják. Másrészt a bölcsélet, a vallás-, nevezetesen az erkölcs-tan az embert szélesebb körben ölelik föl, a két első, bár különböző alapon, a mindenséggel, s ennek az emberre való hatásával, az utóbbi az emberi élet teljes eszményével foglalkozik s azok az ember tudományának tetőzetei, melyek alatt áll a poli-

tika is, mert az embert a mindenséggel s teljes eszményével kapcsolatban öleli ugyan föl, de csak mint a végeesség határai közé helyezettet; elvei vallási vagy bölcseleti, nevezetesen erkölcsi alapon nyugszanak, de a konkrét véges világ vonata határok között.

A politika előcsarnokait alkotó tudományok s a politika közötti mesgyén fekszik az egyének közti szellemi vonatkozásoknak, az egyéni érdekek és nyomatékok szövedékének, a társadalomnak tana.

A társadalom tana közvetlenül a közgazdaság tanán nyugszik, mert az egyén szellemi szükségleteinek fedezése is gazdasági léte biztosságától függ, fő elveit pedig szintén a bölcselettől, a vallás- és erkölcsantól kapja, mint a politika. A társadalom hatóereje azonban nem a nemzet, hanem az egyén s benne az egyének, illetve azok szerves csoportjai irányozzák magukat; de mivel egy-egy csoport az egész nemzet irányzását a kézbe kerítheti és enélkül is az önállóságukból teljesen soha ki nem vetkőztethető egyének a nemzetben is irányadókká válnak: az egyéneknek, mint a nemzettől háborítatlanul működő önálló lényeknek s azoknak mint nemzettagoknak élete a valóságban nagyon is összefolyik. Ennélfogva a társadalomtan a politikával vagy a közgazdaság tanával szokott egyesíttetni, ami azonban helytelen, mert így egyrészt méltatás nélkül marad az egyéniségnek a nemzettől teljesen soha el nem nyomható, azon túlterjedő, más nemzetek tagjaisával összefolyó élete, másrészt pedig szellemi szükségleteinek kielégítése s életének ebből alakuló rendje, melyek a gazdasági élet jelenségeitől eltérők, nem nyernének fölvilágosítást.

Mindezeknél fogva a politikának, habár a nemzet, önéletét irányzó működésével, a társadalomra is hat, habár a társadalom a nemzet személyiségének alkotó eleme, soha nem szabad elfelednie, hogy midőn a társadalom jelenségeit, az állam elemeit, osztályait, rendeit vizsgálati körébe vonja, saját tulajdonképpen területén túl is jár, mert a társadalomnak nemcsak mint az állam alkotó elemének, hanem mint az államon túl is menő, vele ellenkező irányban működő képződménynek, az egyénnek nemcsak mint a nemzet tagjának, hanem mint külön öncélú lénynek is van élete, melyekben a nemzetiektől különböző erők működnek, s a melyeknek megállapítása a társadalomnak külön föladata.

Éppen így túlmegy már a politika a maga elsődleges körén, midőn vizsgálódásai körébe vonja az emberiség összes nemzeteinek életrendjét, amely nem más, mint az egyénekből egy nemzetben belül szövődő társadalomnak kiszélesbülése s folytatása természetes egyéniségek helyett nemzeti egyéniségek által s a benne ható erőknek nemzeti alanyok közt folyó küzdelme.

Az emberiség életével, mint a nemzetek társadalmával ma még csak az etnológia, a világgazdaság, a nemzetközi jog s a történelem bölcselete foglalkoznak. Egészében minden irányú bü-

várlat tárgya nem volt, ha keresztülvitették, annak a politika éppen oly kiegészítő részét tenné, mint ma a politikának a nemzetek társas élete.

A francia eredetű szociológia ezzel az állásponttal szemben az emberiség életének tanát akarja adni és egybefoglalja az emberi élet egyéni, nemzeti, emberiségi alanyainak vegetatív, gazdasági, lelki, bölcselkedő, vallási, szellemi működését az önrányzó működéseikkel. Etnológia, lélektan, közgazdaság, erkölcs és államtan közt különbséget nem tesz, s mindössze az emberi élet statikája és dinamikája közti különbséget ismeri el.

Ha az ember bár csak oly egyszerű jelenség lenne, mint a növény vagy az állat, jogosult lenne már ma az emberi életnek ily szintetikus tárgyalása, és az egyének, nemzetek életét átölelő közülettan alkotása. Jóllehet ma még a növény és állat is életnek külön életnyilvánulásai szerint vizsgálják, s a növény s állat tudománya növény- és állatélettanra, szövettanra, alaktanra, őslélektanra, növény- s állatgeográfiára, a növény- s állatvilág rendszerére bomlik s a növény- s állatvilágot a maga egészében mint élő valóságot nem bírja lelki szemeink elé varázsolni.

Az emberiséget egészen felölelő közülettan, vagyis a szociológia ma még korai, sőt az emberi élet minden részének ismerete után sem várható, hogy azok egységes egészbe olvaszthatassanak, mert a mint a természeti világ jelenségeinek sorozatait az ásvány-, növény-, állatvilágot, a fizikus, vegyi és biológikus jelenségeket tovább meg nem fejthető tények választják el, éppúgy nem fog lehetséges lenni az emberi világ pszichikus, vallási, művészi, gazdasági, jogi, erkölcsi jelenségeit teljesen valamely általános emberi erőre redukálni, bár a kutatásnak ebből a célból kell kiindulnia, bár az emberi élet a maga teljes valóságában mind e működések egésze.

A modern szociológia pedig, a mint *Saint-Simon* „*Reorganisation de la société européenne*”-jében először vázolta s tanítványa *Auguste Comte* „*Cours de philosophie positive*”-jében keresztülvitte, ennél is messzebb megy, mert az embervilág törvényeit a természeti világéiból célozza levezetni.

De bár csak mint az embervilág tünetényeit egyetlen egy forrásra visszvezethető tan is fantasztikus a szociológia. Az embervilágnak nem lehetséges egységes tudománya, e világ tünetényeinek lélektani keletkezését, célját, s ebből folyó értékét, különböző alakjait, egyéneket, nemzeteket, az emberiséget csak külön kutatások segítségével lehet megérteni mint külön jelenségeket.

Amit *August Comte* tényleg adott, ha a tanítványaitól megtagadott *Politique positive*-től eltekintünk, nem egyéb, mint a történelem bölcselése, mert szociális statikája, mely nem az emberi élet fejlődésével, hanem az emberi együttlét törvényeivel foglalkozik, oly szegényes tartalmú, hogy azt az emberi együttlét összes viszonyainak magyarázatául el nem fogadhatni.

. *Herbert Spencer Principles of Sociology*-je már az emberi élet tényezőinek nemcsak egymásutánját, hanem együttlétézését is felöleli, de bölcselemi álláspontjánál fogva a természeti és embervilág közt lényeges különbséget el nem ismerve, mindkettőnek legfőbb törvényét az erőfenntartás és evolúció elvébe helyezve, az értékmeghatározásokról lemondva s a súlyt az emberi élet tényezőinek keletkezésére fektetve, az ember természetrajzává, vallási, művészi, gazdasági, erkölcsi, kormányzó ténykedéseinek leírásává válik, melyeket az evolúció, az átöröklés törvénye, az organikus létezési mód kapcsolnak egybe ösztüneménnyé. (Lásd *A Magyar Igazságügy XIV. köt.*-ben közölt értekezésemet.)

Az embervilág megismerése csak e világ külön jelenségeinek résszerű elemzése által lehetséges. Szüksége ugyan, mint *Dilthey (Einleit in die Geisteswissenschaften, 1883. 117. l.)* mondja, hogy az emberi élet részeinek külön tudományai folyton szem előtt tartsák tanaik összefüggését a többi külön tudományok tanaival s a valósággal, mert külön-külön csak részek, csak absztrakciók a teljes valóságból, de a szociológia csak akkor lenne lehetséges, ha az etnológiának, lélektannak, esztétikának, vallástannak, közgazdaság- és államtannak teljesen bizonyosak volnának a tételei.

E tekintetben a szociológia is szerényebb lett Comte óta. Spencer fölvette a lélektant, mint a biológia és a szociológia közt fekvő külön vidéket, *Stuart Mill* pedig (*Logika III. köt. 428. l. magyar ford.*) egyenesen követeli, hogy a társadalmi tények külön fajtái külön tanulmányoztassanak, s a közgazdaság külön tanának maga lett művelője. A jogot és a morált, mint *Roberty* mondja (*La sociologie, 1881. 6. l.*), nem érinté a szociológusok ásója; ma azt mondhatná, alig érinti. De vajon képzelhetni-e az embervilág ismeretét törvények ismerete nélkül, amelyek élete fő tényezőin uralkodnak? Ugyanő mondja (uo.), a mai szociológiában leginkább hiányzik a számtalan tények osztályozása és rendezése, melynek évezredek óta birtokába jutott, habár e megkülönböztetéseket csak a szociológia előkészítéseként, mint a leíró szociológia (*Histoire naturelle des sociétés*) eszközeit tartja szükségesnek; a majdan létesülő tudományos szociológiának (*Science naturelle des sociétés*) összefoglalónak, szinoptikusnak kell lennie. (Ld. m. 107–109. l.)

A magyar gondolkodás körében *Beöthy Leó (Nemzetét, Társad. fejlődés kezdetei)*, *Pulszky Ágost (Jog és állambölcselet alap-tanai)* tekinthetők a szociologikus irány híveinek anélkül, hogy annak a rendszerre vonatkozó álláspontját elfogadták volna, különösen mondható ez *Pulszkyra* nézve, aki (14. l.) a szociológiát osztályokra bontja s mellette külön bölcseletet is elfogad.

2. §. A POLITIKA TÁRGYA

A politika tárgya a nemzet élete önmagát irányzó oldaláról, amely életét egy szóval államnak nevezzük, vagyis ez élet a maga céljával és eszközeivel, állandó lényegével s létének múlt jelenségeivel.

Hogy a nemzet önirányzó működése érthető legyen, a gondolatot, az erőt kell ismerni, mely e működést létrehozni bírja, vagyis az állam célját. E gondolat, ez erő azonban csak azokkal a dolgokkal együtt való, amelyekben az erő hat, amelyek a gondolatnak eszközeül szolgálnak; az államcél eszközeiről külön éppoly kevésbé lehet szólni, mint a célról, amelynek szolgálnak.

A célból és eszközökből az, ami nélkül az állam egyáltalán nem képzelhető, teszi az állam lényegét, ez tehát meglesz az állam múlt jelenségeiben is, viszont e jelenségek csak úgy lehetvén az állam jelenségei, ha bennük az, ami nélkül az állam nem képzelhető, megjelenik, az állam élete állandóságában és változásaiban tárgya a politikának, vagyis a politika a nemzet önirányzó életét, az államot teljesen felöleli.

Az állam lényegét belsőleg a bölcsélet, a vallás és erkölcs határozzák meg, s midőn e lényeg külső, véges valósulásra jut, az mint jogosság, vagyis mint olyan erő működik, amely az emberi szabadságnak a valláshoz és erkölcshöz vagy bölcsülethez mért, de egyszersmind a gazdaságosság, vagyis a legnagyobb erőkiemelés s az eszélyesség, vagyis a véges viszonyokhoz alkalmazkodás szempontja által parancsolt határokat von.

Az állami viszonyokban, abban, amit politikainak nevezünk a hitbeli és erkölcsi, a bölcselmi alapok, a jogi határok, a gazdasági és eszélyességi létfeltételek egymást áthatva vannak meg, s az állam tudománya, a politika, csak akkor derítheti föl az államot léte és fejlődése szükségképpen alakzataiban, ha azt mindezen oldalairól egyszerre teszi vizsgálódásai tárgyává s benne mindezen erők hatását keresi.

Egyedül hitbeli és erkölcsi vagy bölcséleti alapjainak tekintetbe vétele kísérteties színt kölcsönöz az államnak, megfosztja lényének legfőbb vonásától, a véges realitástól. Ha a benne lévő szabadságnak csupán tárgyilag biztossá vált határai, erkölcsi és hitbeli alapjai, gazdasági és eszélyességi létfeltételeik nélkül, azaz pusztán jogilag kutattatnak az állam alapjaiban, mozgató erőiben érthetetlené, holt gépezetté, logikailag sémává válik. Gazdasági szempontból való külön vizsgálata, amennyiben az államháztartásra vonatkozik, csak az állam egyik feladatának, nem az egész államnak ismeretére vezet s mint ilyen, az állami közigazgatásban része, amennyiben pedig az állam a maga egyes tagjait érintő akaratának gazdasági hatásait akarja földeríteni, azokat készen nyújtja neki a közgazdaság tana s velük az állam tudományának, a politikának éppen az a feladata, hogy azokat a módosulásokat megállapítsa, melyeket a hitbeli, erköl-

csi vagy bölcselmi és külső szabadsági törekvések e gazdasági erőkre és viszont gyakorolni bírnak.

De éppen nem lehetséges az államnak oly tudománya, mely csak az eszélyesség szempontjából foglalkoznék vele. Ilyen foglalkozással nem magyarázhatni az állam természetét. A tudomány a jelenségek, a tények állandó szükséges összefüggését általában kutatja, az eszélyesség pedig a föltétlen, az általán szükséges összefüggéseken belül a jelenségeknek a tényeknek legsajátosabb, legviszonylagosabb oldalához való alkalmazkodást jelenti, vagyis azt, mint módosulnak az általános okok a különleges körülmények összetalálkozása által. Az alkalmazkodásban nyilatkozó eszélyesség lényege zárja ki tehát, hogy az eszélyesség a tudomány tárgya legyen, mert az eszélyességnek nincsenek föltétlen érvényű elvei, nem lévén egyéb, mint az általános elveknek egyes esetekre alkalmaztatása, melyek a legsajátosb, változóbb viszonyzatokat tartalmazzák, a tudomány azonban állandó összefüggéseknek földerítésével foglalkozik. Amint az emberi gondolkodás a részleteknek, a különösnek, azaz a teljes konkrétnek megértését tűzi ki céljául, megszűnik tudomány lenni és mesterséggé, művészetté, gyakorlattá, ügyességgé lesz, amelyet csak gyakorlatilag lehet űzni, minden egyesnek magának kell kitalálnia, vagy a mesterséget űzőtől ellesni.

A politikának, mint az eszélyesség általános, elvont tanának nincs tehát saját tudományos magva, ami benne tudományos jellegű, az nem az eszélyesség, hanem az állam vallási, erkölcsi, jogi, gazdasági alapjai.

Az állam tudománya az igazságot kutatja az államról, az igazság azonban semmi téren sem állhat csupán azoknak a különös, sajátos, véges, múló körülményeknek földerítéséből, amelyekben valamely jelenség egy adott pillanatban föltűnik, hanem azoknak az állandó erőknek ismeretéből, amelyeknek e múló jelenségek csak módosulásai. Az államot egyedül alaperőinek e múló módosulása szempontjából tekinteni, ez alaperők nyilvánulásait állandó tulajdonságaik szemmel tartása nélkül csakis a konkrét végességhez való alkalmazkodásuk szerint mérlegelni, az igazsághoz nem vezethet. Ily megfigyelések csak a véletlennek, a zavarnak képét nyújtják, a tények és egymásra következtetések általánosítását, a szükségképiségük fölmutatását nem engedik s elméleti és gyakorlati értelemben elvtelenségre vezetnek, amivé a politika, mint tisztán eszélyességi tan, le is süllyedt.

A politikának, mint merőben eszélyességi tannak csakis egy bizonyos konkrét államnak valamely meghatározott időpontbani állapotára nézve van értelme és jogosultsága. Nevezetesen az eszélyesség, az alkalmazkodás követelményei az emberi gondolkodásnak úgy a természeti, mint az emberi világot illetőleg tárgyai lehetnek, de ily gondolkodás másként, mint egy szoro-

san meghatározott tárgyra nézve nem lehetséges, ekkor pedig megszűnik tudomány, az általános elvek kutatása és megállapítása lenni s annak egyes esetekre való alkalmazásával, az okosság, ügyesség kérdésévé válik, melynek, mint már *Arisztotelész* felismerte (*Etika, VI. könyv, 9. fej.*), nincsen tudománya.

De ha mint külön tan egyáltalán nem lehetséges az állami eszélytan, hogyan fejtheti ki a politika a nemzet önirányzó életében a végességhez való alkalmazkodás elveit annak vallási, erkölcsi, jogi és gazdasági törvényei mellett?

Hiszen ha külön nem lehet az alkalmazkodás általános törvényeit megállapítani, az állam állandó ható tényezőivel kapcsolatban sem lesz lehetséges?

S valósággal, ha a politika a véges világhoz való alkalmazkodás, az eszélyesség mozzanatára kiterjeszkedik, csak úgy érhet el tudományos eredményeket, ha sikerül neki az alkalmazkodásra nézve hosszabb történelmi időszakok fejleményeiből megközelítőleg általános szabályokat vonni le.

Mintthogy azonban a valóság nemcsak mint múlt, hanem mint jelen sem hagyható ki a tudomány vizsgálata és megítélése köréből, az emberi világnak soha be nem fejezett konkrét viszonylagosságokkal teljes jelene módosítani is fogja a politika szoros tudományos jellegét s belé viendi annak a kornak viszonylagos érvényű igazságait, aminthogy az embervilág minden más részének tudománya is az illető kor viszonylagos kinyomatát hordja magán, amelyben keletkezett.

A politika tehát, amennyiben a hitnek, erkölcsnek, szabadságnak, gazdaságosságnak, sőt a múltra vonatkozólag az eszélyességnek lényegét illető törvényeken kívül egy folyó kor viszonyaihoz való alkalmazkodásnak módjait is felöleli, ennyiben tudományos érvényre igényt nem is tarthat, mert állandó igazságokat azokra vonatkozólag a dolog természeténél fogva föl nem állíthat.

A politika tárgya ezek szerint nem az eszélyesség, hanem azon módosulások törvényeinek tana, melyeket az emberi élet különböző, vallási, bölcselmi, erkölcsi, jogi, gazdasági, végességi tényezőinek egymásra hatása szül.

A politikát megalapító, a görögök, különösen Platón és *Arisztotelész*, úgy fogták fel, mint egy közület önmagát irányzó tevékenységének tudományát. Ebből folyólag az állam célját, eszközeit, vallási, erkölcsi, jogi, gazdasági, célszerűségi alapjait, szóval az államot teljes egészében felölelték.

A középkori felfogás sem változtatott ezen, kivéve, hogy az állam vallási alapjainak a többiek fölött elsőséget, természetfölötti jelleget adott, s az államot egyszerűen a vallás külső szervének nyilvánította.

De nem változtatott a protestáns felfogás sem mindaddig, amíg a Szentírás objektív tanai maradtak túlsúlyban az egyéni lelkiismeret fölött, sőt a papi és világi elem közti különbség

megszűnése a protestáns felfogásban erősíté az állam összes életnyilvánulásainak együttes fölfogását.

A politika, mint az állami életnek csak egyik, nevezetesen annak változó, a viszonyokhoz idomuló oldalát tárgyaló tan, a XVII. és XVIII. század bölcselmének köszöni létét, amely a maga elvont irányával az államot örök, változhatlan lényegében, mint tiszta jogi alakulatot dolgozta föl, s annak az erkölcs, a hasznosság, a célszerűség tekinteteiből való függetlenítésében elméletileg és gyakorlatilag nagy vívmányt látott.

A politika az emberi gondolkodásnak ebben az irányában a gyakorlati állami élet eszélyességi szabályait jelentette,

s minthogy az állam legfőképpen külviszonyaira nézve nem volt jogi szabályokhoz kötve, a politika kiválóképpen a külügyi viszonyokra vonatkozó eszélyességi szabálynak tekintetett.

Ez irányt a németek összefüggő gondolatláncolattá tették s *Dahlmann (Politik 1835.)*, továbbá *Waitz (Grundzüge d. Politik 1862.)* kivételével követték. Különösen *Róbert Mohl (Az államtudományok encyclopediája. Ford. Löw Tóbiás)* az állam megértésére szükségesnek tartott 1. külön állami alaptant, amely az állam fogalmát, elemeit és célját állapítja meg; 2. általános államjogot, amely az állam lényeges, vagyis olyan intézményeit és életszabályait fejt ki, amelyek nélkül az állam fenn nem állhat; 3. állami erkölcsant, mely az erkölcs elveit az állam viszonyaira alkalmazza; 4. az állami eszélytant, vagyis politikát, amely az államcél legtökéleteseb megvalósítására szolgáló eszközöket, azaz az államra vonatkozó eszélyesség szabályait állapítja meg.

Ez az irány nyert nálunk is föltétlen uralmat, ennek szellemében írta *Karvasy, Kautz Politikáját, Pauler, Bölcséleti jogát, Pisztory, Államismeretét. Kogler* volt az egyetlen, aki azt nálunk *Általános államtanában* (Pest, 1868.) éles elméjű bírálat alá vette, s egy helyesebb rendszer felállításának útját egyengette.

Amily szükséges embervilágra nézve ennek különböző jelenségeit külön vizsgálni, éppoly szükségtelen, sőt lehetetlen a nemzetek önirányzó életének ily szétdarabolása.

Lehetetlen az állam lényeges intézményeit, elveit pusztán a jog segítségével megismerni, mert a jog rendező, nem teremtő elv, és erkölcsi, gazdasági, célszerűségi alapokon nyugszik.

Az állam célját, eszközeit, lényeges életelveit, intézményeit csak egymással összefüggésben lehet tárgyalni, mert a cél eszközei nélkül elvont képzet csak, s az életelvek, a lényeges intézmények a célból s az eszközökből állanak elé.

Ha az államot pusztán a jog szabályozó, rendelkező erélyének segítségével törekszünk megérteni, a ható erők gazdasági, lélektani, erkölcsi, természeti okait nem fogjuk megtalálni, vagy pedig a jog rendező elvének köréből az alkotó erők körébe fogunk átcsapni.

A jog között, ha tárgyilag vétetik s a célszerűség, hasznosság, erkölcsiség között szintén tárgyilag véve, nincsen ellentét, csak az alanyilag célszerű, alanyilag hasznos, alanyilag erkölcsös s a tárgyilag jogos között merülhetnek föl kizáró ellentétek, csak így áll Lucanus mondása: *Sidera terra ut distant ut flamma mari, sic utile recto.*²

A jog tárgyilag véve objektív célszerűség, hasznosság, erkölcsösség, alárendelve az általános, okos akarat meghatározta külső szabadságnak. Valamely célszerű, gazdaságilag hasznos, erkölcsileg megengedett viszony az által a körülmény által válik jogivá, hogy a viszonyban levő alanyok külső szabadságát meghatározó elvet is magában foglal.

Ezért nem maradhatott meg a németek általános államjoga, midőn az állam lényeges életelveit és intézményeit fejtegeti, pusztán a jogi okoskodások terén s célszerűségi, hasznossági, erkölcsi megfontolásokkal van tele, viszont politikájuk, s így a magyar is, amennyiben nyomán halad, éppolyan mértékben foglalkozik az állami intézmények alapjával, legfőbb elveivel, a lényegtől elválhatlan intézményeivel (lásd *Pauler, Észjogi előtan*, 24. l. 3. kiad.), mint czekek az élethez idomításával, alkalmasságával.

Nagy tudományú *Kautz-unknak* eziránt nincsenek kételyei (*Politika* 3. kiad. 24. lap), de éppen ezért helytelen, hogy nem vonja le belőle a következményt.

Az államnak pusztán jogi, vagy pusztán eszélyességi szempontból való tárgyalása természetszerűleg magával hozná külön állami erkölcstannak a szükségességét.

Ámde az erkölcstan egy magasabb rendű tudomány, mely szabad lények akaratának, cselekvésének törvényeit az elhatározás indokainak szempontjából s eszméjüknek megfelelőleg kutatja s az államtan az erkölcstannak egyik ága csak, amely az erkölcsi elveket az emberi viszonyok egyikére, nevezetesen a nemzetek önirányzó életére alkalmazza. S minden erkölcstani rendszer az ő különös részében fel is öleli az állami viszonyt. Az őkort nem említem, csak az újabb irodalomra hivatkozom: *Kant: Metaphysik d. Sitten.* – *Schleiermacher: Philos. Sittenlehre.* – *Hegel: Rechtsphilosophie.* – *Paley: Principles of moral and political philosophy.* – *Ferguson: Principles of moral and political science.* – *Bentham: Introduction to the principles of morals and legislation.* – *Deontologie.*

Különösen tanulságos e részben Benthamnek és iskolájának elmélete, amelyben a politika nem egyéb, mint a képzelhető legnagyobb boldogságnak, vagyis egy erkölcsi elvnek a keresztülvitele. – L. továbbá: *Whenell: Elements of Morality including Polity.* – *Ifj. Fichte: System der Ethik*, 1851. – *Rothe: Theolog. Ethik.* A legújabb irodalomból: *Green: Prolegomena to Ethics.* – Továbbá: *Works*, különösen II. köt. – *Wundt: Ethik.* – *Cathrein S. J.: Moralphilosophie.*

Az az erkölcsstantól megkülönböztetett államtan tehát csak annyiban létezhetik, amennyiben az államnak, mint egésznek más államokhoz és tagjaihoz s szerveinek egymáshoz való belső erkölcsi viszonyán kívül, ezek külső jogi és gazdasági, célszerűségi viszonyait is tárgyalja. Nyilvánvaló azonban, hogy az államtanak erkölcsi elvei tekintetében az általános erkölcsstan elveitől kell függenie, s ezek jogi, gazdasági, célszerűségi szempontból való módosulásának az általános erkölcsstan elveiből levezethetőknek, megállapíthatóknak kell lenniük.

Külön állami erkölcsstan, mely az általános erkölcsstannal elentétben legyen, nem képzelhető, de mint vele összhangban lévő sem választható el tőle, mert az állam legtöbb életnyilvánulása lehetetlen erkölcsi elvek tekintetbe vétele nélkül. Az állam, amint alább kifejteni megkíséreljük, az erkölcsinek csak egy különös fajtáját teszi.

Az állam egyrészt tény, másrészt azonban emberi akaratok működésének viszonya. Csak akkor, ha az utóbbi körülményre nem tekintünk s az emberi akaratokat pusztán erőnek tekintjük, lehet az államot emberi erők mechanikájának, az etikától különbözőnek tekinteni. Mihelyt azonban az emberi erők akarat minősége is számításba vétetik, az államtan mechanikájából etikává válik s az állam még amennyiben tény is, minthogy akarat hozta létre, egyszersmind megvalósult erkölcsiség. Az *iff. Fichte Ethikájának Güterlehre-je, Hegel Rechtsphilosophie-je* az államot így mint tény, mint állapotot tárgyalják. Világos azonban, hogy az állam, állapot mivolta mellett, folytonos ténykedés, s az állam mint személyiség, az egyes polgárok mint e személyiség tagjai, akár mint fejedelmek, tisztviselők, képviselők, szavazók, alattvalók ténykedésükben erényesek vagy bűnösök, létrehozott tényeik az államra jók vagy rosszak lehetnek.

Az állam sem pusztán külső jogi, sem pusztán hatalmi, célszerűségi viszony, az állami viszony egyúttal erkölcsi viszony, amelynek folyamata az állam eszméjében, szervezetében, minden egyes tényében éppúgy jelentkezik, mint az állam jogi, célszerűségi mivoltának a folyamata. Kinél legyen a szuverenitás, ki legyen választó, minő terheket róhat az állam a maga tagjaira, megengedett-e a háború, a forradalom, a büntetés egyik-másik neve? Mind erkölcsi kérdések, amelyeket nem lehet előbb jogilag, célszerűségi, aztán erkölcsi szempontból, hanem mindenekelőtt az általános erkölcsstan alapján kell eldönteni.

Kautz is elfelejtette *Politikája* későbbi kiadásában a külön államerkölcsstant, melynek szükségtelenségét *Kogler Általános államtanában* oly világosan kimutatta.

Mihelyt a politika az erkölcsstan alosztályát alkotja, a sokat vitatott kérdés, szabad-e az államnak a maga polgárai, ezeknek amaz ellen, vagy az államoknak egymás ellen az erkölcsi törvényekbe ütköző cselekedeteket az állam java érdekében elkövetni? – megszűnik kérdés lenni az elmélet előtt. Igen világosan

megállapítá ezt már Kant (*Zum ewigen Frieden. Anhang I-II. részben: Ueber den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis. Továbbá: Grundleg. z. Metaphys. d. Sitten 2. Abschn.*). A morál az emberek, a politika az államok, a kozmopolitika az emberiség javát tárgyalja, mindezek a szabadság erkölcsi eszménye alatt állnak, s a szabadság valósulásához szükséges külső mesterség, célszerűség csak az általános erkölcsi eszméknek alárendelve érvényesülhet, tehát elvi ellentét erkölcs és célszerűség közt nem lehet. Ha pedig szabadság, erkölcs, jog nem létezik, hanem csak mechanikus célszerűség, akkor újra lehetetlen elvileg ellentét morál és politika közt. A politika elvei, eszközei csak olyanok lehetnek, amilyeneket az erkölcsstan megenged; ellentét nem lehet közöttük a tudományban, hanem csak egyes individuális esetben az alkalmazás erkölcsössége lehet kétséges.

Machiavelli az egyedüli az államtanban, aki az erkölcsi elveket az államéletben látszólag tagadja. (Művei közül magyarul megjelentek: *A fejedelem. Ford. Perlaky Sándor. – Elmékedések T. Lívius fölött. Ford. Pados János. – Reá vonatkozó Balogh: Philos. Pályamunkák és Kemény Gábor: Bud. Szemle 1862. 14. köt.*) Látszólag, mondjuk, mivel tulajdonképpen az állami működésben látja elsősben az erkölcsinek legnagyobb fokát, másodsor alapját. Előtte a fejedelemnek, a polgároknak erőfeszítése (virtu) az állam hatalmának létrehozására és terjesztésére, a nemzet önirányzó tevékenységének kivívására az erények legmagasabbika, másrészt pedig az erkölcsinek egyéb nyilvánulásait lehetetlennek tartja, ha egy nemzetnek önirányzó élete, államisága nincs biztosítva. A romba dülő középkor szemléleténél, az erkölcsi javaknak a véges világban legnagyobbika, az állam és abban az egyéneknek országgló közreműködése utáni vágy oly erőt vesz lelkén, hogy a többi erkölcsi javak, az erkölcsi a maga egészében eltűnik szemei elől, s szenvedélyes lelke hevéből elragadva, az erkölcsinek legmagasb fokát annak alapjai nélkül építi föl, ami által elmélete tárgyilag egyoldalú, alanyilag visszataszítóvá válik. A középkor egyéni és rendi érdekektől szétszaggatott társadalmi közállapotai fölé az ember és a nemzet egyetemes eszméjétől irányzott közállapotokat, szóval államot, vele az erkölcsinek egy, akkor hiányzó javát óhajtja, s ennek elérése végett kész minden egyéb erkölcsi jót lábball tapodni. Az erkölcsinek hamis, félelges elve van *Machiavelli* műveiben s államtana éppen e félelges erkölcsstan alapján épül.

Machiavellit nem tekintve, az ellentét politika és morál közt nem létezik, hanem egyes emberi cselkedetek moralitása iránt van kétség.

Alantasb színvonalú, az emberiség célját gátló népek meghódítása háború útján, nemzetközi jogsérelmek megtorlása fegyveres erővel, az emberit elfojtó, bár törvényes vagy bitor uralom megdöntése forradalom, államcsíny útján, igazolható-e er-

kölcsi elvekből, az ember eszméjéből? Egyes polgár fölveheti-e magát az erkölcsi rend, a külső biztosság helyreállítójának, midőn akár egyik, akár másik teljesen felbomlott, szabad-e az egyes embernek vagy az államnak embert életétől megfosztani, tartozik-e az ember szándékait embertársaival előre tudatni?

Ezek ama főbb kérdések, melyek iránt elméletileg kételyek támasztattak idevonatkozólag, s minthogy a magánosok között a hódítás, az erőszak, az önbíráskodás erkölcsileg egyáltalán nem tiltottak, ebből vezetett le az erkölcs és politika törvényei között az elvi ellentét. Könnyű azonban kimutatni, hogy ez az ellentét, mely az állami és magánviszonyokra vonatkozólag az erkölcsi kötelmek tekintetében felmutatható, az erkölcsnek minden külön viszonyára nézve, így pl. a gyermek és szülő, férj és feleség és az ily viszonyban nem álló más két egyén erkölcsi kötelmei tekintetében is előfordul, s csak azt szükséges kimutatni, hogy éppen az általános erkölcsi elv követeli az emberi életnek ezeknek a konkrét viszonyaiban a maga módosulását, nevezetesen az apa nagyobb hatalmát gyermeke fölött, a házaspár nagyobb szeretetét és hűségét, mint aminőt az ily viszonyon kívül állók egymás fölött gyakorolhatnak, illetve egymástól követelhetnének.

Ellenben elméletileg soha sem volt kétséges, hogy a csalás, a vagyoni előny vagy dicsőség utáni vágyból eredő hódítás, az erkölcsi kényszerűség nélküli forradalom vagy államcsíny, a megvesztegetés, a politikai gyilkosság, bármily önzetlen, nemes is az indító oka, mint erkölcstelenek nem tartozhatnak a politika eszközei közé. Az ily tények egy része merőben erkölcstelenek, más részük egyszersmind tragikusak s enyhébb beszámítás alá esnek, anélkül, hogy teljesen igazolhatók lennének. Igen határozott e részben Mancini: *Diritto internazionale*, Prelezioni con un Saggio sul Machiavelli, 1873 és Amos Sheldon, *Science of Politics*; de kiváltképpen Eötvös, aki a politika és morál képzelt ellentétét abból származtatja, hogy az ókori felfogástól nem bírnak szabadulni, mert e szerint a morál az állam elvéből indult ki, míg az újkor az egyénéből, de az államra nézve mégis még mindig az ókori fogalmakkal gondolkodunk, minthogy azonban ma, mondja a *Gondolatok*-ban, az egyén java az állam fő célja, a politika célja más nem lehet, mint az erkölcs elveit az államra alkalmazni. Ez eredmény és annak indoklása, valamint saját indoklásunk közti különbségre nem szükséges rámutatni, e különbség egyébként e munka folyamában találja bővebb magyarázatát.

Az állam mint egész, vagy egyes tagjai mint polgárok és állami közegek gyakran hibáztak, bűnösen cselekedtek, de vajon az egyeseknek, mint családtagoknak, mint magánosoknak bűnei leronthatják-e az egyéni és családi erkölcstörvényeket. A politikának és erkölcsnek az az ellentéte, melyet *Bluntschli* (*Die Lehre vom modernen Staat*) és nálunk *Berzeviczy* (*A Politika és*

a Morál. Az eperjesi ev. kcr. collegium értesítője az 1879/80. évről) megoldani akarnak, nem léteznek. A hasonló kérdésen töprengő Villari (Nicolo Machiavelli 2. köt. 3. fej.) részben maga megadja arra a feleletet, midőn a köz- és magánérkölciségnek nemcsak viszonyát, hanem közös kiindulópontját és célzatát, midőn (3. köt.) az újra feltámadt haza egységének befolyását az erkölcsiség helyreállítására, a polgári és magánerejekben való hit fölébresztése, az élet megszenteléséhez szükséges utak és módok föltalálására említi. Amit homályosnak állít s aminek tudományos megállapítását hiányolja, a magán- és közmorál viszonya, amennyire elvont elmélet konkrét jelenségeket egyáltalán megoldhat, meg van oldva: az általános társas és a különös baráti, családi, az állami, a nemzetközi kapcsolatok külön kötelességtanában, s a homályosság csak az elméleti elveknek az egyes esetekre vonatkozó alkalmazásánál merülhet föl, de e részben a politika és morál viszonyának elmélete nem homályosb, mint bármely más elvont elméletnek konkrét alkalmazása.

A politikának mint művészetnek tudományos tárgyalása, vagyis azoknak a szabályoknak meghatározása, amelyek szerint az államtudományi elvont elvek gyakorlatilag alkalmazhatókká válnak, mindenesetre lehetséges. Cornewall George Lewis (*Treatise on the methods of reasoning in politics. I. köt. 59. l.*) széles körű tudással írt nagy művében hosszasan foglalkozik a politikának, mint művészetnek elméletével, s utóbbit akként határozza meg, hogy az államtudomány igazságait a cselekvés szabályaivá alakítja át. E cselekvési szabályok általánosak, nem valamely egyes jelen esetre vonatkoznak, hanem figyelmeztetni akarnak, s meghatározott körülmények közt jelölik meg a cselekvés zsinórmértékét (II. köt. 155. l.). Minden művészeti elmélet az alakítás, a cselekvés szabályait akarva adni, az első lépés ily elmélethez a cél meghatározása, melyre a cselekvés, az alakítás törekszik. Ha ez adva van, a tudomány fogja az eszközöket szolgáltatni, melyekkel a cél elérhető. Lewis szerint tehát a politikai művészet elmélete, megfordítva mint Mohlnál s a németeknél, a célok elmélete, mert hisz az eszközöket az állam tudománya adja. Ha a politikai művészet elméletét Lewisszal ekként a cél és eszközök összekapcsolásába helyezjük, nyilván vagy nem nyerünk új igazságokat, amelyeket már az állam tudományából nem ismertünk, vagy olyannyira bizonyos körülményekhez kötöttek, amelyeknek általános értéke nincs.

Ugyane kérdéssel foglalkozik Buchez (*Traité de Politique et de science sociale*), s a politikai művészet tudományát a gyakorlati politika elméletének (*Théorie pratique*) nevezi, s attól úgy az embereknek az államra vonatkozó valódi tevékenységét, vagyis a gyakorlati politikát mint tiszta politikai tudományt megkülönbözteti, minthogy a gyakorlati politikát csak a szokás, a körülmények ismerete által szerezheti meg, a tiszta politikai tu-

domány ellenben az állami életnek idők, helyek, emberek különbségei által nem érintett általános létfeltételeit a gondolkodás segítségével állapítja meg.

Az állami gyakorlatnak ily elmélete Buchez szerint is mivel foglalkozhatik azonban? Egy bizonyos műveltségi körben levő állam céljának megállapításával, annak meghatározásával, minő fejlődési fokok szerint valósította azt már meg és mi szükséges annak további megvalósulásához, vagyis egy konkrét feladvánnyal, nem általános igazsággal. Így gyakorlati haszonnal meg lehet alkotni egy bizonyos teoretikus vagy individualisztikus irányú államra nézve azokat a szabályokat, melyeket célja elérésére követnie kell, de ha általában alkotnák meg mindennemű államra az ily szabályokat, azoknak igen kevés hasznavehetősége lenne, mert az egyes államok sajátos viszonyai alkalmazhatatlanná tennék az ily szabályokat.

A politikának, mint merőben célszerűségi tannak, mint a művészet egyik ágának felfogása Mill-nél is feltalálható (Logika III. köt. u. fej.) hasonló értelemben mint Lewisnál. A művészet szerinte is mindig valamely célt tűz ki, de hogy azt megvalósítsassa, a tudományhoz kell fordulnia, mely kijelöli azoknak a körülményeknek kapcsolatairól szóló tantételt, amelyek útján előállítható s ha ily körülmények kapcsolata a való világban létrehozható, a művészet a tudomány tételéből szabályt alkot. A művészet minden szabályának alapjait tehát a tudomány tantételei szolgáltatják, mert a tudomány szolgáltatja az okoskodásokat, amelyek a művészet célját eszközeivel összekapcsolják. De minden művészetben van olyan elem, melyet nem a tudomány ad s ez a cél; a különböző művészetek legfőbb céljai, a szép, a jó, a célszerű, amelyek alá foglalható minden részleges cél s vajon e célok óhajandók-e, helyeselhetők-e, mily viszonyban állnak egymáshoz, mily legfőbb elv alatt állnak a teleológia feladata kifejtési, melyet Mill azonban a tudomány körén kívül állónak tekint, vagyis az ő célszerűségi tana, az ő kormányzási művészetete s a németek eszélytana között hiányzik minden hasonlóság, mert az eszközök tanát a tudományba utalja, a célok tanát pedig a tudományon kívül álló érzelmi jelenségek mérlegelésévé teszi (Utilitarianism).

A művészeteknek hiányos megkülönböztetése az erényektől, másrészt a pusztá mesterségektől és a tudománytól okozzák Platón idevágó fejtegetéseinek homályosságát *Gorgiaszában*, *Prótagoraszában* és *Politikájában*. Előtte és általában az ókoriak előtt az emberi magán- és közélet nem állandó belső törvényektől, hanem művészi feltalálástól függ. Ellenben Arisztotelész nemcsak saját korát múlja fölül a célszerűség, az okosság mivoltának meghatározásában, de az egész kontroverziát eldönti (*Nikomakhoszi Ethika. Habern magyar fordít. VI. könyv 8., 9. fejezet*) mondván: „az okosság nem lehet tudomány, mert... a végsőre, az egyszerűen egyesre irányul; a cselekvésnek egész

köre ilyen egyes dolgokból áll. Az okosság az észszel (ti. az elméletivel) is ellentétes, mert míg az ész azon elvekkel foglalkozik, melyekre nézve bizonyítékok már nem is léteznek, az alatt az okosság oly véglegesen egyes dolgokkal, melyekre nézve nem létezik már tudomány, hanem csakis bizonyos érzék, nem azon érzék, mely bizonyos tulajdonok meghatározását szolgáltatja, hanem az, mely velünk azt véteti észre, hogy a matematika terén a legvégső, a legegyszerűbb alak a háromszög".

Egyébként még ha lehetséges volna is a Mohl-féle eszélyességi tan, Lewis és Mill politikai művészetelmélete, minthogy mindannyian az állam tudományára alapítják az eszélyességtant, az államművészet elméletét, csak akkor lehetne ily elmélet létesítéséhez fogni, ha az állami együttlét viszonyaira, okaira és okozataira nézve tudományos igazságok nagyrészt megállapítva lennének. Az államtudomány igazsagai azonban igen vitásak, az állam iránti kutatások súlypontja tehát mai nap okvetlenül nem az állami művészetre, hanem magára az államra kell hogy essék.

JEGYZETEK

- ¹ A közölt szöveg Concha Győző (1846–1933) Politika (I. kötet Alkotmánytan, II. kötet Közigazgatástan, Budapest, 1894–1905) című művében jelent meg 1907-ben. (I. kötet Alkotmánytan Bevezetés. 1. §, 2. §, 1–14. o.) A szöveg tartalmi és stiláris változtatás nélkül, a mai helyesírás szabályai szerinti közöljük.
- ² Amilyen messze vannak a csillagok a Földtől és a tűz a víztől, annyira messze van a hasznos a jogostól. (A szerk.)

Recenzió

FAZEKAS JÁNOS

Tájkép csata közben – a rendszerváltás forgatókönyve

*A rendszerváltás forgatókönyve –
Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. I–VIII. kötet.*

Főszerkesztő: Bozóki András. Szerkesztői: Elbert Mária, Kalmár Melinda,
Révész Béla, Ripp Erzsébet, Ripp Zoltán.
Magvető-Új Mandátum Kiadó, 1999–2000

„Monumentális mű”, „hiánypótló mű”. Művek értékelésében, recenziókban gyakran olvashatjuk ezeket a kitételeket, s sokszor nem terjednek túl a méltatás kötelező szólamain. A recenzens gyakran érzi kötelességének, hogy minél többet és minél jobbat írjon az értékelés tárgyáról, és ez sokszor ragadhatja túlzó megfogalmazásokra. Persze előfordul, hogy a recenzió szerzője saját munkáját akarja megkönnyíteni ezekkel a konkrétan nemigen nevezhető kifejezésekkel. Jelen dolgozat szerzője egészen más helyzetben van: anélkül írhatja le a fenti két jelzős szerkezetet, hogy valótlan állítana vagy túlozna.

Kétségtelen, hogy *A rendszerváltás forgatókönyve – Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben* című mű egyszerre monumentális és hiánypótló. Aki a nyolc kötetet egyszer a kezébe veszi, az tudja, hogy a Bozóki András vezette szerkesztőgárda valóban hatalmas munkát végzett. Az Ellenzéki Kerekasztal és a Nemzeti Kerekasztal (valamint utóbbi albizottságai) üléseinek jegyzőkönyvei, az ehhez kapcsolódó nyilatkozatok és egyéb dokumentumok hatalmas, több ezer oldalas terjedelmet kívánnak. S hogy a mű a szerkesztők szándékai szerint ténylegesen hasznosítható forrásmunka legyen, e hatalmas anyag szerkesztési munkálatait is el kellett végezni – az elhangzottak hiteles szövegének megállapításától a kronológiai rendezésig. Nem beszélve arról,

hogy a Forгатókönyv megírását komoly szociológiai háttérmunka alapozta meg: a tárgyalások résztvevőinek életrajzai és az egyes „szereplőkkel” készített interjúk elkészítése, amelyek ugyan nem olvashatóak, de a VII. kötet egyik, Bozóki András és Karácsony Gergely által jegyzett tanulmánya idéz belőlük.

A Forгатókönyv hiánypótló volta sem kétséges. A rendszer-változással kapcsolatos tudományos kutatások, politológiai elemzések, hírlapi cikkek szerzői és egyáltalán bárki, aki az átmenet eredetével, jellegzetességeivel foglakozott, előbb vagy utóbb mindenképpen eljutott a kerekasztal-tárgyalásokig, elismerve azok fontosságát és megkerülhetetlen voltát a téma feldolgozásakor. Természetesen teljes sötétségben senki sem tapogatózott, hiszen a tárgyalások résztvevői – kevés kivételtől eltekintve – még ma is élnek, és az ő személyes közléseikre, visszaemlékezéseikre lehet támaszkodni. Ez azonban nem nyújt, nem is nyújthat teljes értékű forrást a tudományos kutatás vagy a pusztá érdeklődés számára, hiszen nagyon szubjektív és következtetésképpen kétélű eszköz. A résztvevők, vagy legalábbis a meghatározó szerepet játszó résztvevők többsége ugyanis a későbbiekben aktív szerepet vállalt a kibontakozó demokrácia politikai harcaiban, akár mint gyakorló politikus, politológus (!), újságíró vagy értelmiségi. A személyes visszaemlékezések pedig nem mindig hitelesek; valaki esetleg nem jól emlékszik, vagy egyáltalán nem emlékszik a tárgyalások egy fontosabb momentumára. De van egy ennél gyakoribb, és talán súlyosabb eset is: amikor személyes sérelmek, vagy akár konkrét (párt)politikai érdekek jelentik a hiteles, valóság-hű közlés akadályát. Nyilvánvaló, hogy a mai magyar politikai elit jelentős személyiségeinek nagy része a kerekasztal-tárgyalásokon ismerte meg egymást, ekkor alakultak ki azok a személyes kapcsolatok, amelyek a mai napig meghatározóak a magyar politikai életben. Ez pedig természetesen kihat az intézményes kapcsolatokra, vagyis a pártok egymáshoz való viszonyára, ezáltal az egész magyar politikai rendszerre. Minden politikai erőnek elemi érdeke, hogy saját politikájának igazolására használja fel a tárgyalásokat, amelyeket mindenki lényegében a mai magyar demokrácia bölcsőjének fogad el. Mindegyik párt és hozzájuk tartozó értelmiségi holdudvar saját magát akarja a kerekasztal-tárgyalások igazi örökösének feltüntetni, és ezáltal saját legitimitációját erősíteni; szélsőségesebb esetben pedig magát a demokrácia egyedüli letéteményeseként beállítani, és a szemben álló pártról az ellenkezőt bizonyítani.

Egy ilyen helyzetben – amelynek kialakulása tulajdonképpen nem meglepő egy kialakuló demokrácia esetében – a Forгатókönyv megjelenésének kétszeresen is nagy jelentősége van: egyrészt a tudományos kutatás, másrészt a politikai élet minősége szempontjából. Ami az előbbit illeti, arról az előzőekben már érintőlegesen szóltam. Egyértelmű, hogy a szerkesztők a

művet nem a nagyközönségnek szánták: egy ilyen szándék már csak a terjedelem miatt is kizárható. A „célközönség” a tudományos kutatók és a témával behatóan foglalkozni kívánók tábora. Ennek fényében érthető a tudományos igényű részletesség, amely talán sokakat elriaszthat az olvasástól. Nemcsak érthető, hanem szükséges és elengedhetetlen is. A kerekasztal-tárgyalások műfajából következően minden szónak jelentősége van, s nemcsak minden szónak, hanem a szóhasználatnak, a megszólításoknak, a tegezés-magázás kérdésének, a hozzászólások sorrendjének stb. Így a könyvnek nemcsak az az erénye, hogy tartalmazza mindazon dokumentumokat, amelyek a tárgyalások során keletkeztek (deklarációk, nyilatkozatok, állásfoglalások, megállapodások), hanem hogy – már amennyire ez lehetséges – hűen visszatükrözi azokat a személyes viszonyokat, kapcsolatrendszereket, egyáltalán a tárgyalások légkörét, amelynek ismerete nélkül nagyon megnehezülne a kutató dolga. Persze ez nem minden esetben lehetséges, hiszen az ún. szakértői szint, vagyis a politikai és a gazdasági albizottságok üléseiről nem készült sem gyorsírási jegyzőkönyv, sem pedig hang- vagy videofelvétel, így az üléseken történtek szó szerint nem rekonstruálhatóak. Ez az egyetlen, legalábbis számomra fájó hiányossága a könyvnek, amelyről természetesen a szerkesztők nem tehetnek. Ha nem is feltétlenül szükséges és nélkülözhetetlen, de mindenképpen hallatlanul érdekes lenne például az I/1-es, vagyis az alkotmánymódosítással foglalkozó munkabizottság szó szerinti jegyzőkönyveit olvasni. Gondoljunk csak bele: lényegében ez a bizottság írta a ma is hatályos magyar alkotmányt! Szó szerint végigkövetni magát a „szülés” folyamatát, Antall József, Tölgyessy Péter, Orbán Viktor és a másik oldal szakértőinek (pl. Kajdi József, Somogyvári István) vitáit, ez olyan csemege lenne minden alkotmányjogász és politológus számára, amelyet kevesen hagynának ki. Így azonban meg kell elégednünk az öszefoglalókkal, legalábbis addig, amíg a Bevezetésben megfogalmazott ígéretnek megfelelően meg nem jelennek a kivonatos jegyzőkönyvek.

Figyelve a politikai élet vitáit, valószínűnek tűnik, hogy a Foratókönyv, ha szélesebb körben is ismertté válik, jó hatással lesz majd a honi politikai kultúrára. A fentiekben már kitértem a kerekasztal-tárgyalások és a napi politizálás kapcsolatára, amely gyakran igen fontos szerepet játszik egymás ellen érvelő publicisták ütésváltásaiban. Most, hogy a tárgyalások jegyzőkönyvei szó szerinti formában hozzáférhetőek, talán ellenőrizhetőbbek lesznek a csúsztatások, amelyek a publicisztika műfajából következően gyakran elkerülhetetlenek. Az biztos, hogy ellenőrizhetőbbek lesznek, de hogy konkrétan lesz-e valaki, akár a vitapartnerek, akár mások közül, aki veszi majd a fáradságot, és utánanézi a történéseknek, vagy horribile dictu tévedését is elismeri, már nem olyan biztos. Természetesen nem lehet

a publicisztika műfaján a tudományosság követelményeit számon kérni, és ez nem is lenne helyénvaló, de ahogy telik az idő, a kerekasztal-tárgyalások egyre inkább történelmünk részévé válnak, és így talán a tényyszerűség erősödni fog az események megítélésében.

Nagyon fontosnak tartom, hogy egy ilyen forrásmunka, amely nemcsak tudományos, hanem – témájából következően – politikai jelentőséggel is bír, tartózkodjon az egyértelmű politikai állásfoglalásoktól. Ez következik egyrészt a mű tudományos jellegeből – nem is szorul további magyarázatra. De ha a másik oldalt, a politikai szerepet is megnézzük, egyértelmű, hogy a Forгатókönyv csak abban az esetben tudja betölteni a politikai életet jobbitó szerepét, ha tartalma szerint nem kötelezi el magát egyik irányba sem, hiszen csak ekkor fogja mindenki hiteles forrásnak elfogadni. Eddig – legjobb tudomásom szerint – olyan vélemény nem hangzott el a magyar közéletben, amely megkérdőjelezte volna a Forгатókönyv hitelességét, de féltő, hogy amint a mű ismertebbé válik, és már nem hat az újdonság erejével, sok támadásnak lehet majd kitéve. Ma még olyan mértékben gyakorol hatást a könyv újszerűsége, hiánypótló jellege a politikával foglalkozókra, ami megakadályoz egy nyílt támadást vagy kritikát, de ez nem biztos, hogy mindig így lesz.

Ami a hitelességet illeti, úgy gondolom, hogy a szerkesztőket nem illetheti komoly elmarasztalás. A Forгатókönyv műfajából következően értéksemleges, leíró műfaj, tehát hacsak nem történik durva kihagyás, vagy önkényes átszerkesztés, a források korrekt közlése és rendezése esetén a hitelesség követelménye nem sérül. Ami igazán kényes terep, az a VII. kötet, amely a kerekasztal-tárgyalásokkal kapcsolatos tanulmányokat tartalmazza. E munkákra csak a későbbiekben térek ki, azonban a következőket fontosnak tartom itt megjegyezni. A tanulmányok összeválogatásánál lehet, hogy a szerzők tekintetében nagyobb körültekintéssel is el lehetett volna járni. Ma Magyarországon számon tartják a politológusokról és a társadalomtudósokról, hogy világnézetüket tekintve jobboldali vagy baloldali beállítottságúak-e. Ez tény, és nem éppen örvendetes. Lehet arról vitatkozni, hogy ezt figyelembe kell-e venni egy tanulmánykötet összeválogatásánál, érdemes-e „politikusan” viselkedni, de mindenestre úgy tűnik, hogy a szerkesztők egy kissé egyoldalúan jártak el a szerzők felkérésénél. Ez nem politikai szempontból probléma – igen nagy baj lenne, ha ebből a szempontból lenne az –, hanem szakmai szempontból lehet veszélyes, hiszen így kimaradhatnak olyan szerzők, akiknek tudományos munkásságuk, a témában való jártasságuk alapján ott lenne a helyük egy ilyen tudományos vállalkozásban való közreműködésnél.

Egy ilyen hatalmas anyagot feldolgozó forráskiadványnál roppant nagy jelentősége van a szerkesztés elveinek és a szö-

veggondozás különböző módjainak, amelyek önmagukban eldönthetők adott esetben, hogy a mű alkalmas-e a szerzők céljainak megvalósítására. A Forгатókönyv szerkesztői gondosan kidolgozott rendszert alkalmaztak a kötetek összeállításánál. Egyrészt megoldandó feladatként merült fel sok esetben a tárgyalások egyes intézményeinek, testületeinek elnevezése, sőt, magának a tárgyalások bevett nevének kérdése. Így a szerkesztők álláspontja szerint a „kerekasztal” elnevezést az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásaira kell érteni, míg a Nemzeti Kerekasztal esetében célszerűbb a „háromoldalú tárgyalások” terminológia, amely kifejezi a három tárgyalófél (EKA, MSZMP és az ún. Harmadik Oldal) jelenlétét. Természetesen a szerkesztők tisztában vannak azzal, hogy a honi terminológiában már meghonosodott a „kerekasztal” kifejezés, annak esetleges pontatlansága ellenére – csakúgy, mint a „rendszerváltás” megjelölés, amely helyett szerencsésebb és a valós folyamatokat jobban kifejező a „rendszerváltozás” elnevezés. Ugyanígy nevet kellett adni a középszintű tárgyalások két testületének: így született meg a „politikai egyeztető bizottság” és a „gazdasági és szociális bizottság” elnevezés.

Ugyanígy következetesen végigvitt rendszert alkalmaztak a dokumentumok közzétételénél. Szükségtelen itt valamennyi elvet és módszert felsorolni, itt csak egy eljárásra szeretném felhívni a figyelmet, mégpedig a dokumentumok közös sorszám alatti közzététele esetére. A dokumentumok közzételési sorrendje ebben az esetben: szó szerinti jegyzőkönyv, kivonat, emlékeztető, majd pedig az üléshez kapcsolódó nyilatkozat, állásfoglalás vagy egyéb irat.

Korábban már utaltam a hitelesség kapcsán a VII. kötetre, amely 27 tanulmányt tartalmaz. A kötet szerkesztői a tanulmányokat öt nagyobb téma köré csoportosították: 1. A magyar rendszerváltás. 2. A rendszerváltás szereplői. 3. A kerekasztaltárgyalások tematikája. 4. Túl a Kerekasztalon: rendszerváltás szimbolikus mezőben. 5. A kerekasztaltárgyalások nemzetközi összehasonlításban. Természetesen a terjedelmi korlátok miatt lehetetlen, hogy itt és most valamennyi tanulmányt ismertessek, ezért csak az általam kiválasztott öt tanulmányra térek ki az alábbiakban.

A kötet bevezető tanulmánya *Bozóki András A kerekasztaltárgyalások és a rendszerváltozás* című munkája. Nem véletlenül szerepel az első helyen: összefoglaló jellegű tanulmány, amely rendszerezni kívánja a kerekasztaltárgyalások és a rendszerváltozás bonyolult kapcsolatrendszerét. Ezen belül megad egy korszakolást is a tárgyalásokról, azok előzményeiről és utóéletükről, vagyis a politikai rendszerváltás folyamatáról. Ennek megfelelően három korszakot határoz meg. Az első 1987 szeptemberétől 1989 februárjáig tart, és a Kádár-rendszer intézményes bomlásában meghatározó időszakot jelöl, így az első

politikai szerveződések, pártok megjelenését, valamint az 1956-os forradalom átértékelését foglalja magába. A második 1989 márciusától októberig tart, és egy exlex, törvényen kívüli állapotot jelöl: az EKA és az NKA tárgyalásainak időszakát. A harmadik 1989 októberétől 1990 októberéig tart. Ennek az időszaknak a jellegzetessége egyrészt a két, később meghatározó jelentőségűvé váló párt, az MDF és az SZDSZ vezető szerepének egyértelművé válása, másrészt a társadalom aktívabb, tudatosabb részvétele a rendszerváltozás folyamatában. Így ekkorra tehető a köztársaság kikiáltása, a népszavazási aláírásgyűjtés, és természetesen 1990 meghatározó jelentőségű eseményei: az országgyűlési és az önkormányzati képviselő-választások, az MDF-SZDSZ-paktum és a köztársaságielnök-választás.

Lengyel László *A kerekasztal hősei* című tanulmányával szerepel a kötetben. Részletesen négy politikussal foglalkozik: Pozsgay Imrével, Antall Józseffel, Tölgyessy Péterrel és Orbán Viktorral. Lengyel korábbi cikkeiben (lásd például *Korunkba zárva* és *Magyar alakok* című 1994-ben megjelent köteteit) nagyon sok politikusportrét vázolt fel, többek között a fenti személyekről is. Nagyon tanulságos végigkövetni e cikk alapján azt a változást, amely Lengyel Antall-lal kapcsolatos megítélésében végbement. Ez egyébként jól kivehetően az 1998-as kormányváltást követően figyelhető meg Lengyel írásaiban. Antall ma már Lengyel szemében sem az a Horthy-korszakot idéző, csak félszívvvel demokrata, a demokráciát úri passzióknak tekintő politikus (vagy legalábbis ez a vélemény egy kissé háttérbe szorult), hanem a Kerekasztal meghatározó jelentőségű politikusa, aki szilárd koncepcióval, világnézettel érkezett a politika színpadára, és akinek erős oldala a történelmi távlatokban, modellekben való gondolkodás. Érdekes és egyben törvényszerű, hogy Antall életében, miniszterelnöksége alatt ilyen véleményeket Lengyel nemigen hangoztatott, sőt, nemegyszer demokrata elkötelezettségét is kétségbe vonta, most ellenben, ha képletesen is, de szobrot állítatna neki 1989 képzeletbeli terén.

Foglalkozik Lengyel a cikkben Pozsgay Imre szerepével is. Ebben a részben mutatkozik meg Lengyel írásainak egyik legszembetűnőbb sajátossága, mégpedig az, hogy hajlamos saját megérzéseire, feltevéseire hagyatkozni, és ezt gyakran kellő alap nélkül, konkrét tények ismerete nélkül, vagy azok figyelmen kívül hagyásával teszi. Így például ilyeneket ír: „hihető”, hogy Pozsgay 1989 elején egyaránt a nyugat-európai hatalmak és a szovjet vezetés jelöltje a magyarországi átmenet levezénylésére (206. o.). Valóban hihető, mert Lengyel mindezt hihetően adja elő. Ennél azonban egy tanulmányban egy kicsit többre is szükség lenne, ha már az elemzés a cél. Ugyanígy megállapítja Pozsgayról, hogy „magát... mindig Nagy Imréhez mérte”. Ezt vajon honnan veszi? Nem állítom, hogy minden alapot nélkülöz

ez a feltételezés, de azért nem ártott volna ezt egy kicsit egzaktabban, érvekkel, az érintett nyilatkozataival alátámasztani.

Tölgyessyvel és Orbánnal kapcsolatos megállapításaira a fentiek már sokkal kevésbé vonatkoznak, róluk valóban jól alátámasztható és figyelemreméltó gondolatokat közöl. Tölgyessyről egyenesen azt írja, hogy ő a magyar politikai szerkezet kigondolója, akinek a kerekasztal-tárgyalások résztvevői közül egyedül volt világos és átgondolt alkotmányjogi koncepciója a politikai átmenetről. Ez valóban igaz, bár talán kissé túlzó megállapítás, mert így úgy tűnhet, mintha egyedül Tölgyessy lenne a magyar politikai átmenet atyja, aki gyakorlatilag „megírta” a magyar alkotmányt. Orbán szerepét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a fideszesek és Orbán jelenléte azért volt fontos a tárgyalásokon, mert fiatalságukat és radikalizmusukat a kerekasztal-tárgyalások mérsékeltebb és tapasztaltabb ellenzéki résztvevői (például Antall József és Szabad György) „fegyverként” használhatták fel az MSZMP ellen a viták során.

Cikkét Lengyel egy nagyon érzékletes és felemelő képpel zárja: a képzeletbeli 1989 tér víziójával, amelyen egymás mellett áll Pozsgay Imre, Antall József, Tölgyessy Péter és Orbán Viktor, a magyar átmenet legjelentősebb személyiségeinek szobrai.

Bozóki András és Karácsony Gergely közösen jegyzik szociológiai háttér tanulmányukat *Eletút és politika: a kerekasztal-tárgyalások résztvevői* címmel, amelyben nemcsak a résztvevők, hanem a fontosabb pártok, szervezetek kialakulását, de főleg vezetőiket vizsgálja. Így hosszabban tárgyalja többek között az MSZDP genezise körüli történéseket, az egycs irányzatok szerepét a párton belül, de kitér olyan, ma már talán kevésbé ismert vagy feledésbe merült szervezetekre, mint például a Márton Áron Társaság, a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság, és nem utolsósorban a Független Jogász Fórum, amelynek kezdeményező és egyben döntő szerepe volt az Ellenzéki Kerekasztal életre hívásában.

A cikkből kitűnik, hogy megírását komoly háttérmunka és empirikus kutatási folyamat előzte meg. Így olvashatunk statisztikai adatokat a tárgyalások résztvevőinek nem, kor, végzettség szerinti összetételéről, az értelmiség, az egyetemisták arányáról. A szerzők nagymértékben támaszkodnak az egyes résztvevőkkel készített interjúkra, amelyekből időnként idéznek is.

Végkövetkeztetésként a tanulmány szerzői leszögezik: a kerekasztal-tárgyalások sikeres kimenetele annak köszönhető, hogy az Antall József és Szabad György névvel fémjelezhető mérsékelt ellenzéki irányzat és a Tölgyessy Péter és Orbán Viktor vezette radikálisok együtt tudtak egymással működni, és így a „szupermérsékelték” MSZMP irányában megnyilvánuló túlzott kompromisszumkészsége nem tudta félrevinni a tárgyalások menetét.

Masát Ádám Egypártrendszer után, többpártrendszer előtt – a párttörvény vitája című tanulmánya olyan témával foglalkozik, amellyel mindcddig csak kevesen foglalkoztak. Interpretációjában a megalkotandó párttörvénynek két neuralgikus pontja volt: a munkahelyi pártszervezetek és az MSZMP vagyonszámolása. Ismerteti azoknak a tárgyalássorozatoknak a menetét, amelyek során végül is nem sikerült minden kérdésben konszenzusra jutni, és amelynek eredményeképpen a szerző szerint csonka párttörvény született.

Egy megjegyzés: felvetődik a kérdés, hogy mit is jelent pontosan a „vagyonszámolás”. A jelentés egyértelmű: az MSZMP nyilvánosan, tételesen nyilvánosságra hozza vagyoni helyzetét. Abba már kevesen gondolnak bele, és főleg kevesen gondoltak bele a népszavazás résztvevői közül, hogy ennek nem törvényszerűen lenne gyakorlati jelentősége. Más szavakkal: ez még nem jelenti azt, hogy az állampárt vissza is szolgáltatná a vagyont, vagy annak egy részét. Csupán elszámol vele. Persze az átmenet időszakában a nyilvánosságnak nagyon nagy jelentősége lehet, de a népszavazási kampányban sokan elhitték azt, hogy döntésük nyomán, vagyis az elszámolás megvalósulása esetén komoly átrendeződés mehet végbe a pártok vagyoni viszonyaiban.

A szerző egyébként külön kitér a november 26-i „négyigenes” népszavazás kérdésére. Véleménye szerint ez csak megerősítő jelegű volt, hiszen az Országgyűlés ekkor már meghozta a kérdések témájába vágó döntéseket. Ez alól egy kivétel volt, a köztársasági elnök választásának kérdése, és így a népszavazás eredménye folytán az elnököt az Országgyűlés a parlamenti választások után választotta meg.

Külön erénye a kötetnek, hogy a szerkesztők külön gondot fordítottak arra, hogy egyrészt még kevésbé ismert, fiatal kutatók tanulmányai is megjelenhessenek – e szerkesztési elgondolás helyességét bizonyítja többek között Masát Ádám munkája. A szerkesztők emellett nemzetközi kitekintést is fontosnak tartották, így hét cikket olvashatunk ebben a témában. Ezek közül öt cikk külföldi szerző tollából való.

Elzbieta Matynia a lengyel kerekasztal-tárgyalásokról ír *A demokrácia századvégi berendezkedése, avagy a lengyel kerekasztal* című tanulmányában. Ebben a tárgyalásos formulát a „20. század legreménytelibb hagyatékának” nevezi, szemben az erőszakos átmenet, a forradalom lehetőségével. Ám nemcsak általánosságban, hanem konkrét adatokat is felhasználva ír a lengyel tárgyalásokról, így részletesen bemutatja a tárgyalások megindulásának előzményeit, az erőviszonyokat, a fontosabb résztvevőket, és magát a tárgyalások menetét, amelyet egy színházi előadáshoz hasonlít, hangsúlyozva az „improvizáció” fontosságát a tárgyalások során. Sarkalatos megállapítása a cikknek, hogy a tárgyalásokra azért kerülhetett sor, mert

mind a két fél, a lengyel állampárt és a az ellenzéki mozgalom (élén a Szolidaritással) rá volt kényszerítve a tárgyalásokra. A LEMP ekkorra (1989 februárjára, a tárgyalások kezdetére) már lényegesen meggyengült, tömegbázisát jobbára elvesztette, míg az ellenzék már nem volt képes folytatni az illegalitásból illegálisban történő működését, és saját tagsága, bázisa is kiutat, azaz tárgyalásokat akart.

Matynia megemlíti azt a kormányvillát, a Magdalenkát, ahol szűk körű, informális megbeszélések folytak, kizárólag az állampárt és a Szolidaritás legfelsőbb vezetőinek részvételével, komoly tápot adva azoknak a feltételezéseknek, amelyek szerint ezeken a tárgyalásokon titkos paktumok kötöttek a nép feje felett. Ennek alapján érdekes párhuzam vonható a magyar történetekkel, mégpedig az állítólagos Antall-Pozsgay paktummal. Eszerint a két politikus előre megegyezett volna abban, hogy amíg az MDF kormányoz (Antall miniszterelnökségével), addig Pozsgay lehet a köztársaság elnöke. Az MDF ellenfelei gyakran hozakodtak elő ennek alapján a nép feje fölötti, elvtelen és titkos megegyezés vádjával.

* * *

Remélem, hogy sikerült röviden és lényegre törően összefoglalni és bemutatni ezt a tényleg hiánypótló, de nagyon „nehezen fogyasztható” művet. Céлом az volt, hogy a recenzió olvasója, ha többet akar megtudni a korszak történéseiről a magyar rendszerváltozás döntő fontosságú eseményéről, a kerekasztal-tárgyalásokról, vegye kezébe ezeket a hallatlanul izgalmas köteteket. Még egyszer köszönet illeti a szerkesztőket, akiknek a munkája nélkül a magyar politikatörténeti kutatás sokkal szegényebb lenne, vagy legalábbis még sokat kellene várnia. Bizonyára nemcsak a saját nevemben mondhatom, hogy sokan szívesen olvasnánk a szerkesztők további együttműködésének gyümölcseit ebben a témakörben a jövőben is, beleértve a Foratókönyv további köteteit.

KARIKÓ SÁNDOR

A társadalomfilozófia fogságában

Balogh István–Karácsony András:

Német társadalomelméletek.

Témák és trendek 1950-től napjainkig

(Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 468 old.)

A kötet előszavában olvashatjuk, hogy a szerzők célja a német társadalomelmélet három meghatározó irányzatának bemutatása: a társadalomkritika revolucionalizálásától a reformprojektek institucionalizálásáig vezető folyamat, az úgynevezett cselekvés- és rendszerelmélet kapcsolatának alakulása (kiváltképpen a Habermas–Luhmann-vita áttekintése), végül a szubjektumfelfogás (racionalitásproblematika) változásának követése. Mindezeket a tendenciákat a modernizáció, pontosabban a modernség társadalomelméleti problémakörébe ágyazottan vizsgálva.

Túlzás nélkül állíthatjuk, Balogh István és Karácsony András az általuk kitűzött célt maradéktalanul megvalósítják. A szerzők legalább egy évtizedes kutatómunka eredményeit összegezik, roppant gazdag és szerteágazó szakirodalmat dolgoznak fel, lényegében úttörő vállalkozásról és hiánypótló összefoglaló természetű műről van szó. Az utóbbi évtizedek sokszínű s nagyhatású német társadalomelméletét szakszerűen, mértékadóan és – társszerzők esetében fontos követelmény – egységesen dolgozták fel. Külön érdeme az egyébként terjedelmes kötetnek a világos szerkesztés, a könnyen áttekinthető taglalás, a fejezetek végén található szakirodalom, valamint a lezáró név- és tárgymutató feltüntetése. Joggal feltételezhetjük, a könyvet nemcsak egy szűk szakembergárda, de maguk az egyetemi-főiskolai hallgatók egy része és a téma iránt érdeklődő szélesebb olvasóréteg

is haszonnal fogja tanulmányozni. A magam részéről úgy vélem, még Papp Zsolt (a fiatalon elhunyt munkatárs és barát, sokunk ismerőse) is jóleső érzéssel és hálás elismeréssel fogadná Balogh és Karácsony közös munkáját.

Igaz, nem könnyű olvasmányról van szó: nagyfokú szellemi koncentrátságot és végtelen türelmet igényel a könyv elolvasása. A recenzens fölöttébb nehéz helyzetbe kerül, ugyanis aligha tudna kitérni valamennyi jelentősebb kérdésre, melyet a könyv taglal. Képtelenség reagálni minden fontosabb problémára, még a pusztá felsorolástól is eltekintek. Amire viszont mindenképpen reflektálni kívánok, az két – az egész könyvön látenszen vagy nyíltan végigvonuló – probléma: jelesül a társadalomelmélet és a (társadalom)filozófia viszonyának értelmezése, különös tekintettel a társadalomkritika fogalmára s fontosságára, valamint a modernizáció felfogása.

A FILOZÓFIA VILÁGA ÉS FELADATA: A FENNÁLLÓ KRITIKÁJA

A szerzők álláspontja világos: a német társadalomelmélet határozottan elszakad a filozófiától, amiképpen eltávolodik a szociológiától is. Új társadalomtudományi diszciplína, a társadalom mint egész elemzésének új szintje, egy önálló tudásterület jön létre. Ez lesz a társadalomelmélet, amely szakít a hagyományos filozófiai témákkal, doktrínákkal, szemléletmóddal, s arra ügyel, hogy a társadalmi jelenségek, tények valóságos összefüggéseit, dinamikáját és ellentmondásait ne valamilyen átfogó, egyctemes, az emberi közösségeken túli, transzcendens vagy ontológiai elv érvényesítésével magyarázza s oldja meg. Fordítva áll a helyzet: még a transzcendentális vagy ontológiai elveket, szempontokat is a közösségek, az emberi interakciók működésének eredményeként kívánja interpretálni. Hiányzik tehát az ellentmondások feloldásának az emberi világon kívüli, külsődleges-normatív logikája. Amivel dolgozik a társadalomelmélet, az nem egy eleve adott logika (világnyelv), hanem történeti teljesítmény, problémamegoldó kísérlet és módszer.

Nem vitatva a társadalomelmélet önállósulási folyamatának felfogását, mégis meggondolandó néhány tényező, amely a filozófiától való teljes elszakadást megakadályozza, legalábbis apró kérdőjeleket rak az elkülönülés „tisztá” (egyértelmű) formája mellé. Itt van például a Frankfurteri Iskola jeles képviselőjének, Horkheimernek az esete. Miközben szembefordul a hagyományos filozófiai metafizikával, az új – interdiszciplináris – tudományág elnevezésére többféle javaslattal áll elő: először a társadalomfilozófia fogalmát veti fel, később már a kritikai elmélet kifejezését használja, végül társadalomelméletként írja azt le. Nem éppen meggyőző, ha ugyanaz a kutató háromféle va-

riációt dolgoz ki: csak a fogalmi bizonytalanság tükröződik törekvésében. Mindez előrevetíti azt a feltételezést, hogy a filozófiától való elszakadás közel sem olyan egyszerű, gyors és problémamentes, mint ahogyan azt az első pillanatra gondolnánk. A filozófiai köntös megmarad, a filozófiai „véna”, hol nyíltabb, hol rejtettebb formában változatlanul megnyilvánul a társadalomelméleti eszmefuttatásokban. Feltűnő továbbá, hogy Balogh és Karácsony, az egyes fejezetek végén található irodalomjegyzékbe a filozófiai munkák egész sorát veszik fel. Azután a Welsch-konceptió taglalásakor azt olvashatjuk a könyvben, hogy a társadalomelmélet vagy a válságba jutott filozófia utáni, vagy egy új filozófia előtti diszciplína. Nos, akárhogy is áll a helyzet, a filozófia közelsége és hatása mindenképpen s minden esetben érződik. Egyébiránt – mint szakmai berkekben közismert – a német bölcselőre mindig jellemző volt a rendkívül magas absztrakciós szintű fogalmi kultúra. (Szemben, mondjuk az angolszász alkalmazott filozófia kötetlenebb, „életszagúbb” és követhetőbb világával.) Végiglapozva a szerzőpáros könyvét, nem nehéz fel- és elismernünk a német gondolkodók munkáiban a nagyfokú elvonatkoztatások, az általános, a mesterséges és módfelett bonyolult kategóriák alkotásának végyát s gyakorlatát. A kötetben olyan fogalmak bemutatása s elemzése történik, mint – csak néhány jellemző példát sorolva – az életvilág racionalitása, a cselekvésemélet, a szociális rendszer, a társadalmi nyilvánosság, a kommunikatív cselekvés, a normakonformitás, a transzverzális ész stb. Csupa olyan fogalmi készlet, amely a filozófiától – jó, elismerem: a társadalomfilozófiától – gyökereztetten magától. Olyan világból él, táplálkozik, amely bizonyos értelemben független a konkrét, meghatározott történeti időtől-tértől, az empirikus valóságtól. Amikor például a kommunikatív cselekvés jelenségének leírásáról van szó, nem egy konkrét társadalom (mondjuk, az akkori Nyugat-Németország sajátosságának) leképzése történik, hanem az általános mozgástörvény, a korszakot betöltő trend megragadása, melyet igen magas absztrakciós szinten vizsgálnak a kutatók.

Ám egyáltalában: hogyan értelmezhetjük magát a filozófia válságát? Azt a filozófiaválságot, amely, mint kiderül, a német társadalomelmélet önállósodásának egyik döntő feltétele. Ezzel kapcsolatban olvashatunk a kötet elején egy találó – Peter Sloterdijk – idézetet. Sloterdijk megjegyzi, a filozófia legalább egy évszázada a halálán van, ám képtelen kimúlni. Erre mondaná Gilles Deleuze, ha a filozófiának egyszer hálnia kell, akkor csakis azért történhet meg ilyesmi, mert halálra neveti magát.¹ Tehát a filozófia halálát önmaga mondhatja ki, senki és semmi más. Ettől azonban aligha kell tartanunk, ugyanis a filozófia örök emberi szükségletet fejez ki, nem más az, mint fölülmúlhatatlan és pótolhatatlan szellemi táplálék. A filozófia halálának hipotézise helyett inkább arról kellene gondolkodnunk, hogy a

korszakunk új kihívásaira a filozófia megtalálja-e a meggyőző válaszokat. Azt hiszem, a filozófia jelenleg vajúdik, alakváltozásokon megy keresztül, keresi a megfelelő új formáját. (A filozófiatörténetben nem új ez a jelenség, számtalanszor átesett már ilyen „krízisen”.) Kétségtelen, hatása napjainkban gyengül, mint ahogyan az is igaz, új diszciplinák születnek szemünk látára. Azonban a filozófia eltűnni nem tud s nem is akar. A tudományos gondolkodást megalapozó, eligazító funkciója változatlanul fennáll. Hadd hivatkozzak ezzel kapcsolatban friss példára. Korunk – méltán – világhíres szociológusa, Pierre Bourdieu azon fáradozott haláláig, hogy a szociológiát filozófiailag megalapozza. A habitusban véli felfedezni azt az általános elvet, társadalmi egységet, amely lehetővé teszi a szubjektum beilleszkedését a társadalomba.²

Még egy dologra kívánok reagálni. A német társadalomelméletek talán legmarkánsabb vonása, ez a könyvből is egyértelműen kitűnik, a társadalomkritika, jelesül a rendszer egészének bírálata. Walter Benjamin éles meglátását valamennyien elfogadhatjuk: a kritika elsősorban egyfajta távolságtartás dolga. Nagy kérdés viszont a kritika érvényessége s megbízhatósága. A kötetben arról értesülünk (31–33. old.), hogy a német társadalomelmélet a kritikai megalapozottság tekintetében, Marxhoz viszonyítva módosított programot dolgoz ki. Nem vitatkoznék az a megállapítással, melyet Popper után Baloghék is vallanak, hogy tudniillik kérdőjelek rajzolhatók a marxi társadalomkritika megalapozáskísérletéhez. Anélkül, hogy részletesen belebozsátkoznék az e ponton felmerülő kérdések taglalásába (eldönteni a szóban forgó vitát meg végképp nem kívánám), csupán emlékeztetni szeretnék a fiatal Marx egyik levelére, amely módfelett tanulságos és amely – ismeretem szerint – a Frankfurti Iskola képviselőinek figyelmét is elkerülte. Marx számára a filozófia feladata minden fennálló kíméletlen kritikája. Mégpedig abban az értelemben, hogy nem fél a meglévő politikai hatalmakkal való konfliktusoktól és a saját eredményeitől sem.³ Vitathatatlan, magas szintű és egyetemes érvényű követelményt fogalmaz meg Marx: bárha eleget tudnánk tenni annak, akár a mai időkben is! A minden fennálló bírálata azt jelenti, hogy maga a művelet lefolyása és tartalma független a konkrét társadalmi rendszertől és politikai hatalomtól. A bíráló nem ijed meg a politikai hatalmasságoktól, jöllehet, tudja, érzi, tapasztalja, semmilyen hatalom nem szereti, ha kritikának veszik alá, ezért mindenképpen ő húzza a rövidebbet. Legalább ilyen nehézségi fokú a másik követelmény: a saját hiúságunk legyőzése. Ha bírálatunk következetes és végiggondolt, könnyen előfordulhat, hogy az elemzés végén saját korábbi hipotézisünket vagy álláspontunkat szükséges finomítani, illetőleg felülbírálni. S Bacon óta tudjuk, görcsösen ragaszkodunk a már egyszer kialakult nézetünkhöz, feltételezésünkhöz, előítéleteinkhez. Vé-

gül is megérne egy tanulmányt, netán könyvet annak a kérdésnek a tisztázása, hogy a radikális kritika megfér-e az adott rendszeren belüli bírálattal (lásd Frankfurti Iskola), illetőleg egy adott ideológia melletti elkötelezettséggel (Marx filozófiájának megítélése). Akárhogy alakulna is az ilyen vizsgálat s vita, abban bizonyos vagyok, Marx, fentebb jelzett gondolata a kíméletlen kritikáról, izgalmas és termékeny felvetés, amely egyéb-iránt nem maradt visszhangtalan a XX. században.

A MODERNITÁS RACIONALITÁSA ÉS IRRACIONALITÁSA

A kötet tematikus, terjedelmében lényegesen nagyobb második fejezetét, a modernitásról szóló részét tartom kiérleltebbnek s meggyőzőbbnek. Csak egyetérthetünk a könyv sugallta kiindulóponttal: a modernizáció nem pusztán politikai kiváncsóság, kiváltképpen nem pártprogram (noha ismerünk olyan párttörekvéseket, amelyek jelszóként próbálták azt használni), hanem az egész életvilágban s -felfogásban megtestesülő, történelmi súlyú és jelentőségű, korszakos képződmény. S mint ilyen, nyilvánvalóan helye, illetékessége, feladata van – a politológiai kutatások mellett – a filozófiában, az etikában, a kommunikáció elméletében, a szociálpszichológiai vizsgálatokban is.

A modernizáció alighanem legnagyobb vívmánya s felfedezése az úgynevezett „termelési paradigma” egyetemlegessé és mindenhatóvá tétele. A társadalom „egységei” (mint például a gazdaság, a politika, a vallás, a jog, az erkölcs stb.) leválnak egymásról, megkezdik különálló s önálló entitással bíró életüket. Az önreprodukció a gépi nagyipar tengelye körül forog, a tőke dinamikus mozgása, a történelemben addig soha nem tapasztalt produktivitást teremt, létrejön a racionalizmus uralma s mindenek fölöttisége, az univerzalizmus (minden ember ugyanazokkal a jogokkal rendelkezik), az egyetemes fejlődésben való hit s bizalom. A kötet meggyőzően mutatja be e folyamat lényegét s ellentmondásos jellegét. Azt tudniillik, hogy miképpen zajlanak egyidejűleg a társadalom-egységek differenciálódási (elkülönülési), valamint integrálódási (összekapcsolódási) mechanizmusai. S ami módfelett izgalmas kérdés: hogyan szüli meg a modernitás saját gyermekét, a posztmodernet. A posztmodern az egység konstrukciója helyett a dekonstrukciót teremti, a haladás gondolatát felváltja a ciklikus ismétlődés, az irány nélküli változás, végül az individuum szabadsága s autonómiája helyett az egyén elvesztését, a „selbst” trónfosztását tapasztalhatjuk. Egyáltalán, a modernség kulturális mintáiban a paradoxiaiak erősödnek fel: a racionalizmus átcsap irracionális-musba, az individuum és individualizmus tömegesedésébe, az „instrumentális aktivizmus a modern ember kiszolgáltatottságába”.

A „termelési paradigma” a XX. század második felére „kitágul”, újabb mozzanatokkal bővül. Létrejön a tudományos társadalom, melyben a kutatás és az oktatás „húzó iparágként” működik, a tudomány lényegében a munkamegosztás valamennyi ágazatába benyomul s meghatározó tényezővé válik. A folyamat leírása s az összefüggések megragadása a könyvben pontos és mélyre hatoló, mint ahogyan a modern és a posztmodern összetevése is precíz, gondos elemzésre vall. E témák felvetése, taglalása s vizsgálata megítélésem szerint – a könyv legjobb része.

Ezzel kapcsolatban csupán apró megjegyzéseim vannak. A „termelési paradigma” és a „munkaparadigma” kifejezések megjelennek ugyan a kötetben (többször is), ám az összekapcsolásuk, kölcsönhatásuk problematikájának filozófiai elemzése elmarad. Pedig a két paradigma egymásra hatásának filozófiai vizsgálata roppant izgalmas kérdés. Alighanem önmagában is megérné e kérdéssel némiképp részletesebb foglalkozni. S kiváltképpen akkor, ha mód nyílna – s ez nem erőltetett dolog – Lukács György társadalomontológiájáról, azon belül munkakoncepciójáról valamit mondani. Számunkra, magyarok számára nem közömbös az a kérdés, hogy miképpen fogadja a német filozófia és társadalomelmélet Lukács vonatkozó nézetét. A lukácsi „kitekintés” bizonyára gazdagítaná a Marx-Habermas-féle munkaanalízisről szóló ismeretünket. S vegyük azt is figyelembe, hogy Lukács személye s életműve sem közömbös a német kultúrkör számára.

A másik észrevételem az úgynevezett normakonformitás problematikájához kapcsolódik. Többeknél (Parsons, Habermas) előbukkan ez a fogalom. Nem akármilyen kategóriáról van szó. A filozófiában, a szociológiában, a szociálpszichológiában, az etikában s természetesen a politológiában is egyaránt érződik hatása. Azt gondolom, nem véletlenül állítja a közelmúltban elhunyt kiváló társadalomtudós, Castoriadis, hogy az individuuum szintjén éppen most jön létre egy új szakasz, az általános(ult) konformizmus formája, a modern történelem legkonformistább szakaszát éljük.⁴ Nos, a konformizmus eluralkodásának fényében talán nem minden tanulság nélküli lenne némileg behatóbban megvizsgálni, vajon a német társadalomelméletben miképp jelenik meg s értelmeződik a konformizmus. Hadd hivatkozzak ezzel kapcsolatban legalább egy gyakorlati fejleményre. Ismeretes az 1968-as nyugati diákmozgalmak nonkonformista lázadása. Ezután talán sokakat meglep az „új” képződmény: a 70-es évtized derekára alaposan megváltozik a helyzet. Éppen az akkori Nyugat-Berlinben kezd terjedni az új jelző a fiatalok körében: „Istenem, tégy gerinctelenné, hogy állami hivatalba jussak!” Vagyis a korábbi nonkonformizmus szép csendben át(vissza)alakul konformizmussá. Lehet tehát gondolkodnunk s vitatkoznunk arról, hogyan is állunk ezzel a (norma)konformitással.

A mai szerkesztési és kiadói gyakorlatban üde színfoltot jelent, hogy ilyen vaskos kötet végig egyenletes és módfelett fesszes-fegyelmezett stílusban lát napvilágot. Úgyszólván hiba nélkül jelent meg, csak hébe-hóba találkozhatunk átfedéssel (a 129. és a 397. o.) vagy elírással (pl. a 16., a 129. o. Műnch-irodalom évszáma).

Nem szükséges jósolnunk a feltételezéshez: Balogh István és Karácsony András közös könyve nélkülözhetetlenné válik filozófusok, szociológusok, politológusok s mindazok számára, akik – fogalmazzunk most a könyv által sugallt cím s koncepció nyomán – a társadalomelmélet kérdéseivel kívánnak foglalkozni.

JEGYZETEK

Gilles Deleuze: *A filozófiáról*. Pompeji, Szeged, 1994/4. 156. o.

Gunter Gebauer: *Die Konstruktion der Gesellschaft aus dem Geist?* Kölner Zeitschrift für Sozialpsychologie, Sept. 2000. 439. o.

Marx: *Levelek a „Deutsch-Französische Jahrbücher“-ből*. MEM 1. k. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1957. 346. o.

Castoriadis, Cornelius: *En mal de culture*. Esprit, 1994. Oct. 48. o.

ABSTRACTS

KÁLMÁN KULCSÁR

TRANSITION INTO THE XXI. TH CENTURY

The short XXth century

A century does not mean always a historical unity. The XXth century – if we look at the continuity and interruption of historical processes – can not interpret as a century. From this point of view this century began around the first years of 1920th decade and finished around in 1990. This period produced great technical and biological results, and these were continuing further. From political and social point of view, however, the productions of this „century” were also world wars, the dissolution of colonial empires, and consequently a lot of new countries, some of them already not really prepared for independency. The second, from some aspect similar phenomenon are those of the end of the XX. century, included the dissolution of the former Soviet Empire, the rebirth of a lot of former independent states. From our point of view the most important event was the growth of the European Unity, which also became an attractive new and significant variant for most of the former socialist countries. The author tries to give some new features of the policy of these countries, those of European Unity connecting the expansion of the EU, and to sketch a potential possibilities.

ERVIN CSIZMADIA

ADAPTABILITY OF THE PARTIES AND DYNAMICS OF PARTY COMPETITION CASES FROM WESTERN EUROPE AND HUNGARY

The authors' draft analyses the adaptability of the Western European and the Hungarian parties. He reveals that the Western parties have gone through different modes of

accommodation waves in the final period of the 20th century for enhancing of their competitive capacities. Two sections of the article introduce the seventies and the nineties, presenting the British, German, Italian, French and the Spanish models.

The author makes a trial to give some views of investigating the Hungarian party system, mainly the Fidesz. He regards Fidesz as an adaptable and competing party. The success of Fidesz is rooting in their organization capacity and adaptability.

Finally, the author strives to develop a new perspective about democracy theory, constructing a new term: the pillar democracy. According to the author's opinion Fidesz try to create a special form of democracy built on the Hungarian political and cultural traditions. This is termed as segmented or pillar democracy.

SÁNDOR PESTI

PARLIAMENT AND PARLIAMENTARISM IN HUNGARY (1848-1945)

The first part of the study, published in the current issue, surveys the implementation of parliamentarism and the parliamentary political system in Hungary during the time of dualism and the Horthy-era. It analyzes the realization of the most basic criteria of parliamentarism through concrete historical examples. Matters considered include the principle of democratic legitimation, the question of governmental responsibility, the interpretation of majoritarian rule, and (as a distinctly Hungarian phenomenon) the effect of the dualistic, federal system on the realization of parliamentarism.

The paper does not give a definitive answer to the basic question of whether we can talk of a parliamentary political system, in the modern sense, in Hungary during the era of dualism and between the two world wars. The author thinks that this depends to a great extent on our – partly subjective – view of parliamentarism, and also on our interpretation of the various elements of our definition of parliamentarism. Nevertheless he makes clear his view that in practice there does not exist one ideal version of parliamentarism (and neither does it possibly in theory), and we must be careful not to compare in an anachronistic way parliamentary systems functioning between the current legal, political and complex socio-cultural circumstances, to those existing decades, even centuries ago.

GÁBOR KUGLICS

ON THE INITIATIVE OF "SHAKING HANDS FOR PEACE, 2000"

In the spring of 2000 the Hungarian Democratic Forum, the Hungarian Democratic People's Party and the Entrepreneurs' Party, continuing their good relationship, introduced a poster as a symbol of their collaboration. This became known as the Peace League 2000.

Their union had two main purposes. On one hand they advocated the importance of political discussions free from scandal and, on the other hand, the importance of a moderate centre right political force. With this they attempted to keep the disillusioned voters of the two major coalitional parties on the right.

The public, the press and the opposition parties celebrated the initiative, but the two coalition partners of the Hungarian Democratic Forum, the Alliance of Young Democrats and the Independent Smallholders' Party attacked the Peace League. They were afraid of losing their voters as a result of the initiative. After the national announcement of the Peace League similar cooperations arose among the three parties' organisations at county and local level. By the autumn of 2000 the initiative had spread all over the country. Joint programmes were organised, common candidates were placed at the country and local by-elections with good results.

The arising tension from the collaboration within the party and attacks from outside all contributed to the withdrawal of the Hungarian Democratic Forum, the considered leader of the League, and its electoral cooperation agreement with the Alliance of Young Democrats. The other two parties were trying to cooperate for a while but as a result of their different interests their union has also dissolved.

ÁRPÁD DUCZON

THIS STUDY GIVES AN OVERVIEW AND ANALYSIS OF THE TWO CAMPAIGN PROGRAMS OF THE CANDIDATES OF THE AMERICAN PRESIDENTIAL ELECTION OF 2000.

They are Vice President Albert Gore Jr. and Governor of Texas George Walker Bush. Issues of the candidates' agenda are compared using two methods of discussion. One is the weighted comparative analysis; the other is SWOT (Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats). The issues are taxes, budget, education, health care, social security, foreign policy,

defence, immigration, economy, trade environment, crime and guns. The survey devotes special interest to the issue of taxation and budget. Every important kind of taxation and tax relief (e.g. Retirement Savings Plus, Marriage-Penalty Relief, Child Tax Credit, estate tax, death tax, AMT) are examined. In the end the advantages and disadvantages of the campaign programs can be easily distinguished from the SWOT tables.

TAMÁS CSAPODY

ATLANTIC SPRING AND THE WAR OF THE BIRDS
The history of the Peace Movement of Balkanian

In the spring of 1999, the 78 days long NATO bombing of Yugoslavia divided the Hungarian public opinion. In the movements sector of the Hungarian society there was established the Movement for the Peace of the Balkan (Balkan Békejéért Mozgalom, BBM), and its quasi counter-movement, the 82s (82-ek). This essay studies the mentioned movements according to the well-known threefold aspects of movement-sociology: the teleological, the morphological, and the structural one. From the teleological point of view, the aim setting and achieving activity is investigated of the BBM. The morphological aspect analyses the organization of the identity and integrity providing activities of the movement. From the structural point of view, role of the BBM in the society as a whole is analyzed. The BBM definitely had a substantive effect, while its procedural impression (restructuring decision making and consent creating procedures) can not be said important. However, it might have a long term transforming influence on the social structure. Its short term external (beyond the movement) and internal (inside the movement) effects were significant. One of the intended internal aims of the BBM was to obtain and organize an increasing amount of supporters, furthermore, influence the public discourse.

TAMÁS BERTALAN

**THE ROLE AND EFFICIENCY OF THE HUNGARIAN
CULTURAL INSTITUTIONS ABROAD**

How effective can the Hungarian public administration be, how can it give adequate answer for those challenge, which call the improvement of efficiency and organisational process into action in the public sphere in the developed countries?

The research of the author is based on the function of the net of foreign Hungarian cultural institutes that is supervised by the Ministry of Cultural Heritage.

According to the author the organisational efficiency can not be divided off the process of democratic transition. The focus in this examination is on the interaction of the decision-making, the political and the executive functions.

In this point of view the question is how the management of government authorities can utilize their existing directing and influencing means for achieving their purpose.

In what way can the professional view function, how can the organizational rules work, without which any organisation (working in the competitive sphere, which is not as complicate as the public sphere) can not be viable and can not achieve their purpose.

According to the author the administrative authorities supply administrative service in indirect or direct way, by these way guarantee they the conditions of the service. The measurement of the task, and its level, and the realized purpose provide the opportunity of the measurement of the operational efficiency of the administrative authority.

TAMÁS SZÁVAI

PARTY BUDGETS AND CAMPAIGN FINANCE

In order to ensure their transparency the political parties are obliged to publish the data of their management of the previous year, and in case of a parliamentary election also the financial management of the campaign, in the Hungarian Gazette. According to the survey the reports published by the parties do not fully ensure the requirement of the realization of transparency. The basic problem is caused by the fact that the report showing the management data, specified in the political parties act, also in its form as well as in its content completely differs from the report and balance statement of other profit oriented organizations and it is not organically built on the prescribed bookkeeping practice, whereas the political parties act has not given any instruction about making a party report, and the content of a few lines remained unclear. That is the reason why the report of some parties cannot be compared concerning their content. As the Law of accountancy came into force in 01.01.1992 the political parties act was amended without taking into account the new requirements defined by the act concerning the content of the reports and the remarks of the State Audit Office. The election act also needs amendment. In three reports of the State Audit Office (reports on the 1998

elections, by-elections) based on the experiences of auditing, the attention of the legislation had to be called three times to the necessity of refining the political parties act, without which the transparency of the source and use of campaign moneys cannot be guaranteed and the control carried out by the State Audit Office, based on the obligation of the law, can only be considered formal. Despite previous warnings, the amendment of the act will not be executed prior to the parliamentary elections of 2002.

MAX KAASE

POLITICAL SCIENCE AND THE INTERNET

The Gutenberg invention of printing has been a major precondition for the development of present-day science and the science system. With this historical analogue as a starting point, the article addresses the present and future impact of the emergence of electronic communication networks as epitomized by Internet and the World Wide Web on the future organization and operation of the science system, including political science and the effects that can already be found in the science system. The analysis finds that the impact of electronic communication is already strongly felt in the "hard" sciences, but much less so in the humanities and social sciences, although its potential there is also large. Electronic communication is a field where the social sciences should engage much more in research than is presently done.

BALÁZS KISS - ZSOLT BODA

POLITICAL COMMUNICATION ON THE INTERNET. AN OUVERTURE.

The study, which is the departure point of a four-year research, gives an overview of the most important theoretical, as well as practical, issues concerning the new opportunities that the Internet offers to political communication, some others, like the idea of an accelerated democracy and an efficient e-government, have yet remained promises. In dealing with the problematic the study follows the logic of three main actors of political communication: that of the political institutions, the mass media, and citizen groups. The main arguments serve as underpinnings for the coming empirical investigations.

CONTENTS

BIBÓ AWARD

<i>Kálmán Kulcsár: Transition to the 21st Century</i>	5
---	---

PARTIES AND PARLIAMENTARISM

<i>Ervin Csizmadia: Adaptability of Parties and the Dynamics of Party Competition</i> ...	29
<i>Sándor Pestl: The Parliament and Parliamentarism in Hungary (1848-1945)</i>	57
<i>Gábor Kuglics: On the Initiative of "Shaking Hands for Peace, 2000"</i>	77

AMERICAN PRESIDENTIAL ELECTIONS

<i>Árpád Duczon: A Comparative Analysis of American Campaign Programs in 2000</i>	97
---	----

PUBLIC POLICY

<i>Tamás Csapody: Atlantic Spring and the War of the Birds. On the History of the Movement for the Peace of the Balkans</i>	121
<i>Tamás Bertalan: The Role and Efficiency of the Hungarian Cultural Institutions Abroad</i>	153
<i>Tamás Szóvái: Party Budgets and Campaign Finance</i>	193

INTERNET, COMMUNICATION, POLITICS

<i>Max Kaase: Political Science and the Internet</i>	215
<i>Balázs Kiss - Zsolt Boda: Political Communication in the Internet</i>	239

TRADITIONS OF THE HUNGARIAN POLITICAL SCIENCE

<i>Győző Concha: Politics</i>	269
-------------------------------------	-----

BOOK REVIEW

<i>János Fazekas: A Landscape During the Battle.</i>	
Scenario of Regime Change	287
<i>Sándor Karikó: In the Captivity of Social Philosophy</i>	297

LIST OF NEW TITLES	305
---------------------------------	------------

ABSTRACTS	312
------------------------	------------
